DİNLER TARİHİ SÖZLÜĞÜ

Mircea Eliade

Ioan P. Couliano

inceleme - araştırma

insan yayınları

MIRCEA ELIADE

9 mart 1907'de Bucarest'de doğan Eliade, 1917-25 arası lise tahsilini tamamlar. 1921-23 arası Dinler Tarihi ve Oryantalizm alanlarında yazdığı bir çok makale *Orizontul, Lumea, Universal Literar, Adevarul Literar* gibi dergilerde yayınlanır. 1923-25 arası Papini ve Vittorio Macchioro'yu okumak için İtalyanca'yı; Max Müller ve Frazer'i okumak için ise İngilizce'yi öğrenir Bu arada Mihalcescu'nun kılavuzluğunda İbranice ve İtalo Pizzi'nin grameriyle de Farsça çalışmaya başlar. Ocak 1928'de Roma'da kalır; *"Giordana Bruno'ya Göre İtalyan Felsefesi"* isimli tezini çalışır. 1930'da *"Yoga Tekniklerinin Mukayeseli Tarihi"* isimli konuyu doktora tezi olarak çalışmaya karar verir. 1938'de *"Budizm Tarihi"* ile ilgili seminerler verir. R. Pettazzoni, J. Przyluski, Ananda Coomarasmamy, Carl Clemen,C. Hentze, B. Rowland gibi bilim adamlarıyla beraber *"Dini Etüdler Dergisi"* olan *"Zalmoxis"* in birinci cildini hazırlar. 1974'de *Histoire des Croyances et des Idées Religieuses* (İnançlar ve Dinî Düşünceler Tarihi) isimli eserinin birinci cildini tamamlar. Ayrıca New York ve Londra'da basılan *"The Encyclopedia of Religion"* isimli 16 ciltlik eserin hazırlanmasında yöneticilik yapar. Kalan birkaç yıllık ömrünü çeşitli kongrelerde ve bilimsel toplantılarda geçiren Eliade, 1986 yılında vefat eder. Eserlerinden bazıları şunlardır : *Le Sacré et le Profane (Kutsal ve Din Dışı), La Nostalgie des Origines, Methodologie et Histoire des Religions (Başlangıçlar Nostaljisi. Metodoloji ve Dinler Tarihi).*

IOAN P. COULIANO

Chicago Üniversitesi'nde dinler tarihi profesörüdür.. Eserlerinden bazıları şunlarudır: *Experiences de l'Extase, Eros et Magie a la Renaissance, Mircea Eliade, Gnosticismo e Pensiero Moderno, La Collezione di Smeraldi, The Encyclopedia of Religion*'da 14 makale, *Les Gnoses Dualistes d'Occident*,

insan yayınları: 244
inceleme-araştırma: 109

orjinal adı: *dictionnaire des religions*
dinler tarihi sözlüğü-mircea eliade - ioan p. couliano
aralık 1997

ISBN 975-574-108-4

editör
ismail taşpınar

dizgi-icdüzen
insajans

kapak düzeni
yunus karaaslan

baskı-cilt
çalış ofset

kapak baskı
emirler

insan yayınları
keresteciler sitesi,mehmet akif cad.,
kestane sk., no:1, merter, istanbul
tel: (0212) 642 74 84 - 507 10 93
fax: (0212) 554 62 07

Dinler Tarihi Sözlüğü

MIRCEA ELIADE
İOAN P. COULİANO

çeviren
Ali Erbaş

İnsan yayınları

İçindekiler

Takdim...7

Mütercimin Önsözü...11

Mircea Eliade Hayatı ve Eserleri...15

Önsöz...21

Bibliyografik Not ve Kısatlmalar...25

Giriş (Sistem Olarak Din)...29

1
Afrika Dinleri...35
2
Avusturalya Dinleri...49
3
Budizm...53
4
Caynizm...73
5
Cermenlerin Dini...77
6
Düalist Dinler...83
7
Grek Dinleri...91
8
Güney Amerika Dinleri...103
9
Helenistik Din...113
10
Hristiyanlık...117
11
Hind-Avrupa Dinleri...151
12
Hinduizm...153
13
Hitit Dinleri...167
14
İslâm...171
15
Keltlerin Dinleri...191

16
Kenan Dini...195
17
Konfüçyanizm...199
18
Kuzey Amerika Dinleri...205
19
Mezopotamya Dinleri...215
20
Mısır Dini...221
21
Okyanus Dinleri...229
22
Orta Amerika Dinleri...233
23
Prehistoria (Tarih Öncesi) Dinleri...239
24
Roma Dinleri...243
25
Sır Dinleri...249
26
Slav ve Baltık Dinleri...255
27
Şamanizm...259
28
Şinto...265
29
Taoizm...273
30
Tibet Dini...279
31
Trakya Dinleri...281
32
Yahudilik...285
33
Zerdüştlük...303

Açıklamalı İndeks...313

Takdim

Bir sosyal bilim olarak Dinler Tarihi çalışmaları, mazisi çok eskiye dayanan bir disiplin değildir. Bir sosyal bilim olarak dedik çünkü "din" ve "dinler" kendi varlıkları ile beraber üzerinde düşünülen ve varlığı kabul edilen en eski fenomenlerdendir. Dinlerin tarihi, insanlık tarihi kadar eskidir.

Modern anlamda Dinler Tarihi araştırmalarının başlaması, yüzyılımızın başına kadar götürülebilir. Bilimsel teorilerdeki yeni anlayışlar, tarih kavramını ve kavrayışını etkilemiş, bu da dinler tarihine yaklaşımı belirlemiştir.

Materyalist düşüncelere geçtiğimiz on yıllarda yapılan ağır eleştiriler ve spiritüalist yaklaşımların yeniden ortaya çıkması ile dünya görüşleri tekrar sorgulanmış ve "insan"ın bireysel varlığı, duygu ve düşünceleri daha geniş bir şekilde ele alınmaya başlanmıştır.

Düşünce dünyasında yaşanan bu hareketlilik, bilimsel faaliyetlerde yeni "devrimlere" sebep olmuş ve bir faaliyet olarak "bilme", "okuma" ve "anlama" üzerine vurgu daha bir yoğunluk kazanmıştır. Bugün artık fenomenlere "nasıl" ve "neden" sorularının yanında bir de "niçin" ve "niye" soruları da sorulmaya başlanmıştır.

Varlığı tekrar sorgulayan 20. yüzyıl insanı, insanın dünyadaki konumunu ve varlık olarak yerinin ne olduğunu araştırmaya koyulmuş-

tur. Her fenomenin bir "numen"e "işaret" ettiği temel varsayımı ile yola çıkan bu anlayış varlığa yeniden bir anlam yükleme yoluna gitmiştir.

Bilimde fenomenoloji olarak karşılığını bulan bu yaklaşım, Van der Leuw ile Dinler Tarihi'nde işlenmeye çalışılmıştır. Bu fenomenlerin taşıdıkları "iç anlamı" yakalamak ve "onu anlamaya çalışmak" olarak tanımlayabileceğimiz Hermenötik yaklaşım ise Mircea Eliade ile Dinler Tarihi'nde temsil edilmektedir.

Dinler ve onların geçirdikleri serüvenin basit bir "tarihsel olay" olmanın ötesinde bir anlama sahip olduğu anlayışı, Dinler Tarihi'nin günümüzde en revaçta olan yaklaşımıdır. Bu anlayış, bütün dinlerde var olan ortak yapıların olduğuna ve bunun yine ortak bir insan türüne işaret ettiğini savunur: *homo religiosus*.

Dindar Adam, insanın varlığıyla birlikte düşünülüp bizzat onun "yapı" taşlarından birini oluşturmaktadır. Belli metafizik arketipler, bütün dinlerde farklı formlar içerisinde görülebilir. Bu da onun ortak kaynağına işaret etmektedir.

Geleneksel Dinler Tarihi anlayışının farklı bir açılımını teşkil eden bu yaklaşım, bizi teleolojik ve ontolojik vurgusu ön planda olan klasik yaklaşımlara yeniden bakmamızı gerektirecek. Dinlere ve onların varlığına sembolik anlam yükleyen tasavvuf düşüncesinin önemli şahsiyetlerinden İbn Arabi'nin *Fusûsu'l-hikem* adlı eserinde bu düşüncelerin izlerini görmek mümkün.

Dinlere bir işaretler (âyetler) ve semboller sistemi olarak bakan bu yaklaşım, İnsanın yeryüzündeki varlığına yeni bir anlam katması bakımından önemlidir. Tarih boyunca gönderilmiş olan bütün peygamberler, aynı Hakikat'a çağrıda bulunmuşlardır; Temelini tevhid oluşturan bu çağrıların formları ise coğrafî, ırkî ve tarihî dönemlere göre farklılık göstermiştir.

Dinlerdeki arketipleri ve sembolleri mukayeseli olarak gündeme getiren Mircea Eliade'ın *Dinler Tarihi Sözlüğü* adıyla neşrettiğimiz bu eseri, araştırmacı Ali Erbaş'ın dipnotları ile de zenginleştirilerek, dinler hakkında bilgilenmek isteyenlere bir giriş ve kaynaklara ulaşmada yardımcı bir eser olacağı kanaatindeyiz.

İsmail Taşpınar
Editör

Christinel Eliade'ye....

Mütercimin Önsözü

İnsanlık tarihi incelendiğinde, başlangıcından günümüze kadar yeryüzünde hiçbir topluluğun dinsiz olarak yaşamadığı ve din fikrinin insanla beraber doğmuş olduğu görülecektir. Nerede bir insan topluluğu varsa, fıtrattan gelen bir ihtiyaçla orada mutlaka bir inanç vardır. Bazı insanların ferdî olarak dinsizliği tercih etmeleri marjinal kalmakta ve genel kanaati değiştirmemektedir. Batı'da aydınlanmayla başlayıp poztivizmin üç hal kanunuyla (dinî-metafizik-pozitif) zirveye çıkan ve sekülerleşme olarak isimlendirilen "dinin devrini tamamladığı düşüncesi", 19. ve 20. yy'da sorgulanmaya başlanmış ve materyalizmin sistematik desteklerine rağmen istenileni gerçekleştirememiştir. Aksine, modern hayatın bıraktığı, dolduramadığı boşluklar, bazıları tarafından "Tanrı'nın Intikamı" olarak isimlendirilecek kadar güçlü bir şekilde dinin geri dönüşünü hazırlamıştır.

Din insanlara dinamizm veren, toplumu ve insanlığı ayakta tutan yüce bir duygudur. Çünkü insan kendi yapısı gereği dine muhtaçtır. Dine karşı olanların buna paralel olarak rûhu da inkar etmeleri gerekir, oysa insanın sadece maddî bir varlık olmadığı, manevî bir yanının da bulunduğu genel olarak kabul görmüş bir düşüncedir. İnsanın, yaratılışı gereği sahip olduğu manevî yanını tatmin etmesi için mutlaka inan-

maya ihtiyacı vardır. İnsan fıtratını ve yaşanan tecrübeyi göz önünde bulundurarak bu kanaate varmak ve tarih boyunca hiçbir dinsiz toplumun yaşamamış olabileceğini tahmin etmek mümkündür; ancak bu kanaati ve varsayımı destekleyecek bilgilere ve belgelere ulaşmak bu denli kolay değildir. Bunun için Arkeoloji, Tarih, Medeniyet Tarihi, Etnoloji, Filoloji, Folklor, Mitoloji vs. bilim dallarının verilerinden, ayrıca Din Felsefesi, Din Sosyolojisi, Din Psikolojisi ve Din Fenomenolojisi gibi sahalarda ulaşılan sonuçlardan da faydalanmak kaçınılmaz bir zorunluluktur.

İlmî yeteneği ve Dinler tarihi sahasındaki birikimiyle tanınan Mircea Eliade ile yapılan istişare sonucu teşekkül eden usule uygun olarak Couliano'nun büyük bir titizlikle tamamladığı ve hemen itiraf etmeliyiz ki, bizim de büyük bir sabırla Türkçe'ye kazandırmaya çalıştığımız bu eser, Eliade'ın *homo religiosus* olarak vasıflandırdığı insanın, tarih öncesinden günümüze bütün toplumlarda bu özelliğinin farklı şekillerde yansıması olan inançlarının, pratiklerinin ve mistik hayatının ilmî bir dökümüdür. Yukarıda sıralamış olduğumuz bilim dallarının verilerinin tümü göz önünde bulundurularak hazırlanmış olan bu eser okunduğunda, beşer tarihinin başlangıcından bugüne değin dinsiz bir toplumun varolmadığına dair kanaat daha da güçlenecektir.

Kitabın orjinalliğini muhafaza etmek için, din bilimlerinde artık genel bir kullanım kazanmış olan kavramları olduğu gibi bıraktık. Çok gerekli gördüğümüz yerlerde (parantez içinde) Türkçe karşılıklarını verdik. Grekçe ve Latince ifadeleri aynen muhafaza ederek kısaca anlamlarını vermekle yetindik. Metin içerisinde gerek kavramlar gerekse düşünce bazında, özellikle İslam bölümünde izaha muhtaç gördüğümüz yerlerde yazarın düşüncesine müdahale etmek yerine, dipnotlar düşerek açıklamalarda bulunduk. Dipnotların tümü bize aittir.

Couliano'nun ve kitabın manevi babası olarak kabul edilen Mircea Eliade'ın -ismi Dinler Tarihi sahasında çok önemli olduğu için, genç araştırmacılara-hem ilmî gayretlerinin artması açısından örnek ve hem de Eliade'ın çalışmaları konusunda yardımcı olur düşüncesiyle- hayatını ve eserlerini kısaca vermeye çalıştık.

Böyle ağır bir metnin tercümesinde ne kadar titiz davransak da gözden kaçırdığımız ve belki de gaflet eseri bazı hataların olabileceği düşüncesiyle ehlinin her türlü tenkid ve teklifine açık olduğumuzu ayrıca ifade etmek isteriz. Bu kitabın tercümesini baştan sona okuyarak fransızca metniyle karşılaştırmamızda ve gerekli redaktenin yapılarak felse-

fî kavramların yerli yerine oturtulmasında büyük emeği olan Fuat Aydın'a teşekkürü bir borç bilirim.

Yrd.Doç.Dr. Ali Erbaş
Adapazarı 1997

MİRCEA ELİADE'İN HAYATI ve ESERLERİ (KRONOLOJİK OLARAK)

9 mart 1907'de Bucarest'de doğan Eliade, Ekim 1913'de ilk okula başlar. 1917-25 arası lise tahsilini tamamlar. 1921'in Ocak ayında *"Felsefe taşını nasıl keşfettim?"* isimli ilk makalesi *"Ziarul Sitiintelor Populare"* dergisinde yayınlanır. 1921-23 arası Dinler tarihi ve Oryantalizm alanlarında yazdığı bir çok makale *Orizontul*, *Lumea*, *Universal Literar*, *Adevarul Literar* gibi dergilerde yayınlanır. 1923-25 arası Papini ve Vittorio Macchioro'yu okumak için İtalyanca'yı; Max Müller ve Frazer'i okumak için ise İngilizce'yi öğrenir. Bu arada Mihalcescu'nun kılavuzluğunda İbranice'yi ve İtalo Pizzi'nin grameriyle de Farsca çalışmaya başlar. 1924-25 arası yazmış olduğu *"Romanul Adolescentului Miop"* isimli otobiyografik romanı yayınlanır. Ekim1925'de Bucarest Üniversitesi Edebiyat ve Felsefe fakültesine kaydolur. Aralık1926'da günlük Cuvantul (Söz) gazetesinde düzenli olarak yazmaya başlar. Bu gazetede haftada en az iki makalesi yayınlanır. Makalelerinde genellikle yazarların ve bilginlerin portreleri, oryantalizm, felsefe ve dinler tarihi sahasında yazılmış bazı eserlerin tanıtımı ve seyahat izlenimleri gibi konuları ele alır. 1927'nin Mart ve Nisan aylarında İtalya'ya ilk yolculuğunu yapar ve orada Papini, E. Buonaiuti, A. Panzini ve Roma'da G. Gentile ve V. Macchioro ile tanışır. Ocak1928'de *Gandeamus* 'u yazar. Nisan-Ha-

ziran arası Roma'da kalır ve burada Marsilio Ficino'dan aldığı *"Giordana Bruno'ya Göre İtalyan Felsefesi"* isimli tezini çalışır.

A History of Indian Philosophy (Hint Felsefesi Tarihi)'ni okuduktan sonra Kalküta Üniversitesi hocalarından Prof.Surendranath Dasgupta'ya, yanında çalışma yapmak istediğini bir mektupla bildirir. Bir mektup da Dasgupta'nın meslekteşı Mahajarah Manindra Chandra Nandy'ye gönderir. Haziran ayında Naples, Atina ve İstanbul üzerinden Bucarest'e döner. Eylül ayında her iki hocadan da cevap gelir ve Chandra Nandy kendisine Hindistan'da kalacağı süre içinde burs vereceğini va'deder. Ekim'de felsefe lisansını alır ve 20 Kasım'da Hindistan'a hareket eder. 17-20 Aralık'ta Kolombo'ya ayak basar ve Seylan'ı ziyaret eder. 21 Aralık'ta Madras'a varır ve orada Prof.Dasgupta ile buluşur. 26 Aralık'ta Kalküta'ya ulaşır. 1929'un Ocak-Haziran ayları arası Dasgupta'nın derslerine devam eder ve sürekli olarak Sanskritçe çalışır. Mart ayında Benares, Allahabad, Agra ve Jaipur şehirlerine gider. Temmuz boyunca Darjeeling'de ikamet eder ve Sikkim'e hareket eder. Ağustos'da *İsabel si Apele Diavolului* isimli romanını tamamlar ve ertesi sene Bucarest'de yayınlanır. Eylül-Aralık arası dindar hindularla sanskritce konuşmaya alışması için Dasgupta ona bir pandit (Brehmenlerde bilge kişi) ile çalışmasını telkin eder.

1930'un Ocak-Eylül ayları arası Prof. Dasgupta ile her sabah bir saat metin analizi yapar. Şubat ayında *"Yoga Tekniklerinin Mukayeseli Tarihi"* isimli konuyu doktora tezi olarak çalışmaya karar verir. Haziran, temmuz aylarında Dasgupta Upanişadlar felsefesi ile ilgili olarak hazırlamak istediği kitabını ona dikte ettirir. Hint dinleri ve felsefeleri konusundaki ilk etütleri Bucarest'de çıkan *Revista de Filosofie* ve Roma'da çıkan *Riceche Religiose* isimli dergilerde yayınlanır. 1931 Ocak-Mart ayları arası meditasyonlar ve yoga uygulamaları ile meşgul olur. Nisan'da Kalkütta'ya döner ve Kasım'a kadar Asiatic Society of Bengal kütüphanesinde çalışır ve tezinin redaksiyonuna başlar. Aralık'ta askerlik hizmetini yapmak için çağrıldığı Bucarest'e geri döner. 1932'de Yoga konusunda yapmış olduğu tezinin İngilizce metnini Rumence'ye çevirir. Ocak 1933'de el yazması *Maitreyi* isimli romanıyla en iyi roman yarışmasına katılır ve birinci olur. Bu romanı Mayıs'ta yayınlanır. Haziran'da felsefe doktorasını alır. Kasım'da Naë Lonezco isimli mantık ve metafizik yardımcı profösörü, Eliade'ı *"Hint Felsefesinde Kötülük Problemi"* isimli derslerine kabul eder. 1934'de *İntoarcerea din Rai* (Roman); *Lumina ce se Stinge* (Roman); *Oceonografie* (Makaleler Derlemesi); *Hindistan*

Seyahati Anıları (Anı) kitaplarını yayınlar. Kasım ayında ise "Doğu Dinlerinde Kurtuluş" isimli kursunu açar.

Ağustos1935'de "Kozmoloji ve Babil Simya ilmi" konusundaki bir çalışmasını tamamlamak için Berlin'e gider. Kasım'da ise "Upanişadlar ve Budizm" konusunda kurs açar. 1936 Haziran'ında Hint Mistiği'nin Kaynakları konusunda bir deneme olan "*Yoga* " isimli çalışması yayınlanır (Paris,Bucarest). 1937'de "*Dini Sembolizmler* " konusunda seminerler vermeye başlar. 1938'de *"Budizm Tarihi"* ile ilgili seminerler verir. R. Pettazzoni, J. Przyluski, Ananda Coomarasmamy, Carl Clemen,C. Hentze, B. Rowland gibi bilim adamlarıyla beraber *"Dini Etütler Dergisi"* olan *"Zalmoxis"* in birinci cildini hazırlar. Kasım'da *Nunta in Cer* isimli romanı yayınlanır. 1939 yazında *Zalmoxis'in* ikinci cildini, Ağustos'da ise *Fragmentarium* 'u (Deneme) hazırlar.

1942-44 arası Bucarest'de Rumence dört çalışması ve *Zalmoxis* 'in üçüncü cildi yayınlanır. 1943'de *Os Romenos, Latinos do Oriente* isimli eseri Lizbon'da yayınlanır. Oxford'da 1940'da başladığı *Prolegomentes à l'Histoire des Religion* (Dinler Tarihi'ne Giriş) isimli çalışmasını 1945'de bitirir. Bu çalışma 1949'da *Traité d'Histoire de Religion* (Dinler Tarihi Kitabı) olarak ortaya çıkar. Kasım ayında Prof.G.Dumezil tarafından davet edilir ve Yüksek Araştırmalar Okulu'nda serbest ders vermeye başlar. 1946-49 arası Bucarest'li dostları E.M.Cioran, Eugene Lonesco, E:M.Cioran, Eugene Lonesco, Nicolas Herescu ile beraber *Critique, Revue de l'Histoire de Religions, Comprendre, Paru* isimli dergileri çıkarır. 1948 ilkbaharında Gallimard, *Yoga'nın Teknikleri* isimli kitabını yayınlar. Sonbaharda sürgündeki Rumen yazarların dergisi olan *Luceafarul* 'u çıkarır. 1949 kışında *Traité d'Histoire des Religions* (Dinler Tarihi Kitabı), ilkbaharda ise *Le Mythe de l'Eternel Retour* (Ebedi Dönüş Miti) isimli kitaplarını tamamlar.

1951-55 arası şu eserleri yayınlanır: *Le Chamanisme* et les Tecniques Archaiques de l'Extase (Şamanizm ve Kadim Vecd Teknikleri); *Images et Symboles /Essais Sur le Symbolisme Magico-Religieux* (İmgeler ve Simgeler/Büyü ve dinî sembolizm üzerine deneme); *Le Yoga:*. İmmortalite et Liberte (Yoga. Ölümsüzlük ve Özgürlük); *Fargerons et Alchimisthes* (Demirciler ve Simyacılar); *Forêt İnterdit*: (Yasak Orman). Eylül 1956'da A.B.D.'ye gider. Ekim ve Kasım aylarında Chikago Üniversitisi'nde verdiği seminerler 1958'de *Birth and Rebirth* (Doğuş ve Yeniden Doğuş) ismiyle yayınlanır. Fransızca baskısı ise 1959'da *Naissances Mistiques* (Mistik Doğuşlar) olarak yayınlanır. 1957'de Haziran'a kadar

Chikago Üniversitesi'nde Dinler Tarihi misafir profösörü olarak ders verir. Bir müddet sonra kadroya geçer ve Dinler Tarihi bölüm başkanı olur. Aşağıdaki dört eseri 1958'de ingilizceye çevrilir ve basılır: *Patterns in Comperative Religion; Yoga; Birth and Rebirth; The Sacred and the Profane.*

1961'de Ernst Jünger ile birlikte *Antaios* dergisini çıkarır. 1965'in Şubat ve Mart aylarında Meksika'ya giderek Collegio de Mexico'da Hint dinleri seminerleri verir. 1969'da *Les Mythes et Les Symbolles* (Mitler ve Semboller) isimli kitabı Chikago Üniversitesi yayınları arasından *Studies in Honor of Mircea Eliade* takdim yazısıyla çıkar. Aynı yıl Arjantin'e giderek çeşitli üniversitelerde Dinler Tarihi ile ilgili konferanslar verir, aynı zamanda Edebiyat ve Felsefe onur doktoraları alır.

1973'de Avusturya Bilimler Akademisi danışma üyeliğine seçilir. Aynı yıl Luc Badesco tarafından Rumence'den Fransızca'ya *Fragments d'un Journal* (Bir Günlük'ten Kırıntılar) ismiyle çevrilen kitabı Gallimard yayınevi tarafından yayınlanır. 1974'de *Histoire des Croyances et des İdées Religieuses* (İnançlar ve Dini Düşünceler Tarihi) isimli eserinin birinci cildini tamamlar. 1976 yılında bu eser Paris Payot yayınları arasından çıkar. Bu eserin birinci cildi Taşçağı'ndan Eleusis'in Sırrı'na kadarki konuları içerir. 1978'de *Histoire des Croyances et des İdées Religieuses* 'ün ikinci cildini tamamlar ve basılır. İkinci cilt Gautama Bouddha'dan Hristiyanlığın yükselişine kadarki konuları içerir. 1983'e kadar mesaisini çoğunlukla bu eserin üçüncü cildini hazırlamaya ayırır ve eseri bitirmeye ve yayınlamaya muvaffak olur. Eserin üçüncü cildi ise Hz. Muhammed'den Reformlar çağına kadarki konuları içine alır. Ayrıca New york ve Londra'da basılan *"The Encyclopedia of Religion"* isimli16 ciltlik eserin hazırlanmasında yöneticilik yapar ve Chicago Üniversitesi Dinler Tarihi Profösörü İoan P. Couliano ile ortak yapmış olduğu ve bizim tarafımızdan türkçeye tercüme edilen *Dictionnaire des Religions* isimli eseri de 1990 ve 1997 yıllarında Fransa'da Plon yayınevi tarafından basılır.

Kalan birkaç yıllık ömrünü çeşitli kongrelerde ve bilimsel toplantılarda geçiren Eliade, 1986 yılında vefat eder.

MİRCEA ELİADE'IN ÇEŞİTLİ DİLLERDE YAYINLANMIŞ DİĞER ESERLERİ

Eliade'ın roman, hikaye, deneme, hatıra, dram, otobiyografi, tasvir, seyahatname, günlük, siyaset, felsefe, Dinler Tarihi vs. konularında

dünyanın değişik dillerinde yayınlanmış irili ufaklı yüzlerce çalışması bulunmaktadır. Ancak biz Eliade'ın öncelikle Dinler Tarihi ve Felsefe ile alakalı yönü ile ilgilendiğimiz için, bu çalışmaları arasından bizim ilgi alanımıza girenleri aşağıda, yayınlandığı dile göre, künyeleriyle beraber tespit etmiş bulunuyoruz.

RUMENCE: *Alchimia Asiatica* (Asyalılara özgü simya), Bucureşti 1934, 76 sayfa; *Cosmologie si Alchimie Babiloniana* (Kozmoloji ve Babil'e özgü simya), Bucureşti 1937, 136 sayfa; *Insula lui Euthanasius* (Acı çekmeden ölüm adası), Deneme, Bucureşti 1943, 144 sayfa.

FRANSIZCA: *Mithes, Rêves et Mystères* (Mitler, rüyalar ve sırlar), Paris 1957, 312 sayfa; *Patanjali et le Yoga* (Patanjali ve Yoga), Paris 1962, 190 sayfa; *Mephistopheles et l'Androgyne,* Gallimard 1962; *Aspects du Mythe* (Mitin görünümleri), Paris 1963, 250 sayfa; *Le Sacré et le Profane* (Kutsal ve Kutsal Dışı), Paris 1956, 188 sayfa; *De zalmoxis à Gengis-Khan* (Zalmoxis'den Cengiz Han'a), *Asya ve Doğu Avrupa Folkloru ve Dinleri Üzerine Mukayeseli Çalışmalar*, Paris 1970, 252 sayfa; *La Nostalgie des Origines. Methodologie et Histoire des Religions* (Başlangıçlar nostaljisi. Metodoloji ve Dinler Tarihi), Paris 1972, 206 sayfa; *Religions Australiennes* (Avusturalya Dinleri), Payot 1972; *Occultisme, Sorcellerie et Modes Culturelles* (Okkültizm, Büyücülük ve Kültür Modelleri), Gallimard 1978; *L'Epreuve du Labyrinthe, Entretiens avec Claude-Henri Rocquet,* Belfond 1978; *Briser le Toit de la Maison*, Gallimard 1986.

İNGİLİZCE: *Cosmos and History,* New York 1959; *The Mythe of the Eternal Return*, Terc. Willard R. Trask, New York 1955; *Patterns in Comparative Religion*, New York 1958; *Birth and Rebirth,* Terc. Villard R. Trask, New York 1958; *Yoga. Immortality and Freedom*, Terc. Willard R. Trask, New York 1958; *The Sacred and the Profane*, Terc. Willard R. Trask, New York 1959; *Myths, Dreams and Mysteries,* Terc. Philip Mairet, New York 1960; *Images and Symbolols*, Terc. Philip Mairet, New York 1961; *Myth and Reality*, Terc. Willard R. Trask, New York 1963; *Shamanism: Archaic Techniques of Ecstasy,* Terc. Willard R. Trask, New York 1964; *Mephis topheles and the Androgyne: Studies in Religious Myth and Symbol*, New York 1965; *History and Meaning in Religion*, Chicago ve London 1969; *Zalmoxis, The Vanishing God. Comparative Studies in The Religionsand Folklore of Dacia and Eastern Europe*, Terc. Willard R. Trask, Chicago ve London 1972; *Austuralian Religions: An Introduction*, Ithaca ve London 1973; *Myths, Rites, Symbols.* A Mircea Eliade Reade, New

York 1975; *Occultism, Witchcraft and Culturural Fashions. Essays in Comparative Religions,* Chicago ve London 1976.

Eliade'ın Rumence Fransızca ve İngilizce olarak yayınlanan eserlerinin bir çoğu Almanca, İspanyolca, İtalyanca, Portekizce, Hollandaca, Danimarkaca, İsveçce, Norveçce, Yunanca, Sırp-Hırvatca, Polonyaca, macarca, Japonca, Korece gibi dillere çevrilerek yayınlanmıştır. Bunların dışında yine çeşitli dillerde yayınlanmış yüzlerce makalesi vardır. Kendisine takdim edilmiş onlarca tez ve kendisi hakkında yapılmış bir yığın monografi çalışmasının bulunduğunu da belirtmek gerekir[1].

IOAN P. COULIANO'NUN YAYINLANMIŞ ESERLERİ

Experiences de l'Extase, Payot 1984. İtalyanca'ya Terc. Laterza, Bari 1986. Yunanca'ya Terc. Hadjinicoli, Atina 1987; *Eros et Magie a la Renaissance*, Flammarion 1984. İngilizce Terc. Chikago Üniversitesi Yayınları, 1987. İtalyanca Terc. Mondadori 1987; *Mircea Eliade* (İtalyanca), Assisi 1978; Iter In Silvis I. Messine 1981; Psychanodia I (İngilizce), Leiden 1983); *Gnosticismo e Pensiero Moderno:* Hans Jonas (İtalyanca), Roma 1985; *La Collezione di Smeraldi* (İtalyanca roman), Milan 1989; Mircea Eliade'ın yönetiminde hazırlanan *The Encyclopedia of Religion,* Macmillan 1987 isimli Ansiklopedide 14 makalesi bulunmaktadır; *Les Gnoses Dualistes d'Occident*, Plon 1990. İtalyanca'ya Terc Jaca Book, Milan 1989.

[1]Mircea Eliade hakkında bkz., Maurice Olender, Encyclopedia Universal, Encyclopedia Universalis France, S.A. 1987, E, s. 548-549; Constantin Tacou-Georges Banu-Guy Chalvon-Demersay, Mircea Eliade, Paris 1978; Kürşat Demirci, DİA, Cilt 11, Eliade maddesi.

Önsöz

Mayıs 1975'de Chicago'da öğrenci olarak geçirdiğim üç aylık sürenin sonunda Mircea Eliade bu sözlüğün projesinden ilk kez söz etmişti. Ancak, çalışmayla ilgili kontrat, yıllar sonra imzalandı. "L'Histoire des croyances et des idées religieuses" (İnançlar ve Dini Düşünceler Tarihi) isimli eserini tamamlamakla meşgul olduğu için, 1984'e kadar bu konuyla ilgilenemedi. Daha sonra Paris'te ve Groningue'de bu konuyla ilgili olarak iki kez görüştük. Mircea Eliade o dönemde, uzman olmayan okuyucular için, İnançlar ve Dinî Düşünceler Tarihi'ni bir cilt halinde özetlemek istiyordu. Ancak o, New York'lu editör Macmillan tarafından yayınlanan Encyclopedie des religions (Dinler Ansiklopedisi) için yapılan çalışmaların yöneticiliği gibi başka projelerle de meşguldu. Diğer yandan, bir cilt halinde dinler tarihi özeti ve sözlüğü hazırlamayı düşünüyordu ki, bu çalışmada dinler kronolojik olmaktan ziyade alfabetik bir sıraya göre sunulacaktı. Bu çalışmanın ikinci bölümü ise genel indeks ve bazı ilave bilgiler ihtiva edecekti. Birinci kısmın ara bölümlerinin (alfabetik) okunuşu, hoşa gitme ve öğretici olma noktasında Eliade'ın yazmaya zaman bulamadığı "Dinler Tarihi Romanı" nı aratmayacaktı. Nihai anlamda artık hiç bir özel değişikliğe uğramayacak olan bu şekli benimseme konusunda anlaşmaya vardık.

Aslında tek bir yazarın derlemesi veya kollektif çalışmalar olarak yeterli sayıda dinler sözlüğü mevcuttur (bkz. aşağıdaki bibliyografya notu). Ancak, dinlerin yapısına ışık tutmayı sağlayacak orijinal bir kritere sahip olmadan yazar veya yazarların, (bilimsel açıdan) kurallara uygun doğru ve açık seçik bir dinler sözlüğü yazmaya kalkışması müsbet karşılanacak bir husus değildir. (Bu tür girişimlerin kısmî ve şahsî niteliğinin er ya da geç tenkit edilerek reddedilmesi muhtemel veya kaçınılmaz değil midir?) Mircea Eliade, dinlerin incelenmesinde, benzersiz bir tecrübeye ve güçlü bir yorumlama kabiliyetine sahipti. Ayrıca o, metodolojik becerisi yanında nadir görülen ilmî bir tecessüsle de mücehhezdi. Hakikaten o, hayatının sonuna doğru bile, beşerî bilimler alanında, diğer bazı üniversite hocalarına ve bazı tarihçilere nazaran, genelde, bilim adamlarındaki özgür düşünce ve fikrî yaratıcılık tutkusuna daha fazla bağlıydı; özgür düşünce ve fikrî yaratıcılığın önüne koyanların bu tutumlarını, aşağılık kompleksiyle açıklıyordu. Bu sözlüğün çok girift maddeleri içinde dinî sistemin karakteri (ayırıcı vasfı) ele alınacaktır. Dinî sistemin ayırıcı vasfı, farklı şekillerde açıklanmış olmakla birlikte, ilk eserlerinden itibaren Mircea Eliade'ın çalışmalarında bulunmaktadır. Sözlüğün girişi, buraya kadar zıtlıklarının altı çizilen sistematik karakterli bir çok metot arasındaki ilişkileri yeni bir perspektifte ele alıyor gibi görünse de, bu ancak, uzlaşmanın mümkün hatta kaçınılmaz olmasından dolayıdır. Zira bilim ve teknoloji arasındaki farkın benzeri, metot ve metodoloji arasında da vardır ve önceden varsayılan yakınlıklar, çok uzak sonuçlara yol açabilir.

Referans çalışmalarına özgü olan bu tarz, çalışmanın şeklini belirleyen tek bir prensip ile yetinmeyi zorlaştırabilir. Böyle bir çalışma için, uzmanlık alanına giren bilgilerden yoksun bir durumda olan her herhangi bir tarihçiye, her bir olay kategorisine ait günlük bilgiler gerekir. M. Eliade'ın bir çok kez açıkladığı bir ideale bağlı kalarak, bilinen tüm dinlerin temel kaynaklarını her bir bölümün sonunda vermek için, dinler tarihi alanındaki bilgilerimin ufkunu sürekli genişletmeye çalıştım. 1974'den beri Aevum, Revue de l'histoire des religions, History of religions, Studi e Materiali di Storia delle Religioni, Journal for the Study of Judaism, Journal of Religion, Church History ve başka yerlerde yayınladığım tüm yazılar ve diğerleri olmadan, bu "Dinler Sözlüğü" projesini bitirmem imkansızdı. Aynı şekilde, hayatımın bazı yıllarında seçkin bir kısım tarihçi ve felsefecilerle kurmuş olduğum çok iyi ilişkiler, araştırmalarıma derin bir şekilde damgasını vurmuştur. Burada özellik-

le Milan'da bulunan Ugo Bianchi'yi, Paris'te bulunan Michel Meslin ve Jacques Flamant'ı, 1978'den 1983'e kadar Amsterdam'da bulunan Maarten J. Vermaseren'i, Kudüs'deki Moshe Barasch'ı, 1975'de Chicago'da tanıdığım Carsten Colpe'yi, Lüksemburg'da, New Rochelle'de ve Groningue'de karşılaştığım Hans Jonas'ı, yine Groningue'de karşılaştığım Hans Kippenberg'i, Florentino Garcia-Martinez'i ve Hans Witte'yi, Şikago'da kendilerini tanıdığım Gösta Ahlstrom, Dieter Betz, J.J. Collins, Adela Yarbro Collins, Vendy Doniger, Robert Grant, David Hellholm, Bernard McGinn, Joseph M. Kitagawa, Arnaldo Momigliano, Michael Murrin, Frank Reynolds, Larry Sullivan, David Tracy ve Antony Yu gibi isimleri, Wassenaar'da Michael Stone'yi ve daha bir çok meslektaş ve dostların beni derinden etkilediklerini ve eserlerinden istifade ettiğimi, ayrıca her aceminin işlemeye sanki mahkum olduğu hata ve yanlışlıklardan sakınmam için bana ne kadar yardımcı olduklarını zikretmem gerekir.

Mircea Eliade ile 23 Mart 1986'dan itibaren 22 Nisan da vuku bulan ölümüne kadar hemen her gün beraber olduk. 13 nisana kadar çalışma müzakerelerimiz genel olarak bu sözlük üzerinde yoğunlaştı. Bibliyografya notlarının tüm çıkışlarını ona takdim etmiştim, ancak hiç bir bölüm henüz kaleme alınmamıştı. Dinler Ansiklopedisi de baskıda idi ve Mircea Eliade onun bütün maddelerini gözden geçirmişti. İnançlar Tarihi'nin (Histoire des Croyances) ilk üç cildinden başlayarak ve dördüncü cildin (bir çok bölümünün hazırlığı içinde olduğumuz ortak bir çalışma) bir sözlüğünü hazırlama ve Ansiklopediyi (The Encyclopedia of Religions) yazma görevini bana vermişti. Editöre teslim etmeden önce Mircea Eliade benim nüshamı gözden geçirecek ve bazı değişiklikler yapacaktı.

Bu sözlüğün çıkışı maalesef böyle olmadı. Bu çalışmaya son şeklini vermek için Mircea Eliade, bugün artık aramızda bulunmuyor. Halbuki o, bu projenin mutlaka gerçekleşmesi için can atıyordu, bense onu yalnız bırakmak istemiyordum. Bu görev benim gücümü aştığından bayan Christinel Eliade ile istişare ederek bir çalışma arkadaşı edinmemiz gerektiği kanaatine vardık. Mircea Eliade'a çalışması boyunca tam bir ortak olan, Ortadoğu'nun eski ve modern bir çok medeniyetlerine ait bibliyografya konusunda uzman ve ayrıca Chicago Üniversitesi'nin ünlü Doğu Dilleri Enstitüsü ve Harvard Üniversitesi Din Bölümü öğretim elemanı olan H.S. Wiesner'i, çalışma arkadaşı olarak bulmaktan mutlu oldum.

Netherlands Institute for Advanced Study'nin Fellow in Recidence'ı (serbest dinleyici) olarak bulunur iken Hollanda'nın Wassenaar muhitinde başlamış olan çalışmam boyunca -burada bu yardımı kabul ettiğinden dolayı H.S. Weisner'e tekrar teşekkür etmek beni mutlu edecektir- bir madde yazılmadan önce en önemli birincil ve ikincil kaynakları tekrar gözden geçirmeye karar verdik. Faaliyetimiz Cambridge'de, Massachusetts'de, Chicago'da, Kahire Amerikan Üniversitesi'nde, Mağriblilerin ihtişaınlarını araştırmak için bulunduğumuz Endülüs'te ve Amherst'de devam etti; Massachusetts'de Kurt ve Dorothy Hertzfeld çiftinin konukseverliğinden ve Amherst College'in mükemmel kütüphanesinden yararlandık. Metodumuzun giriftliği bu çalışmanın 1989'un başından daha önce niçin tamamlanamadığını yeterince açıklar. Elde ettiğimiz tüm malzememizi öyle bir tahkike tabi tutuyorduk ki, bu tutumumuz bize, M. Eliade'ın, çalışmamızı fazla değişiklik yapmadan onaylar güvenini veriyordu ve biz yeniden gözden geçirme sürecinde bu maddelere bağlı kalıyorduk.

Onu tam olarak asla anlayamayacağız... Mircea Eliade'ı her kim tanımışsa, olağanüstü cömertliği ile hatırlayacaktır. Onun tek profesyonel tutkusu, Dinler Tarihi disiplinini ilerletmekti. Bu sözlüğün metot olarak içerdiği her bir yeniliği coşkuyla kabul edeceği kanaatindeyim, ancak muhtevası ve şekli hususundaki tüm sorumluluk bana aittir. Bu projenin manevi yazarı olan Mircea Eliade'ın, redaktörlerin muhtemel yanlışlıklarında hiç bir payı yoktur.

Ioan P. Couliano
Chicago, 5 Ocak 1989

BİBLİYOGRAFİK NOT VE KISALTMALAR

Şu ana kadar bir çok "dinler sözlüğü" hazırlanmıştır. Bunlar arasında en muhtevalısı ve en niteliklisi, Paul Poupard'ın yönetiminde, katolik eğilimli bir çok yazar tarafından kaleme alınan ve PUF yayınları arasmdan çıkan (birinci baskısı 1984'de, ikinci baskısı ise 1985'de yapılmıştır, 1838 sayfadır) Dictionnaire des Religions 'dur.

Aynı türden başka bir çalışma ise, John R. Hinnels'in yönetiminde (29 yazarla beraber) The Facts on File Dictionary of Religions ismiyle 550 sayfa ve İngilizce olarak 1984'de New York, Facts on Fille yayınevinde yayınlanmıştır. Bu çalışma aynı anda Penguin Books tarafından The Penguin Dictionary of Religions ismiyle de basılmıştır (Hardmondsworth 1984) ve bunu Shailer Mathews ile Gerald Birney Smith'in idaresi altında gerçekleştirilen A Dictionary of Religion and Ethics (Macmillan, New York 1921, 513 sayfa) veya Vergilius Ferm'in redakte ettiği An Encyclopedia of Religion (The Philosophical Library, New York 1945, 844 sayfa; bir "ansiklopedi" ismi taşımasına rağmen, gerçekte söz konusu olan bir sözlüktür) gibi daha eski özet sözlüklerin yerini doldurması tasarlanmıştır.

İngilizce yayınlanan sözlüklere örnek olarak şunları da verebiliriz: Genel editörü S.G.F. Brandon olan A Dictionary of Comparative Religi-

on (Weidenfeld ve Nicholson, Londra 1970, 704 sayfa) isimli eser, coğrafî ve kronolojik kriterlere göre sınıflandırılan dinler için ise, bizim World Religion isimli bir çalışmamız bulunmaktadır. Geoffrey Parrinder'in From Ancient History to the Present (Facts on Fille, New York-Bicester 1983, üçüncü basım, ilk olarak 1971'de Man and His Gods ismiyle 528 sayfa olarak yayınlanmıştır) isimli eseri yirmi bir dini (veya din gruplarını) ihtiva eder. Richard Kennedy'nin The International Dictionary of Religion (Crossroad, New York 1984, 256 sayfa) isimli sözlüğü ise, halkın yararlanabileceği şekilde çok geniş ve bol resimli olarak hazırlanmıştır.

Almanca olanlara gelince, şunları sayabiliriz: Redaktörlüğünü Franz König'in yaptığı Religionswissenschaftliches Wörterbuch. Die Grundbegriffe (Herder, Frankfurt 1956, 955 sayfa) isimli sözlük. Alfred Bertholed ve Hans Freiherm von Campenhausen'in 1952'de yayınladıkları Wörterbuch der Religionen isimli sözlüğün yeni baskısı (Kurt Goldammer'in yönetiminde dördüncü baskı) 1985'de yapılmıştır (Kröner, Stuttgart, 679 sayfa).

Bunlardan başka İtalyanca, Fransızca ve Almanca olarak uzmanlar tarafından tüm alanlarda hazırlanmış dinler sözlükleri bulunmaktadır. Bunların en iyisi Henri-Charles Puech'in yönetiminde Encyclopedie de la Pleiade'de meydana getirilmiş olan Histoire des Religions'dur (üç cilt, Gallimard 1970-76; 1486+1596+1460 sayfa). Nicelik itibariyle daha mütevazi bir çalışma ise, Jan Peter Asmussen, Jörgen Lassöe ve Carsten Colpe idaresinde hazırlanan Handbuch der Religionsgeschichte'tir (üç cilt, Vandenhoeck ve Ruprecht, Göttingen 1971-1975, 525+536+550 sayfa), bu eser İskandinav bilim adamları tarafından (Carsten Colpe ve Mary Boyce'nin katkısıyla) yazılmış ve Almanca'ya tercüme edilmiştir.

Bizim sözlüğümüz önceki çalışmaların hiç birinden etkilenmemiştir. Zira bu sözlük, mümkün olduğu kadar kaynaklara inilerek ve otuz üç dinin veya dini grubun kendi bölümünün sonunda verdiğimiz kritik bibliyografyadan istifade edilerek hazırlanmış ve genel olarak Mircea Eliade'ın L'Histoire des Croyances et des Idées Religieuses (üç cilt, Payot, Paris 1976-1984, 491+519+361) isimli eserinin bakış açısı benimsenmiş ve genel editörlüğünü Mircea Eliade'ın yaptığı 16 ciltlik The Encyclopedia of Religion (Macmillan, New York 1987) isimli esere sık sık başvurulmuştur. Bu iki çalışma her bölümün sonunda verilen bibliyografyalarda kısaca şöyle gösterilir:

Eliade, H (devamında cilt ve paragraf numaraları verilir).

ER (devamında cilt ve sayfa numaraları verilir).

Metin içinde gerekli kısaltmalar aşağıdaki gibi yapılmıştır: İsa öncesi için M.Ö. (milattan önce) ve İsa sonrası için M.S. (milattan sonra) harfleri kullanılmış; kitap içinde herhangi bir konuya gönderme yapılırken, bkz. (bakınız) harflerinden sonra o konunun bulunduğu bölümün veya paragrafın numarası verilmiştir. Mesela Tibet Budizmi konusuna gönderme yaparken (bkz., 6.10) denilmiştir.

Kelimelerin Sanskritçe ve Arapça transkripsiyonlarında mümkün olduğu kadar uluslararası standartlara uyulmuştur. Ancak sıkça tekrarlanan kelimeler sadece ilk geçtiği yerlerde usulüne uygun olarak yazılmıştır. Çince ve İbranice kelimelerin transkripsiyonu ise, The Encyclopedia of Religions veya diğer bazı referans çalışmaları örnek alınarak sadeleştirilmiştir.

GİRİŞ
SİSTEM OLARAK DİN

Bilgi felsefesicisi Karl R. Popper'in "tarihsiciliğin/tarihselciliğin sefaleti" diye adlandırdığı şey hakkında endişelenmesini gerektirecek bir çok sebep vardı. Zira tarihsel metodolojiler "sistem", "kompleksite", "bilgi" gibi konularda diğer beşerî bilimleri uzun zaman önce kökten değiştirmiş, ancak kullanılan kavramları işler hale getirmekte geç kalmıştır. Edgar Morin uğraşısı, bu kavramları Fransa'da nisbeten popüler hale getirmiştir. Ancak burada onların açıklamalarını yapmayacağız. Fransız matematikçi Benoit Mandelbrot ise çalışmasında, "fractaller" terimiyle tabiî nesnelerin matematiksel özelliklerinin tanımlanması üzerine dikkate değer görüşler ileri sürmüştür. Belli bir kurala uyan sonsuz her bir bölünme, bir fraktaldir. Bilinç alanında hareket eden düşünceler, "uzmanlık dili", "sözlük türü" ve giriş biçiminde Fransızca'da fractal'i kullanarak ve aynı zamanda "basit", "açık", "özlü", "notsuz", "sıradan halk kitlesi", "tedbir" v.b aşikar olmayan kurallara uyarak metin halinde ortaya çıkar. Ancak benim pencereye doğru bakışım, günün ilk ışığına dönuşecek olan ışığı aramaya yöneliktir ve bildik bir isim beni gülümsetir. Hayatım fractellerin karmaşık bir sistemidir; bu sistem aynı anda bir çok boyutlarda hareket edebilmektedir. Bunlardan bazılarını sayarsak eğer, "profösör", "meslektaş", "komşu"

ya da "aşk", "okuma", "müzik", "mutfak"; burada kesiyorum. Her an ben, bu boyutlardan ve "Büyük Robert"in henüz tanımlamadığı, kombinezonları neredeyse sonsuza ulaşan daha başka binlercesinden müteşekkilim. Boyutlarının sayısı sonsuz olan bir matematiksel alan "Hilbert alanı" diye adlandırılır. Amerikalı matematikci Rudy Rucker'le aynı düşünceyi paylaşarak, hayatımı "Hilbert alanındaki fractal" olarak tanımlayabilirim.

Çok daha karmaşık olmasına rağmen, Chicago'da bir günün akışı da "Hilbert alanında bir fractal"dir. Bu şehrin tarihi de, Amerikan Midwest'in tarihi, Amerikan kıtalarının tarihi ve başlangıçtan günümüze bütün dünyanın tarihi gibidir. Birbirleriyle iç içe bulunan bütün tarihler, sonsuz sayıda boyutları olan sonsuz dallara ayrılmışlardır.

Bizi hiç bir şekilde bağlamayacak olan genelliğin tanımlamalarını kabul etmek mümkün olsa da, her şeyin ötesinde/mükemmel bir anarşik fenomen olan hayatın "sistemi kurduğu" düşüncesini benimsemek güç olacaktır. Gerçekte hayatım ikili bir seçim mekanizmasından hareketle tanzim edilmekte ve her anında bu şekilde bir "sistem"i idare eden "bilgiye" gelip dayanmaktadır: Sabahın 6.35'inde çalar saatim çalar; kalkma ya da kalkmama seçeneği arasında bocalarım. Eğer kalkarsam ki genellikle böyle olur, duş alıp almama seçeneği önünde bulurum kendimi. Daha sonra kahvaltı ve gıdaların seçimi v.b gibi alternatifler kendisine gösterir. Bu esnada, düşüncelerim son derece kompleks iletişim modeli ve halleri üzerinde şekillenerek, duygularımın v.s belirlediği bir akışı takip eder durur. Hayatımın ne olduğunu (Hilbert alanında bir fractal) biliyorum, fakat olduğu gibi gösteremediğimden dolayı bütün karmaşıklığı içerisinde onu tanımlamak benim için imkansızdır. Onu sadece yaşayabilirim (ki bunu zaten yapıyorum). Fakat her zaman giriştiğim "sistemi kuran" temel tercihler ise başka türlü seyreder. Bunların son derece karışık bir sistemin yüzeylerinden sadece birini temsil ettiklerini bildiğimden, tanımlamam mümkün olmuştur.

O halde din hangi biçimde sistemini oluşturmaktadır? Emile Durkheim, Marcel Mauss, Georges Dumezil, Mircea Eliade ve Claude Levi-Strauss gibi çok farklı eğilimlerin temsilcileri olan bu yazarların hepsi, dinin bazı derin yapılara cevap verdiğini vurgulamaktadırlar. Durkheim, les Formes Elementaires de la Vie Religeuse (1912) (Dini Hayatın İbtidâî Şekilleri) adlı en önemli eserinde dinî sistemin "heteronom" (türedışı/yaderkli) olduğu fikrini şu şekilde bir başka sistem kodu anlamında açıklar: Bir grubun içindeki sosyal ilişkiler sistemi. Durkheim

gibi G. Dumezil de, hayatının sonuna kadar, her insan toplumunun temel ideolojisinin "dramatik ifadesi" olarak mit anlayışına sadık kalır (Heur et Malheur du Guerrier=Savaşın Mutluluğu ve Mutsuzluğu, s. 15). Buna karşın, kuzey Amerika'nın kuzey-batı yakasındaki Tsimshia yerlilerindeki Asdiwal mitini defalarca inceleyen Claude Levi-Strauss, Durkheim'inkine ve Dumezil'inkine taban tabana zıt bir sonuca varır ve "mit'in paradoksal bir perspektifde sosyal gerçekliğin tüm görünümlerini aktarmayı bir şekilde üstlendiğini" özellikle belirtir (Paroles Donees, s.122). Bu, Levi-Strauss'a göre, dinin sisteminin toplumun sistemine oranla daha özerk olduğunu ortaya koyar.

Onları karşı karşıya getiren bütün farklılıklara rağmen, M. Eliade ve C.L. Strauss arasında ortak olan bir husus vardır ki, buna göre her ikisi de dini ve dinin sistematik karakterini oluşturan kuralları dikkate alır ve yine her ikisi de topluma nazaran dinin daha özerk olduğunu vurgular.

Ancak dinin (ve bütün geri kalanlarin) bir sistem olduğunu ifade eden oldukça belirsiz bir teşhisin sonuçlarını pratiğe dökmek hangi şekilde mümkündür? Gerçekte burda yeni bir keşif söz konusu değildir. Ancak ilk etapta bunun içerdiği şeyin, dinin verilerinin senkronik (eşzamanlılık) olduğudur ve diyakronik (artzamanlılık) dağılımlarının nedenlerini incelemeye girişemeyeceğimiz bir faaliyet olması hususudur ya da analize girıştiğimiz takdirde son derece karmaşık fraktallerin yeni boyutlarıyla sürekli irtibat kurmak gerekecektir. Bu çerçevede, dinin "tarihi" yoktur ve belli bir ana ait tarih din ile değil, ancak dinin tamamlanmamış bir kaç kalıntısıyla tanımlanabilir. Zira bir din, önce karmakarışık bir sistem ve sonra tarihî süreci içinde bu sistemin seçilmiş kısmıdır. Oysa sadece "fractal"in en küçük parçası "şimdi" dediğimiz belirli bir anda mevcuttur. Budizm'in "şimdisi", var olan (ve halen devam eden) Budizm'den daha sınırlıdır, oysa Budizm, ideal Budizm sistemine oranla daha sınırlıdır (yani ilk izleriyle, var olma şartlarıyla vb. şekillenen fractelin muhtemel bütün dallarını içine alır).

Bu anlayışın yeni olmadığını bir kez daha vurgulamak gerekir. Liyonlu İrene ve Salamisli Epiphane gibi hristiyan heresiologlar, İbn. Nedim ve Şehristânî gibi Arap doksologlar her heresinin (bir dinin temel ilkelerine aykırı düşünce ve inanç) bir diğerinin varyantı olduğunu ve değişik din doktrinlerinin oldukça net kurallara göre birbiriyle kesiştiğini çok iyi bilmekte ve bunu her adımda göstererek dinin sistematik anlayışını da paylaşmaktaydılar. Uğrunda insanların birbirlerini öldür-

dükleri bu fikirlerin, beşerî bilinçler dışında hiç bir "gerçekliği" olmayan bir mekanizmaya göre biribirinden ortaya çıktığını hristiyan dogmalar tarihçisinden daha iyi kim bilebilir? Esasında bir araç olma özelliği taşıyan beşerî bilinçlerin fonksiyonu, her biri kendi sırasında gelip geçici ön tahminlerden doğan bazı ilk belirtilere göre, düşünceleri sonuna dek harmanlamaktan ibaret gibi görünmektedir. İsa-Mesih'in Baba Tanrı'yla aynı derecede olduğunu ya da ondan aşağı olduğunu ne birisi ne de ötekisi olduğunu, bu durumda ikisinin tam hiyerarşik ilişkisinin ne olduğunu (deneylere dayanarak) bilmek imkansızdır. Fakat eğer sistemin verilerini biliyorsak (bu durumda, üç "şahıs"tan ya da en azından farklı isimleri olan üç uknumdan müteşekkil kutsal Teslis söz konusudur), gerçekte hiç de "tarihî" olmayan problemin muhtemel bütün çözümlerini (değişik dönemlerde farklı kişiler tarafından dile getirilmesine rağmen) sistemin içinde eşzamanlı olarak mevcut olduklarına göre, önceden bildirebilmek mümkündür. Başka bir deyişle, bir Aryus veya bir Nestorius'tan önce, Aryus ya da Nestorius'un olacağını biliyorum. Zira onların çözümleri sisteme dahildir ve Aryus ile Nestorius'un kendilerince sistemi düşündüklerini sandıkları anda, Aryus'u ve Nestorius'u düşünen bir sistemdir bu. Kristoloji veya Mariyoloji için geçerli olan bilim, epistemoloji ve de bu sistemlerin her birinin sistematik analizi dahil diğer bütün sistem için de geçerlidir.

Bu sistematik perspektifin sonuçlarını burada ele alacak değiliz. Başvuru eseri olan bir sözlükte bu sistematik perspektifin yer alması nasıl açıklanabilir? Bir dinin değişik görünümlerini meydana getiren mekanizmalar okuyucunun incelemesine imkan verdiğinden, bu sistematik perspektifi benimsedik. Açıkca ifade etmek gerekirse, Budizm, Hristiyanlık ve İslam örneklerinde olduğu gibi, verilerin karmaşıklığının imkan verdiği ölçüde ancak sistematik analizi kullanmak mümkün olmuştur. Bir dinin temel öğelerinin sergilenmesine ayrılan yer çok sınırlı olduğunda, mümkün olduğunca ilk ve en önemli ikinci el kaynakları dikkate alarak sadece sunî bir tanımı verebildik.

Böylece bu sözlük en azından üç "böyutlu" ve düzeyli bir okumayı içermektedir: Bir çok dinin esas verilerini içeren "objektif" bir sergileme düzeyi, her okuyucuya Mircea Eliade'ın en azından aynı konuyu ele alan bir dizi anlatılar türünden dinler tarihi "romanı"nı okumaya imkan tanıyan "edebî" düzey" ve son olarak din sistemlerinin yapılarının benzerlik ve farklılıklarının bir analizi düzeyi. Ekrana yansıyan lamba ışığı, bilgisayardan uzaklaşan düşüncelerim ve orada basılmayı bekle-

yen bu sayfalar gibi bu kitabın üç boyutu aynı anda her adımda mevcuttur. Zira kitapların hayatı vardır ve bu hayat Hilbert alanında bir fractalden başka bir şey değildir.

Bibliyografya

Tabiatın ve düşüncenin matematiksel tasviri konusunda bkz., Rudy Rucker, *Mind Tools. The Five Levels of Mathematical Reality* (Houghton Mifflin, Boston 1987). Georges Dumézil ve Emille Durkheim arasındaki münasebetler hususunda bkz., C. Scott Littleton, *The New Comparative Mythology. An Anthropological Assessment of the Theories of Georges Dumézil* (University of California Press, Berkeley Los-Angeles 1966). Mit-ideoloji-Toplum ilişkileri konusunda bkz., G. Dumézil, *Heur et Malheur du Guerrier. Aspects Mythiques de la Fonction Guerriere chez les Indo-Européens* (Flammarion, Paris 1985). Ünlü "Geste d'Asdiwal", Claude Levi-Strauss'un *Anthropologie Structurale Deux* (Plon, Paris 1979) isimli eserinin ve *Paroles Données* (Plon, Paris 1984) içindeki Asdiwal Revisité'nin dokuzuncu bölümüdür. Durkheim'in, Levi-Strauss'un eseri hakkında eleştirileri konusunda bkz., Guido Ferraro, *Il Lunguaggio del Mito. Valori Simbolici e Realtà Sociale Nelle Mitologie Primitive* (Feltrinelli, Milan 1979) ve Sandro Nannini, *Il Pensiero Simbolico* (Il Mulino, Bologne 1981), s. 17-25. Mircea Eliade'da sistemli perspektifin gelişimi konusunda bkz., benim (I.P.Couliano) *Mircea Eliade* (Cittadella , Assisi 1978) isimli eserim. Dinlerin her bir kompleksinin sistematik bir analizi için bkz., benim (I.P. Couliano) *Gnoses Dualistes d'Occident* (Plon, Paris 1990) adlı eserim.

1
AFRİKA DİNLERİ

Sınıflandırma:

İnsanoğlunun Afrika'ya ayak basışının üzerinden en az beş milyon sene geçmiştir. Bugün kıt'a 800'den fazla dil konuşan (ki bunun 730 kadarı tasnif edilmiştir) birçok topluluk barındırır. Afrika'nın sakinleri kendi aralarında ırklara ve kültürel alanlara ayrılmıştır. Ancak 25 yıldan beri bu iki kriterin (ırk ve kültür) yetersizliği ortaya çıkmıştır. Yapılan dil tasniflerinin sınırları kesin olmamakla birlikte, lengüistik (dilbilimsel) tasnif, diğer tasniflere nazaran daha tercihe şayan olmuştur.

1966'da Joseph H. Greenberg Afrika kıtasının, birçok aileden müteşekkil dört büyük lengüistik gruba ayrılmasını teklif etmiştir. Bunlardan en önemlisi Congo-Kordofan grubudur ki, bunun başlıca ailesi de Nijerya-Kongo'dur. Bunlara ait bir alt grup ise Bantu dillerini oluşturur. Congo-Kordofan lengüistik alanı Afrika'nın merkezini ve güneyini kaplar.

Batı Sudan ve orta Nijerya'nın, Nil havzası dillerini içeren bir ikinci lenguistik grup da Nil-Sahra grubudur.

Kuşit (Kouchite) dilleri olan eski Mısır, Berberî ve Haussa gibi Çad dilleri ile Batı Asya'da konuşulan Sâmî dillerini ihtiva eden Afrika-Asya (Afro-Assiatique) grubunun alanı, kuzeye ve kuzeybatıya kadar uzanır.

Dördüncü grubun içerdiği diller (Bochimanların dilinin dört karakteristik sesine göre) genel olarak "tık" (clic) diye adlandırılmıştır. Greenberg tarafından buna verilen isim "khoïsan"dır ve sadece Bochimanlar ile Hottentotlar[1] tarafından konuşulur.

Dinî sınırlar, lengüistik sınırları izlemez. Kuzey ülkeleri, bir Mısır ve Berberî damgasını taşıyan uzun bir İslam tarihine sahne olmuştur. Berberî tarihi, çoğunlukla Dionysos'un eski Grek kültünü çağrıştıran dişil özelliklere sahip kültlerle ve Afrika'ya ait büyülerle doludur. Afrika-İslam (Afro-İslamique) Senkretizmi içinde *baraka* (bereket)'nın (veya manevi güç) taşıyıcısı olan *marabut/murabıt*[2], merkezde yer alan önemli bir şahsiyettir. İslam'dan önce Berberî kabileleri Yahudiydiler ve Augustin (354-430) tarafından karşı çıkılan donatist puriten hareketin gelişiminde Afrika Hristiyanlığı, hâlâ Berberîlerin bu bölgeşel özelliklerini taşımaktaydı. Berberîler, her zaman, egemenlikleri altında bulundukları güçlerin diniyle tam olarak uyuşmayan bir din şeklini tercih ederlerdi.

Batıda durum farklıdır. Senegal'de yerli kültler, haç ve hilal arasında paylaşılmıştır. Güneye doğru gidildikçe tercih daha karmaşık hale gelir. Gine, Liberya, Fildişi Kıyısı, Sierre Leone ve Benin'de Senkretizm (bağdaştırmacılık) artar. Mandeler müslüman olurlar ancak, Bambaralar, Miniankalar ve Senufolar aynı şekilde davranmazlar. Nijerya federasyonu içinde yerli kültler çoğunluktadır. Yoruba'ların dini, bölgenin en önemli dinlerinden biridir.

Senkretizm ekvatoral Afrika'yı egemenliği altına almıştır ve güney bölgesi, Portekizler ile İngiliz ve Hollandalı protestan misyonerleri tarafından hristiyanlaştırılmıştır. Doğuda Bantular'daki[3] Senkretizm, Peygamber'in sancağı tarafından egemenlik altına alınmıştır(?). Bununla birlikte Lak'ların kabileleri (Azandlar, Nuerler, Dinkalar, Mazaisler) İngiliz misyonerlerinin faaliyetlerine rağmen hâlâ atalarının dinlerini yaşarlar.

Böyle bir farklılık karşısında dinler tarihçisinin kolay bir seçeneği yoktur. Dinler tarihçisi, B. Holas'ın *Religions de l'Afrikque Noire* (Siyah Afrika Dinleri 1964) isimli çalışmasında yaptığı gibi, ayrıntıya girmeksizin, konuya "kuş bakışı" bakabilir; Benjamin Ray'm *African Religions* (Afrika Dinleri 1967) isimli eserinde yaptığı gibi, coğrafî ve tarihî bölünmelere önem vermeksizin konuyu, fenomenolojik bir perspektif içinde ele alabilir; ya da Noel Q. King'in *African Cosmos*'da (1986) yaptığı gibi örnek bir çok din seçebilir ve bu dinler arasında karşılaştırma-

lar yaparak, bu dinleri ayrı ayrı yazabilir. Bu tarzlardan her birinin avantajları ve dezavantajları vardır. Bir referans çalışması içinde tek kullanılabilir çözüm yolu, bu görüşlerin her üçünü de bir araya getirmeye çalışmaktır.

Her şeyden önce ayrıntıya girmeksizin Afrika'nın bir çok yerli dini tarafından paylaşılan ve evrensel olmayan iki temel özelliği tespit etmek gerekir: Birincisi, insanî faaliyetlerden elini eteğini çekmiş ve dolayısıyla ritüelde faal olarak görülmeyen yüce bir Varlığa (deus otiosus) inanma; ikincisi ise, Araplardan geldiği zannedilen, ruh çağırma ve değişik falcılık metotlarıyla yapılan iki tür kahinlik.

1.1. Batı Afrika Dinleri

1.1.1. Yorouba'ların Dini: En kalabalık mensubu (15 milyondan fazla) Nijerya ve Benin gibi birbirine komşu ülkelerde bulunan -muhtemelen- Afrika menşeli bir dindir. Son zamanlarda Afrikabilimcilerin nispeten önemli bir kısmı, bu dinin bitmez tükenmez inceliklerinin farkına vardılar.

Yüzyılın başında Yoruba topluluğu, halk iktidarının en yüksek temsilcisini (kralı) belirleyen gizli bir tarîkatın egemenliği altına girmişti. Ogboniler tarîkatının bir üyesi olmadığından dolayı, kral olacak kimsenin kral olarak tayininden önce, kendisinin tayin edileceğine dair hiç bir bilgisi yoktu.

Bu sınırlı kulübün üyesi olmak, profanların (din dışı olanların) anlayamadığı bir dil konuşma ve Yoruba topluluğunca bilinmeyen görkemli ve anıtsal sanat şekillerini uygulama anlamına gelir. Gizli girişler için düşünülmüş olan Ogbanların iç kültü, sırlarını korur. Merkezde: *İle*'nin Büyük Ana-Tanrıçası Onil, kozmoz haline getirilmeden önce kaos halinde olan basit "dünya"dır. *İle* bir yandan organize prensip olan gökyüzü orun'a, diğer yandan *orun*'un *ile*'ye müdahalesinden ileri gelen meskun dünya "*aiye*"ye karşıdır. Herkes, *orun* (gökyüzü) sakinlerinin aldığı şekilleri, egzoterik kültler objesi olan *Orisalar*'ı ve herhangi bir kült kabul etmeyen *deus otiosus Olorun*'u tanıdığı halde, Yoruba'ların hayatında *İle*'nin varlığı, kadınımsı iki görünümün kaygı verici sırrı ile doludur. Tanrıça *Yemoja* bizzat kendi oğlu *Orungan* tarafından döllenmiş ve bu ensest ilişkinin sonucunda doğanlar, tanrılar ve ruhları meydana getirmiştir. Yemoja, Yorouba büyücülerinin metresidir ve bu büyücüler, hayatının istisnaî ve sıkıntılı seyri sebebiyle onu örnek almışlardır. Büyücülük, ruh çağırma ve değişik falcılık metotlarıyla ilişkilen-

dirilen bir diğer husus, *Odudua*'nın karısı *tanrıça Olokun* tarafından temsil edilen kısırlıktır.

Büyücülüğe götüren üçüncü durum ise, her bir skandal ve boşanma zincirinin kahramanı, *Yoruba*'nın *Venüsü* olan tanrıça *Osun*'un durumudur. Bu tanrıça büyüsel sanatların yaratıcısıdır ve büyücüler tarafından kendilerinden biri olarak kabul edilir.

Düzenli dünya, *ile*'nin dışındadır. Ana karnında embriyonu oluşturan yaratıcı, tanrı *obatala*'dır. *Orun*, *Obatala* ile birlikte *aiya*'ya vahiylerin tanrısı *Orunmila*'yı gönderir. Yorouba'ların geleneksel evlerinde Orunmila'nın kahinlik aletleri bulunur. *İfa* kahinliği, Araplardan gelen toprak falının bir türüdür. Bu kahinlik temelde onaltı figür ihtiva eder ve bunların kombinezonları tahmin belirtirler. Kahin ibareleri yorumlamaz; Çin kahinliğinin eski kitabı *I King*'in yorumları gibi geleneksel repertuarda bulunan bir miktar mısrayı ezbere okumakla yetinir. Dahası, kahin ne kadar çok mısra bilirse, müşterisi tarafından o kadar saygı görür.

Diğer bir önemli *orisa* ise, erkeklik organı ereksiyon halinde (ityhphallique) olan *Trickster*[4] küçük yapılı *Esu*'dur. O bir yandan güldürürken, diğer yandan aldatır. Hayvan kurbanları ve hurma şarabı takdimeleriyle ona yakarmasını bilmek gerekir.

Afrikanın her yerinde yalnızlık ve kuşku içeren bir konumu olan ve aynı zamanda kendisine çift görünümlü büyüsel güçler atfedilen demircilerin koruyucusu, savaşçı tanrı *Ogün*'dür. Aynı çift görünüm, Yorouba'ların ikizliğe dair düşüncelerinde de bulunur. İkizliğe dair doğumun anormalliği Afrika toplumlarını bir ikilem içine düşürür. Dünya dengesinin bozulması olarak görülen bu durumdan dolayı ya onun nötürleştirilmesi, (iki ikizden biri ya da ikisi ortadan kaldırılmalıdır) ya da ona özel bir saygı gösterilmesi gerekir. Yoruba'lar geçmiş ve uzunca bir süre içinde birinci çözümü tercih ettiklerini ancak bir vahyin kendilerine ikinciyi benimsemeyi emrettiğini söylemektedirler. Yorubalarda ikizler, tümüyle özel bir ihtimam konusudur.

Bedeni şekillendiren Obatala, ona ruh (*emi*) üfleyen de Olodumare'dır. Ölümde insanı oluşturan parçalar, *oriza*'ların yanına geri dönerler ve orisa'lar bunları yeni doğanların aralarında dağıtırlar. Böyle olmakla birlikte, vücudda ölümsüz parçalar da bulunur, zira ruhlar yeniden yeryüzüne gelebilir ve ölülerin mesajlarını yaşayanlara ileten bir dansçı *Egungun*'e, sahip olabilirler. Pazarda yapılan Gélédé dansı, pohpohlanarak tavlanması gereken korkunç tanrıçalar olan kadın atalara saygı işareti olarak, korku ve sevinci sembolize eder.

1.1.2.Akan Dinleri

Akanlar *twi* dilini kullanan bir toplumdur. Twi dili, Ghana ve Fildişi Kıyısı'nda bir düzine bağımsız krallıklar kuran Yorouba'ların kullandığı *kwa* dili ile aynı köktendir. Bu krallıklardan en önemlisi Asant'ların (Ashanti) krallığıdır. Anaerkil sekiz birlik halindeki klanik organizasyon, siyasî organizasyonla uygunluk göstermez. Yoroubа'lar gibi Asant'ların da kendi semâvî *deus otiosus*'ları olan Nyam, patatesleri püre haline çevirmek için döverken, kadınların yaptıkları dayanılmaz gürültü sebebiyle insânî dünyadan çekip gitmiştir. Her asantlının evinde, *Nyam*'ın bir ağacın içine yapılmış küçük bir sunağı vardır. Yaratıcı tanrı olarak o, yeryüzü tanrıçası Asase Yaa ile birlikte sürekli kendisine yalvarılarak yardım istenir.

Asantlar, hususi tanrılar *abasom*'lara ve hususi olmayan tanrılar *asuman*'lara büyük saygı gösterirler, kandan ve diğer maddelerden dolayı kararmış taburelerle ataları (*asaman*) yardıma çağırırlar. Kral evinin düzenli olarak yapılan bağışları kabul eden siyah tabureleri vardır. Asantlar krallığının, bir kralı (Asantehene) ve bir de kraliçesi (Ohenemma) vardır. Bu kraliçe, kralın eşi veya annesi değildir, daha çok siyasî grup içinde anaerkil grubun bir temsilcisidir.

Akan krallıklarının tümünde temel dini bayram Apo'dur. Bu bayram Atalar üzerinde tefekkür, tanrı rızasını kazanma ve kötülüklerden arınmayı hedefleyen törenlerle kutlanır.

1.1.3. Bambara'lar Dünyası ve Mali'nin Dogon'larının görünümü (vizyonu) Germaine Dieterlen 1951'de yazdığı Essai sur la Religion Bambara (Bambara Dini Üzerine Deneme) isimli eserinde şöyle diyordu: "Dinî olmasa bile aynı metafizik temel üzerinde en azından birbirine denk olmayan dokuz önemli toplum (Dogonlar, Bambaralar, Forgeronlar, Kurumbalar, Bozolar, Mandingolar, Samagolar, Mossiler, Kuleler) varlıklarını devam ettirir. Buradaki ortak tema, ilkin hareketsiz bir fiil ile yaratılıştır ki, bunun titreşimi yavaş yavaş ruhu, sonra da eşyanın varlığını meydana getirir. Kainatın sürekli bir yayılma halinde olan helezonik hareketi de aynı şekildedir. Şahsın kendi kavrama gücü, eşsiz birliğin ifadesi olan primordial (ilksel) ikizlik gibidir. Bir kısmı, bazen şekli her yerde aynı olan dünyanın kurtarıcı efendisinin görünümünü alan tanrının bir cevherinin etkisini kabul ederken, tamamına yakını ise, varlıkların nasıl iç ahenkleri varsa, kainatın da bir âhenginin olma zorunluluğuna ve bu iki hususun da birbirine bağlı olduğuna inanırlar.

Bu inancın zorunlu sonuçlarından biri, oldukça gelişmiş arınma pratiklerine eşlik eden, daha iyi bir ifadenin yokluğundan "kirlilik" diye isimlendirdiğimiz karmaşık ve mekanik bir düzensizliktir".

Dogonların kozmogonilerinde uzayın ve zamanın arketipleri, semavî tanrı Amma'nın göğsünde sayılar şeklinde kaydedilmiştir. Trickster solgun yüzlüdür ve Yurugu gerçek zamanı ve mekanı meydana getirir. Diğer bir versiyonda insan ve kainat bir merkezden itibaren sarmalımsı bir şekilde hareket eden premordial (ilksel) bir titreşimden başlayarak yaratılmış ve bu hareketin ilk başlangıcı, farklı uzunlukları bulunan yedi daire parçası şeklinde verilmiştir. İnsanın evren ve evrenin insan şeklinde düşünülmesi, dünyanın "dogon" görüntüsünü belirleyen iki ameliyedir. G. Calame-Griaule'e göre (Etnologie et Langage=Etnoloji ve Dil) Dogon, her bir ot filizinin, hatta küçük bir sineğin bile "söz" taşıyıcısı olduğu "insanbiçimli" bir evrenin tüm aynalarında kendi yansımasını arar. Dominique Zahan'ın "*Dialectique du verbe chez les Bambaras*" (Bambaralar'da Söz Diyalektiği) isimli eserinde altını çizdiği gibi: "İnsanla tanrısı arasında bir yakınlık meydana getiren söz, aynı zamanda, görünen dünya ve görünmeyen dünya arasında da bir bağ oluşturur". İfade edilen her söz, dünyaya gelen bir çocuk gibidir. Pipo ve tütün, kola cevizi kullanımı, dişleri törpületme, diş fırçası kullanımı, ağıza yapılan dövme gibi birçok eylem ve vasıtanın gayesi, sözün ağızdan çok kolay çıkmasını sağlamaktır. Aslında sözün doğması risksiz bir eylem değildir, zira o, sessizliğin eşsiz güzelliğine engel olur, açığa vurulmayan gizli sessizliğin, dünyanın orijinal durumunu karakterize eden öncelikli bir değeri vardır.

Başlangıçta ifadeye ihtiyaç yoktu, zira bütün varlıklar sert, erkekçe ve ağaçlarda yaşayan Bemba isimli semavî yaratıcı tarafından suda yaşayan rafine, Faro isimli yaratıcıya karşı çıkarılan sürekli bir gürültü "anlaşılamıyan bir söz" ile bütünleşmişlerdir. Bitkiler ve hayvanları dölleyen Bemba'nın karısı Muso Koroni, Faro'nun yarattığı bütün kadınlarla ilişkiye giren kocasını kıskanır. Bu yüzden fırsatını bulur bulmaz o da ona ihanet eder ve kocasını yakalayıp boynunu sıkar. Sadakatsiz kocaya bağlı olmayan kadının şiddete dayalı bu davranışından sürekli ses veren akım içinde kopukluklar meydana gelir ki, kelimelerden meydana gelen bir ifade oluşturmak için bu tür kopukluklar mutlaka zorunludur.

Dogonlar gibi Bambaralar da dilin ortaya çıkışının, insanlığın çöküşünün göstergelerinden biri olduğuna inanırlar. Kişisel planda çöküş,

wanzo ile karakterize edilir. Kadınlık ve büyücülük özelliklerine sahip olan bu düşük ahlaklı beşerî varlık, tam olarak hünsâdır. *Wanzo*'nun hünsâ oluşunun görünen delili (penis başını örten) deridir. Sünnet olmakla hünsâlık özelliği ortadan kalkar. Kadınlığından kurtulmuş adam, bir eş aramaya gider ve bu eşi bulduktan sonra toplum ortaya çıkar. Fiziki sünnet, çocukluğa ilk giriş (inisiasyon) esnasında vuku bulur. *N'domo*, ardarda gelen altı *dyows*'tan (giriş) sonuncusudur. *Kore*'nin gayesi erkeğe manevi kadınlığı geri vererek yeniden hünsâ olmasına ve mükemmel görünmesine yol açmaktır. *N'domo* kişinin sosyal hayata girişini, kore ise, kutsal içtenliğe ve mükemmelliğe ulaşmak için sosyal hayattan çıkmak gerektiğini belirtir. Dogonlar ve Bambaralar ince ve girift "bilgi mimarisini" kendi mitleri ve kendi ritüelleri üzerine kurmuşlardır.

1.2. Doğu Afrika Dinleri

Doğu Afrika, yukarıda zikredilen (bkz. 1.0) dört büyük lenguistik gruba ait yüz milyon nüfusu bulunan ve ikiyüz farklı toplumdan oluşan bir bölgedir. Basitleştirilmiş veya sadeleştirilmiş bir dil olan *Swahili* bölgenin iletişim dilidir, ancak Uganda'daki Gandalar, Nyorolar, Nkorlar, Sogalar, Gisular ve Kenya'daki Kikuyular, Kambalar, Tanzanya'daki Kaguralar ve Gogolar gibi halkların çoğunluğu, Bantuların dilini konuşurlar. Bantu toplumlarının dinleri, Kikuyularınki hariç, günlük olaylara müdahale etmeyen uzak biri olarak düşünülmüş yaratıcı *deus otiosus*'unun karakteri gibi bir takım ortak çizgiler taşır. Bu yüzden onun ritueldeki yeri genel olarak sınırlıdır. Aktif tanrılar olarak kabul edilen kahramanlara ve atalara, kendi tapınaklarında vecd halinde, onlarla doğrudan doğruya iletişim kuran medyumlar vasıtasıyla sık sık müracaat edilir. Prensip olarak ölülerin ruhları medyumu dahi etkisi altına alabilir. Çünkü onları yatıştırmak ve kendilerine periyodik takdimeler sunmak gerekir. Birçok ayinsel törenin gayesi, isteyerek ya da istemeyerek düzeni ihlal etmekten dolayı meydana gelmiş bazı bozukluklardan toplumu kurtarmaktır. Doğu Afrika toplumlarının çoğunda basitleştirilmiş bir toprak falcılığı olan kahinliğe rastlanır. Bu tür bir kâhinlik, ikili kararlara (evet / hayır) yardımcı olmak, bir suçluyu tanıtmak ve gelecek hakkında bilgi vermek için uygulanır. Büyü yapmak, ölümün, hastalığın ve kötü kaderin sebebi olarak düşünülmüş; kâhinlik ise, cezalandırmak için büyüsel bir kötülüğün yapıcısını ortaya çıkarmaya yarayan bir yöntem olarak anlaşılmıştır. E.E. Evans-Pritchard, Azandlar'ı

konu alan bir çalışmasında büyücülük ile kâhinler arasındaki ilişkileri açıklar.

Doğu Afrika'nın bütün toplumları, erkek çocukların büluğa giriş anlarının karşı cinse nazaran daha karmaşık olduğunu bilirler. Bantu halklarının çoğu sünnet ve klitoriyi/kız çocuklarının sünnetini uygularlar. Kenya Kikuyu'larından Mau Mau halkı, ülkelerinin özgürlüğe kavuşmasında rol oynadığı gibi, savaşçı giriş ritüelleri, gizli organizasyonlar birliğini pekiştirme hizmetini görmeye daha çok teşvik edilmişlerdir.

Doğu Afrika'nın Nil havzası toplulukları, Shillukler, Nüerler, Sudan Cumhuriyetindeki Dinkalar ve Uganda'nın Acholi'leri ile Kenya'lı İonlardan oluşur. E.E. Evans-Pritchard ve Godfrey Lienhart'ın müstesnâ çalışmaları sayesinde Nuerlerin ve Dinkaların dini daha iyi bilinmektedir. Lak bölgesinin diğer sakinleri gibi (mesela Maseler) Nuerler ve Dinkalar da yaylacılık yapmakta ve hayvan beslemektedirler. Bu ekolojik veri onların dinlerinde önemlidir. İlk insanî varlıklar ve ilk sığırgiller birlikte yaratılmışlardır. Yaratıcı Tanrı artık, beşerî tarihe müdahele etmemektedir. Çağrılan çeşitli ruhlar ve atalar insana yakındırlar.

Her iki toplumda da, görünmeyen güçlerle iletişim kuran kutsal uzmanlar bulunur. Nüerlerdeki din adamı-leopparlar ve Dinkalardaki zıpkınlı Hocalar, toplumu kir ve lekeden, kişiyi de düçar olduğu hastalıktan kurtarmak için öküz kurbanı ayinini gerçekleştirirler. Nuerlerin ve Dinkaların peygamberleri ruhlar tarafından etkilenmiş dinî kişilerdir.

1.3.1. Bantuların Dini

Orta Afrika'da, doğuda Tanzanya ve batıda ise Kongo'ya kadar uzanan bir alan üzerinde, Kongu nehri havzasında yaşayan Bantuların nüfusu, yaklaşık on milyondur. Bunlardan Ndembuler ve Lele'ler, Victor Turner'in (*The Forest of Symbols (Semboller Ormanı), 1967; The Drums of Affliction(?), 1968*) ve Mary Douglas'ın çalışmaları (*The Lele of the Kasai (Kasaili Lele), 1963*) sayesinde daha iyi bilinmektedir.

Bantu dinlerinin merkezinde, ruh çağırma kültleri ve tanrı rızasını kazanmaya yönelik büyüsel ritüeller yer alır. Ruh çağırma kültüne mensup olanların oluşturduğu gruplar, Ndembu'ler gibi halklar tarafından geliştirilmiş giriş ritüelini gerektiren sır cemaatleridir. Ancak kralla ait kahinlikler ve canlıları ele geçiren "acı verici" ruhlardan kurtarmaktan ibaret olan "*büyük acı kültleri*" daha yaygın müesseselerdendir.

Bazan ikinci derecede önem taşıyan bu ruhlar, farklı etnik gruplara mensupturlar. Onlar medyumların kendi dillerinde konuşmalarını isterler. Özellikle kadınlara özgü bir faaliyet olarak büyücülük, bütün Bantu halklarında yoktur.

Cinsiyeti olmayıp, genel olarak bir *deus otiosus* olan yaratıcı kültü yoktur, sadece adına yemin edilir.

1.3.2. Tropikal Orman Pigmeleri

Tropikal Orman Pigmeleri, başlıca üç gruptan oluşurlar. Akalar, Bakalar ve Zaire'deki İturi Mbutileri, Colin Turnbull'un ünlü kitaplarında tetkik edilmişlerdir. Bunların en tanınmışı ise, "*The Forest People=Orman Halkı, 1961*"dır . Peder Wilhelm Shmidt'in (1868-1954) isteği doğrultusunda, tüm yazısız toplumlarda orijinal monoteist inançların bulunduğu ileri sürülmüş ve bir çok katolik misyoner ve etnoğraf, bu üç grubun da (Akalar, Bakalar ve İturi Mbutileri) *otiosus* olan bir yaratıcıya inandıklarını teyit etmişlerdir. Ancak, Colin Turnbull, Mbuti'lerin yaratıcı bir tanrıyı bildiklerini reddeder. Mbuti'ler için tanrı, sadece bir yurt ve bir kırdan ibarettir. Gelişmiş belli bir ritüelleri, din adamları ve kâhinlik yoktur . Erkek çocukların sünneti ve ilk aybaşı oldukları sırada genç kızların yalnızlığa çekilmesini içeren geçiş törenleri vardır.

1.4. Güney Afrika Dinleri

Bantular güneye doğru iki kafile halinde göç etmişlerdir: M.S. 1000-1600 yılları arasında -aralarında Zulular da bulunduğu- Sotolar, Tswaralar, Nguniler, Lovendular, Vendalar ve XIX. y.y.'da Tsongalar. Afrikolog Leo Frobenius'a göre (1873-1938) eski Zimbabwe krallığının temeli, kuzeyden gelen Hungwelerin atalarına dayanır. Bir karanga mitinde kutsal krallıgın, zıtların dengesini gerçekleştirdiği anlatılır. Sıcaklık ve nemlilik, nemli dölyolu olan prensesler ve kuru dölyolu olan prenseslerle sembolize edilmiştir. Birinciler, batı ve orta Afrika'nın bir çok halkında tabiatüstü bir varlık olarak kabul edilip bazen gök kuşağı yılanı diye isimlendirilen, suda yaşayan büyük yılanla yanyana zikredilirdi. Namuslu kadınlar olarak telakki edilen kuru dölyolu olan prensesler, ritüel ateşini tutuştururlar. Kuraklık zamanında yağmur elde etmek için nemli dölyolu olan bir prenses kurban edilirdi.

Büluğ çağına giriş ritüelleri, erkek çocuklarda, genç kızlarınkine göre daha karmaşıktır. Sünnet genele şamil değildir ve kız çocukları sünneti (clitoridectomic) uygulanmaz. Öyle ki, rituel, göstermelik bir

kesip atmadan ibarettir. Giriş ritüeli ile ilgili sembolizm, geceden gündüze ve karanlıktan gün ışığına geçiş üzerine bina edilmiştir.

1.5. Afro-Amerikan Dinleri

Bu dinler, Kuzey Amerika ve Güney Amerika'nın doğu kıyısıdaki (Surinam, Brezilya), Karaib takımadalarının Batı-Afrika kökenli köleleri arasında ortaya çıkmıştır.

1.5.1. Afro-Karaib Kültleri

Afro-Karaib Kültleri, bazı isim ve düşünceleri katoliklikten almış olmalarına rağmen Afro-Guyana dinleri ile karşılaştırıldığında en otantik Afrika kültleridir. Bu kültler, ülkenin bağımsızlığa kavuşmasındaki rolü bilinen Haitili Vaudou ve Yoruba menşeli kâhinler (*lwas*) etrafında organize olmuş sömürge kültleridir. Küba'ya ait Santeria'da ve Trinidad'ın Sahngo bölgesinde yardıma çağrılan ruhlar, Yorubaların orisa'larıdır (*bkz. 1.1.1*). Kanlı kurbanlar ve trans haliyle neticelenen danslar, tanrılarla iletişim vasıtalarıdır. Bu tanrılara, bazan Roma Kilise azizlerinin isimleri ve bazan da Afrika kökenli isimler verilir. Ancak bu isimler aynı zamanda Afrika kökenli tanrılara da atfedilir. Vaudou sır cemaati kendi bütünlüğü içinde, büyüleriyle, büyü bozmalarıyla ve gizli ünüyle, Haiti toplumunu kuşatır. Jamaika'da Kumina, Conuince ve kaçak kölelerin Kromanti dansı, Granada ve Carriacu adalarında Big Drum dansı ve Santa Lucia'da Kele vs. birçok senkretist kültlerde atalar yüceltilir.

Jamaika Myalistlerinin, Trinidad'daki Shouterler denilen vaftizcilerin ve Saint-Vincent Shaker'lerinde olduğu gibi diğer birçok kültlerde de var olan hristiyan unsurlar, Afrika kökenli inançlardan daha önemlidir.

Jamaikalı Rastafarienler, ilk millenarist (bin yılcı) harekettir. Orta batı için bunlar *dreadlack* saç tipi ve reggae müziği[5] ile iç içedirler, ancak felsefeleri ve müziklerinin Afrika'da olduğu gibi Batıda da bir çok seveni vardır.

Mezmurlar 68, 31'de belirtilen, Etyopya'nın, Afro-Jamaikalıların (Afro-Jamaicains) vadedilmiş yurdu ile özdeşleştirilmesi, 1930'da Etyopya'lı prens (Ras) Tafari (Rastafari'li buradan gelir) Haile Selassie adıyla Habeşistan imparatoru olarak taç giydiği zaman siyasî bir harekete yol açmıştır. Özellikle imparatorun ölümünden sonra bu hareket zamanla aynı ideolojiyi ve aynı siyasî umutları paylaşmayan birçok gruba bölünmüştür.

1.5.2. Afro-Brezilya Kültleri

Tanrı *orixalar* ve kendinden geçercesine dans gibi afrika kökenli otantik izler taşıyan farklı menşeli unsurlardan teşekkül eden Afro-Brezilya Kültleri, 1850'ye doğru ortaya çıkmıştır. Kuzey-Doğu'da *candomblé*, Güney-Doğu'da *macumba* denilen, ve aslen Rio de Janerio'dan gelen *Umbanda* kültü, 1925-1930'dan bu yana oldukça popüler hale gelmiştir. Başlangıçta yasak olan kültler, bugün Brezilya'nın dînî hayatının esasını oluşturur.

1.5.3. Afro-Guyanlılar Dinleri

Bunlar, Surinam'da (Hollanda'ya ait eski Guyane) kıyı sömürgelerde doğmuş Avrupalı nüfusla, buraya sürülmüş olan kaçak köleler arasında ortaya çıkmıştır. Sömürgelerde doğmuş Avrupalıların (Creol) dinine *winti* veya *afgoderij* (Hollandaca'da *afgoderij*, "putperestlik") denir. Her iki grup da eski ve otantik Afrika inançlarını muhafaza ederler.

1.5.4 ABD'de yaşayan Afrikalıların Dînî Hayatı, şiddet içeren özelliği ve başka yerlere nazaran daha katı bir hristiyanlaştırma politikasıyla öne çıkar. Amerikalı siyahlar, Afrika'ya ait ritüellerini ve inançlarının çoğunu bozulmaksızın muhafaza edememişlerdir.

1816'dan itibaren *American Colonisation Society* tarafından başlatılan ve 1900'e doğru birçok siyah kilise tarafından değişik tonlarla aralıksız olarak sürdürülen Afrika'ya dönüş fikri başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Hristiyan Kiliselerinin kendi sosyal durumlarına cevap vermedeki yetersizliği sebebiyle düş kırıklığına uğrayan birçok Afrika kökenli Amerikalı, Yahudiliği ve özellikle de İslam'ı benimsemiştir. Bugün Afrika kökenli Amerikalılar arasında, her ikisi de Wallace D. Fard isimli bir müslüman tarafından oluşturulan bir organizasyona dayanan ve 1934'de Elijah Muhammed (Elijah Poole, 1897-1975) tarafından kurulan *İslam Milleti*'nden kaynaklanan, ancak Nable Drew Ali'nin "*Moorish Science Tapınak*'ına (Timothy Drew, 1886-1929) (*Bilimin Magripli Tapınağı*)" benzer bir organizasyon ile 1920'de başlayan Hindistanlı Ahmedîlerin misyoner propagandasıyla oluşturulan ortamdan eşit olarak faydalanan iki müslüman grup mevcuttur. 1964'de Malcolm X'in (Malcolm Little, 1925-1965) *Müslim Mosque* (*Müslüman Cami*) grubu *İslam Milleti*'nden ayrılır. 1975'de Elijah Muhammed'in ölümünden sonra oğlu Warithuddin (Wallace Deen) Muhammed, İslam Milleti'ni *Amerikan Müslüman Misyonu* (*American Muslim Mision*) adı altında Sünnî İslam'a

bağlı bir organizasyon olarak değiştirir. *İslam Milleti* (*Nation of Islam*) bugün Chicago'lu Louis Farrakhan tarafından başkanlığı yürütülen bir organizasyondur ve Elijah Muhammed tarafından meydana getirilen çizgide devam eder.

1.6 Bibliyografya

Afrika dinleri konusunda genel olarak bkz., B.C. Ray, *African Religions: An Overview*, ER 1, 60-69; E.M. Zuesse, *Mythical Themes*, ER 1, 70-82; B. Jules-Rosette, *Modern Movements*, ER 1, 82-9; V. Grottanelli, *History of Study*, ER 1, 89-96. Ayrıca bkz., B. Holas, *Religions du monde: L'Afrique noire*, Paris 1964; Benjamin C. Ray, *African Religions: Symbol, Ritual, and Community*, Englewood Cliffs N.J. 1976; Noel Q. King, *African Cosmos. An Introduction to Religion in Africa*, Belmont CA 1986. L.V. Thomas ve R. Luneau tarafından yapılan *les Religions de l'Afrique noire. Textes et traditions sacrées*, 2 cilt, Paris 1981 isimli çalışma da Afrika dinî metinlerinden seçilmiş güzel bir derlemedir.

Batı Afrika dinleri konusunda bkz., H.A. Witte, *Symboliek van de aarde bij de Yoruba*, Groningen 1982, ve I.P. Couliano in Aevum 57 (1983), 582-3; Marcel Griaule, *Dieu d'Eau*, Paris 1966; M. Griaule-G. Dieterlen, *le Renard Pâle*, Paris 1965; G. Dieterlen, *Essai sur la religion bambara*, Paris 1951; Geneviève Calame-Griaule, *Ethnologie et langage. La parole chez les Dogons*, Paris 1965; Dominique Zahan, *la Dialectique du verbe chez les Bambaras*, Paris-La Haye 1963; D. Zahan, *Sociétés d'initiation Bambara: le N'domo, le Korè*, Paris-La Haye 1960.

Doğu Afrika dinleri konusunda bkz., W. A. Shack, *East African Religions: An Overview*, ER 4, 541-52; B. C. Ray, *Northeastern Bantu Religions*, ER 4, 552-57; J. Beattie, *Interlacustraine Bantu Religion*, ER 7, 263-6; J. Middleton, *Nuer and Dinka Religion*, ER 11, 10-12; E. E. Evans-Pritchard, *Nuer Religion*, Oxford 1956; idem, *Witchcraft Oracles and Magic among the Azande*, Oxford 1980 (1937); Godfrey Lienhardt, *Divinity and Experience: The Religion of the Dinko*, Oxford 1961.

Orta Afrika dinleri konusunda bkz., E. Colson, *Central Bantu Religion*, ER 3, 171-8; S. Bahuchet et J.M.C. Thomas, *Pygmy Religion*, ER 12, 107-10; Colin M. Turnbull, *The Forest People. A Study of the Pygmies of the Congo*, Nev York 1962.

Güney Afrika dinleri konusunda bkz., M. Wilson, *Southern African Religions*, ER 13, 530-38; L. de Heusch, *Southern Bantu Religions*, ER 13, 539-46.

Afro-Amerikan dinleri konusunda bkz., G. Eaton-Simpson, *Afro-Caribbean Religions*, ER 3, 90-98; Alfred Mètraux, *le Vaudou haïtien*, Paris 1958; A.J. Raboteau, *Afro-American Religions: An Overview*, ER 1, 96-100; idem, *Muslim Movements*, ER 1, 100-102; Y. Maggie, *Afro-Brazilian Cults*, ER 1, 102-5; R. Price, *Afro-Surinamese Religions*, ER 1, 105-7.

[1] Güneybatı Afrika'daki göçebe çoban halk.

[2] Kuzey Afrika'da dervişlere verilen ad.

[3] Ekvatorun güneyindeki Afrika halklarının bütünü.

[4] Düzeni bozan ve kutsal şeylerle alay eden mitolojik şahsiyet.

[5] Bağlamaya özgü ikili bir ritim ile karakterize edilmiş Jamaika halk müziği.

2
AVUSTURALYA DİNLERİ

Akkültürasyona direnen Avusturalya kıtasının kuzeyindeki Terre d'Arnhem ile kıtanın merkezinde yer alan yerli dinleri, birçok ortak özellik sergiler.

Yerliler, insanların ulaşamayacağı semanın ötesine çekilmiş bir yaratıcı tanrı düşüncesine aşinadırlar. Tanrı, sadece giriş ritüeli törenlerinde hazır bulunmak için kendi yerinden ayrılır. Bu tanrı, yerlinin günlük hayatında kendisine yakardığı *deus otiosus* değil, fakat "onirique" (*alchera veya alcheringa=hayâlî*) denilen dönemin otogene (kendinden doğan) varlıklarından ve kültürel bir kahramandır. Bu varlıklar mesela, bir ağaç veya bir merdiven kullanarak yer ve gök arasında serbestçe dolaşabilirler. Bunlar bir "ikinci yaratılış"ın, yani meskun coğrafi yer olarak dünyanın organizasyonunun failidirler. Burada bir kutsal coğrafya söz konusudur ki, bu kutsal coğrafyada her bir şahıs bir kayanın veya bir ağacın var oluşunda, sonraları yerin derinliklerinde ve gökte görülmez olan başlıca efsanevî varlıkların hareketlerini seyredebilirler. Sonuncular, uzayın bu iki ontolojik düzey arasındaki kesin kırılmayı belirten yer ve gök arasındaki köprüye dikkat çekerler.

Yerli, kendi dünyasının kutsal hikayesini ve dîne girişle ilgili kültle-

ri (*Kunanapipi* ve *Dijanggawul*) dîne girişi esnasında öğrenir; sünnet ve klitori (kız çocukların sünneti) usuller ile ilgisi olmaksızın, temel mitolojik bilgileri değişikliğe uğratmadan dine yeni girenlere öğretilir.

Büluğa erdikleri ilk zamanlarda erkek çocuklarla ilgili usuller kız çocuklarınkine nazaran daha karmaşık ve daha serttir. Avusturalya'da genel olarak sünnet olmasa bile erkek çocuk o esnada dünyanın kutsal orijinlerini "hatırlamak" olarak kabul edilen ayinsel yaralar, kan serpme ve baygın uykuyu da beraberinde getiren bir "sembolik ölüm"e maruz kalır. Kunapipi sır kültü, genel olarak erkeklik organlı Büyük Yılan'dan (Grand Serpent) gizli bilgiler alan Wavilak bacıların mitolojik dönemi üzerinde temellenmiştir: Bu, yerlilerin kültürel alanının yaratılışı anlamına gelen bir "üçüncü yaratılış"tır.

Ölüm ve ritüel yeniden doğuş, şamanik manada giriş ritüeli içinde daha belirgindir. Giriş ritüeline tabi tutulacak olan aday, mineral yapının ölümsüz organlarının yerine kendi iç organlarını kullanan doktor-insanlar kurulu tarafından "öldürülür" ve "ameliyat edilir". Bu zaman zarfında dine yeni girenin ruhu göğe ve Cehenneme, Dante[1] tarzında ağır ve ulu (dantesque) bir yolculuk yapar. Özel güçlere sahip yeni Şaman, normal haline getirilir.

Giriş ritüeliyle ilgili efsanevî eğilimlerin çoğunda Yılan Gökkuşağı, önemli rol oynar. Küçük göllerde saklanan ve kaynaklarda ikamet eden, hayalî çağdan ve semavî dünyadan gelen bu kuartz kristalleri, yeni Şaman'ın minerallerden teşekkül edecek olan organlarını oluşturmaya hizmet ederler. Suda ya da su yöresinde yaşayan Yılan Wonambi, batı çöllerinde din değiştirenleri "öldürür". Quenslan'da, bu onlara bir beden içinde bir baston veya bir kemik parçası gönderir. Gelecek Şaman'ın "yeniden canlandırılması" (réanimation) sürecinde doktor-adamlar birkaç gün sonra bu baston veya kemik parçasını alacaklardır. Büyüsel maddeler gökkuşağı üzerinde kayarak, gök ile yeryüzü arasındaki mesafeyi baştan başa dolaşırlar. Korkudan dolayı doktor-adamlar semâvî kristalleri ele geçiremezler. Küçük bir gölde veya üzerinden gök kuşağı geçen su birikintisinde banyo yapmak yasaktır.

Yerlilere göre ölüm, kötü büyüler sonucu ortaya çıkan bir olgudur. Cenaze töreni ritüeli, aynı zamanda kâtil zanlısının cezasını da içerir. Şaman için ölüm semaya yolculuktur. Fakat o birincinin aksine, artık fiziksel vücudunu asla kullanmayacaktır.

2.1. Bibliyografya.

M. Eliade, *Religions australiennes*, tr. fr., Paris 1972; I.P. Couliano in

Aevum 48 (1972), 592-3; A. P. Elkin, *The Australian Aborigines*, Sydney 1964 (1938); R. M. Berndt, *Australian Religions: An Overview*, ER 1, 529-47; C. H. Berndt, *Mythic Themes*, ER 1, 547-62; S. A. Wild, *Mythic Themes*, ER1, 562-66; K. Maddock, *History of Study*, ER 1, 566-70.

[1] İtalyan yazar ve şair. İtalyan şiirinin babası olarak kabul edilir. "İlâhî Komedya" ona aittir.

3
BUDİZM

3.1 Budizmle ilgili geniş literatürü *tripitaka*'nın geleneksel ayırımına göre üçlü bir tasnife tabi tutmak gerekir.

1. Sutralar (Buda'nın bizzat kendi *Logiaları*).
2. Vinaya (disiplin).
3. Abhidharma (doktrin).

Bunlara tanınmış yazarların sistematik kitapları kabilinden birçok *sastra* ve Buda'nın hayatı veya *Jatakalar* da ilave edilebilir.

Halen, üç *tripitaka* mevcudiyetini sürdürmektedir: Birisi Güney-Batı Asya'nın Theravada keşişleri elinde parçalar halinde Pali dilinde yazılmış bulunanlar.

Diğeri Çince'den tercüme edilen ve Sarvastivada ve Mahasanghikaların yanında bulunanlar.

Sonuncusu ise, çok karmaşık olan Tibetce (Kanjur ve Tanjur) koleksiyonlar. Ayrıca bize kadar gelen birçok Sanskiritçe yazılar da vardır.

Buda talebelerine kendilerini lehçelerle ifade etmelerini tavsiye etmişti; Buda'nın vaazının orijinal dili olmayan Theravada kanon dili Pali (Avanti eyaleti), bu lehçelerden biriydi. Zira Pali terimlerinin ilmî kullanımı, prakrit[1] kelimelerinin çoğunu kullanan Sanskritçe'nin bir formu olan Buda'ya ait Sanskritce terimlerinin kullanımından daha doğru değildir.

3.2 Tarihî öneme sahip bir şahsiyet olan Buda, Pali dilinde ve Sanskritçe'de büyük ihtimalle "Uyanmış" anlamına gelir. Bununla birlikte *Jatakala*/ Hayatlar'daki mitolojik doneler, başka coğrafî bölgelerde de varlığı isbat edilen bir sisteme uygun olan Hint geleneğine göre, (bkz. Caynizm, 4.3) Buda'nın, "kutsal adam veya tanrısal adam" prototipine dönüştürülmüş olması noktasında ağır basar. Bu sistem, Greklerin *theioi andre*'leri ve İsa, Mani vs. gibi diğer din kurucularının çok geç mitsel biyografileriyle ortak özellikler sergilemektedir. Tarihî unsurları bunlardan ayırmanın imkansızlığına rağmen, burada beklenen Buda'nın, Kuzey-Batı Hindistan'da Sakya klanının küçük kralının oğlu olacağına dair bir çok bilgi muhafaza edilmiştir. Buda'nın doğumuyla ilgili olarak M.Ö. 624-448 yılları arasında değişik tarihler ileri sürülür. Annesi, mucizevî bir varlığı dünyaya getireceği kendisine bildiren tüm önsezilerden mahrum olarak, Buda'yı doğurduktan birkaç gün sonra ölür. Buda'nın doğumunun Doketism[2] versiyonlarına göre, annesi tertemiz ve lekesiz bir hamilelikle, bâkire olarak onu doğurmuştur. Vücudu ise bir dünya kralının tüm alametlerini üzerinde taşır.

Siddhartha onyedi yaşında iki prensesle evlenir ve dünyaya aldırış etmeyen biri olarak baba sarayına döner. Fakat saraydan üç defa çıkan Siddhartha, insana acı veren, önüne geçilmez üç kötü durumla tanışır: İhtiyarlık, ızdırap ve ölüm. Dördüncü defa çıktığında ise, dünyadan elini eteğini çekmiş bir zahidin barış ve sükûnetini seyrederek, çareyi düşünür. Gecenin ortasında uyanan nikahsızların güçsüz bedenleri, ona dünyanın geçici karakterini bir kez daha ilham eder. Sarayı çabucak terkederek, ismini Guatama diye değiştirir ve çile yolunu seçer. Kendisini felsefe ve yoga teknikleri konusunda eğiten iki hocası onu terketikten sonra, beş öğrencisiyle birlikte çok ağır bir nefsi körleme rejimi uygular. Fakat sonra bu tür bir çilenin faydasızlığını anlayarak kendisine sunulan pilavı tamamen yer. Bu tür bir "zayıflık ispatlama" usulünden hoşnut olmayan öğrencileri onu terkederler. Bir incir ağacının altına oturan Sakyamuni (Sakyalar klanının çilecisi), Uyanıklık'a ulaşıncaya kadar buradan kalkmamaya karar verir. Ölümü ve Şeytanı kendisine çeken Mara'nın saldırısına maruz kalır. Gün doğuşunda, Mara'yı yener ve Benares'te kendisini terkeden öğrencilere öğrettiği Dört Hakikat'in sahibi, Buda olur. Birinci Hakîkat, her şey ızdırap (*sarvam duhkam*): "Doğum ızdıraptır", "yaşlılık ve hastalık ızdıraptır"; "geçici olan her şey (*anitya*) ızdıraptır (*duhkha*)". İkinci Hakîkat, ızdırabın menşei olan arzudur (*trsna*). Üçüncü Hakîkat, ızdırabın yokluğuna sebep olan arzu-

nun ortadan kaldırılışıdır. Dördüncü hakîkat, sekiz kola ayrılan yolu (*astapada*) veya ızdırabın yokoluşuna götüren orta yolu açıklar: Görüş (*drsti*), Düşünce (*samkalpa*), Söz (*vak*), Eylem Vasıtaları (*karmanta*), Varoluş (*ajiva*), Kuvvet (*uyayama*), Dikkat (*smrti*) ve Hayran Hayran Seyretme (*samadhi*). Dört Hakîkat Buda'nın orijinal mesajına çok yakındır.

Bénarès'teki birinci vaazından sonra ihtida edenler cemaati (*samgha*), brahmanlar, krallar ve asketiklerle Uyanmış Kişi'nin (Eveillé) de çok hoşuna giden bir sayıya ulaşır. Uyanık Kişi'nin, keşişlik yolunu rahibelere açmaya zorlandığı hususu da göze çarpar. Bu vesileyle o, yasanın (*dharma*) sona erişini önceden haber verir. Keşişlerin absürd tartışmaları ve rakiplerin kıskançlıkları Buda'ya hiç de saygılı olmamıştır. Kaynaklardan bazılarının belirttiğine göre yeğeni Devadatta, yerine geçmek için onu öldürmeye kalkışır. Seksen yaşında iken bir sindirim güçlüğü sonunda iyice çökmüştür. Bilginlere göre, bizzat kendisinin icad ettiği ve gerçekliği muhtemel olan bu tür detaylar, bir din için esasında çok fazladır.

3.3 Cenaze töreninden (*parinirvana*) sonra, Buda'nın yerine *Samgha*'nın başına geçme sırası Ananda'ya değil, Mahakasyapa'ya gelir. Bu sadık öğrenci Ananda, yirmibeş sene boyunca "Uyanmış"a (Buda) hizmet ettiği için, meditasyon tekniklerini etüd etmeye ve nirvanaya ulaşıp reenkarnasyonlar dönemine artık dönmeyecek bir varlık, *arhat* olmaya zaman bulamamıştır. Mahakasyapa, *arhatlar*'ı Rajagrha Konsiline çağırdığı zaman Ananda oraya davet edilmemişti. İnzivaya çekilen kişi yoganın tekniklerini çabucak öğrenir ve bizzat kendisi bir *arhat* olur. Öğrenci Upali'nin disiplin kurallarını (*vinaya*) formüle etmesine rağmen Mahakasyapa tarafından sorguya çekilen Ananda, *sütralar*'ı[3] ezbere okur.

Öyleyse bu kutsal dökümanlara göre Buda'nın vaazının orijinal şekli hangisidir?

Bilginlerden çoğunun söylediğinin aksine Budizm "kötümser(pessimist)" değildir. Başlangıçta, dünya dinlerinin bütünlüğü içinde, olumlayıcı olmayıp ancak, her şeyden önce olumsuzlama (*negative*) olan, çok karakteristik bir doktrin söz konusudur. Buda'nınki kendisini yok sayma, buradan hareketle de fenomenler dünyasını yok sayma yoludur. Tüm metafizik söylemlere karşı kendi örneksi kuşkusu içinde Buda'nın cevaz verdiği inançlar negatif türden olanlardır. Bu nedenle olumlayıcı

mantığı tercih eden kimseler, Buda'nın metodu ve bazı yeni pozitivistlerin, özellikle de Wittgenstein'ın metodu arasında belli bir benzerlik görebilmişlerdir.

Bu manada en belirgin örnek, Buda'nın aşağıdaki nasihatleriyle karışmış, keşiş Malunkyaputta'nın nasihatdır (*Majjhima Nikaya*, sütta 63). Buda'nın nasîhatleri şu cümlelerle ifade edilir:

"Dünya ebedîdir ve ebedî değildir, dünyanın sonu vardır ve sonsuzdur, ruh ve beden benzerdir ve benzer değillerdir, arhat ölümden sonra varolmaya devam eder, arhat ölümden sonra yok olur, o ölümden sonra vardır ve yoktur, o ne vardır, ne de yoktur..." Buda'nın önünde kendisini eğitmesi için duran kişi aşağıdaki cevabı elde eder: "Bu sanki zehirli bir ok ile yaralanmış bir adamdı ve onun dostlarıyla ailesi ona bir doktor bulmak için çaba gösteriyorlardı, adam şöyle diyordu: "Beni yaralayanın bir savaşçı brahman mı, bir *vaisya* mı veya bir *südra* mı olduğunu, adının ne ve hangi klana ait olduğunu, boyunun uzun mu, orta mı veya kısa mı olduğunu, renginin siyah mı, esmer mi veya sarı mı olduğunu öğrenmeden oku çıkarttırmayacağım",, vs. Aynı şekilde bütün teorilerden bağımsız olduğu ilan edilen Buda doktrininden bir düşünce geliştirmeyi deneyen gezgin çileci Vaccha, az önce zikrettiğimiz bütün tez ve antitezleri takdim ederek, hem tezleri hem de antitezleri inkar eder. Vaccha'nın zihin karışıklığı karşısında "eğer A gerçek değilse o takdirde A gerçektir denemez" gibi kolaycı bir mantık içerisinde düşünce yürütmeye çalışan Buda, ona şu soruya cevap verip veremeyeceğini sorar: Sönen bir ateş nereye giti, doğuya mı, batıya mı, güneye mi, kuzeye mi? Muhatabının bilgisizlik itirafı Buda'ya, arhatın sönmüş bir ışıkla mukayesesini yapma imkanı verir: Ateşin mevcudiyetine dair her olumlama tahmînî olacaktır (*Majjhima Nikaya*, Sütta 72).

Her teoriyi inkara götüren aynı sebepten dolayı Buda, insanî karışımın (agrégat) değişmez unsuru olarak, insanî öze (atman) ait brahman doktrinine itiraz eder ancak, bununla birlikte bu doktrine ve aksini de doğrulamaksızın, özellikle de ölümün arhatın bütünüyle yok olmasına sebep olduğu düşüncesine karşı çıkar (bkz. *Samyutta Nikaya 22,85*). Basit bir sebeple bambaşka bir şey anlamına gelen bir kelime ile karşılık verdiğimiz "Arhat"a hiç bir gerçek varlık atfedilemez (bkz. Milindaphanha 25). Çünkü kainatın yegane aktörleri ızdırap ve yok oluştur:

Ancak ızdırap vardır, ızdırap çeken yoktur.
Görevli yok, ancak iş vardır.
Nirvana vardır, fakat onu arayan yoktur.

Yol vardır, ancak orada yürüyen yoktur.
(*Visuddhi Magga, 16*)

Spekülasyondan ayrılmaksızın yola girmeyi reddeden Buda'nın vaazı, özellikle kurtuluşa ulaşmayı gaye edinir. Buda "şarta bağlı oluşum" yasasını formüle ederek (*pratitya samutpâda; Samyutta Nikâya, 22, 90*) cehaletin (*avidya*) her kozmik sürecini ve cehaleti durduran her kurtuluşu elde eder(?). Cehalet (*avidyâ*), doğuştan bilgiyi (*sanıskâra*), doğuştan bilgi şuuru (*vijnâna*), şuur, isimleri ve şekilleri (*nâmarüpa*) meydana getirir.

Bu isimler ve şekiller duyu organlarından altısını (*Sadatyayana*) meydana getirir. Bu altı duyu organı, dokunmayı (*sparsa*), dokunma hissetme'yi (*vedanâ*), hissetme arzuyu (*trsna*), arzu gönül ilişkisini (*upadana*), gönül ilişkisi varolmayı (*bhâva*), varolma doğumu (*jati*), doğum ise yaşlanmayı ve ölümü (*jaramarana*) meydana getirir. İhtiyarlığın ve ölümün ilacı, cehaleti ortadan kaldırma, Buda'yı, yasasını (*dharma*) ve toplumunu (*samgha*) benimseme anlamına gelir.

Aşağıda inceleyeceğimiz Budist mezhepler sistemine yer veren Vaisali'deki İkinci Konsil'den sonra Samgha, bölünür.

Bactriane, Sogdiane ve Sri Lanka (Seylan) gibi yerlere misyonlar gönderen Maurya hanedanlığının kurucusu Candragupta'nın (320-296) küçük oğlu İmparator Aşoka (274/268-236/234) Budizm'i kabul eder. Madem ki, Cinghalailer günümüze kadar Budist olarak kalmışlardır, öyleyse, Aşoka'nın başarısı olağanüstüdür. Budizm, Bangladeş ve Sri Lanka'dan itibaren Çin Hindi ülkeleri ve Endonezya adalarını fethe der (M.S. I.yy.). Keşmir ve Doğu İran yoluyla Orta Asya ve Çin'e (M.S. I.yy.), Çin'den Kore'ye (M.S. 372), Kore'den Japonya'ya (M.S. 552 veya 538) yayılır ve M.S. VIII. yy.'da Tibet'e yerleşir. M.S. 100-250 arası, geçmiş doktrinlerden daha üstün bir özgürlüğe kavuşturma vasıtası oluşturma bilincine sahip olan yeni bir Budizm şekli gelişir. Çünkü o, *Hinayana* veya Küçük Araba ünvanını alan daha önceki Budizm'in aksine kendini *Mahayana* "Büyük Araba" ünvanıyle tanıtır. Başlangıçta hafifce küçümseme özelliği taşıyan bu terim, bütün küçümsenen farklılıkları kendisinden ayıklamak şartıyla Budizm kronolojisi ve sınıflandırılması içinde telakki edilir. Mahayana'nın teşekkül süreci tamamen bilinmemektedir, ancak bir ara merhale (M.S. 100'e doğru) bize bu konuda önemli dokümanlar sunar. M.S. VII. yy.'a doğru Mahayana canlılığını kaybeder. Bunun yerini Tantrik Budizm yoluyla Vajrayana ya da onun bir varyantı olan Diamant'ın Arabası (Véhicule de Diamant) alır. Tantrizm bir müddet sonra (M.S. 716) Çin'de yayılır.

Mahayana ve Vajrayana, en önemlileri Nalanda ve Vikramasila olan Hint üniversite merkezlerinde eğitim görmüşlerdir. 1197 ve 1203'teki Türk fetihleri sırasında bu merkezler yıkılınca, Budizm Hindistan'da artık görülmez olmuştur. İslam'ın önünde bu bölgeden nasıl silindiğini, Hinduizm'in ve Caynizm'in ise nasıl direndiklerini açıklamak imkansızdır. Fakat tıpkı Budizm hindulaştığı gibi, budist uygulamalar da bir yığın başka düşüncelerden etkilenerek asimile olmuştur. Daha sonra (3.7-10) Asya'daki ve Batı'daki Budizm'in kaderine uzunca değineceğiz.

3.4 Sistematik açından *Hinayana Budizmi*, Caynizm, Hristiyanlık ve İslam gibi birçok kollara (veya mezhep teşekküllerine) ayrılan diğer sistemlerinkiyle mukayese etmeyi gerektirecek. son derece ilginç bir olay sunar. Sistemin temel noktası olan doktrinal çatışmadan söz etmek faydasızdır ve ekonomik veya sosyo-politik bir anahtara başvurarak bunu yorumlamaya çalışmaya da hiç gerek yoktur. Riski ne olursa olsun, dînî "program", beşer tarihinde kullanılan "para"dan önce gelir ve dînî kavramlarla varlığını devam ettirir. Dinî programların, tarihi şekillendiren diğer alt sistemler üzerindeki etkisi umulmayacak kadar çoktur.

Hinayana mezheplerinin sistemi karmaşıktır ve onu yeniden eski haline döndürmek bizim için imkansızdır. Tıpkı yukarıda zikredilen diğer dinlerde "fakir" gelenek ile "zengin" gelenek arasında olduğu gibi, *antropik eğilim* ile *aşkın eğilim* arasında da temel bir dikhotomi/ayırım vardır. Birincisi, kurucunun insânî boyutunu, ikincisi ise ilâhî boyutunu belirtir.

Budizm'deki ilk bölünme Pataliputra'da, ikincisi ise, Vaisali Konsili'nden sonra, Aşoka'nın hakimiyetinden önce vuku bulmuştur. Burada kazanılması umulan şey arhatın özgürlüğe kavuşan ya da kirlenen niteliğidir. Tartışmalı beş noktada, daha muhafazakâr olan "fakir" geleneğin arhatın kusursuz olmasını istemesine rağmen, "zengin" gelenek arhatın yanılabilirliğini savunur. Arhatın düşsel eğilimlere konu olup olmadığı, bilgisizlik kırıntılarına sahip olup olmadığı, bilmeyi sürdürme konusunda yardım alıp almadığı "Aho!" haykırışıyla en son Hakîkate ulaşıp ulaşmadığı ve imanla ilgili şüphesinin olup olmadığı hususlarının bilinmesi istenir. İki grup, ihtilaf halindeki beş noktadan yalnızca bir tanesinde uzlaşırlar, ancak Samgha, çözülmesi mümkün olmayan arhatların ihtilamı meselesinde ayrılırlar, samghanın[4] (*Mahasamghika*) çoğunluğu, "Eskiler"in (*Sthaviras, Sthaviravadinlerden*) karşı çıkmasına rağmen arhatın tanrıçalar tarafından rüyada iğfal edilebileceğini savunurlar. Bundan hareket eden Sthaviravadinler, Budizm içinde antropik eğilimi, Mahasamghikalar da aşkın eğilimi temsil edeceklerdir.

Daha sonraki bir bölünme, Sthaviravadinlerin "şahsiyet (*pudgala*)" kavramı hakkındadır. Bunun, insânî varlığı meydana getiren *rüpa* (Aristocu "şekiller"le mukayese edilebilir nitelikler), *vedanâ* (duyarlılık), *samja* (algı), *samskara* (doğuştan bilgi) ve *vijnana* (şuur) gibi beş *skandha* ile nasıl bir ilişkisi vardır? Ortodoks/sünni Sthaviravadinler pudgalayı reel hiç bir karşılığı olmaksızın sadece lenguistik bir gelenek olarak muhafaza ederler. Halbuki Vatsiputra'nın öğrencileri (Vatsiputriyalar) kendilerini beş *skandha* ile özdeşleştirmeksizin, ne onların içinde, ne de dışında saymadan *pudgala*'yı doğrularlar. Böyle olmakla birlikte *pudgala*, bedenden bedene göçen bir cevherdir: Vatsiputriyaların muhaliflerinin onları eleştirme sebebi, Buda'nın kendisinden ayrılarak ortaya çıktığına inanılan eski bir brahmanik kavram olan *atman*'ı (ruh) benimsemiş olmalarıdır.

Elli yıl sonra Mahasanghika'nın gövdesinden iki yeni ekol daha ortaya çıkıverir: Müdrike'nin tabiat yoluyla her kir ve lekenin üstünde olduğuna inanan Ekavyavaharikalar ve beş *Skandha*'nın kendileri için hiçbir önemi olmayan Gokulikalar (ismin birçok varyantı malumdur).

Sarvastivadinlere sempati duyan İmparator Aşoka Maurya'nın (M.Ö. 237) sonuncu fermanı, Hinayana'nın en önemli mezheplerinden biri olan Sarvastivadinlerin (*sarvam asti*'den) çekirdeğini oluşturan keşişlerin, Eskilerin cemaatinden ihrac edilmesini ima eder. Sarvastivada doktrininde tüm *dharmalar* veya fenomenlerin, geçmişte ve gelecekte gerçek bir varoluşları bulunur. Aksine Ortodoks Sthaviravadinler, aynı gövdenin bir parçası olmalarına rağmen, ne geçmişin ve ne de geleceğin mevcut olduğunu kabul ederler. Aynı gövdeden ayrılan Kasyapiyalar veya Sürvasakalar ise, yalnız etkileri henüz ortaya çıkmamış olan geçmişin aksiyonlarının mevcudiyetine inanırlar.

Abhidharmalar'ın çoğalması (*sütralar*'a ait tartışmalı yorumlar) Vatsiputriyalardan gelen dört yeni ekolün doğmasına sebep olmuştur: Dharmottariyalar, Bhadrayaniyalar, Sammitiyalar ve Şannagarikalar. *Pudgala*'yı basit bir kavram olarak düşünen sadece Sammitiyaların *abhidharma*'sı günümüze kadar ulaşmıştır.

Gokulikaların bölünüşünü ve Bahusnutiyaların ortaya çıkışını sağlayan *abhidharma* üzerindeki böyle bir polemik, Mahayana'da, "dünyevi" eğitimlerle, Buda'nın "üstün" eğitimleri arasında önemli bir ayrılık oluşturur. Prajnaptivadinler (*prajnapti*'den bir "kavram") için her varoluş ancak kavramsaldır.

Mahayana olacak kimsenin en yakınları olan Lokottaralar ("Yüceler"), Mahasanghikaların gövdesinden ayrılmışlardır. Kendi bütünlüğüü içinde aşkın (trascendant/*lokottara*) olan Buda'yı onlar Doketizm'in bir şekli olarak öğretirler. Ayrıca Budist Doketizm sisteminin bunun üzerinde eksiksiz bir şekilde sık sık bir araya gelmesi (Mitolojiler bir yana), daha sonra da hristiyan çevrede (veya hristiyan ötesi= parachretien) özümlenmesi dikkat çekicidir.

Burada Hinayana'nın tüm mezheplerinin listesini vermeğe gerek yoktur. Sadece M.Ö. III. yy ortalarında Sri Lanka'da yerleşen, ismi Sanskritçenin Pali formunda "Sthaviravidinler" şeklinde telaffuz edilen ve Vibhajyavadinlerin bir kolu olan Theravadinleri zikredebiliriz. Ekollerin sistemini bütünüyle yeniden oluşturmak imkansızdır. Zayıf ve çelişkili bilgiler bizi yanlışa götürebilir. Bununla birlikte mezheplerin tarihi tablosunun, Buda'nın tarihi ve orijinal toplum ile onun eğitiminden kaynaklanan ilk teolojinin tarihi içinde bilinen tüm bu "ilişkiler paketi"nin mantıksal keşfinin bir bölümüne eklenmesi düşünülebilir. Bu şekilde, bilinen diğer mezhepler, Buda/*samgha, sütra/abhidharma ve skandha*'ların göç edişi(transmigration)/(non-transmigration) göç etmeyişi vb. gibi zıtlıkları aktif hale getirir.

Sistem karmaşık denecek miktarda kollara ayrılmıştır, burada iki yönlü mantık, antropik eğilim ve aşkınsal (transcendantale) eğilim izlemek mümkündür: İlk bakışta, bunlar arhatın, her kirin üstünde olduğunu açıkladıkları sırada, Sthaviravadinler ikinci eğilimi seçiyor gibi görünürler. Fakat gerçekte arhatın yanılabilirlik özelliğini kabul eden Mahasanghikalar, Buda'nın insanlığını parantez içine alırlar: Olgunluğa insânî vasıtalarla ulaşılamayacağı da hesaba katılır, aksine bu şimdilik eksiksiz ve kusursuz olmaktır. Mahasanghikaların birçok ekolü bu eğilimi takip ederek gelmiştir ve Mahayana'yı doğuran fikirlerin çoğu bu ekoller içinde ortaya çıkmıştır.

3.5 Mahayana Budizmi'nin karmaşıklığı, birdenbire sistematik bir yaklaşımı tavsiye eder; fakat bunun vasıtalarını keşfetmek zor ve dakik bir çalışmayla olur ve biz bunu burada gerçekleştiremeyeceğiz.

Mahayana doktrini ilk defa Aşkın Gnos (*prajnaparamita*) sütraları literatüründe ortaya çıkmıştır ki, bunun başlangıcının M.S. 100 yılları olduğunu belirtmek gerekir. Bu, Hinayana'dan Mahayana'ya geçişi işaret eden *mükemmellik* idealinin bir *değişimi*dir. Hinayana Budizm'inden yana olan kimse, iğrenç *samsara*'ya veya reenkarnasyonlar çevrimine yeniden gelmek için Nirvana halinden artık çıkmayacak bir varlık, yani

arhat, olmaya can atar. Mahayana taraftarı ise, uyanıklığa ulaşmak isteyen kendi varlığını tüm insanlığın varlığına kurban eden, *nirvana*'ya çekilmekten ziyade dünyada görünmeyi tercih eden bir varlık olan *Bodhisattva* olmak ister. *Bodhisattva*, bir *Prutyeka Buddha*/ sessiz Buda olmayacak, ancak konuşan, yapan ve mutsuzların imdadına koşan bir Uyanmış (Eveillé) olacaktır: Yeni perspektifin Hind sofuluğu (*bhakti*) akımlarından etkilenmiş olduğuna inanılır.

Eğer cehalet yüzünden acı çekmiş olan insanlığa merhamet, Bodhisattva'nın idealini karakterize ediyor gibi görünüyorsa, Mahayana doktrininin onu, tartışmalı düşüncelerle çelişmeksizin gerçekleştirebilmesini sağlayan bir mantık hazırlaması zordur. Buna bazen "negatif mantık" denir, fakat gerçekte dışlanmış üçüncü kişi prensibini tanımaksızın aynı zamanda olumlamayı ve olumsuzlamayı aşan, Aristocu olmayan bir mantık söz konusudur. Son zamanlarda dine susamış bir takım bilimsel ruhların, öklitçi olmayan geometrilere ve mekanın bir çok boyutunun kavranmasına yabancı olmayan modern fiziğin çelişkilerini anlamak için gerekli olan bir modeli Mahayana'nın onlara açıklamaya çalışması şimdi daha iyi anlaşılır. İki sistemin çakışması yalnızca görünüştedir: Budizm olayında bu, basit alternatifin reddidir (eğer A gerçek değilse, o takdirde A olmayan gerçektir) ki, böyle basit bir alternatif etkili spekülasyonlara götürür, öyle ki, fiziğin fantastik topolojileri bir yandan benzerliklerin öklitci düşünceyi terkinden, diğer yandan Charles Howard Hinton (1853-1907) gibi, Dördüncü Boyut vizyonerlerinden kaynaklanır.

"Üçüncü imkan"ın budist mantığı, *Sadharmapundarika* (Lutus Sütrası) gibi Mahayana'nın primitif bir metnine dayalı birçok açıklamaya aşinadır. Burada Buda ezelî ve ebedî (éternel) olmasına rağmen uyanıklıkı tanımamıştır. Gerçekte uyanmış olan her zaman sadece o değildir, ancak uyanmak *neye* yarar? Zira *nirvana* maddî değildir. Yogacara ekolüne göre aşkın varlık olan Buda, farklı çağlarda veya aynı çağda, insanların kurtuluşu ve barışı için sürekli çoğalabilir. "Mutlak Beden"in (*dharmakaya*) dışında Mahayana ona gerçekte "eterik beden" (*sambhogokaya*) kelime anlamı "zevk bedeni") verir ki, bu bedende Buda, Temiz Toprak denilen cennette kendisine has dînî saygınlıklardan yararlanır. Ve son olarak bir "büyüsel beden (*nirmanakaya*)" vardır ki, insan varlıklarını kurtarmak için o, bu büyüsel bedene hulul eder.

Mahayana Budizmi öncesi metinlerde ve primitif Mahayana metinlerinde bulunan paradokslar, aşağı yukarı efsanelerle ilgili Nagarju-

na'nın (M.S. yak. 150) çalışmasında, "ortayol sistemi" nin yazarı Madhyamika'yı tasdik ederler. Nagarjuna her şeyden önce geleneksel (*drsti*) tüm filozofik görüşler konusunda anlamsız ve saçma hususları (*prasanga*) azaltan aktif bir septisizm uygular. Bu metotla, her şeyin temiz bir özden yoksun olduğunu savunan ve buna göre boş bir inanç (*sunya*) olan brahman kaynaklı cevherciliği (essentializm) çürütür. Tüm zamanların dağınık ve sadece görünüşte kalan gerçeğine karşı çıkan bu nihaî gerçek, boşluk (*sunyata*) içinde, nirvana, samsara ve ayrıca karmik çevrimlere bağlı kılınmış fenomenal varoluş ve onların durdurulması ile aynı benzerliği içerir.

M.S. 450'ye doğru Madhyamika ekolü iki kola ayrılır. Bunlardan biri sadece Nagarjuna'nın olumsuzlayan varyantını muhafaza eden septikler veya Prasangika, diğeri ise olumlayan (affirmative) varyantı benimseyen Svatantrikalardır. Çin'e ve Japonya'ya sızan Madhyamika Budizmi X. yy'da oralarda görünmez olur. Bunun Ch'an (Japonca Zen) Budizmi'nin ortaya çıkışına özel bir katkısı olmuştur.

Mahayana'nın diğer büyük ekolü olan Yogacara, *lankavatara Sütra* ve başka birtakım aracı metinlere dayalı olarak gelişmiştir ki, bu metinler evrenin zihinsel bir oluşum olduğunu ve buna göre hiç bir realitesinin olmadığını, onun ancak aldatıcı olduğunu savunurlar. Yogacara'nın ortaya çıkışında tarihsel veya efsanevî bir kişi olan Maitreya isimli bir varlığa (Maitreya gerçekte geleceğe ait Buda'nın ismidir) temel bir rol atfedildiği görülür. Ancak doktrinlerinin yayılışı, *alayavijnana*'da kendisine psiko-kozmik bir temel veren, *citra matra* (düşünülen her şey) fikrini geliştiren Asanga ve Vasubandhu kardeşlerin eseridir. *Alayavijnana*'nın kelime karşılığı olan "eterik şuur", bir toplanma yeridir ki, burada karmik cüruflar, döküntüler şekli altında birikmiş tüm deneyler peşpeşe gelen varoluşları belirtirler. Batı'da radikal platoncu bir akım olan gnostisizmin başlangıcından beri böyle bir teori vardır. Bu teori Plotin'den sonra yeni-platoncuların çoğu tarafından benimsenmişti. Batı'da olduğu gibi Doğu'daki problem de, bizi kozmoza bağlayan bu cürüfleri iz bırakmaksızın "yakmayı" başarmaktır.

3.6 Tantrik Budizm

Hindu etkis ve popüler etkiden dolayı Tantrik Budizm, yavaş yavaş Mahayana'yı aşmış (VIII. yüzyıl) ve onun yerini almıştır. Hint kökenli Tantrik Budizm'in bilinen birçok ekolü vardır. Bunların en önemlisi, Vajrayana veya "Diamant"ın Arabası"dır ki, bunun ismi Tantrizmin anlamlı yapısına ve birçok düzeyde onun "sır ifadesi"ne hakim seksüel

(*vajra*=erkeğin tenasül uzvu) bir sembolizm içerir. Gerçekte tantrik kavramlar, bir kimseden diğerine ara vermeksizin iletilen, kuyruğu ısırılmış efsanevî bir yılana özgü bir özellik yoluyla karakterize edilmişlerdir. Bu kavramlara ait her metin, her zaman çift okuyuşa açıktır. Mesela, *bodhicitta*, "Uyanıklık (Eveil) düşüncesi", seksüel düzeyde spermin gizli ismidir ve aynı zamanda ritüel bir seks eyleminin somut ya da hayalî bir arkadaşı olan "Kadın-Gnose" (*prajna*), onu omuriliğe özgü enerji merkezlerine götürür. Her tantrik metnin bu şekilde iki yorum içermesi mümkündür: Bunlardan birinin referansı genel olarak sonunda, gayesi uyanıklıka ulaşmak olan bir seksüel birliğe varılan ayinsel bir sırdır; diğerininki ise metafiziktir.

3.7 Güney-Batı Asya'da Budizm

Asya'nın güney-batısında ve Endonezya'da yerleşen Budizm (ki orada İslam Budizm'in yerini almıştır), İmparator Aşoka'nın misyonerleri vasıtasıyla çoğalmış, Sthaviravada'nın bir varyantı olan Theravada'dır. Çinhindi Budizmi, M.S. XV. yy.'a kadar eklektik kalır, o sırada Sri Lanka (Seylan)'dan gelen Theravada ortodoksluğu Çinhindi ülkeleri tarafından benimsenir. Cinghalailer Budizmi M.S. XI. yy'da kendi gücünü elde eder. İlginçtirki, Birmanya, Tayland, Laos, Kamboçya ve Vietnam gibi ülkelerde Buda, dünyadan el etek çekmeyi tavsiye eden bir vaiz olarak düşünülmemiş, ancak, en yüce Dharma'nın tekerleğini döndüren cakravartin olarak kabul edilmiştir ki, Budizm ve siyasi güç arasındaki sıkı ilişki de buradan kaynaklanır. Örnek anıtların ve aynı zamanda taşlara kazınmış ansiklopedilerin ve meditasyonların oluşmasına götürecek olan bu husus, sonu uyanıklıka (eveil) giden giriş yolunu ve doktrini özetler.

Batı sömürgeciliği karşısında Budizm, bizzat kendi kimliğinin değişmez anlamını Çinhindi ülkelerine verecek, fakat aynı zamanda bunların zorunlu modernizasyonuna da karşı çıkacaktı. Budizm'in yavaş süren aşınması bu ülkelerden bazılarını sarsan komünist ihtilallerin ardından hızlanır. Bugün Güney-Batı Asya'da Budizm'in kritik bir evre geçirdiği kabul edilebilir.

3.8 Çin Budizm

130 yılına doğru Han İmparatorluğunun (M.S. 206-220) başkenti Chang-an'da rijit ve skolastik bir Konfüçyanizm yoluyla hakim olmuş Budizm'in, mevcudiyeti kanıtlanmıştır. Hint metinlerinin Çince'ye ilk

doğru tercümeleri ancak M.S. III. yy'da görüldüğü ve ayrıca yeni dinin kavramlarını tercüme etmek için taoist muadillerinin kullanılmış olması sebebiyle Budizm, başlangıçta tuhaf bir Taoist mezhep görünümü almıştır. Hunlar tarafından kuzeyin fethinden sonra Budizm, aristokratlar ve Amidizm (Buda Amitabha kültü) veya Temiz Toprak Ekolü'nün (Terre Pure) kurucusu Hui-yüan (334-416) gibi aydınlar arasında güneyde çok kalabalık bir alt-grup olarak varlığını devam ettiriyordu. VI. yy'da İmparator Wu Liang Taoizm yerine Budizm'i seçer ve onu din olarak kabul eder (bkz. bl. 30). Fakat bu çağdan önce popüler Budizm ve Amidizm, Konfüçyanizm'in zorlu direnişine rağmen sonunda kuzeye dönerler (bkz. bl. 11). Büyük mütercim Kumarajiva V. yy'da kuzeye yerleşir. Sui ve T'ang hanedanlarının yönetimi altında Çin'de yeniden birleşen Budizm, toplumun tüm sınıflarında büyüyerek gelişir. Geniş bir şekilde yayılması, Buda'nın kendiliğinden varolması ve doğrudan doğruya bir uyanıklığı elde etmek için meditasyonun özel tekniklerini öğreten Ch'an (Japonca'da Zen; Sanskritçe'de dhyana, "meditasyon") ekolü tarafından gerçekleştirilmiştir. Ch'an, Bodhidharma'yı, Buda'dan itibaren Hint Budizminin 28. rahibi olarak tanıtır.

Bir başka etkili ekol ise Chih-i (531-97) tarafından Chekiang'daki aynı isimle anılan dağ üzerinde kurulmuş T'ien-t'ai (Japonca'da Tendai) ekolüdür.

Budizm'in olağanüstü canlılığı ve gelişmesi, çevrenin kıskançlığını ve 842'den 845'e kadar süren acımasız zulümleri kendine çeker. Din yok olmuş, tapınaklar yıkılmış ve keşişler zoraki yeniden laik olmuşlardır. Bu, Çin Budizmi'nin gücünün azalması ve devlet doktrini olan Konfüçyanizm (XIV. yy) karşısında gerilemesidir. Anthony C. Yu gibi Çin Budizmi'nin seçkin uzmanları, Budizm'in Çin kültürüne temel katkısını her zaman bilmemeyi tercih eden Işıklar ideolojisinden etkilenen muayyen bir Çinbiliminin (Sinoloji) birçok kez altını çizer. Zulümlerin ve Konfüçyanizm karşısında güç kaybının ötesinde Budizm'in canlılığının bir işareti, genellikle Wu Ch'eng-en (XVI. yy) isimli bir devlet memuruna maledilen *hsi-yu chi* ya da *Batıya Doğru Yolculuk* adlı roman vasıtasıyla tasvir edilir. Aynı şekilde Paul Mus, Java'nın Endonezya'ya ait bir adasında Borobudur Tapınağı'nın tasvirinden başlayarak bize Güney-Asya'daki Budizm'in tarihini verir; Anthony Yu ise, *hsi-yu chi*'yi eksiksiz ve ustaca tercümesinde Hint kaynaklı ve Hint kültürüne dayanan Çin Budizmi'nin bütün tarihini ve olağanüstü popüler yayılışını derinlemesine bize sunar. Roman, otantik budist yazıları Çin'e götürmek için

627'de Hindistan'a doğru hareket eden keşiş Hsüan-tsang'ın başarılarını anlatır; iç sızlatan bir ironi konusu olan Hsuan-tsang, hikayenin gerçek kahramanı değildir. Bu, okuyucunun dikkatini canlı tutan, bütün büyüsel güçlerin sahibi yarı-tansal ata, Singe'dir. Görkemli şahsiyeti önemsiz olmasına rağmen, geçmiş birbirine zıt iki mitsel görünümü temsil eder: Manevî güç ve komik bir basitlik.

3.9 Kore ve Japonya'da Budizm

Çin'den Kore'ye Budizm, M.S. IV. yy'dan itibaren yayılır ve bu ülkede ilk budist manastır 376'da "Keşişler Krallığı" adı altında kurulur. Daha sonra Kore Budizın'i Çin Budizmi'nin tüm gelişmelerini dikkatlice takip eder ve uyarlamaya çalışır. Çindeki gibi X. yy'a kadar Budist Kiliseler, manevî mesajlarının düşüşü ile atbaşı giden sınırsız bir gelişmeye şahit olurlar. Rijit skolastiklerin çileden çıkardıkları Shan (Ch'an, Japonca'da Zen) Budizını'nin temsilcileri, bağımsız bir grup oluştururlar. Ancak bu millî bölünme, IX. yy'da Çin'de Budizm'in düşüşünü takip etmez. Bu bölünme daha sonra Konfuçyanizm'i devlet doktrini yapan Yi hanedanı (1392-1910) ile olur. Budizm ortadan kalkmadan önce 1400 den 1450'ye kadar sert kurallara boyun eğer ve iki Kilise'de şekli olarak organize olmuş bulunur, bunlar Shon meditasyon Kilisesi ve Kyo Doktrinal Kilisesi. Modern çağda Kore Budizın'i Japon Budizmi ile ahenk içinde gelişir.

Günümüzde entellektüel olarak en yaratıcı Budizm, şüphesiz Japon Budizmi'dir. Bu din Japonya'ya VI. yy'ın ikinci yarısında girer ve önceleri başarısız olur. Rahibe olan İmparatoriçe Suiko (592-628) ve yeğeni krallık naibi Shotoku'nun (573-621) ihtidası, Budizm için 710'da kurulmuş başkent Nara'yı da içine alan bir gelişme çağını (bu çağa "Altı Mezheb" çağı denir) başlatır. Daha sonra başkent Heian'a geçtikten sonra (Kyoto, 794-868) Budizm, devletin sert kontrolüne boyun eğmek zorunda kalır. Kamakuralar Shogunluğu (şefliği) (1185-1333) boyunca halk arasında büyük bir yayılım gösterir; Amidizm veya Temiz Toprak (Jodo) doktrini arasında Buda Amitabha'nın batıdaki cennetinin ismi (*nembutsu*), basit bir formül ve medisatyonun etkisini gösterir. Tokugava Shogunları (1600-1868) kendi başkentlerini Edo'ya (Tokyo) taşırlar ve Jodo'nun taraftarları olarak onu desteklerler. Fakat Tokugava'nın *Fermanları* (1610-1615) Budizm'i hükûmetin sert kontrolü altına sokarak resmi Şinto ile özdeşleştirir.

Meiji çağında (1868-1912) ansızın ve sert bir şekilde Budizm'in ve *haibutsu kishaku* isimli hareketin illegal olduğu açıklandığında, Budizm ve Şinto'nun barışık birlikteliği sona erer: "Budistleri öldürünüz ve Kutsal Kitapları terkediniz". Davet cevapsız kalmayacaktır: Dindar bir yığın insan ölecek ya da yeniden laik olacaklar; bir çok tapınak yıkılacak ya da Şinto tapınaklarına dönüştürülecektir.

Biraz önce bahsettiğimiz Japon Budizmi'nin entellektüel yaratıcılığı, örneğin, Birleşik Devletler'deki kâr amacı gütmeyen dînî organizasyonlara kıyasla daha gelişmiş bir organizasyon sonucu değildir. Gerçekte 1945'den beri ülkenin radikal modernizasyonu gibi birçok reform, budist kiliseleri, kendi geleneksel ekonomik temellerinden büyük ölçüde yoksun bırakmıştır.

Japonya'da budist doktrinlerin bölünerek çoğalması genel olarak Çin Budizmi'nin yükselişi sonunda olsa da, orijinaliteden yoksun değildir. İleride göreceğimiz gibi hristiyan doktrini ve budist doktrinlerinin sistemleri arasındaki bazı şaşırtıcı çakışmalar ortak problemlere götürür. Bu ortak problemler bazen iki dinin reformcuları tarafından benzer durumda ele alınır.

Eski Altı Mezhep arasından bazılarının, doktrinal tartışmalar neticesinde Hint Budizmi ekollerini doğurduğu bilinir. Jojitsu, Kusha ve Ritsu Mezhepleri Hinayana'ya mensuptur; Sanron, Hosso ve Kegon mezhepleri ise Mahayana Budizmi'ne mensuptur.

806'da Keşiş Saicha (767-822) vasıtasıyla Japonya'ya giren Tendai (Çince T'ien-t'ai, eş sesli sözcükten), Heian'ın imparatorluğunun saray erkanı tarafından saygıyla karşılanır. Bu ekolün temel metni Kumarajiva'nın (M.S. 406) tercümesindeki *Saddharmapundarika*'dır. Onun tezi, tüm varlıkların Buda'nın tabiatına katılması ve onun *dharmakaya*'sına iştirak etmesidir.

Shingon (Çince Chen-yen, Sanskritce *Mantra*'dan), Çin'e yolculuk yapan (804-806) ve Keşmirli bir hintliden eğitim alan keşiş Kukai (774-835) tarafından sistematize edilen bir "sağ el" yani "seksüel olmayan" tantrizm formudur. Shingon ikonografisi Japon dînî sanatında çok önemlidir.

Bir üçüncü ekol olan Amidizm veya Jodo shu din adamı Honen (ve Genku: 1133-1212) tarafından kurulmuştur.

Sonunda, iki varyant altında Japonya'dan gelen Zen (Çince Ch'an, Sanskritce *dhyana*'dan), Çin'de birçok ekol meydana getirmiştir: Din adamı Eisai (1141-1215) tarafından Çin'e getirilen ve samuraylar ara-

sında birçok taraftar bulacak olan Rinzai Zen ve yine bir diğer din adamı Dögen (1200-1253) tarafından Çin'e getirilen daha orta yolcu ve daha popüler olan Soto Zen. İki ekolün taraftarlarının sosyal kompozisyonu şu formül içinde özetlenmiştir: *Rinzai shogun, soto domin.* Rinzai, aristokratlar için, Soto ise köylüler içindir.

Japon Budizmi'nin bu dört büyük mezhebi, Batı'da Augustin ve Pélage arasında tartışmayı provake etmiş olan ve daha sonra protestanların katoliklere karşı çıktığı inayet problemiyle ilgili olarak farklı farklı anlayışları kabul etmişlerdir. Tendai ve Jodo'nun, Zen ve Shingon'a karşı daha yumuşak bir eğilimi vardır. Gerçekten, doğumumuzdan beri bizde kayıtlı olan uyanıklık, Tendai'yi doğrular, söz konusu olan onu tekrar bulmaktır. Jodo Shu, Augustin'in Pélage'a karşı olan polemiğinde yaptığı gibi, kişinin kendi güçleri (*Jriki*) yoluyla uyanıklıkı elde edemeyeceğini, ancak, Buda'nın inayetinden (*tariki*) gelen kurtuluş yoluyla uyanıklıkı elde edebileceğini doğrular. Aynı problemle karşılaşmış olan, Honen'in öğrencisi ve Jodo Shinshu veya Gerçek Mezheb Temiz Toprak'ın kurucusu Shinran (1173-1262), Luther'in Augustin hakkındaki spekülasyonlarının esasını teşkil eden ve şayet bir terim bulunamazsa Lutherci diye isimlendirilebilecek olan bir çözüm bulur: Kader problemi. Gerçekte, Shinran için demokratik olan kurtuluş, daha ziyade kendisi ve bazı anabaptistler arasındaki benzerliklerden elde edilebilir, zira o, tüm dünyanın kurtulmuş olduğunu, buna göre çilecilik (ascétisme) yolunu takip etmenin gerekli olmadığını ve evlenilebilineceğini belirtir.

Aksine Shinghon, *sokushin Jobutsu* prensibini desteklemektedir. Bazı tantrik ritüeller yoluyla aracı olmaksızın Buda olunabilir.

Aynı şekilde Zen, bizzat kendi güçleri vasıtasıyla uyanıklıka ulaşabileceğini belirtir. Fakat Rinzai daha ziyade beklenmedik jestlerden doğan ve çelişkili bir formül olan *koan* gibi basit teknikleri tavsiye eder. Soto ise tek bir kural tanır: Oturarak meditasyon yapma.

Japonya, başlangıçta bir Tendai taraftarı ve daha sonra kendisinin reform edilme arzusuna karşı çok katı olan Nichiren (1222-1282) mezhebi içindeki milli bir budist ekoluyle tanışır. Dikkat çekici ve olağanüstü bir uzlaşmazlık gösteren bu kişi, kendi zamanının Budizm'ini şiddetle eleştirir ve gerilemekle suçlar. Ayrıca Bodhisattva'nın var olduğuna inandığından tenkitlerini açıklama konusunda kendisinin doğrudan manevi bir hakkının olduğuna inanır. Birçok defa sürgün edilmiş, ölüme mahkum olmuş sonra affedilmiş ancak keşişlere, hükûmete, perişan ve kötü çağa karşı mücadelesini asla terketmemiştir. Ölüm döşe-

ğinden gönderdiği mesajların kendisine büyük bir popülarite sağlaması oldukça şaşırtıcıdır: *Kaimokusha*'da ("Hakîkat'e Uyanıklık", 1272) şöyle der: "Ben Nichiren", geçen sene dokuzuncu ayın onikinci günü Rat'ın dönemi ve Boeuf'un dönemi arasında boynum vuruldu, bendeki aptal öldü. Ruh olarak Sado'ya geldim ve ikinci yılın ikinci ayı taraftarlarıma göndermek için bu kitabı yazdım. Çünkü bu kitap, sizi korkutmuş olabilecek olan bir ruh tarafından yazdırıldı

Günümüzde Budizm, Japonya'daki diğer dînî organizasyonların tümünü geride bırakan birçok ekole ayrılmıştır: Bunların sayısı 1970'de 162 idi.

3.10 Tibet Budizmi

Mulasarvastivadinlerin disiplini (*vinaya*) olan Hintli manastır Budizm'i, VIII. yy'ın sonuna doğru Tibet'te yerleşir; ancak, IX. yy'ın ortalarında çok çeşitli (özellikle Çin'den ve Hint Tantrizmi'nden gelen) etkilere maruz kalır. XI. yy'da Hint kaynaklarına yeniden dönüş yoluyla bir Tibet Budizm rönesansı meydana gelir:

En üstün guru (lama) konumunda olan keşiş Atisa, Tibet'e davet edilir (1042-1054), Bkagdams-pa Manastır tarikatının kurucusu olan öğrencilerinden birisi de orada bulunur. Mütercim Marpa (1012-1096), Hindistan'a yolculuk yapar ve oradan gurusu Naropa'nın (956-1040) kendisine öğrettiği asketik bir tantrizm şeklini beraberinde Tibet'e götürür ve bunu dönüşünde Bka-bryud-pa tarîkat kurucusu Sgam-pa-pa'nın gurusu ünlü Milarepa'ya ulaştırır. Sgam-pa-pa'nın bir öğrencisi Karma-pa ("siyah külahlar") tarikatını kurarak anlaşılmaz ve batinî doneler üzerine Büyük Lamalar'la ardılları arasında bir soy temellendirir. Diğer bazı tarîkater özellikle de Dalai Lama'nın başkanlığını yaptığı Dge-lugs-pa (Sarı Külahlılar) tarîkatı (XIV. yy) tarafından benimsenen yöntem, XVII. yy'da Tibet'te sivil otoritenin kullanımını ve Tashilumpo manastırında ikamet eden diğer Büyük Lama Jaune'un yetkisi dahilinde olan manevî otoriteyi elde eder.

Bu "ortodoks" tarîkatler ve onlardan kaynaklanan kollar arasındaki doktrinal farklılıkları ortaya koymak bu çalışmanın çerçevesi için fazla iddialı bir girişim olur. Bunların yanında, Budizm öncesi din, Bon (Bon-po) (bkz.bl.30) uygulayıcıları ve kadim budistler bir tarikat oluştururlar; bunların ilk guruları Padmasambhava (VIII. yy) olacak, uygulamaları ve doktrinleri ise olayların çoğunda XI. yy rönesansını önceden haber verecektir.

Açıkca heterodokstur Bon-Po'lar. Bonnets Jauneliler (Sarı Külahlılar) tarafından idare edilen budist tarikatler birliğinden dışlanmışlardır. Eğer bunlar bir taraf olmak istemişlerse bu, Budizm'in Tibet'e ilk sızması sırasında, doktrinlerinin diyalektik olarak oluşmasından dolayıdır. Bon-polar, efsanevî bir Batılı ülke Shambhala'nın (Tazig) ve yalancı Sakyamuni olmayan gerçek bir Buda'nın belirsizliği çinde, kutsal bir orijinden kaynaklanan eski olma argümanına başvurmuşlardır.Onların Şamanla ilgili ve büyüsel uygulamaları, Eskileri çok etkilemiş (Rnin-ma-pa veya Kırmızı külahlılar, bu rengi belirgin biçimde kullanan iki tarîkatten biridir), Tsong-ka-pa (1357-1419) tarafından kurulmuş olan Bonnet Jauneliler reformu, büyüsel batıl inançlar ve aşırı hoşgörü tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştır. Tibet Lamalarına özgü budizmin en güçlü tarîkatinin kuruluşunu belirten Kırmızı Külahlılar'a (Bonnets Rouges) böyle bir muhalefet sebebiyle, başka tarîkatlerin onlara karşı daha toleranslı davranacak olmasına rağmen, Sarı-Keşişlerin, Kırmızı Keşişlerin doktrinlerinin otantikliğini kabul etmediklerini görmek şaşırtıcı olmasa gerektir. Eskilere ve Bon-polara ait bizzat Padmasamhava'ya ya da diğer saygıdeğer üstatlara (*gter-ma*) atfedilen, gizli ya da basit bir şekilde her insanın zihninin sonsuz derinliklerinde bulunan apokrifler yani gömülü hazinelerin, varlığının ortaya konulmasıyla durum daha da karmaşık hale gelecektir. Tibet Budizm ekolleri, Sarı Keşişler ve Kırmızı keşişler tarafından temsil edilen iki aşırı temsilciler arasında sınıflandırılabilir.

Lama Budizm'i, Moğolistan'da devlet dini olmuştur. Bu inanç, XIII. yy'da ve XVI. yy'da iki dalga halinde yayılmıştır.

3.11 Bibliyografya

Genel olarak Budizm konusunda bkz., Eliade, H 2/147-54; 185-90; F. E. Reynolds ve Ch. Hallisey, *Buddhism: An Overview*, ER II, 334-51; F. E. Reynolds, *Guide to the Buddhist Religion*, Boston 1981; Edward Conze, *Buddhism. Its Essence and Development*, New York 1959.

Buda konusunda bkz., F. E. Reynolds ve Ch. Hallisey, *Buddha*, ER II, 319-32; André Bareau, *Recherches sur la biographie du Bouddha dans les Sutrapitaka et les Vinayapitaka anciens*, 2 cilt, Paris 1963-1971.

Hint Budizmi tarihi konusunda bkz., L. O. Gómez, *Buddhism in India*, ER II, 351-385; Étienne Lmotte, *Histoire du Bouddhisme indien des origines à l'ère Saka*, Louvain 1958; A. K. Warder, *Indian Buddhism*, Delhi-Patna-Varanasi 1970; John S. Strong, *The Legend of King Asoka A Study and Translation of the Asokavadana*, Princeton 1983.

Hinayana mezhepleri konusunda bkz., A. Barcau, *Buddhism, Schools of Hinayana Buddhism*, ER II, 444-57; André Bareau, *les Sectes bouddhiques*, Paris 1955; Nalinaksha Dutt, *Buddhist Sects in India*, Calcutta 1970.

Mahayana Budizmi konusunda bkz., Nakamura Hajime, *Buddhism, Schools of: Mahayana*, Buddhism, ER II, 457-72.

Tantrik Budizm konusunda bkz., A. Wayman, *Buddhism, Schools of: Esoteric Buddhism*, ER II, 472-82.

Güney-Doğu Asya'da Budizm konusunda bkz., D. K. Swearer, *Buddhism in SE Asia*, ER II, 385-400; Hint-Ari (cinghalais) Budizminde temel düşünceler konusunda bkz., Nyantiloka, *Buddhist Dictionary. Manual of Buddhist Terms and Doctrines (1952)*, Colombo 1972; Tayland'da kraliyet gücü ve Budizm arasındaki sıkı ilişki konusunda bkz., S. J. Tambiah, *World Conqueror anda World Renouncer: A Study of Buddhism and Polity in Thailand against a Historical Background*, Cambridge 1976.

Çin Budizmi konusunda bkz., *E. Zürcher, Buddhism in China*, ER II, 414-26; S. Weinstein, *Buddhism, Schools of: Chinese Buddhism*, ER II, 482-87; Arthur F. Wright, *Buddhism in Chinese History*, Stanford-Londres 1959; Paul Demiéville, *le Bouddhisme chinois*, Paris 1970; Kenneth K. S. Ch'en, *The Chinese Transformation of Buddhism*, Princeton 1973; W. Pachow, *Chinese Buddhism, Aspects of Interaction and Reinterpretation*, Lanham MD 1980. La traductuon intégrale du roman Voyage vers l'Occident est due à Anthony C. Yu, *The journey to the West*, 4 cilt, Chicago 1977-1983; ayrıca aynı yazarın şu eserlerine bkz., *Religion and Literature in China: The "Obscure Way" of The Journey to the West, in Ching-i Tu* (Ed.), *Tradition and Creativity: Essays on East Asian Civilization*, New Brunswick-Oxford 1987, 109-154; ve *"Rest, Rest, Perturbed Spirit!" Ghosts in Traditional Chinese Prose Fiction*, in Harvard Journal of Asiatic Studies 47 (1987), 397434.

Kore Budizmi konusunda bkz., R. E. Buswell, Jr., *Buddhism in Korea*, ER II, 421-6. Japonya'da Budizm konusunda bkz., Tamaru Noriyoshi, *Buddhism in Japan*, ER II, 426-35; Araki Michio, *Buddhism, Schools of: Japonese Buddhism*, ER II, 487-93; Joseph M. Kitagawa, *Religion in Japanese History*, New York 1966; *Japanese Religion*. A Survey by the Agency for Cultural Affairs, Tokyo-New York-San Francisco 1972; E. Dale Saunders, *Buddhism in Japan. With an Outline of its Origins in India*, Philadelphia 1964; *A Short History of the Twelve Japanese Buddhist Sects* (Tokyo, 1886). Translated form the Original Japanese by Bunyin

Nanjio, Washington 1979. Shingon konusunda bkz., Minoru Kiyota, *Shingontsu*, ER XIII, 272-8; Shinran konusunda bkz., A. Bloom, Shinran, ER XIII, 278-80; Zen konusunda bkz., *les Essais sur le Bouddhisme Zen de D. T. Suzuki*, Jean Herbert'in yönetiminde tercüme edilmiştir, Paris 1972 (1940). Hônen, *Shinran*, Nichiren ve Dôgen, *Le Bouddhisme japonais Japon* Budizmi'nin büyük kurucularının metinlerinden bir derlemedir. *Textes fondamentaux de puatre moines de Kamakura*. G. Renondeau'un önsözü ve Fransızca tercümesi, Paris 1965. L'Éveil à la Vérité de Nichiren N. R. M. Ehara, *The Awakening to the Truth or Kaimokusho*, Tokyo 1941 (Fransızca'ya "*le Traité qui ouvre les yeux*" ismiyle tercüme edilmiştir, Renondeau, 190-296).

Sur Kukai konusunda bkz., Thomas P. Kasulis, *Reference and Symbol in Plato's Cratylus and Kukai's Shojijissogi*, in Philosophy East and West 32 (1982), 393-405.

Tibet'te Budizm konusunda bkz., v. H. Gunter, *Buddism in Tibet*, ER II, 406-14; D.L. Snellgrove, *Buddism, Schools of:Tibetian Buddism*, ER II, 493-98; Giuseppe Tucci, *The Religions of Tibet*, Berkeley 1980. Yeni bir doktrinal tasnif konusunda bkz., Matthew Kapstein, *The Purifactory Gem and ist Cleansing: A late Tibetan polemical discussion of apocryphal texts*, in History of Religions 1989. Moğol Budizmi konusunda bkz., W. Heissing, *Buddhism in Mongolia*, ER II, 404-5.

[1] Eski Hindistan'da kullanılan Sanskritçe'den çıkmış ortak dillerden her biri.

[2] Mesih'in bedeninin olmadığını ve salt bir görüntüden ibaret olduğu öğretisini savunup, onun Passion'unu (Çarmıh'ta acı çekişi) ve ölümünü inkar eden, ilk yüzyıllara ait sapık mezhep.

[3] Budist metinlerden her biri.

[4] Buda'nın bizzat kendisi tarafından oluşturulmuş mü'minler meclisi.

4
CAYNİZM

4.0 Caynizm ismi, dinin kurucusuna verilen Jina (fâtih) lakabından gelir.

4.1 Kaynaklar. İki geleneğe veya Digambaralar (göğü giymiş olanlar, yani "çıplaklar") ve Svetambaralar (beyaz giyinmiş olanlar) gibi iki kola ayrılan Cayna "mezheblerine" göre, Cayna literatürü çok geniştir. Svetambaraların yazıları, altı bölümde gruplandırılmış eserlerden birkaç onluk ihtiva eden doktrinal bir kutsal kitap külliyatı içerisinde toplanmıştır. Bu külliyatın en eski bölümü Prakritçe (kurucunun dili), geri kalanı ise Sanskritçe yazılmıştır. Sistematik kitaplar halinde güzelce tanzim edilmiş olan Digambaralar'ın (*Prakaranalar*) en eskileri, M.S. I. yüzyıla kadar gider.

4.2 *Mahavira* (Büyük Kahraman), Caynizm'in kurucusudur. Gerçek ismi Vardhamana (Mutlu) olan bu zat Buda'nın çağdaşıdır. Vardhamana'nın mitik biyografisi, Svetambara geleneğinin merkezinde yer almış ve Hint kutsal şahsiyet (*Mahāpuruṣa*) paradigmasına uygun olarak şekil değiştirmiştir. Mahavira, Bihar'da bir Brahman ailesinde ana rahmine düşer, ancak bir krallık ailesinde dünyaya gelsin diye, tan-

rı İndra tarafından embriyonu, prenses Trisala'nın rahmine nakledilir. Bu olağanüstü doğumu gerçekleştiren anne, ondört veya onaltı rüya ile uyarılmıştır. Mucizeler gerçekleştirmek için ana karnından çıkmayı beklemeyen prens ruhlu bu çocuk, Cayna geleneğinin kendisine, "(suya bel bağlayanlar için) ırmak geçidi yapan" manasına gelen yirmiüçüncü *tirthamkara* ismini, bazan da "köprüler yapan" manasına gelen *pontifex* ismini verdiği Parsva'nın dînî kurallarına göre yetiştirilmiştir

Mahavira, *tirthamkara*ların yirmidördüncüsüdür. Mahavira'nın, Buda'nın hayat hikayesinin benzerini yaşadığı varsayılır. Bazı kaynaklara göre, dinin kurucusunun bir karısı ve bir de kızı vardır. Damadı, Caynizm'in bölünüşünün başlıca sorumlusu olarak düşünülür. Anne ve babasının ölümünden sonra, otuz yaşına gelince Vardhamana malını mülkünü terkeder, çıplaklığı ve Cayna keşişliğinin beş Büyük Öğüt'ü (*mahavaratalar*) olan kuralları uygulayan, değişik biçimlerde bir çilenin parlak uzmanları olan egzantirik=tuhaf/garip *sramanalara* katılır: Öldürmekten, yalan söylemekten, çalmaktan, seksüel ilişkilerde bulunmaktan, geçici mallar biriktirmekten vazgeçer. Mahavira oniki yaşından sonrasını çetin bir asketizm (çilecilik) yolu üzerinde geçirir. İlâhî ilham onu, bir yaz gecesi bir ırmak kenarındaki bir sal ağacı altında bulur. O dünyada olmuş ve olacak herşeyi eksiksiz olarak bilmeye (veya mükemmel gnos: *kevala-jnana*) ulaşır. Bu ifade, *kevalin*in Budizm'deki *arhata* tekabül ettiğini gösterir. Caynizm'de *kevalil*in insan tabiatının tüm baskılarından kurtulmuş olduğunu kabul eden bir gelenek ve bu baskıların (boşaltım, yutma vs.) uygulanışının meydana getirdiği kir ve lekenin üstünde olmayı benimseyen, bir diğer gelenek söz konusudur. Mükemmel gnos'u elde ettikten sonra Cayna, etrafındaki gerçeği tanır, dindarlar ve laiklerden oluşan bir toplum kurar. Geleneğe göre o, M.Ö. 527'de 72 yaşında (mistik numaralandırma: $2^3 \times 3^2 = 72$) *Nirvana*'ya ulaşır (M.Ö. 527 muhtemelen 467 ile düzeltilmiştir). Tıpkı her şeyin *samyak* (uygun) sözüyle başladığı Octuple Voie (Sekiz Kat Yol) formülleri içinde özetlenmiş olan Buda'nın eğitimi gibi, Cayna'nın eğitimi de, uygun dünya (*samyagjnama*), uygun unos (*samyagjnana*) ve uygun davranış vizyonu olarak formüle edilen (samyakcaritra) üç mücevher (*triratnas*) şeklinde özetlenmiştir.

4.3 Efsaneye göre Mahavira, cemaatin yönetimini, başkanları Guatama Indrabhuti olan onbir öğrenciye (*ganadharalar*) devreder. M.S. 79'da cemaat bölünür: Bir yanda liberal gelenek taraftarları (*su-*

etambaralar); diğer yanda kahramanca ve çıplak yaşama öğretisini benimseyen "göğü giyenler", yani muhafazakar gelenek taraftarları (*Dighambaralar*). Hareket Hindistan'ın kuzey-batısından (Magadha, bugünkü Bihar) güneye ve doğuya yayılır ve peyderpey gelişir. Günümüzde kendi içine kapanık bir hayat tarzını benimsemiş olan Cayna mensuplarının sayısı üç milyonu aşkındır. Etik bir yapıya sahip ekonomi anlayışları, nisbî bir zenginliği kendi toplumlarına garanti eden ticaretteki başarılarının etkenlerinden biridir. Hindistan'ın sosyal hayatı içinde Caynaların önemli bir entellektüel yeri vardır ve onların Mohandas Gandhi'nin manevî hareketine katkıları işin en mühim noktasıdır.

4.4 Caynaların dünya (*darsana*) görüşü, dindarların Büyük Öğütler'i (*mahavratalar*) ve laiklerin Küçük Öğütleri (*anuvratalar*) içinde özetlenmiş olabilir. Bunlar, *ahimsa* (şiddetten kaçınma), *satya* (dürüstlük), *asteya* (doğruluk), *brahma* (cinsel eğilimlerden kendini tutma, burada söz konusu olan, yasak seksüel ilişkilerden çekinme), *aparigraha* (zenginlikten, mal-mülk biriktirmekten el etek çekme) diye sıralanabilir. Caynizm, geçmiş düşüncelerin sonucu olan "karmik beden"in etkisi altında, her canlı türü içinde beşerî varlığın canlı (Jiva) kısmının reenkarnasyonu fikrini, geleneksel Hinduizm ve bazı Budizm ekolleriyle paylaşır. Uyanmış cayna, cesur bir reaksiyon (*samvara*) yoluyla bu tabiî gelişmeyi engellemeye çalışır. Burada söz konusu olan, zihinsel, fiilî veya bedenî olarak her şeyden el etek çekmeyi içeren çok uzun listeleri her an göz önünde bulundurmak ve dînî hayatın tecrübelerine boyun eğmektir. Cayna doktrininin ahlakî düalizminde, oruç (*samlekhanâ*) yoluyla intihar tavsiye edilmiştir. Ve bununla birlikte bizzat kendi hayatı için duyduğu aşırı kaygısızlık, başkasının hayatı için duyduğu kaygı ile ancak eşitlenmiş olur. Gerçekten caynalar, bir pirenin veya bir karıncanınki bile olsa bütün hayatlara saygılıdırlar. Sadece en katı vejetarizmi uygulamakla kalmazlar (ki bu vejeteryanlık suyu sterilize etmeye kadar varır), aynı zamanda hiçbir canlı türe asla zarar vermeyen tüm vasıtalardan güç alırlar. Mesela, dindarlar gece yemek yememeye ve dikkatsizlikle böcek yutmamaya özen gösterirler.

Keşişler toplumunda (*nirgrantha*) uygulanan tek karmaşık çile (*tapas*), *samvara*'dan kurtuluşu sağlar. Keşişin *samvara*'sı, *karma*'nın bağlarından kurtulduğu zaman mükemmellik idealine (*siddhi*) erişir.

Mahavira'nın mitik biyografisi, tıpkı Hindistan'ın Büyük Adamları Mahapuruşaların temel düşüncelerini tekrarladığı gibi, Cayna kozmo-

lojisi de sistemli bir organizeye sahip olmasına rağmen, geleneksel brahmanik temel düşünceleri tekrarlamıştır.

4.5 *Mağaralar;* geçmiş bir çağda Cayna keşişlerinin tercih ettiği barınaklar olmuştur. Bu mağaralar, kayalıkların iç bölmelerine oyulmuş ibadet yeri olarak yeni tapınaklara dönüştürülmüştü (Badani, Ellora). Genellikle "dört yüzlü" (*catur*-mukha) *tirthamkara*nın merkezî bir imajından ibaret olan Cayna tapınağı, her zaman saygı gösterilmeyen böyle bir yapıya beraberinde dört çile yolu götürür En büyük Cayna tapınakları Batı-Hindistan'da, Abu Dağı'nda ve Aravalli tepelerinde kurulmuştur.

4.6.Bibliyografya.

Eliade, H 2, 152-3; C. Caillat, *Jainism*, ER 7, 507-14, ve *Mahavira,* ER 9, 128-31. ayrıca bkz., Walther Schubring, *The Doctrine of the Jainas*, Delhi 1962; Colette Caillat, *La Cosmologie Jaina*, Paris 1981.

5
CERMENLERİN DİNİ

5.0. Cermenler

Cermenler, varlığı arkeolojik olarak M.Ö. 600'lerde Kuzey Avrupa'da tesbit edilmiş eski Hint-Avrupa kabilelerinden bir gruptur. O çağda komşuları kuzeyde Laponlar ve Finler, doğuda Baltıklılar ile Scythler ve Sarınathlar gibi İran'lı kabileler, güneyde ise Galyalılardı. Roma fetihleri döneminde (M.Ö. I. yy.) hayvancılık, tarım ve avcılıkla uğraşıyorlardı.

5.1. Kaynaklar

Cermenlerin dinine ait en önemli ana kaynaklar Vikingler dönemine kadar iner. İzlanda dilindeki Edda, tanrılara dair on, kahramanlara dair ise onsekiz şiir içerir. İzlandalı tarihçi Snorri Sturluson'un (1179-1241) çalışması nesir halinde yazılmış Edda, üç bölüm halinde eski İskandinav şiir sanatını ihtiva eden bir el kitabıdır. Bunun önsözü mahiyetindeki *Gylfaginning*, Norveç mitolojisine bir giriştir. Snorri'nin *Ynglingasaga* (*Heimskringla*) isimli Norveçli krallar tarihinin ilk bölümü, kuzey krallığın mitik kaynağına tahsis edilmiştir.

5.2. Kozmogoni - Kozmoloji, Teogoni - Teoloji

Gylfaginning'de *kozmogoni*, Edda'nın üç şiirine (*Vafthrœdhnismál, Grimnismál* ve *Voluspá* veya "Gayptan Haber Veren'in Kehaneti") göre takdim edilmiştir. Başlangıçta, sadece Ginnungagap isimli büyük bir boşluk vardı. Bu boşluğa yeryüzünden önce, ölümün dünyası Niflheimr gelmiştir. Büyük su kuyusu Huergelmir'den onbir ırmak fışkırmıştır; güneye Siyah Dev Surtr'a ait olan akkor halindeki dünya, Müspell yayılmıştır. Irmakların suyu Ginnungagap ile irtibatlı olarak buzul haline dönüşmüştür. Müspell'in ateşiyle buz üzerinde antropomorf bir varlık olan dev Ymir ortaya çıkıverir. Onun sağ koltuk altından meydana gelen terden bir çift dev çıkar ve iki bacağı birbiri vasıtasıyla bir oğul doğurur.

Buzun erimesiyle, sütüyle Ymir'i besleyen Audhumla isimli inek ortaya çıkar ve Buri adlı başka bir varlığın doğumunu sağlayan tuzlu buz ile beslenir ki bunun oğlu Borr, dev Bolthorn'un kızı Bestla ile evlenir. Bu çiftten üç oğul dünyaya gelir: Odhinn, Vili ve Vé. Üç kutsal kardeş dev Ymir'i öldürür ve Ymir'in kanı Bergelmir ve Bergelmir ırkları dışındaki devlerin ırkını yokeder. Tanrılar Ymir'in vücudunu Ginnungagap'ın ortasına taşırlar, orada eti yeryüzünü, kanı suları, kafatası göğü, kemikleri dağları, saçları ağaçları vs. meydana getirir. Hareketi tanrılar tarafından düzenlenen yıldızlar, Müspell'den kaçan kıvılcımlardır.

Büyük bir okyanusun kuşattığı yuvarlak yeryüzünün ortasında daha sonra yaratılmış olacak insanların oturmaları için tahsis edilmiş, duvarla çevrilmiş bir toprağı tanrılar Ymir ve Midhgardhr'ın kaşlarından meydana getirmişlerdir. Tanrılar, Asgardhr'ı meydana getirdikleri zaman evleri ve yaratılış sona ermiştir.

Beşerî temel çift, okyanusun plajında bulunan Askr ve Embla isimli iki ağaçtan Odhinn tarafından yaratılmıştır. Hoenir'in hissitme duygusu ve Lodhurr'in beşerîlik ve konuşma yeteneği vermesine rağmen onlara hayat veren Odhin'dir.

5.2.2.

Dünya, semâvî tavanları destekleyen kozmik ağaç Yggdrasill, *axis mundi*'nin gölgesindedir. Batılı iskandinavlara göre Yggdrasill, kendisinde hergün tanrılar konseyinin toplandığı dişbudak ağacıdır (fréne). Yggdrasill'in üç dünya içine dalan üç kökü vardır: Ölülerin (hel) kökü, buz devlerinin kökü, insanların kökü, başlangıçta muhtemelen sadece tek olmalarına rağmen, birçok kaynak onun ayağından çıkar: Urdhr, kaderin kaynağı, mimir, bilginin kaynağı. Huergelmir ise yerden çıkan ırmakların kaynağıdır. Ağacın kabuğundan hayat verici sıvı, *aurr* çıkar.

5.2.3. Teoloji

Tanrılar iki sınıfa ayrılır: Aseler ve Vaneler. Asgardhr, en önemlileri Odhinn ve Thorr olan Aselerin sitesidir. İlk zamanlarda Aseler, Vanelere karşı, rehine değişimiyle sonuçlanan uzun bir savaş yapmışlardır. Mimir ve Hoenir Vanelerin evine yerleşirken, Vane Njordhr ve oğlu Freyr, Aselerin evine yerleşirler. Savaşta tanrıça Vane Freya'nın rolü açık değildir. Fakat muhtemeldir ki o Asgardhr'ın içine Aselerin artık asla söküp atamayacakları bir açgözlülük, doyumsuzluk yerleştirir ve Odhinn'e büyüsel sanatları (*seidhr*) öğretir.

5.2.4.

Jules Cezar (Jül Sezar) ve özellikle de (*Cermen* asıllı) Tacitus, Cermenlerin tanrıları hakkında bize önemli bilgiler verirler. Merkür günü (Çarşamba) Cermenler tarafından "Wodhan günü" olarak isimlendirildiği (İngilizce. *Wednesday*, Hollandaca *Woensday*, vs.) sırada IV. yy.'a özgü bir yorumla Tacitus, Tanrı Odhinn-Wodhan'ı Merkür ile özdeşleştirmiştir. "Herşeye hakim olan bu tanrıya" (*regnator omnium deus*) insanlardan kurbanlar takdim edilir. Diğer tanrılar Mars, Herkül veya Gök Gürültüsü Tanrısı, Jupiter ile özdeşleştirilmiştir. Tacitus, aynı zamanda Nerthus'a denk esrarengiz bir tanrıçadan ve Castor ile Pollux'a denk birbirine çok benzeyen ikiz ilahî kültten bahseder.

Vikingler döneminden Odhinn, yüce tanrı olarak kalır, ancak bu kült içinde en şerefli konumda olan tanrı Thorr'dur.

5.3. Eskatoloji

5.3.1. Dünyanın sonu, cermenik mitoloji içinde ilk önemli şahsiyet olan ve Aselerin tüm faaliyetlerine katılan dev Loki'nin aktivitesine bağlıdır. Laufey'in oğlu, dev Angrbodha ile çiftleşir ve bu çiftleşmeden, evreni kuşatan korkutucu ve yıkıcı varlıklar kurt Fenrir ve yılan Midhard dünyaya gelir. Loki, muhtemelen şaklaban, çok yalancı, bi-seksüel veya transseksüel, tuhaf ve gülünç, tanrılardan daha eski olan tüm dünya mitolojilerinin en önemli şahsiyeti olarak Trickster isimli varlığı taklid eder. Kendi dişilik rolü içinde Loki, aygır Svadhilfari tarafından döllenmiş olan sekiz ayaklı Sleipnir adlı atı doğurur ve *fladgh* isimli varlığın herbir ırkını dünyaya getirir. Manzum haldeki Edda'da Loki, kötülüğe hiçbir temayül göstermez. Kötülüklerin büyük çoğunluğunun Loki'ye atfedildiği yer *Lokasenna* isimli geç devre ait bir şiir külliyatıdır.

5.3.2.

Dünyanın sonuyla doğrudan ilişkisi bulunan bu kötülüklerden biri, yakında öleceğine dair önseziye dayalı rüyaları olan Odhinn'in muhteşem oğlu *Baldr'ın öldürülmesi*dir. Annesi Frigg, Baldr'a, kötülük yapmayacaklarına dair dünyanın her şeyinden yemin etmelerini ister, ancak ökse otu tomurcuğunu unutur. Baldr'ı çekemeyen Loki yaşlı bir kadın kılığına girer ve Frigg'den bu sırrı öğrenir. Neden sonra o, Baldr'ın kör kardeşi Hodhr'u ökse otu tomurcuğu ile donatır ve kendisine karşı sevinç belirtisi olsun diye bu ökse otu tomurcuğunu Baldr'a doğru atar. Baldr derhal ölür, fakat tanrıça Hel dünyada varolan tüm gözyaşını salıvermeyi kabul eder ve kılık değiştirerek Loki dev Thokk'un dışında taşlara kadar herşey onun ölümü için ağlar. Şart yerine getirilmeden Hel, Baldr'ı alıkoyar.

Baldr'ın öldürülmesinin cezası olarak tanrılar Loki'yi kendi oğullarının barsaklarıyla üstünde yılan bulunan bir taşa sıkı sıkıya bağlarlar. Yılanın zehiri Loki'nin başına sürülerek ona binlerce işkence edilir. Ancak uğursuz varlık dünyanın sonundan biraz önce bu işkence yerinden kaçacaktır.

5.3.3.

Ragnarok (Tanrıların kaderi) veya dünyanın sonu, kısa süreli bir seyir değildir. Tahrip olma, Yggdrasill ağacının bizzat kendisiyle ilgilidir, onun yaprakları bir geyik tarafından yenmiş, kabuğu çürümüş, kökü ise yılan Nidhhoggr'un oburluğunun malzemesi olmuştur. Tertemiz bir başlangıçtan sonra tanrılar kendi aralarında kör bir savaşa girişirler, bu savaş boyunca açgözlülük Asgardhr'ın içine işler. Sondan bir önceki trajedik faaliyet, Baldr'ın öldürülmesidir. Sonuncu faaliyet ise, Aselerin geçici olarak egemenliği altına alınış oldukları Loki ve onun soyundan gelen kurt Fenrir ve kozmik Büyük Yılan olan tüm bu korkunç güçlerin sel gibi ortalığı kaplamasıdır. Oldukça korkunç uyarıcı alametlerden önce gelmiş, evcilleştirilemez devlerin başı Loki, kozmozu ateşe veren ateş cinlerinin başı Müspell'in efendisi Surtr'dan oluşan yok etme güçleri, Asgardhr'a saldırır. Aseler ve düşmanları kendi aralarında birbirlerini yok ederler: Kurt Fenrir Odhinn'i öldürür, Odhinn'in oğlu Vidharr Fenrir'i öldürür, Thorr ve Büyük Yılan birbirlerini öldürürler, Freyr Surtr tarafından öldürülür, tüm semâvî ışıklar söner ve karanlığa gömülen yeryüzü deniz tarafından yutulur. Yeryüzü, altın bir kubbe altında oturacak iyi ve suçsuz Baldr ve günahsız bir insan ırkının yurdu olarak oradan yeniden su yüzüne çıkacaktır.

5.4. Şamanizm ve Savaşla İlgili Giriş Ritüelleri

5.4.1. Şamanik görünümlerin varlığı (*bkz.* 27), büyüsel güç seidhri elinde bulunduran yüce Ase Odhinn'de farkedilmiştir. Şamanlar olarak Odhinn, sekiz ayaklı mucizevî bir ata (Sleipnir) ve herşeyi bilen iki kargaya sahiptir; o, şekil değiştirebilir, ölüler ile konuşabilir vs.

5.4.2. Bersekr Odhinn aynı zamanda bir savaş tanrısıdır ve onun savaşçılarının özel bir kaderi vardır: Ölümden sonra onlar Cehennem tanrıçası Hel'in evine değil, semâvî saray Valholl'e giderler. Savaşçının ölümü gerçekte, vecdî (extatique) tabiatın yüce bir dînî deneyimi anlamına gelir.

Savaşçı, çok et yiyen canlının, öncelikle kurdun davranışını taklit ederek öldürücü öfke ve yaralanmazlık karışımı olan *bersekr*'in (literatürsel olarak: "Ayı postu") durumuna ulaşır.

5.4.3.

Cermen toplumunda Odhinn, soyluların (*jarllar*) tanrısıdır, tanrısı Thorr olan özgür insanlar (*karllar*) nezdinde onun bir popülaritesi yoktur. Odhinn'in askeri birlikleri şehirleri terör altında tutarlar. Ayrıca tanrı, Odhinn'in bizzat kendi olgusunun anısına ağaçlara asılan, dokuz ay boyunca Yggdrasill ağacında asılı kalan ve bir mızrakla yaralanmış olan insan kurbanları takdim edilmesini ister. Böylece en eski Cermen harflerinin büyüsel bilgisi olan şiir sanatının önemli güzelliği elde edilmiş olur.

5.5 Bibliyografya.

Eliade, H 1, 173-77 ; E.C. Polome, *Germanic Religion*, ER 5. 520-536.

F. Wagner tarafından yapılan tercüme kaynaklar, *les Poemes heroiques de l'Edda*, Paris 1929 ve *les Poemes mythologiques de l'Edda*, Libge 1936. Loki konusunda bkz., Georges Dumezil, *Loki*, Paris 1986.

6
DÜALİST DİNLER

Bu kelime 1700'de İran'a özgü iki-ruh doktrinini ifade etmek için icad edilmiştir (*bk. 33*). Daha sonra bilginler, etnolojinin konusu olduklarından beri evrensel bir yayılıma sahip düalist mitleri keşfederler ve tüm kültürel düzeylerde ve Budizm, Hristiyanlık, Grek dini, Hinduizm, İslâm, Yahudilik vb. gibi "büyük dinler"e varıncaya kadar dinlerin birçoğunda sayılamayacak kadar çok farklı biçimlerine şahit olurlar. Düalizmin en basit tanımı şöyledir: *İki prensibin zıtlığı*. Bu bir değer yargısını (iyi/kötü) ve kozmolojik, antropolojik, etik vs. bütün düzeylerde realitenin hiyerarşik bir kutuplaşmasını ihtiva eder.

Geleneksel olarak dînî düalizmin modelleri veya iki türünün varlığı bilinir. Mevcut yaratılıştan sorumlu ebedi iki prensibin varlığını ortaya koyan Radikal Düalizm, ve (yüce bir yaratıcının hükümranlığını tartışma konusu yapmayan) ılımlı (*Mitigé*) ya da monarşist *Düalizm*. Düalizm'in bu türünde ikinci prensip, daha sonra ortaya çıkar ve kaynağını genel olarak birinci prensiple yola çıkan sistem içindeki bir yanlışlıktan alır.

6.1.

"Il Dualismo religioso (Dinî Düalizm)" isimli monografinin (1958,

1983) yazarı Ugo Bianchi, kahramanı *Trickster* (hilekar) olan mitlerin genellikle düalist olduğunu tespit etmiştir. Trickster, kurnaz, beşerî veya hayvanî, şekil değiştirmeye yetenekli, şaklaban, tüm kıtalardaki mitlerde var olan tanrılardan veya Mısır dinindeki Seth, Grek dinindeki Promethée veya İskandinav dinindeki Loki gibi büyük dinlerin yarı tanrılarından birisi içinde genellikle kamufle olan bir şahsiyettir. Trickşter, olayların çoğunda cins olarak erkektir, ancak kahramanı dişi bir Trickster olan mitler de mevcuttur. Mitlerin her bir kategorisi içinde Trickster, dünyanın tamamının veya bir kısmının ikinci yaratıcısı olarak faaliyet gösterir. Özellikle de insanların ölümlülüğü ve doğum sancıları gibi bugün mevcut olan bütün uğursuzluk ve felaketleri dünyaya sokarak yüce Tanrı'nın meydana getirdiği yaratma hadisesini bozmayı hedefleyen bir rol oynar. Genel olarak Düalizm'de, Radikal Düalizm alanına giren mitik anlatımlar sözkonusudur. Tevrat'ın Tekvin bölümünde yer alan bir mitte, beşer çiftine temel cinsellik duygusunu ilham ederek onların cennetten kovulmalarına yol açan *Ex machina* (kovulmuş) Trickster'in (yılan) belli-belirsiz varlığına ve acılar içinde doğum yapmaya, erkeğin kadın üzerindeki hakimiyetine, çalışmanın ve ölümün uğursuzluğuna işaret edildiğini görmekteyiz. Burada Radikal Düalizm, ılımlı şekliyle muhafaza edilir. Yılan, Tanrı tarafından yaratılmıştır. Fakat onun zeki ve kurnaz tabiatına dair sorular sorulmaya başlamasınndan itibaren bu mitin birçok açıklayıcı değişimlere veya biçim değişikliklerine neden olduğu anlaşılır. Her yerde -her iki Amerika'da, Avrasya'da, Afrika'da ve Okyanusya'da- Trickster (hilekar) uğursuz sonuçlara yol açan bir karşı-yaratılışın (contre-création) yaratıcısı, böyle bir "kurnaz Demiourgus" olabilir.

6.2. Mitlerin yanısıra düalist muhtevada bir kısım dinler ve düalist akımlar daha vardır ki bunların dünya ve insan karşısındaki tutumu antikozmizm (dünya kötüdür) ve antisomatizm (beden kötüdür)den prokozmizm (dünya iyidir) ve prosomatizm (beden iyidir)e kadar değişiklik gösterebilir. Zerdüştlük, düalist prokozmik ve prosomatik bir dindir; Orfizm (Orfheus'ten etkilenen eski bir Yunan dini) antikozmik ve antisomatik düalist bir dînî akımdır; çağlar boyu büyük dinî etkisi görülen fikir akımı Platonculuk katı bir antisomatiktir, ancak antikozmik değildir; Gnostisizm, Maniheizm, Paulisianizm, Bogomilizm ve Katharizm gibi müstakillen tahlil edilen diğer dinler, tarihi açıdan hristiyanlığın sapık mezhepleri olarak yorumlanmışlardır. Aşağıdaki paragraflarda bunların ayırıcı özellikleri kısaca tahlil edilecektir.

6.3. Gnostisizm Gnostisizm, kendi aralarında ayrılan birçok farklı akımlar biçiminde ilk dönem hristiyanlık çağının başlangıç yıllarında ortaya çıkan bir dindir. Bu din, olayların çoğunda ılımlı düalizme ait iki mitten yararlanma, kullanma amacına yönelik tipik bir Gnostisizm'dir. Bu iki mitin birincisi, sonucu dünyanın yaratılışı olacak bu yıkım veya bu tersliği meydana getiren semâvî tanrıça Sophia denilen bir kadın Trickster, ikincisi ise, ister "su" denilen tiksindirici bir maddeden (*Tekvin, 1, 6*), isterse yüksekten yani gerçek Tanrı'dan gelen düşlerden veya kalıntılardan başlayarak dünyayı kuran Sophia'nın cücesi bir erkek Trickster'dir. Dünyanın Demiourgus'u genel olarak Eski Ahid'in Tanrısı'yla özdeşleştirilir. Ancak bu konuda ileri sürülen delillerin pek azında açıkça kötüdür; 1945'de Yukarı Mısır'da Nag Hammadi denilen yerde bulunan gnostik papirüs koleksiyonlarının en önemlileri arasında yer alan, kopt dilindeki bir seri metinde cahil ve kibirli "deli" olarak geçer. Valentin'in (fl. 140-150) gnosla ilgili ifadelerinde cahil Demiourgus'un dünyayı yaratmış olduğundan dolayı pişmanlık duyduğu ve özür dilediği belirtilir.

Çağın fikirler panoraması (görünüm) içinde Kitab-ı Mukaddes ve Platon tarafından aynı zamanda doğrulanmış iki prensibe karşı çıkan Gnostisizm, devrimcidir. Bu iki prensip, dünyanın akıllıca ve iyi niyetli bir sebep ile yaratıldığını kabul eden *ekosistemik zeka* prensibi ve bu dünyanın, kendisinde bulunan beşeri varlıklar için yaratıldığını ve bu beşeri varlıkların da dünya için yaratılmış olduklarını kabul eden *antropik* prensip. Bunların aksine Gnostisizm, dünyanın Demiourgus'unun cahil, dünyanın kötü; insanın ise, kutsal nesillerden uzak ve iyi Baba'dan gelen ruhun bir parıltısını elinde bulundurmak için dünyadan üstün olduğunu kabul eder. Gnostiğin amacı, evrenden kaçmaktır

Gnostisizm, genellikle hristiyan materyallerini kullanır ve olayların çoğunda kurtarıcısı "İsa-Mesih" diye isimlendirilir. İsa-Mesih'in, kendi nefsi içerisine hapsedilmiş ruhun parıltısının varlığını kabul eden kişiye, ebedi (eternelle) gnosun kendi hiperkozmik kaynağına yükselmesini sağlayacağını ilham etme fonksiyonu vardır. İsa-Mesih'in genel olarak fiziki bedeni yoktur (kristoloji *docète*) ve bu yüzden de çarmıh üzerinde acı çekemez ve ölemez. Yorumlar aşırı derecede değişiktir, fakat bazı ihtimaller de vardır ki, bunlardan birine göre çarmıha gerilen başka birisidir[1] (Cyrène'li Simon) ve gerçek kurtarıcı çarmıhın gölgesinde gülerek durur. Demiourgus ve onun yolunda gidenler için Mesih'in bu alaycı gülümsemesi, İnciller'den kaynaklanmayan bir anlatımdır.

6.4. Yeni Ahid yazılarının çoğu, Hristiyan kilisesini kutsal kitaplar külliyatı, kristolojisi vs. ile ilgili tutumunu belirlemeye zorlayan ilk büyük sapık mezhep kurucusu Sinoplu Marcion (yak. 80-155) çağında şu ya da bu şekilde mevcuttu. Marcion bir gnostik değil, yalnızca Kitab-ı Mukaddes'in rasyonalist bir tenkitçisiydi. Eski Ahid Tanrısı herşeyi yapma, herşeyi bilme ve kendisine uygulanan iyilik kriterlerine uygun düşmez. Buna göre, Marcion iyi ve meçhul olarak üçüncü gökte (maddeden uzak bir şekilde) kendi dünyasında yaşayan bir Tanrı ile iyi olmayan, fakat alt seviyede ve adil, şeytan ve insan tarafından bozulmuş, maddeden olan bu dünyanın yaratıcısı Demiourgus ile Eski Ahid Tanrısı arasına bir Radikal Düalizm koyar. İyi Tanrı, adil Demiourgus'un dünya sistemine Mesih'i karşılıksız olarak gönderdiği zamana kadar iki dünya arasında iletişim yoktur. Mesih'in bedeni aldatıcı bir hayal (*Fantasiazm* denilen Doketizm'in bir çeşidi) olmasına rağmen acı çekmesi ve ölümü gerçektir; Marcionizm taraftarının isteyerek şehidliği ve kurtarıcısı buna karşılıktır.

Kendi yaratıcısından üstün insan düşüncesiyle, fikirler tarihi boyunca iyimser bir doktrin olan Gnostisizm'in aksine Marcionizm, dünyaya dair kötümser bir doktrindir. Zira bu doktrin antropik prensibi tamamen kabul ederek, ekosistemik zekayı inkar eder: Dünya düşük kalitededir (ve bu anlamıyla da "kötü"dür), fakat insanın ondan hiçbir üstünlüğü yoktur. O gerçekte iyi Tanrı'ya yakın olma mutluluğunu haketmemiştir. Mutluluk, karşılıksız ve hakedilmemiş bir bağıştır.

Gönülden şehitlik çağrısıyla bir kilisede teşekkül eden Marcionizm, bir zamanlar gönülden çağrının şehit verme şeklinde olduğu Roma dünyasında, tükenmek suretiyle sona erecektir. Cyr'li Theoderet'in sekiz köyü ortodoks yaptığı Suriye sahrasında V. yy.'a kadar aşırı çileci birçok marcionist hayatiyetini devam ettirmiştir.

6.5. Maniheizm

Maniheizm, Mezopotamyalı vaftizci bir toplum içinde doğan ve II. Behram tarafından şehit edilişine kadar Pers'de (Eski İran) aktif olan Peygamber Mani (216-276) tarafından kurulan en etkili gnostik dindir. Maniheizm, batıda VI.yy.'a kadar zulüm ve işkencelere meydan okuyarak Roma'ya kadar yayılır. doğuda ise Çin'e (694) kadar yayılarak bir müddet Uygur Türk İmparatorluğu'nun (763-840) devlet dini olur. Marcionistler gibi şehirlerden sürüldüğü zaman maniheistler, özellikle Küçük Asya bölgesine sığınırlar. Aracısız ve yazılı ilhamlar üzerine ku-

rulmuş evrensel bir din olan Maniheizm'in taraftarları, Zerdüştlük ve Budizm gibi yerel dinlerin temel kavramlarını benimseyerek metinlerini tüm dillere tercüme ederler. Genel olarak ileri sürüldüğü gibi o gerçekte İranî dini bir temele dayanmaz, ancak o, daha önceden var olan gnostik sistemlere dayalı orijinal bir doktrin sunar. Bu doktrin, Radikal Düalizm'i, özellikle Karanlığın ve Aydınlığın "karışımı" olarak düşündüğü dünya fikri, antikozmik iyimserliği ve sert çileciliği (ascetisme) ile karakterize edilir. Daha önceki gnostik sistemlere nazaran Maniheizm'in tek yeniliği (ki bunlar üstelik Radikal Düalizm'e karşı Monarşist Düalizm'i yeğlemezler), dünyanın yaratılışı faaliyetinin Yaşayan Ruh denilen bir iyi "Tanrı"ya maledilmiş olmasıdır. Madde dünyasının, Karanlıklar prenslerinin bedenleri içinde teşekkül etmiş olması, bilim adamlarını Maniheizm'in şiddetli bir karamsarlık özelliği taşıdığı duygusuna kapılmaya itmiştir.

Karar şüphesiz yanlıştır, zira bu bedenler karanlık yaratıklar tarafından yok edilen ışık parçaları ile karışmışlardır. Maddenin bağrında ışık ne kadar acı çekerse çeksin, bu ışık her ot filizi içinde yine de görünür. Bir maniheistin dünya ile ilgili doğrudan tecrübesi asla ona rahatsızlık verecek bir şey değildir. Bazı gnostiklerde noksan olan yaratılış karşısındaki saygı, onda tamdır. Tabiatın bu kısmı onun için sürekli şaşkınlıklar konusu, sır meydana getiren bir ışık epifanisi (bayramı)dir. Maniheizm, Mani'nin bizzat kendisi ile sona eren peygamberler zinciri oluşturmuş ve İsa'ya da kozmik bir fonksiyon atfetmiştir.

6.6. Paulisianizm[2]

Sonradan ortadan kaybolan, tehditkâr Paulisist bir devletin şefleri yanında imparator I: Basile tarafından misyoner olarak görevlendirilen IX. yy.'ın Bizanslı yazarı Sicilyalı Pierre'in geç rivayetine göre ancak bilebildiğimiz Paulisianizm, entellektüalizme uymayan bir ortam içinde yazılı geleneği olmadan gelişen popüler Marcionizm'in bir şeklidir. Modern bilginler tarafından genellikle adoptionist Ermeni "Paulien"lerle karıştırılmakta olan IX. yy.'daki Fırat Paulisienleri hep birlikte Trakya'ya (bugünkü Bulgaristan) sürülmüşlerdir. Sicilyalı Pierre'e göre bu mezhep, yukarı Fırat üzerinde bulunan bir şehir olan Mananali doğumlu Konstantin isimli biri tarafından VII. yy.'da kurulmuştur.

Paulisienler tarafından ifade edilmiş olan Radikal Düalizm'in ahlâkî sonuçları sakramentlerin reddini ihtiva eder. Böylece onlar, muhtemelen bozulmuş ve gevşek bir özelliğe sahip ortodoks kurumları küçümsediklerini göstermek isterler.

6.7. Bogomiller

Bogomiller, Bulgar asıllı olmaları sebebiyle genellikle -ancak gereksiz yere- Paulisienlerle birleştirilirler. Ortodoksları küçümseme fikrini Paulisienlerle aynen paylaşan Bogomiller, aynı oranda düalist değildirler. Zira onlar şeytanın yaratıcı değil, sadece dünyanın organizatörü (mimarı) olduğunu kabul ederler. Burada, tradüsianizm (anne-babanın ruhlarının çiftleşmesinden doğan yeni bir ruh), İsa-Mesih'e annesinin gebe kalışı, doğumunun çeşitli duyumlara dayandırılması (auriculerliği) ve ortodoks olmayan doket fantazicilik gibi saygın bir antikiteden yararlanan, çağlarında ortodoks olan eski hıristiyan doktrinler yer alır. Bogomilizm, gnosun yeniden yükselmesi değildir. O, aşırı muhafazakar ve vejeteryan Bizans dinlerinden alınmıştır.

Bogomilizm, X. yy.'da Bulgaristan'da ortaya çıkar, bir müddet sonra Bizans'a yerleşir, oradan da batıya yayılır. Muhtemelen Dalmaçya'ya ve şüphesiz oradan da İtalya'ya geçerek XII. yy.'da Fransa'ya ulaşır ve bir müddet sonra Fransız piskoposları bir Bizans elçisi vasıtasıyla Radikal Düalizm'i ifade eden yeni bir sapık mezhebe girdiği sırada ortadan kaybolur (1167). Bogomil Katharizm XV. yy.'a kadar Kuzey İtalya'da tutunacak ve XIII. yy.'da Albigeoiların yıkılışından sonra Provence'a özgü Katherizm'in birçok yeni mühtedileri arasında XIV. yy.'da Midi'ye yeniden kısa bir akın yapacaktır.

6.8. Katharlar (Catharizm)

Katharlar, Bizans'tan gelen iki farklı doktrin taraftarlarıdırlar. Birisi Bogomil doktrini, diğeri ise, 1167'den 1244'de Montsegur'un düşüşüne kadar, Origenizm ve biraz da Maniheizm'in bir karışımı olarak Bizanslı çileci entellektüeller arasında gerçekleştirilen Midi'li Albigeoilerin doktrinidir. Kuzey İtalya'da iki Kathar Kilisesi'nin farklı doktrinleri, Lombardiya'da Concorezzo'lu "Bulgarlar" denilen monarşist Katharlar (Bogomiller) ile Garde gölü üzerinde Desenzano'lu "Albanailer" belki de "Albigeoiler" denilen radikal Katharların (origenciler) polemiği içinde ifade edilirler.

Radikal Katharlar'ın doktrini ile ilgili sahip olduğumuz dökümanlar (bunlar arasında *Liber de duobus principiis* ismi altında bir araya getirilmiş yedi Latince orijinal kitap vardır) İtalya Katharizm'inden gelir. Bunlar, kendi inançlarının en önemli kısmının menşeini IV. ve V. yy.'larda çileciler ve entellektüeller tarafından özellikle Mısır çölünde açıklanmış olan ve VI. yy.'da yasaklanan Origenizm içinde görürler. Orige-

nizm içinde gördükleri inançları arasında metensomatoz (ruhun önceden varoluşu), meleklerin bedenselliği, yaratılışın çiftliği ve başka dünyaların mevcudiyeti, ruhların çokça yargılanması fikri, fiziki olmayan diriliş bedeninin varlığı ve Tanrı'nın cüz'i iradesinin ve her şeyi yapabilme gücünün inkarı gibi hususlar yer alır.

XV. yy.'da, XII. yy.'dan beri Radikal Düalizm'i ifade eden Bosnalı sapık bir kilise vardı.

Bibliyografya.

I.P. Couliano'nun *Les Gnoses Dualistes d'Occident* (Paris 1990) isimli eseri batılı düalist dinlerin doktrinleri ve kaynakları konusunda önemli bir çalışmadır.

[1] Kur'an'da Nisa suresinin 157. ayetinde de Hz. İsa'nın yerine ona benzetilen bir başkasının çarmıha gerildiği belirtilir.

[2] Hristiyanlığın eski "adaptasyoncu (Hz. İsa'nın Tanrı'nın oğulluğu sıfatını doğumdan sonra kazandığını kabul etme)" okulundan, Ermenistan ve küçük Asya'da sınırlı çevrelerde varlığını koruyabilmiş bir mezhep.

7
GREK DİNLERİ

7.1. Minoen Dini

M.Ö. ikibinli yılların Girit medeniyeti ismini, ünlü labirenti ortaya çıkaran efsane kral Minos'tan alır. Bu medeniyet, çift balta (*labrys*) ile dekore edilmiş Cnossos'un büyük sarayı değilse de, muhtemelen cilalı taş devrinden (néolithique) beri tapınaklarda düzenlenmiş eski mağaraların deforme olmuş bir görüntüsüdür. Girit medeniyeti geniş kompleksli sarayı, tabiatı yücelten sanatı ve biri, Batı Anadolu'nun Hint-Avrupa luwien dilinden türetilmiş hiyeroglifik yazı, diğeri ise semitik kaynaklı olduğu tahmin edilen ve Fenike'den gelen derleme dil Linéaire-A'den[1] oluşan iki yazı şekliyle karakterize edilir. Théra (Santorin) volkanik adasının patlamasından sonra çöküşe geçen Minoen kültürü, kısmen korunmuş ve kısmen de güçlü Miken (misenien) kültürünün yayılmasıyla yeri doldurulmuştur (M.Ö. XV. yy.).

Minoen dininin temaları ikonografi içinde açıklanmıştır: Sarayların renkli resimleri, dekore olmuş metaller, vazolar ve küçük yontular (biblo heykeller). Tüm bu tasvirler, kendisini din adamlarına ve kendisine tapanlara gösteren, bazan dayanıksız erkek oyun arkadaşı ile birlikte olan, muhtemelen ölen ve yeniden dirilen tanrılar kategorisinden yeni yetme bir tanrı görünümündeki büyük tabiat tanrıçasının adanın

en önemli tanrısı olduğunu gösterir. Kiloş etek giyen tanrıçanın, çıplak göğüsleri ve yukarı kaldırılmış kolları vardır. Özel nitelikleri, yılanlar ve panterler olarak resmedilir. Hayvanların olduğu kadar dağların, denizlerin, çiftçiliğin ve savaşın da efendisi, canlılarla ölülerin kraliçesidir. Minoen dininin kutsallaştırılmış en önemli sembolleri, her ikisi de Anadolu kaynaklı tanrıçanın çift baltası, boğanın şekil verilmiş boynuzlarıdır("takdis etme boynuzları"). Güvercin ve boğa sırayla tanrıçayı ve tanrıyı gösterir.

Minoen kültü, mağaralar (Kamares, Psychro, vs.) ve dağların tepesinde (örneğin, Girit'de ölen karakteristik tanrı motifi, Zeus'un mezarı) kutsal ağaçlar etrafında meydana getirilmiş kırsal tapınaklar veya sarayların özel odaları içindeki kurban ve takdimelerden ibarettir. Arthur Evans ve diğer bir takım kimselerin arkeolojik kazıları, burada boğa ve diğer çok küçük hayvan kurbanlarının, yakılmış takdimelerin ve tanrılar onuruna yere şarap, süt ve yağ dökme adetinin izlerini ortaya çıkarmışlardır. Tanrıçaya adak resimleri, silahlar ve küçültülmüş sunaklar/mabedler takdim edilmiştir. Dağların tepeleri üzerindeki ateş ritüelleri, tören alayları ve bir boğanın boynuzları üzerindeki akrobatlar, Girit dînî hayatının bir kısmını oluşturur.

7.2. Miken Dini

Miken dini, Grekçe konuşan bir toplumun dinidir. Bu toplum, Hint-Avrupalı semâvî erkek tanrıyı, Girit'in eski tanrıçası *Potnia Theron*'a (hayvanların efendisi) üstün tutar. Bu parlak deniz medeniyeti, Truva'nın zengin Anadolu sitesini ele geçirir, "deniz toplumlarının" fethine kadar, bu medeniyetin tamamen çöktüğünü gösteren hükümdarlık çatışmalar içinde bocalayıp durur (M.Ö. XII-IX. yüzyıllar) .

Linéaire-B yazısıyla kaleme alınan yazıtlar, Poséidan, Zeus, Héra, Artemis, Dionysos, Erinys vs. çoğunluğu daha sonra Eski Yunan'da meşhur olmuş tanrılarla yerel panteonun varlığını ortaya koyar. Miken çağındaki gibi Minoen çağında da insan kurbanları, muhtemelen yeterince uygulanıyor olsa bile, adı geçen tanrılara yapılan takdimeler eski Grek tanrılarına yapılan takdimelere benzemektedir.

7.3. Kadim ve Klasik Grek Dini

Kadim ve klasik Grek dini, mitler ve olağanüstü zenginlikteki ritüeller arasında görünür. Mit, ritüelin kaynağıdır ve her ikisi de hem yerel ve hem de geneldir. Zira yerel varyantlar zaten birbiriyle uyum içeri-

sindedirler. Tanrılar için de durum aynıdır: Nitelikleri, hayat öyküleri ve isimleri, dine ve kültürel bağlama göre değişir. Delphes'de kendi tapınağı içinde Apollon, Pythien'dir, içinde doğduğu kendi adasında o Delien'dir, *Iliade*'de, okunu uzaktan çeken Phaebus'tür. Homeros'a ait şiirler, tanrıların ortak niteliklerini zikretmek için düşünülmüş kendi eforları içinde panheleniktirler. Grek dini, olağanüstü karmaşıktır ve birçok boyut içerir. Psikoloji, sosyoloji, tarih, sanat ve dil konusundaki araştırmalar, bazan modern yorum içinde kendi yankılarını bularak ve bazan da akıl almaz, karanlık ve şaşkınlık verici durumlarıyla bunları açıklarlar.

7.3.1. Sivil Din

Kutsal bir takvim ve şehrin değişik bölgelerinde bir din adamları sınıfı içeren *Sivil Din*, M.Ö. XI. yy.'dan M.Ö. VIII. yy.'a kadar gelişimini sürdürür. Bu din, kurban edilen hayvanın etinin ortak olarak tüketimi ve tanrıya takdim edilmesi ile karakterize edilir. Et yememeye dayalı uygulaması ve diğer çekimserlikleriyle VI. yy.'da görülen Orfik (Orpheus'tan esinlenen eski bir Yunan dini) ve pisagorcu çatışması (antinomizm), kurbanı kesin bir tenkide tabi tutar. Eleusis'in sırları, Atina devletinin (*polis*) tüm halkına bir çeşit ölümsüzlüğü temin etmek zorunda olan gizli bir kuruluştur. Helenistik çağda daha özel başka sır toplulukları (*bkz. 24*), ritüelin ferdiyetçiliği ve dışa vurulmaması üzerinde ısrar eden bir çağın simgesi olacaktır.

7.3.2.

Bu ferdiyetçi temayül, merkezî Asya'nın Şamanlarına (*bkz. 27*) yakından benzeyen, *iatromante*'den (*iratros*'dan "iyileştirici" ve *mantis*'den "kahin") meydana getirilmiş terim vasıtası ile teknik olarak peygamber ve iyileştirici şeklinde ifade edilen tuhaf bir kişide sergilenir.

Mitin alanını basit bir şekilde belirtmeyen Grek asıllı iatromanteler içinde en önemlileri Crételi Epiınenide, Clazomeneli Hermotime, Proconnèseli Aristeé, Agrigenteli Empedocle ve Samoslu Pythagore'dur. Kahramanlık, perhiz, öngörü, keramet, her yerde aynı anda hazır olma, önceki hayatların hastalık öyküsünü anlatmaya, vecdî yolculuk ve uzayda bir yerden bir yere nakil gibi hususlara yetenekli oldukları kabul edilir. Pisagorcu ve Platoncu gelenek bütünüyle bu yarı kutsal şahsiyetlerin kahramanlıklarını övmeye ve Roma çağında usulüne uygun olarak yapılan büyücülük metodlarını taklit etmeye devam edecektir.

7.3.3.

Popüler din ile ters düşen bu temayül, insan ve kutsal arasındaki mesafeyi ortadan kaldırmaya ve Hades'de zincire vurulmuş ruha yardım etmeye yetenekli felsefe içinde de aynen kendisini gösterir. F.M. Cornford, tüm felsefenin ilk kaynağını iatromanteler içinde görür. Walter Burket, felsefenin, düşünen bir kişi ve diğeri arasında iletişim vasıtası olan kitabın ortaya çıkışından itibaren önem arzettiğine inanır. Tanrıların renkli antropomorfizminin yerini alan Sokrat öncesi felsefeye ait septisizm (şüphecilik), Eski Yunan'ın en tipik mirası, rasyonalizm içinde gelişir. Platon'un derin dininin keşfedilişi, bu dinin diyalektiğinin birçok tuzaklarına kendini kaptıranlar tarafından bir şok olarak hissedilmiştir. Grek rasyonalizmi, tanrılar veya tanrı araştırmasını ihmal etmez, tanı tersine bizim onlarla olan ilişkilerimizi tanıtmayı ve sistemleştirmeyi ihtiva eder. Diyalektik gelişmelerin dışında tanımlama yoluyla bir hakikati dile getirmek zorunda olduğu zaman ise Platon mite başvurur. Onun düşüncesini teşvik eden temel prensiplerden biri, varlığın yukarıdan aşağıya olan hiyerarşisidir: Bizler, solucanlar gibi toprağın çatlaklarında yaşayan aşağı derecedeki varlıklardanız; toprağın yüzeyi ("gerçek toprak") bizim için cennet gibidir, onun havada hareket eden varlıkları olduğu gibi, biz de deniz üzerinde hareket ederiz. *Phedon*'da[2] taslak halinde olan bu görüntü *Gorgias*'da[3] belirginleşir. Burada gerçek dünyanın sakinleri, etrafı hava okyanusuyla çevrilmiş çok mutlu kimselerin adalarında yaşarlar. Platon'un en büyük eskatolojik ve kozmolojik mitleri (*Phédon Phèdre, Timée, X cumhuriyetinde Er miti*), iatromantelerin vecdi ile ilgili inançları devam ettirir. Birbirinin ardısıra takdim edilen Platoncu mitler, ferdi ruhun vücut hapishanesine nasıl düştüğünü (*Cratyle 400 b*), bunun, bedensel arzuların sistematik bir ayırımından ibaret olan "felsefî hayatı" uygulayarak bu hapishaneden nasıl kurtulduğunu, ruhun öldükten sonra varlığını devam ettirme özelliğinin beraberimizde dünyaya getirdiğimiz hayat tarzına nasıl doğrudan doğruya bağlı olduğunu bize tasvir ederler. Bazı iatromanteler ve muhtemelen püriten (sert, katı ve ilkeci) orfikler gibi Platon metensomatosu (canlanmanın, ardarda gelen birçok bedenin tek ruh yoluyla olacağını iddia eden tenasühün aksine, ruhun birçok bedende reenkarnasyonu), kendi dinî senaryosunun merkezine koyar. Gerçekte tam bir filozofun ruhunun, binlerce yıl boyunca ölümsüz fikirleri seyretmek için, evrenin yüksek bölgelerine gönderilmiş olma şansı olacaktır. Neden sonra o, yeni baştan bedenle bunaltıcı bir irtibata tabi tutulmuş

olacaktır. Eğer o, ardarda gelen birçok yüzyıl boyunca bedene galip gelirse, bozulmaz fikirlerle sürekli ilişki içerisinde kalacaktır. Fakat eğer o, bedenin baskılarına direnmez ise, gitgide elverişsizleşen şartlar içinde yeniden doğmakla neticelenecektir: Erkek enkarnasyonların beşerî hiyerarşisinin aşağı sınırında tyran[4], sonra da kadında enkarnasyon vardır (Platon kadınların politik eşitliğine inanmasına rağmen, ontolojik olarak erkeklerden düşüklüğünü kabul eder). Pamphyle'li Er ile *Phédon* ve *Phèdre*'in[5] anlatıcısı Sokrat ve Locres'li Timée, ideal ruhların olağanüstü dünyasını haber veren yıldız tanrıların ulaşılamaz bölgeleri dışında öbür dünyanın bile gizli kalan bütün yanlarını bilmiş olurlar. Yıldızların sırları konusunda Platon'un sessizliğine dokunmayan, üstadınkilerle rekabet eden mitlerin bizzat oluşturucusu olan Platoncu Chéronéeli Plutarque (M.S. I. ve II. yy.), Ay'ın eskatolojik fonksiyonunu detaylı olarak tasvir etmez.

Platoncu gelenekte felsefe bir dindir, din de bir felsefedir. Vurgulanan tek şey, Platonizm'in bir kolunun daha soyut bir istikamette gelişip gelişmeyeceği veya külte ve sırra açılmakla sona erip ermeyeceğidir. Belli bir manada Hristiyanlık, Platoncu ruh-beden düalizminin ifadelerini ve basitleştirilmiş bir Platoncu eskatolojiyi sürdürür; onun merkezinde, beşerin günahlarını üstlenmek için insan olan düşünceler (Idées) dünyasının (ideler alemi) özeti Platoncu Logos yer alır. Hristiyanlığı platoncu düalist çerçevesinden kurtarmak için son zamanlardaki girişimler başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Plotin'in felsefî arılaştırmacılığı (purisme), bir hristiyan bağlamı içerisinde varolmayı devam ettirir ve büyücülük ile büyüyü yücelten Bizans'ta Michel Psellus ile Floransa'da Marsile Ficin'in (1433-1499) Platoncu Akademisi yeni-eflatuncu akımlara yer verir.

7.3.4. Literatür

Literatür genellikle miti tesbit eder. Bunlar başlangıçta sözlü olmasına rağmen, M.Ö. VII. ve VI. yy.'larda yazıya geçirilen Homeros destanlarıdır. Homeros, Hesiode ve diğer şairler büyük bir teolojik ağırlığa sahiptirler. Hesiode'un *Theogonie*'si, tabii kuvvetlerin, başlıca Kaos tanrılarının, toprağın, Tartaros'un ve Eros'un doğumunu, kendi babası Uranos'u (gök) iğdiş eden Kronos'un kuşağının ve kendi babası Kronos'u yenip

Sicilya veya Atlantik adasına, diğer versiyonlara göre ise, yeryüzünün başka yerlerine sürgün eden Zeus'un kuşağının devamı olan eski

Titanları takdim eder. Hesiode her zaman, insanlığın düşüşünü, altın çağından gümüş çağına ve Homeros'a ait büyük kahramanların bronz çağına ve son olarak da şimdiki demir çağına geçişini açıklar. Megare'li Theognis gibi diğer didaktik şairler veya Sappho gibi lirik şairler, tanrıların hayatındaki yeni gelişmelere yeni bir açıklama getirmişlerdir.

Grek panteonu, Hint-Avrupa kökenli olarak tanımlanmış, ancak Yakındoğu'dan ve Anadolu'dan da önemli derecede bir etkiye maruz kalmıştır. Olimpyen kuşağının kralı, aşırı dölleme gücüne sahip Zeus, Hint-Avrupa kökenli semavî bir tanrıdır. Özel sembolleri, yıldırım ve kartaldır. Birçok kere aldatılmış, acımasız, kıskanç ve kısacası antipatik olan meşru karısı Hera, evlilik bağlarının korkunç hakimidir. Zeus'un birçok çocuğu vardır. Hera'dan sadece bir oğlu olur; Ares özellikle sevimli değildir. Mucizevî olarak çıkan bakire bilge Athéna, dişi bir yardımcı ile işbirliği yapmaksızın zırhını Zeus'un başına takmıştır. O, kadınları aileyle ilgili sanatlarda, erkekleri ise savaşla ilgili sanatlar konusunda eğitmiştir. Titanların ırkından Leto, Zeus'tan Artemis ve Apollon isimli ikizlere hamile kalır. Hayvanların efendisi Artemis (*Potnia Theron*) bakire avcıdır ki mesela Brauron'da kadınların büluğa eriş ritüellerine başkanlık eder. Bu soğuk ve sert şahsın görünümleri altında, muhtemelen Hint-Avrupa öncesi bir kalıntıdan gelen büyük dişil bir tanrı gizlidir. Parlak fakat şiirden ve sanattan uzak, Muselerin (sanat tanrıçaları) arkadaşı tanrı Apollon, kendi rasyonel görünümü altında kehanette bulunma yeteneği, gönül gözüyle gizli şeyleri gören kimsenin vecdi, iyileştirme ve arındırma ile ilgili en derin sırları saklar. Dev bir varlık olan Atlas'ın kızı, Zeus'tan hamile kalan ve mesajcı Hermes'i doğuran pınar ve deniz perisi Maia'nın ismi, tanrı Psychopompe ve Trickster'in mülkiyetlerini sınırlandıran erkeklik organını andıran taşlarda görülür. Zeus'un kızkardeşi Déméter, cehennem kraliçesi Perséphone'u doğurur. Thebli Sémélé ise, Dionysos'u doğurur. Aşk tanrıçası Afrodit (doğuda Ishtar/Astarté), aksak demirci kocası Hephaistos için Kıbrıs'tan Eski Yunan'a gelir, Zeus'un kardeşleri Poseidon suları ve Hadés yeraltı cehenneminin çevresini yönetir.

7.3.5. Dionysos olağanüstü bir tanrıdır. Zeus'un ve prenses Thebli Semele'nin oğlu olmasına rağmen Trakya'nın veya Frigya'nın gizemli bölgelerinden gelmiş gibi sayılır. Zira o yerli olsa bile, bizzat bizim içimizdeki yabancıyı ve kutsal ilhamı uyandıran korkunç antisosyal güçleri temsil eder. Şarap ile sarhoş olmuş, aşırı seksüel, maskeli ve yapma-

cıklı oluşu, kutsal deliliğin dış göstergelerinden başka bir şey değildir. Ahlaksız kadınlar topluluğu, cin tutmuş kadınlar, hipnoz halinde dağları dolaşırlar, vahşi hayvanları bizzat kendi elleriyle parçalayarak etleriyle beslenirler. Dionysos'un böylesi bir dersi sosyal normlara tamamiyle ters düşer.

7.3.6. Orfizm

Orfizm (veya daha ziyade *orfikosbios*, orfik hayat tarzı), Dionysizm'in semantik bir tersine çevrilmesi olarak düşünülmelidir; bu tersine çevrilme, Diyonizm'i kendi gelişiminin radikal değişimine tabi tutar. Gerçekte Orfizm, Diyonizm'in aşırılıklarını yumuşatmaktan ziyade onları, aşırı zıt anlamlara dönüştürür: norm haline bu çekimserliktir ki, bu da, besin rejimi veya seksüel hayattır. Orfizm'in merkezî miti, katı bir şekilde düalisttir: İnsan ırkı, çocuk Dionysos'u öldürmüş ve yemiş olmak için, Zeus tarafından yıldırımla çarpılmış Titanların küllerinden yaratılmıştır. Bu yüzden de insan ırkı, bu önemli olayın uğursuz sonuçlarının kefaretini ödemek zorundadır. Platon'un antisomatik doktrini içinde çok önemli bir rol oynamak zorunda kalmış olan orfik püritanizm, Diyonizmı yoluyla kamçılanarak kontrolden çıkmış durumlara aykırı olan hayatın bir görüntüsünün açıklamasıdır.

7.3.7.

Ölümünden sonra insan, fırsat düştüğünde yaşayanlarla görüşebilen bir ruha (*psişe*) dönüşür . Olağanüstü bir insan, bir *daimon* olur, ancak Sokrat'la konuşan ses gibi, *daimonlar*'ın ve olağan üstü yaratıkların yegane kaynağı bu tarz değildir. E.R. Dodds, Homeros'un *Odyssé*'sinde Zeus'un rolünün gittikçe daha daraldığını, doğa üstü varlıkların sayısının ise arttığını tesbit etmiştir. M.Ö. VIII. yy.'dan itibaren Mikenler'de tesbit edilen bir diğer aracı varlıklar kategorisi kültü, mesela Hélène ve Ménélas gibi kahramanlar vasıtasıyla temsil edilmiştir. Tanınmış bir şahsın mezarı, *heroon*'a[6] dönüşür, kültün merkezi ve kahramanın gücünün geldiği yerin kutsal kalıntıları başka yere nakledilseler bile, toplumun sahip olduğu tılsımlar olarak kabul edilirler. Bu kalıntılar kültünün anılmaya değer örnekleri, İspartalılar tarafından elde edilmiş Oreste'nin yedi zira boyundaki iskeleti ve Atina'nın yeniden kavuştuğu Thésé'nin kemikleridir. Odipus, hayatının ve ölümünün olağanüstü karakterinden dolayı bir kahramandır. Sophocles'in *Colone*'lu *Œcdipe* trajedisinde can çekişen Œedipe, tıpkı Ortaçağ azizlerinin potansiyel kutsal

kalıntılar olarak takip edilmesi gibi, bedeninin ulsımlı değerinden dolayı takip edilir. Diğer kahramanlar, asil bir soyun ataları veya bir şehrin kurucularıdır. Herakles, Hélène veya Achille gibi diğer bazıları ise doğuştan itibaren yarı tanrıdırlar. Hera tarafından sürekli işkence görmüş olan Héraklès, öldükten sonra tanrısal bir özelliğe kavuşacaktır. Kahramanlar kültü, tanrılar onuruna yere şarap, süt, yağ gibi şeyler dökme, kurbanlar sunma ve toplumun bütünlüğünü sağlamak için atletizm yarışmaları düzenleme gibi hususları içerir. Coelé-Syrieli yeni eflatuncu Jamblique'in *Mısır Sırları Üzerine* isimli kitabının da teyid ettiği gibi helenistik çağda kahramanlar, aracı semâvî varlıklar haline dönüşmüşlerdir.

7.4. Kurbanlar

Hesiode'un *Theogonie*'sine göre Titan-Trickster Promethée tarafından Mekoné'de uygulanan kutsal kurbanlar, hayvan midesi ile örtülü et içeren bir küme ile, iç yağ ile örtülü hayvan iskeleti içeren başka bir küme arasında Zeus'un tercihini insanlara göstermiştir. Zeus, kurbanın ilk örneği olarak kabul edilen ikinci kümeyi tercih eder (*Theogonie*, 556). Taçlarla süslenmiş olan kurban, halk tarafından törenle sunağa kadar taşınır, orada öldürülür ve törensel olarak parçalara ayrılır. İçyağı ve kemik tanrıların şerefine yakılır, et kızartılır, sonra kaynatılır ve katılanlara dağıtılır. Ayini yönetenlerin fonksiyonları ve ünvanlarını zikreden taş üzerindeki yazılarda, halka ait kurbanlarda etin dağıtımı ve iş bölümü ile ilgili kutsal yasalar kayda geçirilmiştir. Kurbanın bağırsaklarını okuma yoluyla kahinlik yapmaya fırsat düştüğünde yer verilmekteydi. Bu kahinlik Mezopotamya'dan geliyordu ve Mezopotamya extispislerinin (kurban edilmiş hayvanların sakatatını kehanet maksadıyla inceleyenler) giriftliği düzeyine asla ulaşmıyordu (*bkz. 19.2*). Homeros'un şiirleri ve daha sonraki literatür, rüya tabirleri, kuşları gözetleme ve meteorolojik olaylar vs. gibi daha yaygın olan diğer kahinlik türlerini içerir. J.P. Vernant'ın işaret ettiği gibi tanrılara, kahramanlara ve sitenin huzurunu tehdit eden karanlık güçlere karşı koyma amacıyla sunulan chthonien[7] kurbanlar, başka bir sıra takip etmekteydi. Sunak aşağıdaydı ve toprak üzerine kanı akıtmak için buradan bir delik açılmıştı. Tören alacakaranlıkta vuku bulurdu ve bu törenin peşinden bir yemek gelmezdi, zira hayvan bütün bütün yakılırdı. Kan, chthonien güçlerle bir diyalog sağlardı. *Odyssée*'de (XI. kitap), ölüler tarafından içilen kan onlara anlama yetisi ve ses verirdi.

Genel olarak ölüler, yıldönümleri ve Genisia gibi bayramlar sırasında mezarlar üzerinde yenilen aile yemekleriyle anılır, onlar adına şaraplar ve tahıl ile baldan yapılmış pastalar dağıtılırdı.

Herhangi bir düzensizlik meydana getiren düzensizlik (*miasma*), - cinayet, hastalık, tabuları hiçe sayma, tapınağa karşı saygısızlık veya basitçe tanrıyı kıskanmak- bir onarım gerektiriyordu. Düzensizliğin asıl nedenlerinden olan kahramanlar, yatıştırıcı ritüel bir karşılığı aldıktan sonra koruma ve mutluluğun kaynağına dönüşürlerdi. Bir insan bazan "kendisine her suçun yüklendiği bir kimse" (*pharmakos*) olabiliyordu. Dövüldükten ve şehrin tüm günahlarını yüklendikten sonra şehirden kovulurdu.

7.5. Bayramla İlgili Takvim

Bayram takvimi bir siteden diğerine değişirdi. Bu takvim yeni yıl törenleri gibi genel törenlerin çoğunu içerirdi. Atina'da, ritüel temizlik ve hazırlanma ayından sonra yaz ortasında Panathenaialar[8] kutlanırdı. Tören alayı, şehrin kapılarından hareket eder ve Atina Polias'ın kültürel statüsüne uygun yeni bir entari takdim etmek için Acropole'a[9] giderdi. Bunu takiben kurbanlar, at yarışları ve ardından da gece bayramları yapılırdı .

İlkbaharda şarap yeni mayalandığında, üç gün boyunca süren Anthestaria isimli eski ve yaygın bir bayram, Dionysos adına kutlanırdı. Bütün şehir kokteyl içerek veya büyük bir içki alemi düzenleyerek bu bayramı kutlardı. Gece boyunca *Archon Basileus*'un karısı ritüel düğünde Dionysos'a verilirdi. Ölülerin ruhlarının, bayramların bitimine kadar şehirde bulunup, sonra oradan kovulduklarına inanılırdı.

Déméter'in thesmophorielerine (bkz. index) sadece kadınlar katılırlardı. Domuz yavrusu kurban ederek ve chthonien verimliliğinin sırlarını yücelterek şehrin dışındaki kulübelerde konaklarlardı.

7.6. Sırlar

Atina'nın ve eski dünyanın en ünlü ve en üstün sırları, Bacchus kadar Demeter'in ve Hadès tarafından sevilen kızı Perséphone'un (Koré) şerefine Eleusis'te[10] kutlanmıştı. Homeros'un Demeter'le ilgili ilahisi bize, sırlara katılanların hiç unutmadıkları mitin bir kısmını aktarmakta, fakat gizliliği sonsuza dek meçhul olarak kalacak sırların amacını açıklamamaktadır.

Giriş ritüeline katılanlar, Koré'den Hadès'e inmeyi anmak için kurban edilen domuz yavrusunu elleri içinde tutarak, oruç tutarak ve denizde banyo yaparak temizlenirlerdi. Bir ayin alayı Eleusis'e doğru ilerlerdi. Hades'in girişini, Pluton'un mahzenini ziyaret ederlerdi. Tıpkı eskiden Demeter'in üzüntü ve yas belirtisi olarak örtündüğü gibi, giriş ritüeline katılanlar da örtülerini üzerlerine alırlardı. Temel maddesi arpa olan bir içki içilirdi. Tapınağın içinde bulunan ve tapınaktan daha kapalı olan *telesterion* isimli tiyatroda belki de sembolik bir çiftleşme ihtiva eden kutsal drama cereyan ederdi. Son olarak din adamı, katılımcılara bir buğday başağı gösterirdi. Atina sitesinin sakinlerine verilen Eleusis'e ait bu sırlar muhtemelen bir takım umutlar da içerir ki, bunun karşılıksız bir spekülasyon içine düşmeksizin tanımlanması imkansızdır.

7.7. Grek Tapınağının Mimari Yapısı (Tipolojisi) Karmaşıktır

Duvarla çevrilen kutsal bir toprak, *temenos* diye isimlendirilmişti. Genel olarak bir duvarla kuşatılmış bu kutsal kentler, yüzlerce yıl boyunca varolagelmişti. Hristiyanlık Grek dininden kalma bu tür bir çok *temenoi*'nin kutsallığını çekinmeden açıkca muhafaza etmiştir.

Tapınak bir tanrının eviydi, burada tanrı, kültün objesi olan heykelle temsil edilirdi. M.Ö. V. yy.'da bu heykeller, ormanda bir merkezde yer alan fildişi ve altından yapılmış şaheserler idi. Tapınaklardaki kazılar genel olarak adakla ilgili küçük heykelleri ve para takdimelerini gün ışığına çıkarmıştır. Daha zengin bağış yapanlar, binalar, mezar taşları ve heykeller diktiriyorlardı.

Her ev kurbanlar için bir sunak ve atalar kültü ihtiva ederdi. M.Ö. V. yy. özel kültün aleyhine olmak üzere genelin kültünü destekleme eğilimindeydi.

Bir tür özel sunak olan tapınakların en ünlü örneği dünyanın merkezi veya *omphalos*[11] olarak kabul edilen Delphe tapınağı idi. Apollon'un rahibesi Pythie, kurbanlık etleri kaynatmak için kullanılan şeyler cinsinden bir makamda otururdu. O, belki de dış etkenler tarafından provoke edilen bir trans içine girer ve kendisine sorulan sorulara anlaşılmaz cevaplar verirdi. Tapınağın din adamları, geniş bir konu yelpazesini içeren bu söyleşileri, anlaşılması zor manzumlara dönüştürürlerdi. Tapınağın fonksiyonu çoktu. Köleleri azat etme, ritüel arındırma yeri, sunak vs. ile ilgili sözleşmelerin ve vaadlerin kefili olma gayesine hizmet ediyordu.

7.8 Bibliyografya.

Genel olarak Grek dinleri konusunda bkz., Ugo Bianchi, *La Religione greca,* Turin 1975; Walter Burkert, *Griechische Religion der anhöischen und klassischen Epoche,* Stuttgart 1977. Grek İatromenteler konusunda bkz., I.P. Couliano, *Experiences de l'extase,* Paris 1984. Grek miti ve ritüeli konusunda bkz., J.-I'. Vemant, *Mythe et pensee chez les Grecs,* 2 cilt, Paris 1965 ve *Mythe et societd en Grece ancienne*, Paris 1974; Marcel Detienne, *l'Invention de la mythologie,* Paris 1981. Atinada mimarlığa dair bayramlar konusunda bkz., Ludwig Deubner, *Attische Fesıe* (1932), yeni baskı, Hildesheim 1966. Genel olarak Grek kurbanı konusunda bkz., Mareel Detienne et Jean-Pieire Vernant (ed.), *la Cuisine du sacrifice en pays grec*, Paris 1980. Dionysos konusunda bkz., Henri Jeanmaire, *Dionysos: Histoire du culte de Bacchus*, Paris 1951. Orphe konusunda bkz., W K.C. Guthrie, *Orpheus and Greek Religion : A Study of the Orphic Movement*, Londres 1952.

[1] Kadim Grek sylabik kutsal yazısı.

[2] Platon'un Ruh'un ölümsüzlüğünü inceleyen diyaloğu.

[3] Platon'un en ünlü diyaloglarından biri. Büyük bir olasılıkla M.Ö. 395 ve 391 arasında yazılmıştır. Konuşmacyılar Sokrates, Khairephon, Gorgias, Polos ve Kallikles'tir. Diyaloğun konusu, hayatta izlenecek yolun ne olması gerektiğinin araştırılmasıdır. Retorik doğrunun bilgisine dayanan gerçek bir sanat değil, yalnızca hasmı ezmeye yarayan ve bireyci bir ahlâka ("Kallikles ahlakı") yol açan bir tekniktir. Diyalog, gelecekteki hayat ve ölülerin yargılanması üzerine büyük bir söylemle noktalanır.

[4] Eski Yunan'da siyasal erki tek başına elinde tutan kimse.

[5] Grek mitolojisinde Thésée'nin karısı ve Minos ile Pasiphaé'nin kızı.

[6] Eski Yunan kültüründe bir kahramanın kutsandığı tapınak veya bir efsane kahramanının mezarı.

[7] Grek mitolojisinde adına bir tapınak yapılmış olan Hermione'da yerleşmiş Colontas'ın kızı Demeter Chthonian.

[8] Atina'nın şerefine her yıl Temmuz ayında kutlanan bayram.

[9] Atina'da bir site.

[10] Atina'nın kuzeybatısında bir Yunan kenti.

[11] Delfte'ki Apollon tapınağında bulunan, dünyanın merkezini sembolize eden yumurta biçiminde bir taş.

8
GÜNEY AMERİKA DİNLERİ

8.0 Güney Amerika

Güney Amerika, aralarında büyük farklılıklar bulunan toplumlar tarafından oluşturulmuş uçsuz bucaksız bir ülkedir. Ülkenin bölgeler olarak bölünüşü, bu bölgelerin çeşitliliğinden kaynaklanmış değildir. Genel kabul gören bölünme ise aşağıdaki şekildedir:

a) Andeler bölgesi (Kolombiya'dan Şili'ye kadar), Peru İnkaları'nın kültürünü taşır.

b) Tropikal orman bölgesi Amazon ormanlarıyla örtülü olan büyük bir alandır ve Guyan'ı da içine alır.

c) Gran Chaco bölgesi,

d) Ateş Toprağı'na[1] kadar güneye ait bölge.

Peru ve Bolivya'daki Puesuaların ve Aymaraların, Şili'deki Arokanların, Guyan'daki Tupilerin, Koribelerin, Arawakların, Tukanoların, Panoların, Doğu Brezilya'da Gé kabilesinin; son olarak bugün mevcut olmayan Selknamlar gibi Fuéginlerin kültürleri Avrupa fethinden sonra hayatiyetlerini devam ettirmişlerdir.

Lawrance E. Sullivan'ın *Icanchu's Drum (Icanchu'nun Davulu)* isimli kitabının yayımlanmasına kadar Güney-Amerika'yı içine alan hiçbir dînî tarihin, kendi bütünlüğü içinde bir sentezi yapılmış değildi. Konu

hakkında derinleşmeyi arzu eden okuyucu, uzman olmayan kişilerin bilgilendirilmesini hedefleyen bu yegane çalışmaya güvenle müracaat edebilir.

8.1 Andin Bölgesi. Büyük Andin kültürlerinin en tanınmışı İnkalar'ınkidir (XV. yy). Dağların yüksek vadilerinde gelişmiş olan bu kültürler on bin sene önce ortaya çıkmışlardı. İnka İmparatorluğu İspanyol fethi sırasında Peru'dan Şili'ye kadar batı kıyısının çok büyük alanını kaplamaktaydı. 58 1532'de fatihler tarafından son hükümdarı ortadan kaldırılınca bu imparatorluğun hayatiyeti sona ermiştir.

8.1.1 Eski dönem. Pastoral (kırsal) bir ekonomiden önce gelmiş gibi görünmeyen tarımla uğraşına olgusu, M.Ö. 7000'e doğru kuzeyden gelen göçlerden sonra, Peru kıyısı boyunca üç bin yıllık ilkel bir geçmişe sahiptir. M.Ö. 2500'e doğru iklim değişiklikleri, yerleşik bahçıvanlıkla elde edilen ürüne dayalı ekonominin gelişmesini sağlamıştır. Hayvansal proteinler avlanma yoluyla değil, balıkçılıkla temin edilmekteydi. Orta Amerika'da mısırın 60 bin yıllık geçmişi vardır ve M.Ö. 1400'e doğru Peru'da yetiştirilmeye başlanan bu ürünün, M.Ö. 900'e doğru birçok çeşidi elde edilmişti. Bu çağda yapılan sulama, çiftçinin zenginleşmesini sağladı; devlet de çiftçiliğe faydası olan sulamayı organize etti. Bunların ortaya çıkışı ve bölgede benzeri görülmeyen bu yeni medeniyetin efsanevî yükselişi ancak dinî bir kültle mümkündür. Karmaşık bir kültüre sahip bu dönem, kuzey platosu üzerinde Chavin'de ortaya çıktı. Oysaki güney bölgesi aynı çağda kıyı boyunca, Paraka mağaralarında büyük bir mezarlığı ortaya çıkaran bir kültürle kendisini göstermişti. Maalesef anıtlar dışında Chavin kültüne ait başka bir kaynak yoktur, dolayısıyla bu kültün mahiyetini tam olarak anlamış değiliz. Félin (jaguar veya puma) şeklinde tasvir edilmiş merkezî tanrı, Andin bölgesinde beşyüz yıllık bir dönem boyunca yankılar uyandıran bir konuma sahipti.

M.Ö. 300'e doğru Andelerin kültürel tecanüslerinin (homogénéité) tüm izleri aniden kaybolur. Yeni bitkilerin ve toprağa özgü kültürün benimsenmesiyle geliştirilen tarım teknikleri, üretimdeki iyileşmeyi devam ettirir. Parakaların yeraltı mezarlıklarından sadece bir tanesi, en önemli 429 kişinin mumyasını ihtiva eder ve bunların kefenleme işlemlerinden, ahirete müteallik değişik inançlarının olduğu anlaşılır.

M.S. 200'e doğru bu ara döneme ait kültürlerin doruk noktasına

vardığı düşünülür. Teokratik olan bu kültürler, tanrı Felin'i/Jaguarı bizzat kendi hukuku içine yerleştirirler, insan kurban ederler ve insan kafatasına seleflerinden daha fazla ilgi gösterirler: Doğduğunda metodik olarak deforme edilen bu kafa tası, hayatı boyunca ve ölümünde tekrar tekrar açılıp ameliyat edilmiştir. Düşmanların kafataslarının, savaş ganimetleri olarak koleksiyonları yapılmıştır. Kıyı vadilerinin çok kalabalık olmasa da bugünkünden daha önemli bir nüfusu vardı. Bolluk içinde yaşıyorlar, dînî idealleri yoluyla teknolojik bir ilerlemeyi elde edebiliyorlar, bugün hâlâ hizmet veren 113 kilometrelik Cumbre kanalı gibi projeleri cesaretle gerçekleştirebiliyorlardı.

Bu kültürlerden biri, bir çok tapınak yapan ve en tanınmış iki piramitine de Güneş Tapınağı ve Ay Tapınağı ismini veren Moşelerinkidir. Resimli seramik sanatı bize, Moşelerin sünnet olayını ve gözle görülebilir bir husus olarak belli bir ruhun çıkarılması yoluyla hastalıkların Şamanik bir yöntemle tedavisini uyguladıklarını bize gösterir. Baklalar üzerinde ideografi (düşünce yazısı) usulüyle yazılmış yazı kullanırlardı. Moşe toplumu, teokratik idi ve özellikle de şerefli savaşçılar sınıfından oluşmaktaydı. Kadınların görevi evdeki ocakla sınırlıydı.

Aynı tarihlerde mevcut olan Nazkaların kıyı kültürü bize, yassı, resimli ve taşınmak için taça bağlanmış kafatasına dair bir ganimet örneği sunar. Nazkalar, yüksekte olduğu düşünülen, bir kaç semavî tanrı tarafından hazırlanan ve genel olarak manasını bilemediğimiz astronomik bilgileri tanzim eden bir varlığa ait bu büyük resimleri, Palpa vadisinin demirli taşlarına işlemişlerdir.

Bu dönemin sonuna doğru Tiahvanaco'nun (Bolivie) kocaman anıt taşlarından oluşmuş medeniyeti, daha önceki bir çağa ait Chavinler medeniyetine kıyasla Andin kültürleri üzerinde daha fazla etkili olmuştur. Dörtbin metre yükseklikte taştan yapılmış anıtlar, düz damlı piramitlerle, iç içe geçen kapılarla, sahanlıklarla, sarnıçlarla ve heykellerle dünyada benzersiz bir merkez oluştururlar. Bu medeniyet terkedildiği zaman, inşası henüz tamamlanmış değildi.

M.S. 1000'e doğru Andeler, batılı feodalizme benzeyen politik bir organizasyon aşamasını biliyordu. Bu periyodun en önemli krallığı olan Chimú Krallığı, kuzeyde teşekkül etmiş ve her birinin kendi kent merkezi bulunan birçok vadi üzerinde yayılmıştır. Başkenti Chanchan (Trujillo'nun yakını), bir planlı kent örneğidir. Ellibin kişiyi barındıran bu kent, dikdörtgen şeklinde evleri, su sarnıçları, piramitsel tapınakları ile on mahalleye bölünmüştür.

8.1.2 Olağanüstü bir tarih. İnka İmparatorluğunun kuruluşu, M.S. 1200'e doğru Cuzco vadisinde yerleşen efsanevî kahraman Manco Capac ve kız kardeşlerine atfedilir. İnka Devletinin gözalıcı gelişimi, sekizinci İmparator Viracocha ve daha sonra 1438'e doğru onun yerine tahta geçen oğlu Pachacuti'den itibaren göze çarpmaya başlar. 1493'te Pachacuti'nin oğlu Topa İnka'nın ölümüne kadar İmparatorluk, Ekvator'dan Şili'nin merkezine kadar yayılan beşbin kilometrelik bir alana sahipti. Bu imparatorluğun kurulması İskender ve Napolyon'un başarılarını çağrıştırır. Bir grup maceracı ispanyol tarafından bu büyük toprakların fethedilmesi çok şaşırtıcıdır.

1525'de İmparator Huayna Capac'ın ölümünden sonra, iki rakip oğlu Huascar (Cuzco'ya yerleşir) ve Atahuallpa (Ekvator'da Quito'ya yerleşir) arasında bir savaş başlar. Atahuallpa üstün gelir ve 1532'de hükümranlığını ilan eder. Pizarre, Peru'nun hayâlî altınlarıyla ilgili hikayelere kendini kaptırarak yüzseksen kişiyle buraya çıkarma yapar. Peru'da dinin tarihle çok sıkı bağı bulunur. Atahuallpa, Pizarre'ın, dünyanın sonunu ilan etmek için kendi maiyetiyle birlikte dünyaya gelen büyük tanrı Viracocha olduğuna inanır. Pizarre bundan yararlanarak hiçbir direnme ile karşılaşmaksızın onu esir alır. Kendisini toparlayan imparator, odasını altınla doldurur ancak yine de özgürlüğüne kavuşamaz. Ölüm cezasına çarptırılır, hristiyan vaftizine razı olur, *29 Ağustos 1533*'de diri diri yakılarak öldürülme yerine, boğazlanarak öldürülme cezasına çarptırılır. Tahta son atanan inkanın kırk yıl sonra bu şekilde boynu vurulur.

8.1.3 **İnkaların Dîni.**

İnkaların kominist imparatorluğunda resmî din, devletin tekelindeydi -Cuzco'lu Quechuaların dini, muhtemelen asimile olmuş önemsiz kültlere çok benziyordu-. Köylülerin işlemekte olduğu toprak üç parçaya ayrılmış, birinci parça tanrılara, ikincisi imparatora, üçüncüsü de ailenin geçimine tahsis edilmişti. Fethedilen toplumların kutsal eşyaları veya *huacaları*, Cuzco'daki tören alayına nakledilmiş ve uzak eyaletlerden gelenlerin hac yapma yeri olarak kullandıkları tapınaklara yerleştirilmiştir. Fakat *huacalar* kategorisi kendisine kutsal bir özellik verilen her şeyi içine alır: Tepeler, taşlar, ağaçlar ve canavar yapılı herşey.

İnka İmparatorluğu organizasyonu her yerde rasyonel bir ütopyanın izlerini taşır. İmparatorlukla ilgili Avrupa'ya gelen rivayetler, 1600'e

doğru filozof Tommaso Campanella'yı etkiler. İnkalar Kilisesi son derece organize olmuş özelliğiyle sistemin genel kuralına uydurulmuştur. Merkezde imparator, devlet, yasa ve Tanrı yer alır. *Huaca*'nın bizâtihî kendisi, Titicaca gölünün köpüğünden doğmuş, okyanusun köpüğü içinde görünmez olmuş, 1532'de Pizarre ve adamlarının göründüğü kuzey-batı istikametine doğru sular üzerinde yürüyen, eşi benzeri olmayan tanrı Viracocha'nın dengidir.

Viracocha'nın metafiziği karmaşıktır. O tabiî ve sosyal dünyanın yaratıcısıdır. Tabiî ve sosyal dünya, Viracocha'nın inka pantheonunun başına çıkışı anlamına gelir. İnka pantheonunda Güneş'in merkezî bir pozisyonu bulunur. Cuzco'nun en büyük tapınağı ona vakfedilmiştir. İnkaların tapınakları tüm cemaate açık olmayıp, imparatorun veya soylu kimselerin namuslu kadını ya da ikinci eşi olabilmek için, devletin katkılarıyla eğitilmiş genç ve temiz kızlar arasından seçilen Güneş Bakireleri'nin ve din adamlarının sığınaklarıdır. Eğer imparator bu namuslu kadınla günah işlerse, bu günahı itiraf etmek ona yeter. Fakat imparator dışında her kim günah işlerse, nikahsız eşiyle birlikte öldürülür.

Güneş, tapınaklarda insan biçimli (insan biçiminde tanrılar şeklinde) heykellerle ve altından yapılmış çok büyük disklerle ya da levhalarla temsil edilir. Eğer imparator güneşin oğluysa, imparatoriçe de ayın kızıdır, Güneş'in kızkardeşi/eşi, tapınakta, gümüşten yapılmış insan biçiminde heykel olarak yüceltilir. İnkalar genel olarak güneş takvimine benzeyen ay takvimini kullanırlar.

Yer tanrısı Pachacamac, korkunç karısı Pachamama ve meteorolojik olayların tanrısı Illapa en önemli tanrılardır.

Kilise (ecclésiastique) hiyerarşisinin zirvesinde, dokuz soylu insandan oluşan bir konseye başkanlık eden, imparatorun yakın akrabası olan Büyük Rahip vardır. Merkezî hükümetin bütçesinden ücret almayan gönüllü bir çok rahip, *huacalar*'ın ikamet ettikleri eyaletleri teftiş etmek için yetkili kılınmışlardır.

Mabed bir tapınma yeri değil, kâhinlik ve tanrı rızasını kazanma maksadıyla hayvanların kurban edildiği ortak bir tören yeri olan halka ait meydanlardı. Münhasıran soylu kimselere tahsis edilen, hem ahirete direkt olarak gönderilme mutluluğu, hem de fiziki ve ahlakî mükemmellikleri dolayısıyla seçilmiş on yaşındaki çocukların kurban edilmesinin en etkili kurbanlar olduğu düşünülürdü. Azteklerin ve Mayaların geleneklerinin aksine, insan kurban etme geleneği İnkalarda sık görülen bir usul değildir. Ancak çok nadiren de olsa bu kurbanlar, Aztekle-

rinkine benzeyen tekniklere göre, en güçlülerinden seçilmiş savaş esirlerinden olurdu. Mısır'daki gibi (bkz. 20) İnka rahipleri de, devletin "siyasî yapısı"ndan insan sağlığına kadar bir çok şeyle ilgilenen, tanrılara kurban sunan, kâhin ve doktor-Şaman'ın görevlerini yüklenen yöneticilerdi. Bunlar Babilli *barular* gibi (*bkz. 19*), kurban edilen hayvanların barsaklarını özenle teftiş ederler ve onlardan geleceğe yönelik bir takım kehanetlerde bulunmaya çalışırlardı.Bunun yanında, organik bir dengesizlik meydana getirerek hastalık yapan maddeyi teşhis edip bedenden emerek çıkarmak suretiyle hastalıklardan iyileştirme usulünü uygulamaktaydılar. Dahası onlar, dıştan elle müdahale ile ve özellikle de gerçek gayesi bizi bir çok hastalıktan kurtarmak olan ameliyat gibi tehlikeli operasyonlarla dağılmış organları yerine koyarak tedavi etmeye muktedir, becerikle cerrahlardı.

İnkaların bizzat kendilerinden gelen yazılı kaynakların olmayışı, teolojileri hakkında daha derinlemesine bilgi edinmeyi imkansız hale getirir. "Keşişler"in, "rahibeler"in (Güneş'in namuslu kadınları) mevcudiyeti, günah çıkarma şeklinde ayine başlarken alçak sesle dua okumaları, ispanyol dindarları etkilemişti. Fakat inka düşüncesinin özü tamamen kaybolmuş ve bu düşünceye dair bize sadece yabancı habercilerin yalan ve şüpheli cümleleri intikal etmiştir.

8.2 Tropikal Orman Dinleri

Güyan'ın dağlık bölgelerini içine alan Amazon ve Orénoque ırmaklarının geçtiği ormanların uçsuz bucaksız toprakları, Arawaklar, Caribeler, Ranolar, Tukanolar ve Tupiler'in dil ailelerine dayanan kalabalıklar halindeki bir çok kabileleyi içine alır. Her grubun bizzat kendine ait bir dini ya da dinin bir varyantı bulunmasına rağmen, gerek Claude Lévi-Strauss'un *Mythologiques (MitolojilereDair)* isimli büyük eserinde yaptığı gibi mitoloji düzeyinde, gerekse son yıllarda Lawrence E. Sullivan'ın yaptığı gibi uygulamalar, fikirler ve müesseseler düzeyinde, bu dinler arasında bir çok ortak çizginin mevcut olduğunu belirtmek mümkündür.

Genel olarak, bölgenin en önemli tanrılarının en belirgin görevleri, bir Yüce Varlık ile kültürel kahraman arasında aracılık yapmaktır. Ayrıca daha önce belirttiğimiz gibi (bkz. 22.1.1), etnolog Ad.E. Jensen da, Endonezya takımadalarında yaşayan Moloquaların mitolojik yapıları konusunda, dünyanın her yerinde mevcut olan birçok yaratılış mitine uygun gibi görünen iki ana örneğe işaret eder: Bunlardan birisi, kurban

edilmiş vücudu, patates gibi sümbülteber[2] bitkileri meydana getiren tanrı *demalar* örneği, diğeri ise, gökte uçan tahılımsı bitkilerin esrarı ile genel olarak bir ilintisi olan *Promet* örneği.

Oldukça önemli bir tanrı dema olan kuzey-batı Amazonlu Vitotoların ay tanrısı Moma, bazı etnologların kendisine atfettiği semavi Yüce Varlık türüne pek de uygun değildir. Guyane Warikyanalarının dünyayı periyodik olarak yıkan yaratıcı güneş tanrısı Pura, Mundurukular'ın ve Caribe kabîlesinin *deus otiosus*'u olan Karukasaibe vasıtasıyla daha iyi tanınmış gibi görünen Yüce Varlık türüne daha yakındır. Tabiî ve beşerî dünyanın yaratılışından sonra Karukasaibe, insanlar tarafından çok büyük hakaretlere uğramış ve göklerin erişilmez bölgelerine çekilmiştir. O, dünyanın sonunda insanlığı ateşle yıkmak için yeniden gelecektir.

Tropikal Orman Kızılderililerinin dînî tecrübesindeki temel nokta, günleri birbirine ekleyen, rüya, trans, uyuşturucu kullanma yüzünden ortaya çıkmış görüntü vb. gibi bilinç bozukluğu durumlarına yabancı olmayan, bir tabiî mistik istidad yoluyla ya da özel bir çalışma sonucunda kazanılmış görünmeyen bir alemin varlığıdır. Dünyaların üst üste bulunuşundan dolayı, bir diğer dünyanın varlıkları, üstün türleri sadece uzmanlar tarafından tanınabilen genel olarak bir timsah, Amerikan boğa yılanı Jaguar veya Vantur gibi hayvansal şekillerle tasvir edilir. Ancak bunların hepsinin, görünmezlik içinde bir uzantısı olabilir. Brezilya ve Venezüella arasındaki sınır Sanemáları, *hewkulalar*'ı veya gizli varlıkları sekiz kategoriye ayırmışlardır.

Bu ruhlar arasında hayvanların efendilerinin, bazı toplumlarda özel bir önemi bulunur, zira bunlar hayvanların hücumunu ve tüketime ayrılmış balıkları düzene koyarlar.

Ata ruhlarının da aynı şekilde önemi vardır, zira görünmeyen bu ruhlar, yaşayan toplumların hayatına iştirak ederler. İnsanî ruhlardan biri, fizikî olarak ölümden sonra var olmaya devam eder, yaşayanlarla görüşebilir veya olayların gelişimine göre onlara faydalar sağlar. Güney Amerika Kızılderililerinin fikirleri, Akdeniz dinlerinde olduğu gibi Doğu'da da bulunan aşağıdaki üç doktrinin genel olarak farklı ruhundan oluşur: 1. Metensomatose, 2. Traducianisme, 3. Yeni yaratılış. Kızılderililer, daha ziyade ruhi bir cevher haznesine inanırlar ki, ruh burada belirsiz bir hale dönüşür. Bu cevherin bir kısmını vermek suretiyle yeni beşeri varlığın canlanması vuku bulur. Bu düşünceler, ruhların yeniden yaratılışı düşüncesini (néogenese) ifade eden, katolik doktrinini benimseyen bazı gnostiklerin düşüncelerine uygundur. İbn Rüşd (Averro-

ès) (*520/1126-595/1198*) Müdrike'yi (Anlama kabiliyeti=Intellect) bir ve belirsiz olarak düşünmekte ve sonuçta ruhun kişisel ölümsüzlüğünü inkar etmektedir. Geç kabalizm ise, marjinal olarak kişinin tek bir ruhtan fazlasına sahip olma ve istediği semâvî ruhlarla bütünleşme imkanının bulunduğunu kabul eder. Sekulerize olmuş bu fikir Benedetto Croce'nin düşüncesinde değişikliğe uğramıştır, buna göre Dante'ın okuyucusu, okuma sırasında Dante'ın bizzat kendisi olur.

Ruhların çokluğu fikri bize, "olağan" ruhu "kusursuz" ve "intikamcı" ruhdan ayıran doğu Ekvator Jivaroları psikolojisi yoluyla intikal etmiştir. Olağan ruh, ölümlülerin ortak sıfatıdır; kusursuz ruh ancak görünmez dünyanın görünüşünden sonra elde edilebilir. Fakat Jivaro, kana susamış bu kusursuz ruhu bedenden çıkarmakla sorumludur. O bir düşmanı öldürerek başka bir ruha, daha sonra da iki kusursuz ruha sahip olacak ve böylece kurşun işlemez bir özelliğe ulaşacaktır. İki ruha sahip olduktan sonra diğer ruhlarda bulunan gücü de ele geçirebilecektir.

İntikamcı ruh, kusursuz ruhun sahibinin ölümünde ortaya çıkar ve onun katilinden öç almak ister. Çünkü Jivarolar, düşmanlarının (*head shrinking*) kafataslarını kuruturlar, zira onlar intikamcı ruhun bir kapan içindeymiş gibi, koparılmış kafa içinde bulunmuş olacağına inanırlar.

Güney Amerika Kızılderililerinin dînî uzmanı Şamandır (bkz. 27). Şaman, görünmeyen dünyadan gelerek, hastalık yapan bir sebepten dolayı, acı çekildiği sırada, insan vücudunu tedavi eden doktorun ve sosyal yapıyı iyileştirenlerin görevlerini üstlenir.

Güney Amerika Kızılderililerinin dînî sistemlerinin çok karmaşık bir yapısı olduğunu ve bir arada bulunması imkansız kültürlerin altındaki "profane" (dindışı) kısmı "dînî" kısımdan ayırmak gerektiğini kolayca görmek mümkündür. Dünya her birimiz için, farklı kompartımanları olmaksızın tek ve zihinsel bir ameliyedir: Orada "dînî durumu düşünmek" için "dindışı durumu düşünmek" ten ya da "dindışı durumu düşünmek" için "dini durumu düşünmek" ten vazgeçilmez. "Kutsal" ve "dindışı" zorunlu olarak kesişirler, aynı dili konuşur ve aynı "söz" ü beraberce ifade ederler.

8.3 Gran Chaco Dinleri

Gran Chaco (Chaco, quecha dilinde "av toprağı" manasına gelir), Güney Amerika kıtasının merkezi ile Mato Grosso ve Pampalar arasın-

da yaşarlar. Zamucolar, Tupi-Guraniler, Mataco-Makkalar, Guaiacuru-Caduvedar ve Aravaklar, lengüistik ailelerden oluşmuş toplumlardır. Bu bölgeye ait tüm bu kabîleler Şamanizın müessesesini (bkz. Bl. 27) ve bizim evrenimizle üst üste gelen görünmeyen bir evrende yaşayan tabiat üstü varlıklara inancı paylaşırlar. Bu kabîlelerin mitleri dünyanın, bitkilerin, hayvanların, beşerî varlıkların, giriş ritüelinin (initiation) ve Şamanizmin menşeini ve başlangıcını anlatır. Tabiat üstü varlıklar arasında kültürel kahramanlarla ve tanrı *demalar*'la az-çok karışan Yüce Varlıklar vardır. Promethéeler, tahıl veya ateş hırsızları ve her iki Amerika'da da (fakat diğer kıtalarda da vardır) karşılaşılan kurnaz şahsiyetler olan Tricksterlerin yaratıcı fonksiyonları az-çok yaygındır. Bu bölgeye ait kabîleler nezdindeki tüm efsanevî varlıkların kişisel görünümlerini burada belirtmek imkansızdır.

8.4 Pampa, Patagonya ve Ateş Toprağı (la Terre de Feu) Dinleri

Bu bölgenin günümüzde artık yaşayıp yaşamadığı bilinmeyen bir çok kabilesi etnograflar tarafından ziyaret edilmiştir. Kızılderili fueginlere (Selk'namlar veya Onanlar, Yahganlar veya Yamanalar ve Alakaluflar) özel bir dikkat çekilmiş ve bu toplumların bir Yüce Varlık inancına sahip olduklarına işaret edilmiştir. Selk'namlar nezdinde tanrı Temakuel, göğün yüceliklerinin ötesine çekilmiş ve dünyanın idaresi görevini birinci ata Kenos'a bırakmıştır. Selk'namlar sık sık dua ve ayinlerle Temakuel'i rahatsız etmezler fakat ona günlük gıda takdimeleri sunarlar.

8.5 Millenarist (Bin Yılcı) Hareketler

Mato Grossolu Tupi-Guaranilerin millenarist hareketlerinin, sömürgeci avrupalıların gelişinden biraz sonra başladığı sanılır. 1539'da onikibin Tupi, Terre sans Mal'in ardından Brezilya'yı terkeder ve Peru'ya ulaşır. Ancak bunlardan sadece üçyüz kişi kalır, gerisi hastalık ve kıtlık yüzünden ölür. 1602'de Cizvitler, Terre sans Mal'in peşisıra bir kahinin (*pagé*) idaresinde Bahia'dan üçbin Kızılderilinin ayrılmasına engel olurlar. Bu tür olaylar XX. yy'a kadar devam eder. İster yöresel veya akültürizasyonla "mesihcilik" olaylarından, ister "zulme uğramış toplumların hareketleri"nden kaynaklanmış olsun (Tupiler bunlardan değildi), isterse Devlet'in kuruluşunun tehdid edici görünümüne karşı otodestruksiyondan (kendi kendine yıkını) kendisini koruyan toplumun bir iç mekanizması olsun, bu intihar göçlerine bir çok açıklama getirilmiştir- (P. Clastres).

8.6 Bibliyografya.

P. Rivière, *Indians of the Tropical Forest*, ER 13, 472-81; M. Califano, *Indians of the Gran Chaco*, ER 13, 481-86; O. Zerries, *South American Religions*, ER 13, 486-99; J. A. Vázquez, *Mythic Themess*, ER 13, 499-506; D.A. Poole, *History of Study*, ER 13, 506-12.

İnkalar konusunda bkz., J. Alden Mason, *The Ancient Civilizations of Peru*, Harmondsworth 1968.

Güney-Amerika kızılderilileri konusunda Claude Lévi-Strauss'un (1964-1971) *Mythologiques* isimli dört ciltlik çalışması ve *la Potière jalousc*, Paris 1986 isimli son cildinden daha iyisi mevcut değildir.

Tupis-Guaraniler millenarizmi konusunda özellikle bkz., Hélène Clastres, *la Terre sans mal. Le prophétisme tupi-guarani*, Paris 1975; Pierre Clastres, *la Société contre l'État. Recherches d'anthropologie politique*, Paris 1974; cf. I.P. Couliano, *Religione e accrescimento del potere, dans Romanato-Lombardo-Couliano, Religione e Potere*, Turin 1981; 218-22.

Genel olarak Güney-Amerika dinleri konusunda bkz., Lawrence E. Sullivan'ın mükemmel kitabı, *Icanchu's Drum. An Orientation to Meaning in South American Religions*, New York 1988.

[1] Orta Amerika'nın (Arjantin ve Şili) güneyinde adalar grubu. Magellan Boğazı ile kıtadan ayrılmıştır. Bu isim bazen takımadalar grubunun en önemlisine de tahsis edilir.

[2] Polianthes cinsinden Meksika kökenli yumrulu bir süs bitkisi.

9
HELENİSTİK DİN

9.0. Helenizm

İskender'in (M.Ö. 362-331) ülke topraklarını genişletmesinin ardından ortaya çıkan bir kültür olan *Helenizm*, Grek dilinin kullanımı ve Grek düşüncesinin hakimiyeti ile karakterize edilir. Zaman itibariyle Heleniz'im, yaklaşık olarak İskender'in ölümü ve Hristiyanlığın (*bkz. 10*) doğuşu arasında ortaya çıkar. Fakat bazan helenistico-romaine diye isimlendirilen bu kültürün izleri, Roma İmparatorluğu'nun sonuna (476) ve daha da geç zamanlara kadar var olmuştur. Helenizm'in ne zaman son bulduğunu açık olarak tesbit etmek imkansızdır.

9.1. Helenistik astroloji görünümü içinde III.yy.'da gözükecek olan bir astrolojik mistisizm dalgası meydana getiren çağın dini, Aristo (M.Ö. 384-322) düşüncesinin, Stoacı felsefî sentezin (M.Ö. 300 civarı) ve bilimin genel gelişminin etkisine maruz kalmıştır. Bu din, Mısır ve Mezopotamya dinleri ile Grek astronomisinden alınmış kehanetî unsurların bir araya gelmesiyle karakterize edilir.

İskender ve Mısırlı Plotéméler hanedanı (M.Ö. 323-30) tarafından benimsenen kral kültü, açıkça doğudan gelmiş ve Roma çağında imparator kültüne dönüşmüştür.

9.1.1. Ateşimsi ruhun hafifliğinin Stoacı dogması yoluyla zorunlu olarak desteklenmiş olan çağın genel bir eğilimi, yerin derinlikleri içindeki mağaraları ve Acheron, Phéyéton ve Cocyte gibi korkunç ırmaklarıyla platoncu dînî coğrafya içinde önemli bir rol oynayan cehennemî cezalandırma yerlerinin yokluğudur. Platon'un öğrencisi olan Pont'lu Heraclide'in (M.Ö. 388-373 arasında doğdu), kişisel eskatolojinin gökte vuku bulan tüm bölümlerini göz önünde bulundurmuş olması mümkündür. Ancak Cheronéeli Plutarque (M.S. 45-125) kadar toprağın içine yerleştirilmiş olan Platon'un Hadès'ine tamamen karşı çıkan bir geç devir platoncu düşünür çok nadir bulunur. Plutarque'da cehennem, uzayda ay ile güneş arasında tasarlanır. Benzer bir eğilim, yahudi vizyonerlerinin anlatılarında (*Etyopyalı Enok, Oniki Patrik Ahitleri*) ve Platoncu yahudi filozof İskenderiyeli Philon'da (yak. M.Ö.15-M.S.50) görünür. M.S. II. yy.'da Platonizm içinde temel olarak kalacak bir doktrin, Macrobe'dan (yak. M.S. 400) Marcile Ficin'e (1433-1499) kadar Gnostisizm ve Hermetizm içinde de yürürlükte olmuştur. Bu doktrin ferdî ruhun, gezegenlere ait olanlar arasından dünya içine indiğini ve aynı yoldan yıldızlara döndüğünü öngörür. Platonizm, Yahudilik ve Hristiyanlık gibi çağın üç büyük geleneğinde de, M.S. ilk yüzyıllarda göğe sık sık ziyaretlerin olduğu söz konusu edilir.

9.1.2. Astroloji

İki sistemin -yıldızların hareketi sistemi ve yeryüzünün varoluş sistemi- çakışması olarak *astroloji*, Mezopotamya ve Mısır'dan gelir. Ancak doğunun birçok unsurları ve Grek astronomisi arasındaki helenistik sentez benzersizdir. Mısır tanrısı Hermes-Thot'a atfedilen bu helenistik sentez, M.Ö. III. yy.'da ortaya çıkar ve geleceğe veya nedenbilime (etioloji) ve ayrıca tıbbî düzenleme bilgisine (iatromathematika)[1] dair evrensel olduğu kadar kişisel kehanetlerde bulunmayla da (*genika, thema, mundi*) meşgul olur. Yeni astrolojik sentezin bugünkü seyri (Reform'dan sonra Rönesans'ta kendisine verilmiş bilim statüsünü kaybetmiş olmasına rağmen) Claude Ptolémée'nin (M.S. yak. 100-178) adıyla birlikte anılır. Helenistik astroloji, M.S. I. yy.'dan III. yy.'a kadar Hindistan'a ve VI. yy.'da ise birçok eserin önce Farsça'ya, sonra da Ebu Ma'şer (Albumasar, 787-886) tarafından Arapça'ya çevrildiği Eski İran'a ulaşır.

9.1.3. Büyü

Helenistik-Romen büyüsü, ruh çağırma, burçlar, okuyup üfleme,

muskalar, lanetleme ve ilahiler gibi konulara oldukça aşinadır. Bunların formülleri ve metodları Grekçe el kitaplarında ve eski Mısır kutsal yazısıyla (demotik)[2] yazılan ünlü "büyüsel papirüsler"de muhafaza edilmiştir. Büyüsel metinler, çağın literatürü içinde çok yoğun olarak bulunur. En önemli dinî sırlar (bkz. 25), tipik helenistik bir okula bağlı olan Latin Afrikalı yazar Madaureli Apulée'nin (M.S. yak. 125-170), *Metamorfozlar* (Les Metamorphoses) veya *Altın Merkep* (*l'Ane d'or*) isimli romanındakilerdir.

Helenistik büyü uygulaması ancak bu dönemin başlamasıyla görülür. Büyüsel metodların bir sosyolojisi yoktur. Ve bununla beraber aşk şarabı iksirlerinin frekansına göre anlaşılan en ortak olgu, efendisine bağlılığa sağlamayı temin eden insanınkidir. Erkekler kadınlara nazaran büyücülere daha çok başvururlar. Bazan müşteri, bir düşmanın sağlığına ya da mallarına zarar vermesinden kurtulmayı arzu eder. Bazan, bir kimse, her türlü olağanüstü yetenekleri kendisine temin de yardımcı olacak bir cinin çağrılmasını büyücüden ister.

9.1.4. Keramet Sahipleri

Keramet sahipleri, Helenizm'in bir icadı olmaksızın hristiyan çağında varlığını sürdüreceklerdir ve bazı bilginler bizatihî İsa'da bir büyücüyü görmüşlerdir. Mucize bu çağda günlük hayatın bir parçasıdır. Büyücüler, görünmezliği, farklı dillerin verilişini, uzaydaki ani olarak bir yerden bir yere nakil gibi olayları haber vermiyorlar mı? Sadece beşerî varlıkları değil, aynı zamanda tabiat unsurlarını da uzaktan etkilemenin mümkün olduğuna kesin olarak inanmazlar mı? Halkın en inanılmaz hikayelere bel bağlamasına şaşmak gerekmeyecek mi? Helenistik "kutsal insan"ın tipik portresi, Philostrate'ın (yak. 217) biyografisine göre Tyane'li Apollonius'un (M.S. I. yy.) portresidir. Eski Pisagorcu bilgiye, giriş ritüeliyle ulaşan Apollonius, Brahmanların ve Mısır din adamlarının dengidir.

Daha sonra Porphyre (yak. 234-301/5) ve Jamblique (yak. 250-330) gibi yeni-eflatuncu yazarlar eski filozofu, her "*kutsal insan* (*theiosaner*)"ın ilk örneği yaparak önceki geleneklere dayalı bir *Pisagor'un Hayatı*'nı yazacaklardır. *Theurgie disiplini*[3], M.S. II. yy.'da keldânî Julien ve oğlu tarafından meydana getirilmiş keldânî kehanetliriyle ünlenmiş ve tanrılara nasıl yalvarılacağını ve onların ticaretinden nasıl istifade edileceğini öğreten Porphyre'den Michel Psellus'e (XI. yy.) kadar yeni-eflatuncular tarafından hararetle benimsenmiştir. Hristiyan ve piskopos

olmazdan önce yeni-eflatuncu Cyreneli Synesius (yak. 370-414), *Rüyalar Üzerine* (*Sur les reves*) isimli bir eser meydana getirmiştir. Bu eserde, tanrılarla karşılaşmak için en güzel yerin rüya olduğuna işaret eder. Yeni-eflatunculuğun kurucusu Plotin (205-270) felsefesinde de varoluşun en yüce gayesi evrensel müdrike, anlama kabiliyeti (intellekt) ile vecdî birliktir. Plotin'in öğrencileri aracı varlıkları çoğaltmakla ve numineux ile karşılaşarak vecdî birliği gerçekleştireceklerdir.

9.1.5. Simya

Simya, M.S. III-IV. yy.'larda Zosime ve yorumcularının yazıları ile doruk noktasına ulaşmış olan helenistik bir disiplindir. Simya senaryoları, giriş ritüeline ve kişinin nitelik değiştirmesiyle (transmutasyon) sonuçlanan hal değişikliğine dikkat çeken helenistik dînî bağlam ile tamamen entegre olur.

9.1.6. Hermetizm

Hermetizm Helenizm'in bir ürünüdür. Mısır tanrısı Hermès-Thot'un kadim bilgeliğine atfedilen bir kısım astroloji kitapları, M.Ö. III. yy.'da ortaya çıkmıştır. Bunlardan gnostik çevrelerde değişikliklere maruz kalmış *Corpus Hermeticum* diye isimlendirilen kitap, M.S. 100-300 arası kaleme alınmış farklı türdeki bir yazılar Kolleksiyonudur. Gerçekte Hermetizm, çağın kültürel ortamından alıntılanmış astroloji, büyü ve simya bilgilerini içeren genel bir isimdir. Bu kitaplardan sadece *Poimandres'in* kozmogonisi orijinaldir. M.S. ilk yüzyıllarda hermetik toplumun varlığı şüphelidir, ancak ortaçağdaki varlığı kesindir.

9.2 Bibliyografya.

Eliade, H 2, 209-11; I.P. Couliano, *Astrology, ER* 1, 472-5; aynı yazar, Experiences *de l'extase,* Paris 1984, ve birçok bibliyografik referans çalışmaları. Ayrıca bu kitabın Düalist Dinler bölümüne (bkz. 12) ve Sır Dinleri bölümüne (*bkz. 24*) bakılabilir. Helenistik büyü konusunda bkz., Hans-Dieter Betz (ed.), *The Greek Magical Papyri,* Chicago 1985.

[1] Bir ilacın değişik işler için kullanılacak miktarını gösteren bilgi.

[2] Eski Mısırcaya ait kazımak suretiyle gerçekleştirilen yazı usulü.

[3] Meleklerin ve gök varlıklarının aracılığı ile sağlandığı ileri sürülen bir büyücülük.

10
HRİSTİYANLIK

10.1 Kutsal Kitap Külliyatı (Kanon)

Yeni Ahid'i meydana getiren ve 27 kitaptan oluşan Hristiyan kutsal kitap külliyatının oluşumu (Yahudi kutsal kitabı Tanahk veya Eski Ahid'in tersine) yaklaşık dört asır sürmüştür: Dört İncil (Matta, Markos, Luka ve Yuhanna), (Havarî Pavlus'un öğrencisi Luka'nın İncili'nin redaktörüne atfedilen) Rasullerin işleri, Havarîlerin mektupları (ondördü Pavlus'a, biri Ya'kub'a, ikisi Petrus'a, üçü Yuhanna'ya, biri Yahuda'ya atfedilir) ve son olarak, Yuhanna'ya atfedilen Vahiy (Apocalypse). Bütün bu literatür içinde Eski Ahid, İsa-Mesih'in geleceğini vahiy yoluyla haber verme gibi genellikle istiâreli (allegorik) bir tarzda yorumlanmıştır. Doğrusunu söylemek gerekirse, hristiyan kutsal kitap külliyatı içine Eski Ahid'in de dahil edilmesi teolog Sinoplu Marcion'un tepkisine yol açmıştır (80-155 yılları). Problem daha sonra Martin Luther (1527 ve 1537) ve XX. yy'ın başlarında Alman Evangelizmi[1] (Adolf von Harnack) yoluyla yeniden ele alınmıştır. Yeni Ahid kitaplarının otantikliği beş yüz yıldan beri tartışma konusu olmuştur. Pavlus'un mektupları otantik oldukları ölçüde, külliyatın en eski kısmını temsil ederler (50-60 yılları). Buna mukabil, diğer kanonik mektuplar arasından birçoğu, sözde yazarları artık hayatta olmamasına rağmen ancak II. yy'ın ilk yarısında teşekkül edebilmiştir.

İnciller birçok geleneğe dayandırılarak İsa'dan çok sonra meydana getirilmiş bir külliyattır. İlk üç İncil (Matta, Markos, Luka), aralarındaki benzerlikler sebebiyle *synoptikler* (benzerler) diye isimlendirilmiş ve bu özelliklerinden dolayı aralarındaki benzerlikler gösterilmek için üç sütun halinde yanyana konulmuştur. En eskisi 70 yılında kaleme alınan Markos İncili'dir. Diğer iki İncil (80 yılı civarında) Markos'u ve Q (Quello=kaynak) diye isimlendirilen bir ikinci kaynağı takip etmiştir. 100 yılından az önce yazılmış olan Yuhanna İncili, daha bâtınî (ésoterique) bir hususiyete sahiptir ve özellikle de Mesih'in, dünyanın mimarlığının ilâhî planı olan Tanrı'nın Kelamı'yla (Logos) özdeşleştirilmesi noktasında Platoncu felsefeden çok etkilenmiştir. Diğer yandan Yuhanna İncili, Tanrı'nın hizmetcisi değil, düşmanı olarak ortaya çıkan İblis'in hakim olduğu sosyal dünyaya ("bu dünya" diye isimlendirilmiş) karşı menfi bir kuvvet düşüncesini içerir. Genel olarak Gnostisizm ve Kumran Essenî literatürü ile mukayese edilmiş olan bu düşünceler, en farklı teorileri anlayışla karşılama da Yeni Ahid kitaplarından bazılarının oldukça muğlak olduğunu ortaya koyar. Her ne olursa olsun, Essenîlerin ve belki de Gnostiklerin, zamanın entellektüel iklimine mensup oldukları bir gerçektir.

10.2. İsa-Mesih

Galile'de miladî takvimin başında doğan, geleneğe göre 33 yılı ilkbaharında çarmıha gerilen ve Nâsıralı bir yahudi peygamber olan İsa-Mesih, hristiyan dininin tam merkezinde yer alır. Hayatı ve kısa mesihlik ömrü İnciller tarafından kaydedilmiştir. Zamanının tarihî kaynakları, İsa hakkında hemen hemen hiçbir bilgi ihtiva etmemektedir, hatta o derece ki, radikal mitolojik bir akım, onun varlığından şiddetle şüphe eder. İsa'nın varlığı bugün genel olarak kabul edilmiş olmasına rağmen, hâlâ birçok tarihî problemle karşı karşıyadır.

İncillerin İsa'sı, Dülger Yusuf'un eşi Meryem'in oğludur. Vaftizci Yahya tarafından vaftiz edilen ve daha sonraları kukla kral Hérode tarafından ölüme mahkum edilen bir peygamber olarak İsa, kendini vaaz etmeye ve mucize göstermeye adar. Onun orijinal mesajını tespit etmek imkansızdır. Hristiyanlık, bir barış dinini gerçekleştirmeyi vaadetmesine rağmen muhtemeldir ki İsa, Filistin'in Roma işgalinden kurtarılması için fundamentalist yahudi savaşçılar Zelotlarla şüpheli ilişkiler içerisine girmiştir. S.G.F. Brandon bu ilişkilerin çok dar çerçevede olmuş olabileceğine inanır. Ne olursa olsun, İsa bu tür bir ilişkiyi, kendisini ya-

kalatıp Roma mahkemesine teslim eden yahudi dinî otoritelerinin sempatilerini kazanmak için kurmamıştır. Suçlama çok açık değildir: bununla birlikte kimileri için küfür olan şey başka birileri için başkaldırı olarak değerlendirilir. Kısa bir yargılamadan sonra Pilatus (ihtiyatlı İncil yazarları Romalı otoriteleri kızdırmak istemezler) son sözü yahudi toplumuna bırakmaya karar verir. İsa Romalı askerler tarafından muhtemelen sahte bir mesih olma suçlamasıyla çarmıha gerilmiştir. O ölmüş ve aynı gün gömülmüştür.

Modern tenkidin karşı çıkmak zorunda kaldığı (ancak başaramadığı) içinden çıkılmaz problemlerden biri, aşağı yukarı İsa'nın kendisi hakkında düşündüğü şey noktasında odaklanmıştır. O, Tanrı'nın oğlu olmayı düşünüyor muydu? O Mesih miydi (ve hangi Mesihti)? Bir peygamber miydi? Her ne olursa olsun gayesi günahkârları Tanrı'ya havale etmek ve Tanrı'nın Krallığı'nın kurulacağını ilan etmek olan İncillerin İsa'sı, bizzat Tevrat'ın kendisinden daha büyük bir otoritenin aracısı gibi davranır. İsa'nın, Tanrı'ya dostça ve içli dışlı bir yakınlık ifade eden Abba ("sevgili baba") ifadesiyle hitap ettiği inkar edilemez, ancak ilk örnekler (arketipler) dünyasının beşeri bir varlıkla bedenleşmiş olması düşüncesine karşı olmayan bir platonizmin etkisi altında kalan sonraki kuşaklar yüzünden, onun evlatlıkla ilgili duygusu zihinlerde şüpheye yol açmıştır. Sinoptik İnciller, İsa'ya genel olarak "insan oğlu" ünvanını verirler (bu ünvan Peygamber Daniel tarafından da kullanılmıştır). Bunun bağlamsal anlamı ifade etmiş olması maalesef imkansızdır (Âramca'da bu deyim, basitçe "adam" anlamına gelir). Öğrencileri onu *Masîah*, Mesih (kutsal sayılan, kutsanmış) yani Tanrı'ya adanmış, diye isimlendirmişlerdi ki, bunun Grekçe ifadesi *Christos*'tur. "Yahudi Kralı, Nâsıralı İsa" yazıtıyla çarmıha gerilmiş olması, Davut krallığı soyuna mensup olma ihtimaline yol açmıştır. Böyle olmakla birlikte onun Mesih oluşuyla ilgili kimliği açıkça ilan edilmiş gibi görünmemektedir. Bu anlaşılması güç ve sırlarla dolu zâtın ölümünün üçüncü gününün sonunda öğrencileri onun dirildiğini ve kırk gün boyunca aralarında ikamet ettiğini doğrularlar (*Rasullerin İşleri 1, 3*; gnostik apokrif (uydurma) gelenekler, daha fazla kaldığını ima eden bir sayı verir). O çağda Hristiyanlık, İsa'nın basit bir peygamber olduğuna inanan ve dirilişini reddeden Ebionitlerin mezhebi gibi sadece bir yahudi mezhebi idi. Diriliş olayını hristiyan mesajının merkezine oturtan Pavlus'tur.

10.3 Tarsus'lu Pavlus

Hristiyanlığın dâhîce bir ideoloğu olan Tarsus'lu Pavlus, karmaşık bir kişiliğe sahiptir. Asıl adı Saul'dur ve diaspora yahudi ailesinden gelir. Tevrat hakkında sağlam bir eğitime sahip olmasının yanında klasik bir eğitim alabilecek kadar da zengindir. Romalı ve Ferisî hristiyanlara zulmetmekle işe başlar, ancak Şam yolu üzerinde dirilmiş bir Mesih vizyonunun ardından Hristiyanlığa girer. Hemen sonra başladığı misyonerlik faaliyeti, Hristiyanlığın yahudiler dışında, yahudi olmayan milletler (gentil) arasında yayılmasından ibarettir. 48 yılları civarında Pavlus ve meslektaşları Küçük Asya'da iki yıl geçirdikten sonra Avrupa'ya gitmek için gemiye binerler. Filipinliler, Selanik ve Korint kiliselerini kurarlar. Kudüs yahudileri Hristiyanlığı her zaman, sünnet olmayı ve Tevrat'ın kuralcı (normative) talimatlarına saygı duymayı benimseyen Yahudiliğin bir kolu olarak kabul etmişlerdi. Pavlus, Şeriat'ı özgürlüğün karşısına koyar ve Hristiyanlığı, hristiyanın imandan istifade etmesini zorlaştıran Yahudilik'ten ayırarak bağımsızlığa kavuşturmaya karar verme cesaretini gösterir.

Pavlus ve Kudüs ana kilisesi arasında meydana gelen ve İsa'nın kardeşi Yakup ile Petrus tarafından sürdürülen bu gerilim ve kriz anı, Pavlus'un Küçük Asya'lı Galatyalılara mektubunun (*53 civarı*) konusunu teşkil eder. Pavlus'un Efes'teki faaliyeti, hapse düşmesiyle son bulur. Daha sonra misyonunu Roma'ya ve İspanya'ya götürmenin hazırlığını yaptığı Korint'de ele geçirilir. 57 civarında Kudüs'ü ziyaret eder ve Roma yolculuğunu tasarlar. Sezare'de yakalanır ve iki sene boyunca hapsedilir, fakat Roma vatandaşı olduğunu ileri sürerek, bizzat imparator tarafından sorgulanmasını temin etmek ister. Böylece 60 civarında Roma'ya ulaşır. İki sene sonra Néron döneminde öldürülür.

10.4. Hristiyan Ortodoksluğu

Ortodoksluk, üç buçuk asır süren gelişmelerin sonucudur ve birbirine bağlı bir çok alt-gruptan oluşan bir sistem olarak ortaya çıkar. Bu sistemin çalışması ya hristiyan ilahiyatı içindeki iki büyük akımın (Yahudi ve Platoncu akım) bir iç mekanizmasından, ya da merkezî bir alt sistem ile, açıkçası hristiyanlar olmaksızın Hristiyanlık (kendi "*sapık mezhepleri*") etrafında dönen alt sistemler arasındaki etkileşimden kaynaklanır.

10.4.1 Düşmanlarının aksine Ortodoksluğun tanımlanmasına yardım eden ilk entellektüel, *Sinoplu Marcion*'dur (80-155 yılları). Bu zat, doktrini ve verileri Roma Kilisesi tarafından reddedilen, Pont-Euxin'li zengin bir armatördür. İlk hristiyan apolojisti (savunucu) olan Justin Martyr (100-165 yılları) gerçekte 150-155'e doğru dinin bir numaralı düşmanı ve gnostiklerin öğrencisi idi. Yeni Ahid ve Eski Ahid'in aynı Tanrı'yı öğretmediği sonucuna varan ve tarihin ilk Kitab-ı Mukaddes ilahiyatçısı olan Marcion, Yahudilik ile Hristiyanlık arasında Pavlus tarafından açılmış bir gedik bulunduğunu vurgular. Ancak Marcion ve Marcioncu Kilise'nin bozuluşu, Ortodoksluğun, İsa-Mesih'in kendisini kurban etmek suretiyle yürürlüğe girmiş olan Kurtuluş'un ön belirtisi olarak ve aynı zamanda İsa'nın ortaya çıkışının ve târihî misyonunun tanınması amacıyla hizmet veren Kitab-ı Mukaddes'e ait mirastan vazgeçmek istemediğini gösterir. Kilise, "Eski Ahid'i kaldırınız" der gibi görünür ve bu şekilde insan İsa görünmez olur.

10.4.2 Gnostisizm

Gnostisizm (bkz. 6.3) kronolojik olarak Hristiyanlığın merkezî akımının birinci değilse de ikinci büyük hasmıdır. Sapık mezheplerle ilgilenen ve onlara karşı şiddetle savaşan ilk kişi (heresiolog) Lyonlu İrénée'i (130-200 yılları) Romalı Hippolyte (ö. 325) takip eder. Gnostik durumların Yahudilik'le ve Hristiyanlık'la ilgili her bir türü mevcuttur (bkz. Couliano, *Les Gnoses dualistes d'Occident*, Paris 1990). Bununla birlikte Gnostisizmin, gnosun ve Hristiyanlığın platoncu ortak menşeine işaret etmekten ziyade, dünyanın ve yaratıcısının aşağılığını vurguladığını söylemek mümkündür. Çünkü öte yandan (çocuk dünyaya getirmekten ve evlilikten uzak) bakireliği yücelten bazı kilise babaları, böyle bir durumun dünyanın kötü olduğunu kabule götüren bir düşünceye yol açmış olacağını kabul edemeyeceklerdir. Kartacalı Tertullien (160-220) gibi kilise babalarından bir kısmı, bizzat kendi öğrettikleri şeyden dolayı gnostik düşmanları suçlayarak çifte standart uygularlar. İskenderiyeli Clement (ö. 215) gibi diğer bir kısmı da Musa'ya ait vahyin, Grek felsefesinden çok üstün olduğunu belirtmekte, fakat basit kimselerERişemeyeceği bir gerçeği tanımaya muktedir olan "gnostik" seçkinin varlığını da kabul etmektedir. Bununla beraber aşılamaz olan bir engel, Hristiyanlıkla Gnostisizmin ortasında durmakla son bulur: Hristiyanlık Kitab-ı Mukaddes'in "Yaratılış" düşüncesini doğrular ve Tevrat'ın Tanrısını da kendi Tanrısı olarak görür. Oysa Gnostisizm eri-

şilmez yüceliği içinde tek ve eşsiz Gerçek Tanrı düşüncesinin aksine, Eski Ahid Tanrısı'nı, bu dünyanın Demiourgus'una (evrene ilk hareketini veren-muharrik-i evvel) dönüştürür. Yaratılış'ın sırlarını kabul eden hristiyanlar, dünyayı iyi olarak düşünürler; ancak onlar yeniden ilk insan çiftinin düşüşü doktrini ve özellikle de Hippone piskoposu, dönme manikeist Augustin'in (*bkz. aşağıdaki bölüm 10.4.7*) bu doktrine vereceği yorum noktasında yeniden gnostiklere yaklaşırlar.

10.4.3 İznik konsilinden (325) önce en önemli ve en etkili kilise babası şüphesiz *Origene*'dir (185-254). Hristiyan ve bir hristiyan şehit (203) oğlu olan Origene, muhtemelen Ammonios Saccas ile felsefe tahsili yapar ve Plotin (205-270) gibi o da, Platoncu düşünce içinde, gnostik etkiye maruz kalır ve yolunu şaşırmış bu kardeşlerle mücadele eder. Origene, 215'e doğru kendisini *Valentinienne*[2] gnosunun etkisine kaptıran zengin dostu İskenderiyeli Ambrois'ı tekrar kiliseye çekmek için yazmaya başlar. Hristiyanlığın, devlet dini olarak benimsenmesinden sonra yoğunlaşacak olan bu güçten düşürücü kilise kavgaları içinde Origene, Sezare'ye papaz olarak tayin edilir, ancak Mısır piskoposu tarafından görevden alınır. Bu onun afaroz hikayesinin başlangıcıdır. V. ve VI. yy'da, mahkum edilen Origenciliğin adından başka bir çekiciliği kalmaz.

Origene teolojisini, IV. yy'ın kristoloji ve büyük teslis tartışmalarından önce yazmıştır. Onun teolojisi aydınlık ve açık olma çabasında değildir, bu husus, olaylara göre onun teolojisine daha kolay savunulabilirlik veya kınanabilirlik verir. Origene'nin Kitab-ı Mukaddes'i allegorik yorumu, sonraki Ambroise ve Augustin'in yorumlarından daha gelişmiş değildir. Platoncu düşünce içinde Origene, ruhların daha önceden var olduğuna inanır ancak, onun bu doktrini platoncu veya hindu metensomatozu ile karışmaz. Anne-babanın psişik çiftleşmesi yoluyla üremiş yeni bir ruha inanan Tertullien'in traducianisminin yoğun olduğu bir çağdayız. Hiçbir akıl, Origene'in durumunun benimsenmesine karşı çıkmaz; Kitab-ı Mukaddes'de *métensomatose*'un yokluğu kesindir.

10.4.4 İlk hristiyan teolojisini *yahudileştiren* ve *platonculaştıran akım* diye bilinen en büyük iki akımın diyalektik önemi, R.M. Gran tarafından Antakya kristolojik tartışmalarından başlayarak gün ışığına çıkarılır. Burada "fakir" bir kristoloji "zengin" bir kristolojiye göre değerlendirilir. İskenderiye menşeli olan Platonculuk, ilk defa Origene tara-

fından geliştirilmiştir. "Fakir" kristoloji Petrus'un bizzat kendisine kadar geriye gider (*Rasullerin İşleri 2, 22, 36; 10, 38*); bu kristoloji, Pavlus'un teolojisinden kaçınan Ebionitleri de içine alır. İskenderiyeli Piskopos Theophile'in (*Pour Autolycos*) isimli üç kitabı ile temsil edilir ve bu şekilde atılan temeller daha sonra "*Adoptiyanizm*"[3] ismi altında açıklanır: İsa Mesih insan doğar ve o ancak Ürdün Irmağı vaftizi sırasında Tanrı'nın oğlu olarak kabul edilir. Buna mukabil İgnace ve öğrencisi Tatien tarafından temsil edilen "zengin" kristoloji, Platonculuk, özellikle Mesih'in tanrılığının altını çizer. Logos'un İskenderiye felsefesine bağlı bu kristoloji, sapık mezhep kurucusu Antakya piskoposu Samosate'lı Paul'un şahsında mahkum olacak olan (264-268) "Adoptiyanizm"e üstün gelecektir. Hristiyanlık ilk zamanlarda-hoş görülmesine rağmen (313), sonraları tartışmalar şiddetlenmiş, daha sonra ise özendirilmiş ve İmparator Konstantin (ö. 337) tarafından ölüm döşeğinde iken benimsenerek pagan kültleri hariç, devlet dini haline getirilmiştir (391).

10.4.5 IV. yy'da Ortodoksluğun teşekkül süreci, Sezareli Basile (329-379), dostu Nazianze'li Gregoire (335-395) gibi Kapadokya'lı kilise babalarının yardımını almıştır. Bu babalar 381'deki İstanbul Konsili'nde kesin olarak şekillenmiş olan Teslis (Üçleme) dogmasını iyice sağlamlaştırmışlardır. Kapadokya'lı kilise babaları Origeneci ve Neoplaton (Yeni Eflatuncu)durlar.

10.4.6 Hristiyan dini içinde doğan ilk batılı kilise babası olan Milan'lı Ambroise (339-397) imparatorluk aristokrasisine ait bir aileden gelir. Bu zatın teolojisi de Origene ve İskenderiyeli Philon modeli gibi diğer Latin yazarların yazılarından etkilenmiştir.

10.4.7 Augustin

IV. yy'ın ikinci yarısında, hristiyan teolojisinin bu görkemli çağında maalesef iç tartışmalar ortaya çıkmıştır. Bu tartışmalarda *Vulgate* denilen Latince Kitab-ı Mukaddes'in mütercimi Jerome (347-420) özellikle saldırgan bir şahsiyet olarak görünmekte, diğer bir Latin baba Hippone Piskoposu Augustin (354-420) ise özel bir yer işgal etmektedir. Dokuz sene Manikeist olan ve 384 yılında Milan'a yerleşen bu genç ve ihtiraslı Afrikalı hatip, hristiyanlığın geleceğini farkeder. Manikeizm'den ayrılır ve 387'de Ambroise tarafından vaftiz edilir. Hippone'a papaz olarak ta-

yin edilir (Hippo Regius, bugünkü Cezayir'de Annaba denilen yer) ve orada 395'de piskopos olur. İki sene sonra, insanı hoşnut etmeyen dünya hayatına çok bağlı olanlara hitabeden *Confessions* (itiraflar) isimli eserini yazar. Ve bununla birlikte dünya hayatına bağlılık girişimi, hayatta pişmanlık duyduğumuz bazı şeylere hizmet etmek zorunda kalmır. Zira o, dünyanın Manikeistik reddi ve papazlarından temiz ahlak isteyen ve Kuzey Afrika'da hakim olan Donatis[4] kilisesinin karşısında yer alır. Sonuç itibariyle, hristiyan heresiolojisinde (sapık mezhep bilim) "Donatizm", kurbanın geçerliliğini (*ex opere operato*) -sadece rahibin aksiyon gücüyle olan kurbanın geçerliliğini- reddeden bir kategoriyi (mesela Vaudualar bu kategoriye aittir) belirtir.

Tanrı'ya sunulan kurbanın neticesi üzerinde etkili olan bu sonuncunun ahlâkî varlığı sebebiyle *ex opera operantis* (rahibin aksiyon gücü) vuku bulmuştur. Acımasız ve otoriter bir doktrine saplanmış olan Augustin, düşmanlarına üstün gelmek için hiçbir yoldan çekinmez ve onlara karşı galip gelmek için devletin gücünü hiç tereddüt etmeden kullanır. Ancak Augustin'in gönlünde yer eden Manikeizm, adeta kilisenin resmî doktrini olur. Her şey, cüz'î iradeye sıkı sıkıya inanan keşiş Pelage'ın[5] (ö. 418) Tanrı'nın inayeti (grace) doktriniyle başlar. Tıpkı çağın birçok ilâhiyatçısı gibi ona göre de beşerî tabiat her yönüyle iyidir ve Tanrı inayetinden faydalanmaksızın da aynı iyiliği yapabilir. Şehvet ve havâilik dolu bir mazinin tamamen reddi olan Augustinci dünya tecrübesi çok net değildir. Bu yüzden de Pelage'ın tarikatına bağlı bir kimsenin konumunun kesin netliğine uyum sağlayamayan Augustinci piskopos, genel olarak nostaljik kalmak zorundaydı. Bu belirsizlik, azizler kilisesi için değil, Augustin'in bizzat kendisinin geliştirdiği anti-pélagcı doktrın gibi, ancak her insanın aslî günahı miras aldığını, seçme yeteneğini ve özgürlüğünü insana yeniden yalnızca Tanrı'nın inayetinin verebileceğini ve insanlığın ilk temsilcilerini günaha kötü ustanın tahrik ettiğini savunan, günahkârlar Kilisesi içindir. Bu esasında, sadece Adem ve Havva'nın özgür olduklarını ve kötülüğü seçmiş bulunduklarını söylemeye çalışır. Aslî günah miras olarak alınmıştır: Dünyaya gelen herbirimiz kötülüğü seçmekte serbesttir, fakat Tanrı'nın inayeti imdada yetişir ve iyiliği seçmeye imkan verir. Bununla beraber Tanrı'nın inayeti, ne herhangi bir kimseye ne de belli bir takım sebeplerden dolayı verilmiş değildir. O, Tanrı'dan başka kimse tarafından bilinemeyen bir sebebe göre yalnızca bazı seçkin kullara (*praedestinati*) verilmiştir. Üstelik seçkin kulların sayısı, semâvî mekanları boş olan düşmüş meleklerin sayı-

sıyla sınırlıdır. İnsanların geri kalanı ise kurtuluştan nasibi olmayan reddedilmişlerin grubuna (*massa perditionis*) mensupturlar. Roma İmparatorluğunun çöküşünden önce Augustin, tüm siyasi sisteme nazaran kilisenin tam bağımsızlığını *"le Cite de Dieu=Tanrı Sitesi* (413-427)" isimli eserinde ortaya koyar. Aynı durum Augustin taraftarı Orose'da da (418) mevcuttur: İmparatorluk ortadan kaybolacak, kilise ise kendi fatihleri ile hayatiyetini devam ettirecektir.

10.4.8 Batının İmparatorluk Günleri

Batının imparatorluk günleri gerçekte sayılıydı. IV. yy'ın sonunda pis ve sakallı Mısır keşişleri, deliler tarafından taşa tutulacakları Roma'ya doğru maceraya atılırlar. Anarşiye karşı tek siperin manastır duvarları olduğu sırada durum radikal bir tarzda değişir ve böyle bir anarşi imparatorluğun düşüşüne sebep olur (476). Nursie'li Benoit (480-543) Benediktinlerin manastır tarikatını ve Monte Cassino manastırını kurar (529'a doğru). Çöl kahramanı Benoit, kendisini dine vermiş Antoine (300'e doğru) gibi yalnız bir çileci idi, fakat bu idealin başarılı olacağı fırsatları yakalaması çok zordu. Pacom (292-346) tarafından Mısır'da başlatılmış olan manastır hayatını andıran hareket, bir inancı kabul etme ve yaymada doğuyu alternatif olarak sunar: Kollektif yalnızlık. Batıda benimsenen Benoit, nispeten korunmuş kent merkezleri tesis eder ki, onun son isteğini basiretli keşiş Cassiodore (ö. 575) görmüş gibidir. Gaye dış şartlar daha uygun hale getirildikten sonra, gelişmeye yetenekli seçkin entellektüeller yetiştirmektir. İlk fırsat Karolenj İmparatorluğu'nun kuruluşuyla ortaya çıkmıştır (800). Şarlman (Charlemange (768-814), tarihçi ve diyakos olan Paul (720-795) ve daha sonra Saint-Denis baş papazı olacak York'lu Alcuin gibi batının en bilgin laiklerini ve din adamlarını çevresine çeker. Bu entellektüel hareket Avrupa'da *liberal sanatlar*'ın (*trivium ve quadrivium*) eğitimini canlandırır ve manastırları kültürün yayılma ve korunma merkezlerine dönüştürür. Papalığın sağlam temelleri Grégoire le Grand (590-604) tarafından atılır, imparatorluk meşru kabul edilerek 800'de dış tehditlere karşı dünyevi bir savaş kararı almak için yeniden canlanır (Araplar ve Berberî müslümanlar 711'de İspanya'ya saldırmıştı), fakat aynı zamanda çok büyük bir düşman sahibi olur. Ortaçağ hayatı, (imparatorluk taraftarı) Ghibellin Dante sonrasına kadar cansıkıcı imparatorluk-kilise diyalektiğine göre organize olur. Reformcu Papa Grégoire VII (1073-85)'nin, dünyevî her otoritenin üstünde olduğu ve kiliseye ait bir berat veya ün-

van düzenleme hakkını imparatorluğa (bundan böyle allemand) vermediği ilan edilir. İmparator IV. Henri 1076'da papayı görevden uzaklaştırır; Papa ise bunun üzerine imparatoru afaroz eder ve imparator prensleri vasıtasıyla Canossa'da Papa'dan af dilemek zorunda kalır (1077). Fakat savaş vasıtasıyla daha güzel bir ortam yakalanır ve meselelere ancak silah kullanarak bir çözüm bulunacaktır. IV. Henri kendi papasını (Clément III) tayin eder, Roma'yı işgal eder (1083) ve papa tarafından kendisine taç giydirilir (1084). Avrupaî üstünlüğü elde etmeye yönelik maceralar gittikçe karmaşık hale gelecek siyasî bir iklimde yüzyıllar boyunca devam edecektir. Manevî iktidar (Kilise) ve maddî iktidar (Devlet) arasında cereyan eden bu çözülemez savaşların birbirini izlediğini görmek için herhangi bir tarih kitabını dahi açmak yeterlidir. Bu savaşlar XII. yy'dan itibaren şaşırtıcı ve parlak bir doğuşa şahit olacak batının dînî tarihinde çok marjinal bir yer tutar.

10.4.9 XII. yy. Rönesansı

XII. yy. Rönesansı diye isimlendirilen bu gelişme (Şarl Homer Haskins'e ait bir formül) büyük ölçüde önceki yüzyılın olaylarından etkilenerek meydana gelmiştir. 1085'te Kastilya ve Birleşik Leon Krallıkları Toledo müslümanlarına galip gelerek Vizigot Krallığının eski başkentini fetheder. 1099'da kutsal topraklara giren haçlılar Selçuklu Türkleri'nin elinde bulunan Kudüs'ü fethederler ve 1100'de Baudouin'in[6] saltanatı altında Kudüs Krallığı ilan edilir. Nihayet, Clairvauxlu Bernard'ın (1091-1153) varlığı kendi zamanının tarihine ait bir bilgi verir ve laiklerin spritüel arayışı noktasında olduğu kadar, reforme olmuş manastır hareketi içinde de yeni dînî ideallerin mevcut olduğunu telkin eder.

Tolèdo'nun zaptedilişi pek çok olayın ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Özellikle Arap medeniyetini saran yabancılık, yayılma ve sır esintisinden ve biraz da 1130'dan az sonra Başpiskopos Raymundo tarafından Tolèdo'da kurulan mütercimler okulu projesi beyannamesinden etkilenen keşişler her taraftan buraya akın ederler: Amaç, müslümanlığın prensiplerinin yanlış olduğunu gözler önüne sermektir. Cluny başpapazı Pierre le Vénérable ve Rada'lı Rodrigue Ximenez gibi teologlar, başdiyakos Dominicus Gundasilinus'un yönetimi altında, antik greko-romenden latine Arap kültürünün nakli çalışmasının yavaş yavaş gerçekleştirilmesi için mütercimlere imkan sağlamak gayesiyle Arap kültürüne ilgi duymanın tehlikeli sonuçlarının bedelini öderler. Bunlar arasında en büyüğü tıp, bilim ve felsefe sahasında altmıştan fazla Arap-

ça eserin Latince'ye çevrilmesi faaliyetinin kendisine atfedildiği Gérard de Crémone'dur (1114-1187). Mütercimlerin aktivitesi sayesinde hristiyan Avrupa, özellikle Albert le Grand (1193-1280) ve Thomas d'Aquin (1225-1274) tarafından yaygınlaştırılmış yeni skolastik felsefenin temelini oluşturacak Aristo felsefesini keşfeder ve benimser. Onların müjdecileri olan Aoste'li Anselme (1033-1109), ünlü *Vecizeler*'in (Sentences) yazarı Pierre Lombard (ö. 1160) ve Pierre Abelard (1079-1142) gibi düşünürlerin, kadının erkek üzerindeki üstünlüğünü iddia eden ilginç düşünceleri vardı ve böyle bir düşünce ise saraya ait bir aşktan kaynaklanıyor gibi görünmekteydi.

Fakat yeni çağ, Tanrı'nın annesi Bakire'ye yürekten bir bağlılık ile belirivermiştir. Meryem'in, teslisin unsurlarına eşit, gerçek *regina coeli*, (insanlara şefaat edici ve kurtarıcı bir yıldız) olduğuna inanılır. Genellikle Notre-Dame'a tahsis edilmiş ve 1150'ye doğru Fransa'nın kuzeyinde ortaya çıkmış olan katedraller, dini hayatın apaçık bir semboludurler. Bu katedraller içinde faaliyet gösteren okullar yavaş yavaş özerk üniversitelere dönüşeceklerdir. Occitanie bölgesi[7] halk ozanlarının dilinde Bakire Meryem'e bağlılık, bir kadına yürekten bağlılıkla eşdeğerdedir. Saray aşkı diye isimlendirilmiş olan bu fenomeni, asla uygulanmamış olduğu gerekçesiyle bir çok tarihçi inkar eder. Bu aşk, aşığın entellektüel bir eğiliminden ibarettir ki, kadına olan arzusunu gidermeksizin daha da pekiştirecek, tereddütsüz mistik bir aşk ile kıyaslayabileceğimiz özel bir aşk deneyimini tadar. İtalya'da saraya ait aşk *Dolce stil Novo* diye şiirsel bir tür meydana getirmiştir. *la Divine Comedie* (*İlâhî Komedya*) nın yazarı Floransalı Sürgün Dante Alighieri bu türe bağlıdır. Böyle bir duruma tekrar tekrar düşmenin sebepleri eğer çoksa bu şaşırtıcı değildir. Çünkü doyumsuz arzudan gelen eğilimin sürekliliği ideali, zamanın tıp eğitiminin bütünüyle tersi olan doyumsuz aşkı tehlikeli ve ölümcül bir sendrom olarak gören yüce erotizm akımının anahtarını oluşturur. Şu bir gerçektir ki, ideolojisi Kuzey Fransa Kilisesi (ekklesiastik) düşünce merkezi tarafından ileri sürülen Arthur Dönemi Romanları, kadına yürekten bağlılığı, şövalyenin bir tür kahramanlık gösterisine dönüştürür. Söz konusu olan mistik niteliktir, zira Arthurcu dönem, sadakatsizlere karşı savaş ve hakikatin, kutsallığın güvenliğini sağlamak için yeterli oldukları fikrini yayar. Militer dînî tarikatlerin teşekkülü ve Arthurcu dönem arasında var olan derin bir ilişkinin varlığı ve bu ilişkinin ahlâkî temizlenmişlik ve kadına hizmet yoluyla kutsallaşma noktasında olduğunda şüpheye yer yoktur. Tapınak Tarikatını kur-

ma fikri Hugue'lere Kudüs'deki Paganlardan gelmiştir ve İran'da (*bkz. 14.6-3*) Elburz dağlarında Hasan Sabbah tarafından kurulan Katiller veya Nizari İsmaililerin tarikatıyla birtakım münasebetleri olmuştur. *Muhammerler* (Kızılbaşlar) adıyla bilinen İsmâilî Halife'nin *fedaileri* beyaz elbise üzerinde başlık, kordon ve kırmızı botlar giyiyorlardı. Tapınak tarikatı şövalyeleri beyaz bir manto üzerinde kırmızı bir haç taşırlar ve Kudüs'ün Aziz-Yuhanna Hastanesi şövalyeleri (1530'dan 1798'e Malta şövalyeleri), Tapınak tarikatı şövalyelerinin sembolizmini, kırmızı zemin üzerine beyaz bir haç amblemini benimsemek suretiyle genellikle değiştirirler. 1118'de Clairvaux'lu genç Bernard'ın desteği ile Aziz Benoit'in katı kuralı askeri hayat şartlarına uyarlanacaktır. Tapınak tarikatı mensupları resmî olarak kabul edilecekler ve kutsal topraktaki hacıları korumak için asker bulundurma veya ordu kurma hakkına sahip olacaklardır. Pratikte onlar Kudüs'ün hususi korumaları olacaklar ve papa onlara kiliseyle ilgili bürokrasi içinde adım adım ilerlemek zorunda olmaksızın papaya ait makamla direkt ilişki imtiyazı verdikten sonra (Hospitalierler'de olduğu gib), Tapınak tarikatı mensupları ve rakipleri Hospitalierler[8], kutsal toprağın gerçek efendileri ve sahipleri olacaklardır. Savaşta gözüpek olan bu seçkin hristiyan milisler batı hayatında kendilerine olağanüstü önemde bir yer edineceklerdir. Tapınak tarikatı mensupları ilkin kutsal topraktaki hacıların parasını taşımayı gerçekleştirirler, sonra İskoçya'dan İspanya'ya kadar uzanan bir kale ağı inşa ederek Avrupa'ya para naklederler ve bu faaliyetler serbest değişim sertifikalarını piyasaya çıkarmak suretiyle son bulur. Kralların bankacıları faaliyetlerinin hesabını papadan başka hiçbir kimseye vermezler. Tapınak tarikatı mensupları zenginlikleri ve bağımsızlıkları sebebiyle, sağlamlaşan devlet gücünden artık endişe etmezler.

1187'de Kudüs'ün kaybedilişi ile Tapınak tarikatı mensuplarının varlıkları tartışma konusu yapılmaz; aksine 1198'de Almanya'da yeni bir militer tarikat beliriverir: Töton şövalyeleri, XVI. yüzyılda açıkça görülecek olan Almancılığın özelliklerini şurada burada az çok gösteren afaroz edilmiş İmparator II. Frederik'e (1210-1250) bağlı kalmayı tercih edeceklerdir. 1291'de kutsal topraktaki son hristiyan kaleleri Memlüklü Türklerin baskısı altına düşecektir. 1307'de onların mâlî güçlerine bir sınır koymak isteyen Philippe le Bel, Fransa Tapınak tarikatı mensuplarını yakalatacak ve papaya (V. Clement, Fransız yargılama alanının dışında fakat tehlikeli bir şekilde kralın ülkesi yakınında önce Poitiers'e sonra da Avignon'a sürülür), onlarla aralarındaki bağı

koparmak için mümkün olan her baskıyı yapacaktır. 1312'de feshedilmiş olan Tapınak tarikatının büyük üstadı Molay'lı Yakub, 1314'de Philippe ve onun özel muhafız görevlisi Guillaume de Nogaret tarafından hazırlanın mizansenin son kurbanıdır. Militer tarikatların teşekkülü ve saray aşkı fenomeni eğer, Troyes'li Chretien'in romanları yoluyla XII. asırda yayılmış şövalyece ideal alanı üzerinde birbiriyle karşılaşmışsa, "XII. yy Rönesansı"nın panoraması içinde Katharların hangi ölçüde entegre olduklarını göstermek çok zor olacaktır. Katharların saray aşkı ile bağlantısı kurulmak istenmiştir; ancak bu hususlaki deliller çok zayıftır. Onlar, kilisesi 1054'ten (doğu-batı ayrılığı) beri Batı kilisesi ile ilişkileri bulunmayan Bizans İmparatorluğundan gelen iki dinin bağlılarıdırlar. Bu dinlerden biri, ilk olarak Bulgaristan'da ortaya çıkan ve XI. asrın başında Konstantinopl'da yayılan Bogomolizm'dir. Dogmaları Ortodoksluğa oldukça yakın olmasına rağmen sapık bir mezhep olarak karşılanır, ateş ve iki taraflı keskin kılıçla işkenceye maruz bırakılır. Bogomolizm'de, kurtarıcının (ve muhtemelen Meryem'in) fizikî bedeninin yanıltıcı bir hayal ürünü olduğunu kabul eden eski Doket doktrinlerden unsurlar da bulnur. Anti-yahudi olan Bogomiller Yahve'yi şeytana dönüştürmüşlerdir.

Katharların ikinci doktrini, 1167'den sonra Occitanie'de Aziz Felix-de-Lauragais'in -Bizans Piskoposu Nicetas'ın da katıldığı- Kathar Konsili'nde tespit edilen başka bir doktrinin yerini alır. Bu doktrin, IV. yy'da Nitrie çölü babalarının Origenizmi diye bilinen eski sapık bir mezhebin "yeniden hayat bulması" olarak kabul edilir. Origenist Katharlar (gerçek anlamıyla Albigeoiler) Bogomillerden (ılımlılar) ayırt edilebilmek için "radikaller" olarak adlandırılmışlardır, ("aşırılık" ve "ılımlılık" bir düalizm ifadesi taşır). Bunların 1250'ye doğru özellikle de Bengame'nin Combarda'lı sapık mezhep kurucusu Jean de Lugio'nun (belki de Lugano) çok kötü tanınmış bir düşünce içinde ortaya çıkan, oldukça detaylı açıklanmış büyük bir doktrini vardır.

Askerliği meslek edinmiş Montfort'lu Simon tarafından yönetilen ilk haçlı seferi 1209'da, Albigeoilere karşı düzenlenir. Bu haçlı seferi, sapık mezhep mensuplarını katoliklerden ayırt etmeyi hiç düşünmeksizin şehirleri ve köyleri tümüyle yerle bir eder. Bu ilk seferi takiben daha ılımlı olarak devam eden sonraki haçlı seferi, Fransa tarafından Midi'nin fethi savaşına dönüşerek sona erer. Fransa Krallığı ve özgür occitan senyörleri arasındaki savaş, Mart 1244'de Katharlar mezhebinin en önemli kalesi, Montségur'un alınışına kadar yenilgilerle sürüp gider.

Ama bununla birlikte Kathar şefleri, bir süre sonra ünlü bankacılar ve tüccarların ortaya çıkıverdiği Lombardi'de bir müddet güvenlik altında yaşamışlar gibi görünür. Gerçekte, Albigoilar Midi bankacılarıdır ve muhtemelen Jean Duvernoy'un da düşündüğü gibi, kendi servetlerini beraberlerinde alıp götürmüşlerdir.

Papalık engizisyon müessesesi, Albigeoise haçlı seferleri sırasında (1216) kurulacak ve kurucusu Dominique Guzman'a göre daha çok Dominikan tarikatı ismiyle tanınan Vaiz Kardeşler tarikatına emanet edilecektir. *L'Ordo Praedicatorum/OP* (Vaiz Kardeşler tarikatı) bir müddet sonra (1223) Asya'lı François tarafından kurulan (1182-1226), katı çileciliği öğreten dînî bir organizasyon olan Fransisken tarikatını (küçük kardeşler) takip eder. Öyle ki, Asya'lı François gençliğinde Fransız şövalye romanlarını okumuş ancak bu şövalyeler gibi hemen silaha sarılmak yerine Perceval ve Galahad'ın kusursuz ahlâkının rakibi olmuştur. Mesih'in ve Yoksulluk anası=Meryem'in şövalyesi, tüm dünyevî şeylerden vazgeçer ve kendini dünyanın gerçek sefilleri olan fakirler, zayıflar ve mutsuzların hizmetine verir. Olumsuz sonuçları olmakla birlikte, dilencilik yapan iki tarikat yoluyla hristiyan mesajın, kitlelerin kalplerine ulaştırılması hedeflenir, zira millenarist (binyılcı) ve apocaliptik vaazın alevi, gizemli bir ateşi tutuşturacaktır. Bunlar, özellikle 1254'de bir Fransisken tarafından "Ezelî-Ebedî İncil" olarak ilan edilen ve dünyanın yeni bir çağının gelişini önceden haber vermeye yönelik bir çalışması bulunan Kalabrlılar (Calabre)[9] papazı Joachim de Flore'un (1135-1202 yılları) millenarist fikirlerinin ardından giden "dindar" (Fraticelli) Fransiskenler olacaklardır.

10.4.10 Nominalizm (Adcılık)[10]

Bir grup seçkin düşünür, kesin ön kabulleri sistematik olarak eleştirmeye başladıkları zaman, Aristocu felsefî ve bilimsel sisteme dayalı skolastik düşüncenin muazzam yapısı, dünyanın tüm problemlerine çözüm bulmuş gibi görünür. Yeni akımın şefi olan Fransisken John Duns Scot (ö. 1308), Occam'lı Guillaume'un (yak. 1285-1349) yolunu takip eder ve "Modern Yol" (Voie Moderne) düşüncesi onunla birlikte "Nominalizm" (Adcılık) ismini alır. Paris Üniversitesi'ni kazanan John, burada Jean Buridan (ö. 1358) ve Nicole d'Oresme (ö. 1382) gibi ünlü profesörlerin yanında eğitim görür. Nominalizm'in olağanüstü değeri, Aristo ve Ptolémée tarzında, dünyanın sınırlı olduğunu kabul etmeyen skolastik düşüncenin teolojik öncülleriyle sarsılır. Genellikle zulme uğramış nominalist çevrelerde, nasıl evrenin sonsuzluğu ve dünyaların

çokluğu (pluralité) doktrini doğmuş ise aynı şekilde dünyanın evrenin merkezi olmadığı doktrini de doğar. Bu iki doktrin geç Alman nominalisti kardinal Nicolas de Cuse (1401-1464) tarafından açıklanmıştır.

10.4.11 Hümanizm'in Başlangıcı

XIII. yüzyılın, XIV. yy entellektüellerini artık tatmin etmeyen yegane ürünü Skolastik düşünce değildir. Bu entellektüeller, gerçekte Arap ilminin arkasında ilk çağ greko-romen yapıtlarının gizli olduğunu keşfederler ve genellikle problemli tercümelerden değil de, doğrudan doğruya asıl kaynaktan faydalanmak isterler. XIII. yy'ın dînî idealine daha az bağlı olan keşişler sensüaliteyi (nefsine düşkünlük) keşfederler ve onu tarihteki tek muafiyet olarak açıklarlar. XV. yy hümanistlerinin öncüleri François Petrarque (1304-1375) ve Jean Boccace (1313-1375), "Orta Çağ" kavramını icad ederler. Bu kavram, sadece entellektüel ihtişamın değil, aynı zamanda bilimsel *gerçekliğin* de çağı olan greko-latin ve yeni zamanlar arasında yer alan fanatik ve karanlık bir dönemi ifade eder. Gerçekte Hümanizm, Latin ve Grek kültürü yoluyla geleceğin geçmiş içinde keşfedilebileceğine inanır.

10.4.12 Platoncu Senkretizm

Aristo'nun keşfedildiği ve modern zamanların kısmen reddettiği bir oluşumun (skolastik) hazırlanışına katkıda bulunduğundan dolayı, Florence'de birçok kimse kesin hakîkate sadece platoncu ilham ile ulaşılabileceğini düşündüler. Bankacı ve sanayici Cosme de Médicis (ö. 1464), Platon'un eserinin tercümesini, yeni-eflatuncu filozofların bir çok çalışmasını ve Plotin'in *Enneades*'lerini[11] takip eden Marsile Ficin'e (1433-1499) bırakır. Genel olarak "İtalyan rönasansı" ismiyle bilinen bu çağ, daha iyisi bulunmadığından "Platoncu Senkretizm" diye isimlendirilmiştir. Augustin tarafından altı çizilen husus, dünyaya yerleşen ilk insanlara gönderilen Tanrı'nın "primordial vahyi" düşüncesidir. Bu vahyin tüm eski dinlerde de izleri bulunur ve platoncu ifadeler içinde de yorumlanabilir. Ficin ve onun rakibi Jean Pic de la Mirandole'e (1463-1494) göre Hermès, Trismegiste, Zerdüşt, Musa ve Orphée bir tek ve aynı gizli gerçeğin aynı ünvanını taşıyan temsilcileri idiler. Yahudi Kabbalasında olduğu gibi yeni-eflatuncu ve Arap kaynaklı büyü içinde de ifade edilen bu hakîkat Jean Pic tarafından keşfedilmiştir. Grek ötesine giden kaynaklardan da faydalanan bu kişi, biraz İbranice, biraz Âramca ve belki biraz da Arapça öğrenmiştir. Kaynaklara direkt giriş

metodolojisi bize, XV. yy Hümanizmi ve İtalyan Rönesansının bir ürünü olan "mütehassıs"ı "amatör"den ayırdetme imkanı sağladığı gibi, modern eğitimin esası da Grekçe ve Latince'den geçer. XIX. yy'da pedagog Wilhelm von Humboldt (1767-1835) tarafından güçlendirilmiş bu eğitim, esasında XV. yy'a çekicilik veren tüm ana ilkelerden soyutlanmış olarak bize kadar ulaşmıştır: Geçmişi araştırmak ve diğer kültürleri tanımak yoluyla elde edilecek aydınlık gelecek fikri, insanlığın kurtuluşu için önemli ve gizli hakîketlerin keşfedilmesine hizmet eder.

10.4.13 İlk Organize Reform Hareketleri

XII. yy'da ortaya çıkan ilk organize reform hareketleri, kilisenin orijinal fakirliğine yeniden dönmesini istemektedirler. Lyon'lu Vaudualar[12] (1173) bunların en önemlileridir. Eğer Fransiskenler nüfusun meşru şikayetlerinin bir kısmını çözebilirlerse, pauperist (sürekli yoksullukla ilgili) ve millenarist (binyılcı) hareketlerin doğmasına da yardımcı olacaklardır. Oxford'lu Profesör Jean Wycliff (ö. 1384), evharistiyayı, din adamlarının bekarlığını ve kiliseyle ilgili hiyerarşiyi reddeden Lollardlar[13] hareketinin öncüsüdür. Wycliff'in protestolarına rağmen, Pragua'lı vaiz Jeaıı Hus (bu zat 1415'de Constance'da yakıldı) onun öğrencilerinden birine kapılır. Başlangıçta bu bir din savaşından ziyade bir halk hareketi, daha basitce ifade etmek gerekirse, Almanlara karşı Boheme'in[14] bağımsızlık hareketi idi. Bu çağın ekümenik eğilimlerinin sonucu olarak, Batı Kilisesi ile Doğu Kilisesi arasında bir anlaşmaya varılır gibi görünür, ancak İstanbul'un düşüşünden sonra yakınlaşma sona erer. Yanlış olarak, İberik yarımadası (İspanya ve Portekiz) hristiyanları tarafından İznik-İstanbul kredosu (amentü) içine sokulan filioque[15] kelimesi etrafındaki anlamsız doktriner çekişme, anlaşılamayacak bir müphemliğe bürünmüş olsa da, gerçekte Roma ve İstanbul arasındaki iktidar mücadelesinden ibarettir. Grek Patrikliği 1439'da Florance'da Bizans imparatoru VIII. Jean Paléologue tarafından imzalanan birlik antlaşmasını yürürlükten kaldırmıştır.

XVI. asrın başında dînî bir bölünme, Kuzey Almanya'yı Avrupa'nın geri kalan kısmından dramatik bir şekilde ayırır. Bu ayrılışın fitilini Augustinci keşiş Wittenberg Üniversitesi Teoloji Profesörü Martin Luther'in (1483-1546) bir faaliyeti ateşler . Bu zatın, Pavlus ve Augustin'e dayanarak ortaya attığı düşünceler kısaca şöyledir:

1- Kilisenin aracılığının faydasızlığı.

2- Sakramentlerin etkisizliği.

3- İnsanlığın günahkâr durumunun, imkansız bir bekârlığı ve ayrıca iğrenç fakat bununla birlikte gerekli bir evliliği beraberinde getirdiği hususu.

4- Kişisel kaderin başka hiçbir beşerî eylem yoluyla değişmeyeceği ve son olarak salih amellere ihtiyaç duymaksızın sadece, iman ile aklanmanın mümkün olması.

Luther 95 maddelik tezini Wittenberg Katedrali'nin kapısına astıktan sonra (31 Ekim 1517) fikirlerini papalık elçisi kardinal Cajetan'ın önünde cesaretle savunur. Öğrencisi Fransız Jean Calvin (1509-1564) 1541'den itibaren Cenevre'ye hakim olup çok sert, dogmatik ve kapalı bir protestanlığı savunmasına rağmen, Luther, hümanist arkadaşı Philippe Schwarzerd-Melanchthon'un (1497-1560) etkisi altında kalarak, dînî uygulama ve doktrinin bir çok noktaları üzerinde uzlaşacaktır. Protestan hareket, papalık otoritesini yürekten kabul etmeyen Alman ve İsveç partikularist (İsa'nın yalnız seçkin insanlar uğrunda öldüğünü ileri süren hristiyan öğretisinden yana olan kişi) prensler nezdinde taraftar kazanır. Manastırların sekülarizasyonu köylüler tarafından olduğu gibi, askerî şövalye takımı tarafından da sevinçle karşılanır. Bu tür bir sekülarizasyona halk, radikal protestan Thomas Münzer tarafından teşvik edilir. Bunların başlattığı savaş Luther tarafından benimsenmemiş ve reformcu (protestan) prensler topluluğu tarafından acımasızca bastırılmıştır (1525). Bizatihî Protestan hareketin kendisi üniter değildir: Kendi özünde fundamentalist olan protestanlığın sınırları pek net değildir (Anabaptistler, Enthousiastlar[16], Mennonitler[17] vs.). Luther'in kendi gençlik fikirlerini benimsememesi konuyu karmaşık hale getirmiş, bununla birlikte onun bu fikirleri aralarında Ulrich Zwingli (1484-1531) ve Jean Calvin gibi en radikallerinin de bulunduğu eski öğrencileri ve yandaşları tarafından sonuna kadar desteklenmiştir.

Daha sonra Katolik Kilisesi kendi reformunu organize etmiştir (sanki reforma karşı bir hareket söz konusuymuş gibi yanlış olarak "karşı-reform" diye isimlendirilmiştir; gerçekte Katolik Kilisesi, protestan tenkidinin bir kısmını kabul ederek kendi içine kapanır). Bu karşı-reformun kahramanları, Ignace de Loyola (1491-1556) tarafından 1534'de kurulan bir tarikat çerçevesinde İsa'nın Arkadaş Topluluğu (la Compagnie de Jesus) olacak ve bu reformun prensipleri en uzun konsil olan Trente Konsili (1545-1563) tarafından belirlenecektir. Protestan reformu gibi Katolik reformu da fundamentalist bir harekettir ve bu ha-

reketin modern zamanların gelişine işaret eden katı ahlâkı ve bir çok yasakları (örneğin, l'ındex librorum prohibitorum[18] içindeki yazma eserleri okuma yasağı) vardır. 1534'te bir başka millî kilise olan İngiltere Kilisesi, Roma Kilisesi'nden ayrılır. Dînî çatışmalar ve Kalvinist Puritenler tarafından iktidarın ele geçirilişi, İngiliz Devrimi'nin (1642) sebebi olacaktır.

10.5 Burada *Hristiyanlığın gelişme ve yayılma tarihi*ni bütünüyle özetlemek imkansızdır. Germenler Boniface-Ulfila (680-754) tarafından hristiyanlaştırılırlar ve Slavlaştırılmış Bulgarlara misyonerler gönderirler, fakat kağanları Boris, Grek vaftizini seçer (860). Bulgarlarınkinin aksine, Cyrille (yak. 826-869) ve Méthode (yak. 815-885) kardeşlerin bizantinist misyonu Moravlar'da başarılı olmaz, ancak bunlar eliyle Slavlar tarafından da benimsenen ve "Kiril" adıyla bilinen alfabe doğar. 988'de İskandinav prensi Kiev'li Viladimir, Doğu Hristiyanlığı'nı seçer ve bundan sonra Doğu Hristiyanlığı tüm Rusya'da yayılır.

Toprak bakımından Avrupa'nın genişlemesi, hristiyanlaştırma olgusunu da bir çok topluma taşır. Papa ile İspanya ve Portekiz kralları arasındaki uzlaşma sayesinde Hristiyanlık Güney Amerika'ya sağlam bir biçimde yerleşir ve ardından Cortés (Meksika) ile Pizarre'ın (Peru) fetihi gerçekleşir. Dominikenler ve Fransiskenler yanında Cizvitler de enerjilerinin çoğunu misyonerlik faaliyetine harcarlar. Yeni ve dinamik tarikat, yerli ve eğitimli seçkinlerden oluşan bir topluluk meydana getirerek yerli toplumlar içine Avrupaî modeli yerleştirmek ister. Cizvitler, özellikle Brezilya tarım işletmelerindeki ve diğer Avrupalı şirketlerdeki işçilerin çoğunu mutlak bir ölümden kurtarırlar. Ve daha sonra bunlar komünizmin din karşıtı katı yönetiminin rezervlerine rağmen hristiyanlaştırılmışlardır. Cizvitlerin girişimi, kolonicilerin menfaat sınırlarını aşmıştı. Bu tarikat 1767'de Latin Amerika'dan kovulur. Kısa bir zaman sonra ise (1808), devletlerin Avrupâî himayeden kurtulmasıyla bizatihî sömürge gayeli kilisenin kendisinin varlığı sona ermiştir.

Afrika'da hem protestan hem de katolik misyonerlik faaliyetleri önemli bir başarı ile ancak XIX. yy'ın ilk yarısından itibaren gelişir ve yayılır. Hristiyanlığın Asya'ya girmesi çok zor olur. Çin'e misyonerler bir çok kez gelirler (635, 1294, yak. 1600), ancak bunlar Opium savaşlarından (Afyon-Uyuşturucu Savaşları) (1840-1842) sonra sağlam bir şekilde burada tutunurlar. XVI. yy'ın sonuna doğru François Xavier'in misyonu, üçyüzbin hristiyanın bulunduğu Japonya'da daha büyük bir başarı elde eder. Bu dönemi, 1858'e kadar süren zulüm ve işkenceler iz-

ler. Burada hristiyanî imanlarını gizlice devam ettiren toplumların ölülerini gömdükleri mahzenler bulunmuştur.

Katoliklik, Güney-Batı Asya'da, İspanya'nın fethi (1538) ile Filipinler'de yerleşir. Budist ülkelerde Hristiyanlığın gelişmesi büyük bir dirençle karşılaşır.

Hindistan'ın batı kıyısında ilk Hristiyan kiliselerinin kuruluş tarihi, nispeten eski olmasına rağmen, Hristiyanlık Hindistan alt-kıtasına yabancı kalmıştır. Hristiyanlık Portekiz'in küçük koloni devleti Goa[19] (1510) içinde çoğunluğu oluşturmuyordu. Hindistan'ın İngilizler tarafından fethinden sonra her türlü misyonerlik faaliyeti, nüfusun yüzde üçünden fazlasını Hristiyanlığa kazandırmayı başaramasa da, yine de bunu gerçekleştirmek için büyük bir gayret sarfetmiştir(1980). XIX. yy'da Avustralya ve Yeni Zelanda, Anglikanların (1788), Katoliklerin (1838) ve Protestanların (1840) gelişme sahası olur.

10.6 Ekümenik Konsiller

Kilisenin, doktrin açısından olduğu kadar uygulama açısından da söz konusu olan en büyük problemleri kendi *konsilleri*'nde tartışılmıştır.

İlk ekümenik konsil, 19 Haziran-25 Ağustos günleri arasında 325'te İznik'de (Küçük Asya) İmparator Konstantin tarafından toplantıya çağrılır. Ariyusculuğu kınayan 318 piskopos bu konsile iştirak etmiştir (*bkz. 10.6*). İznik kredosu (amentü) Mesih'in tam olarak tanrılığını doğrular. Kadıköy (Chalcédoine) Konsili (451) tarafından da onaylanan bu uzun versiyon, günümüze kadar hristiyanların imanının ifadesi olur.

İkinci ekümenik konsil 381'de İstanbul'da I. Théodos tarafından toplanır. Bu konsil, Kutsal-Ruh'un Baba ve Oğul'dan aşağı olduğu manasına gelen "*pneumatomachines*" konusunu ele alır.

Üçüncü ekümenik konsil, İstanbul Patriği Nestorius ile Mısır'da İskenderiye piskoposu Cyrille'i karşı karşıya getiren kristolojik münakaşaya bir sınır koymak için 431'de Efes'te (Küçük Asya) II. Theodos tarafından tertip edilir. Her iki taraf da karşılıklı olarak birbirini afaroz etmiş, fakat Cyrille, Mesih'in iki tabiatının karışımıyla ilgili görüşlerinde olduğu gibi, Bakire'ye (Vierge) tahsis edilmiş *theotokos* (Tanrı'nın Annesi) ünvanını da, itidal sahibi Nesturîlere kabul ettirmeyi başarmıştır.

Kadıköy Konsili'nde (451) ise Mesih'in iki tabiatı teorisini onaylayan sert bir kristolojik tartışma ele alınır. Fakat bu konsilde tartışma son bulmayınca I. Justinien, Mesih'in tanrılığı konusunda daha sistematik bir tarzda ısrar ederek, Kadıköy Konsili kararını yeniden şekillendirmek için ikinci İstanbul Konsili'ni (553) toplar. Origenizm bu konsil sırasında kesin olarak mahkum olur.

VIII. yy'da günün genel problemi kilisedeki tasvirlere karşı çıkma noktasındaki ihtilaftır. Bazen kabul edilip bazen reddedilen dînî tasvirlerin kaderi, 754 ve 787 sinodlarıyla (din işleri kurulu) yedinci İstanbul Ekümenik Konsili'nde (869-870) ele alınır ve konu çeşitli münakaşalara sebep olur. Bu tartışmalar sırasında batılı otoriteler birçok kez düşüncelerini ifade ederler. Batılılar, anti-ikoncu Photius'u Bizans patriği olarak tanımayı reddedince (863), Doğu ve Batı arasındaki gerginlik katlanılmaz bir hal alır. Bunun üzerine Bizanslılar kredo içinde (867) *filioque* (bkz. dipnot 33) teriminin kullanılışını yasaklarlar. 877'de patriklikten düşen Photius 879-80'de papanın desteği ile buraya yeniden atanır. Doğunun ayrılığı (1054), Osmanlı fethiyle tamamlanan (1453) Bizans'ın çöküşünün başlangıcını gösterir. Doğunun aksine batı, kendi kendine yetmiştir. Latran sinodlarının (1123, 1139, 1179, 1215) ekümenik konsillerden sayılma tutkuları vardır. Özellikle sonuncusu, *transsubstantiation*[20] terimini kullanıma koymakla tanınır. 1274'de Lyon'da toplanan bir konsil iki kiliseyi birleştirmeyi dener, ancak konsilin sonuçları bir İstanbul sinodu (1283) tarafından sabote edilir.

Vienne Konsili (*1311-12*), Tapınak tarikatının uygulamaları ve Fransisken tarikatı mensupları tarafından ileri sürülen "Mesih'in fakirliğinin yorumu" gibi güçlüklerle dolu bir yığın sorunla meşgul olur. Constance Konsili tartışmaları 1414-1418 arası devam eden batının bölünmesine son vermek için toplanır (1378) -yani bu tarihte birçok papa, kilisenin genel kabulü için rekabet halindeydiler-.

İki Kilise'nin birleşmesini gerçekleştirmeyi hedefleyen yeni bir girişim, 1430'dan 1442'ye kadar yeri birçok defa değişen bir ekümenik konsilin merkezinde bulunur. 1439'da Latin Kilisesi ile Grek Kilisesi Florensa'da bir antlaşma yapmışlar, bunun ardından da Ermeni Kilisesi (1439), Kıpti ve Etyopya Kiliseleri ile antlaşmalar imzalamışlardır (1442). Bizans'ın Türkler tarafından işgalinden sonra 1484'deki bir sinod, 1439'da yapılan antlaşmayı reddetmiştir. XVI. yy'da Trente Katolik Konsili (13 Aralık 1545-4 Aralık 1563) protestanlar tarafından gerçekleştirilen ahlâkî sertlik iklimine bir dizi reform ile cevap verir.

XIX. yy'da I. Vatikan Konsili (1865-69) Roma Kilisesi'ni, diğer mezheplerden ve aynı zamanda dinî değerlerden uzaklaşmış laik devletlerden ayıran farkları da vurgulayarak, papanın üstünlüğünü ve yanılmazlığını ilan eder.

Sonuncu katolik konsili (11 Ekim 1962-8 Aralık 1965 II. Vatikan Konsili) uzlaşma ve ekümenik birlik belirtileri altında devam eder. İki binden fazla piskoposun ve dinî tarikat temsilcisinin katılımı ile Papa XXIII. Jean tarafından toplanan konsil, papalığın merkeziyetçiliğini yumuşatmış, Latince ibadet mecburiyetini kaldırarak onun yerine yerel dillerle ibadeti koymuş, dinî konuların incelenmesi usullerine değer vermiştir.

10.7 Hristiyan Teolojisi

Hristiyan teolojisi, tamamen eşzamanlı (synchrone) terimlerle tasvir edilebilen bir sistem oluşturur. Bu sistemin tarihi, yeri geldiğinde, kendisiyle karşılıklı daha karmaşık ilişkiler kuran başka bir sistemi de meydana getirir. Hristiyanlık tarihinin en genel çizgilerini açıkladıktan sonra, şimdi bütün dikkatimizi hristiyan düşüncesinin sınırlarının eşzamanlı sistemi üzerinde yoğunlaştıracağız.

10.7.1 Teslis

Hristiyanlığın özelliklerinden birisi de, teslisi oluşturan üç şahıs (Baba, Oğul, Kutsal Ruh) ve ayrıca erkeklik özelliği hakim olan bu teslis ve teslisi oluşturan şahsiyetlerden her biri ile kolay izah edilemeyecek bir ilişki içinde olan bir kadın şahsiyet (Bakire Meryem) arasındaki karmaşık ilişkiler üzerinde oynamasıdır.

Diğer yandan, bu unsurlar arasına veya bizzat içlerine ve her boyuta göre sayısız kombinezonlar oluşturularak teslisin unsurları farklı boyutlarda ele alınmıştır. Mesela, Mesih'in şahsiyetinin tanrısallığı, tabiat, cevher, hiyerarşik durum vs.nin karışımından müteşekkil olan ve İsa-Mesih diye isimlendirilen insanlığından ayrılır. İsa-Mesih'in, ikili ifadeler halinde tasvir edilebilen, teşekkül kurallarına göre gelişen çok boyutlu bir bölünmenin (*fractal*) merkezinde bulunduğunu söyleyebiliriz. Böylece sadece Tanrı olan, sadece insan olan bir Mesih'ten ve aynı anda hem Tanrı hem insan olan bir Mesih'ten ya da üçte bir tabiatli bir Mesih'ten (yani üçte bir Tanrı, üçte bir insan, üçte bir hem Tanrı hem insan) bahsedilebilir. Mesih'in çift tabiatı, karışımın belirli veya belirsiz karakteri üzerinde ısrarla durarak, karıştırılmış veya ayrıştırılmış olarak tasvir edilebilir. Son olarak bu karışım beşerî tabiattan ziyade ilâhî tabiat ihtiva eder ya da bunun tersi söz konusudur.

Hiyerarşik açıdan teslisin unsurları (Baba-Oğul-Rûhu'l-Kuds) birbirine eşit veya birbirinden farklı olarak tasvir edilebilirler, bunlar arasında bulunan farklılıklar birçok şekilde belirtilmiş olabilir.

Teslis konusu, kristolojik bölünmenin ancak bir kısmını açıklar, biz ise aşağıda bu hususu daha derinlemesine incelemeye çalışacağız.

10.7.2 "Yoksul" Kristoloji (Mesihbilim)

En büyük kristolojik çatışmalar, kısmen iki akımın mevcudiyetinin ürünüdürler: Birisi teolojik olarak yahudi kaynaklı "yoksul"; diğeri yine teolojik olarak platonculuk kaynaklı "zengin" kristoloji. "Yoksul" kristoloji, Mesih'in insanlığını vurgular. En eski temsilcileri, Hristiyanlığın yalnızca bir yahudi mezhebi olarak kabul edildiği döneme kadar geri giden bir yahudi-hristiyan mezhebi olan Ebionitler, yani "yoksullar"dır. Ebionitler Tevrat'ın yolunda giderler, sünnet olurlar, Cumartesi gününe ve yahudi bayramlarına saygı gösterirler, yahudi yasasına düşmanlığı sebebiyle Pavlus'u reddederler. Onlara göre İsa basit bir peygamberdir, kendisinde hiçbir şekilde tanrısal özellik olmayan bir insandır. İsa'nın tertemiz ve bakire bir kadından doğmuş olduğu ifadesinin onlar nezdinde bir manası yoktur.

"Yoksul" kristoloji, yukarıda kısaca incelenmiş olan Adoptianizm'i kendi formülleri içinde anlar (*bkz. 10.3.4*). Aryus (yak. 250-336) Mesih'in hiyerarşik olarak Baba'dan aşağı konumda olduğuna inandığı için, 318'de piskopos İskenderiyeli Alexandre tarafından afaroz edilir. Bu Aryuscu hiyerarşiciliğe karşı 325'de İznik'te ekümenik bir konsil toplanır. Baba/Oğul arasındaki ilişkileri belirtmek için bu konsil "Oğul, Baba ile aynı cevherdendir" demek için Origène tarafından kullanılan *homoousios* terimini benimser.

"Yoksul" kristolojinin daha da özümlenmiş bir versiyonu, Bizans İmparatorluğunun daha doğusundaki Hristiyan kilisesinin mezhebi olan Nasturîlik içinde bulunur. Nasturîlik, Tarsuslu Diodore ve Mapsueste'li Theodore'un Antakya teolojisi içinde kök salmıştır. Nestorius 428'de İstanbul Patriği olur ve Mesih'in ilâhî ve beşerî iki tabiatının tam manasıyla ayrı olduğunu kabul eder. Bunun üzerine Efes Konsili'nde (431) mahkum edilir. Irak'ın müslümanlar tarafından fethinin ardından Nasturîler, Abbasî (750-1258) halifeleri tarafından korunurlar ve bunların başkanları (*Catholicos*) 762'de Bağdat'a yerleşir. Moğol istilasından (1258) sonra Patriklik merkezi Irak'ın kuzeyine nakledilir. Uzak Doğu'da Nasturî misyoner faaliyetleri, bu tarihten sonra durur. Irak kilisesi sürekli olarak Kürtlerin ve Osmanlı Türkleri'nin saldırıları-

na maruz kalırken Kıbrıslı ve Hindistanlı birçok nasturî Katolikliğe geçer. Irak'ın kuzeyindeki "Asurlu" denilen kilisenin başkanları (*Catholicoi*) 1933'den beri Birleşik-Devletler'de sürgün hayatı yaşamaktadırlar.

İsa-Mesih'in iki tabiata ayrılışı neticesinde, Nasturîleri Antakyevî (antiochienne) bir kristoloji (Mesih'in peygamberler içine inmesi gibi Tanrı da insanlar içine iner) ve bir de "yoksul" Mariyoloji (Meryem-bilim) hazırlamaya sevkeder, zira bunlar Meryem'in Tanrı değil sadece insan olan Mesih'i doğurduğuna inanırlar. Buna göre onlar *Theotokos (Dei genitrix=Tanrıyı Doğuran)* tabirini kabul etmezler, sadece *Christotokos (İsa'yı Doğuran)* tabirini kabul eder ve kullanırlar.

10.7.3 "Zengin" Kristoloji (Mesihbilim)

Bu düşünce genel olarak İskenderiyeli teologlarla ve özellikle de İskenderiyeli Patrik Cyrille (ö. 444) ile ilişkilendirilir. Zengin kristolojide, Mesih'in tam insanlığına inanmayan, görüşleri İstanbul Konsili'nde (381) tartışılan Loadicée'li Apollinaire'inki (Yak. 310-390) gibi farklı formüller de yer alır. Apollinaire, Mesih'in en azından bir beden ve bir ruh ihtiva etmek zorunda olan beşerî karışımın boyutuna uygun bir kristoloji oluşturur. Oysa o, Mesih'in beşerî bir ruhunun olduğunu inkâr eder. Beşerî ruhun yerini kutsal Logos ile doldurur. Apollinaire'in aksine konsil, Mesih'in beşerî bir ruhunun olduğunu doğrular.

Konstantinople'lu Eutyehès (yak. 378-454), Mesih'in insanlığının, tanrısallığı içinde yok olduğunun altını çizer. Ancak onun görüşleri, Mesih'in iki tabiatının olduğunu belirten Kadıköy Konsili (451) tarafından çürütülür: Biri ilâhî, diğeri beşerî tabiat. Bu konsilden sonra Nastorius'un, adoptianist kristoloji ve bir "yoksul" *Mariyoloji* oluşturan "iki tabiatın ayrılışı"nı tasdik ettiğini görürüz. İsa'nın çift tabiatlılığını kabul eden Kadıköy Konsili teorisini benimsemesine rağmen Nasturîlik karşıtı akıma genel olarak "Monofisizm" (tek tabiatçılık) ismi verilir. Monofisizm Mesih'in iki tabiatının birbirine karıştığını ve "Mesih'te Tanrı" nın ne ilâhî ne de beşeri olup, yeni bir varlık olduğunu kabul ederek daha etkili bir şekilde ortodoks düşüncesine karşı koyar.

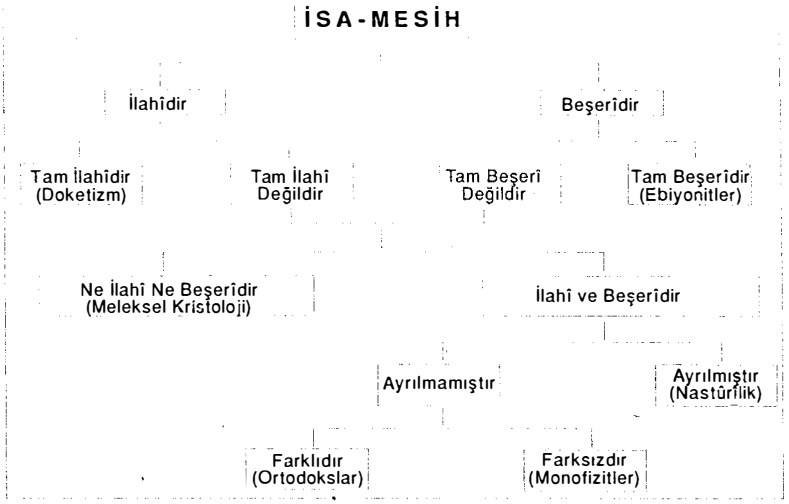
İznik Kredosu (325), Mesih'in Baba ile aynı cevherden olduğunu tasdik eder. Eğer mesele böyleyse, bu monofizitleri (tek tabiatçı) doğrular. Halbuki, Babanın insan ile aynı cevherden olması hiç mümkün değildir.

451'den sonra Mısır ve Suriye Hristiyanları tercihlerini "zengin" monofizit kristolojiden yana kullanırlar. İmparator Heraclius (610-641)

arasında *monoenergetisme* ve *monothéletéisme*[21] formülü içinde monofizitler ile ortodokslar arasında bir uzlaşma arayışına girer. Bu formüle göre Oğul'un iki tabiatı vardır, fakat bu iki tabiattan biri yalnızca enerji, diğeri ise Baba'dan gelen tek bir iradedir. Bu duruma karşı İstanbul Konsili (680), İsa-Mesih'in iki iradesinin varlığına karar verir. Suriye ve Mısır, Araplar tarafından fethedildiğinde, monofizit taraf İstanbul'un kontrolünden kurtulduklarından dolayı sevinirler. Monofizitlik, *doketik* fikirlerle bileşen ve Suriye'de değişik isimle (Yakubîlik)[22] tanınan Kıptîlerin mezhebi olur. Bu yaklaşımın, ortodoks formüle (ayrılmış olmayan fakat farklı iki tabiat)olduğu kadar, Nasturîliğe (birbirinden ayrılmış iki tabiat) de karşı olması kaçınılmazdır. Monofizitlik, ortodoks olarak tanınmış olan bir "zengin" Mariyoloji ihtiva eder. Monofizit kristoloji, Nasturîlere karşı son derece ısrarlı bir şekilde adoptianisttir. Patrik İskenderiyeli Cyrille'in Meryem'in *Theotokos* (Tanrı doğuran) olduğunu doğrulaması üzerine, kilise daha da ileri giderek onun *Mater Dei* (Ana Tanrı) olduğunu ilan eder.

Burada Mariyolojiye dair bir takım açıklamalarda bulunmak kaçınılmazdır. II. yy'da *Yakub'un ilk incili*'nde durum açıklığa kavuşturulmuştur : *Meryem virgo in partu ve post partum*, yani bakireliği, doğum öncesi de doğum sonrası da devam eden (semper virgo) Meryem. Genel olarak, primordial hristiyan senaryonun en önemli şahsiyetleri içinde Meryem, gitgide olağanüstü bir rol üstlenir. Böylece II. İznik Konsili (787) O'nu azizlerden daha üstün bir konuma çıkarır. Azizlere ancak saygı duyma (*douleia*) durumu tahsis edilmesine rağmen, Meryem'e "aşırı saygı" (*hyperdouleia*) duyma durumu kararlaştırılır. Zorunlu olarak o, tanrısal ailenin önemli bir ferdi, yani Tanrı'nın Annesi olur. *Dormitio virginis* yani Bakire'nin ölümü, *Maria in caelis adsumpta*'ya dönüşür. Fransiskenler, Meryem'i aslî günahtan istisna ederler. O, Tanrı'nın yanında beşer cinsi için *Mater ecclesiae, mediatrix ve intercessor* yani Kilise Anası, arabulucu ve şefaat edici olur. Böylece Hristiyanlık, Kitab-ı Mukaddes'e ait Tanrı'nın yalnız başına ataerkilliğinden daha az katı ve sert bir ailevî modeli gökte gerçekleştirir.

10.7.4 Bu kısa kristolojik dosya yeniden incelendiğinde, eşzamanlı bir yoruma elverişli ve tüm imkanlarının sistem içinde önceden bilinmiş olduğunu hemen görürüz:

10.7.5 Bir başka kristolojik boyut, *teslis*'in *içerisinde hiyerarşik ilişkiler* yoluyla teşekkül etmiştir. Ortodoks düşünceye göre teslisin üç uknumu olan Baba, Oğul ve Kutsal Ruh aynı cevherden (*ousia*) ve aynı enerjiden (*energeia*) bölünmüşlerdir. Ortodoks düşünce Mesih'in Baba'dan aşağı olduğunu iddia eden (*subordinatianisme*) hiyerarşiciliği, IV. yy'da Basile le Grand tarafından ortaya atılan ve Kutsal Ruh'un Baba ve Oğul'dan aşağı olduğunu savunan *Pneumatomachisme*'i, Baba, Oğul ve Kutsal Ruh'un üç farklı isimli tek bir şahıs olduğunu ileri süren Modalizm vs.yi reddeder. Modalizmin sonucu olan Patripassianizm, Mesih'in Tanrı olduğunu ve kendisiyle beraber Babasının da çarmıh üzerinde acı ve ölümü tattığını kabul eder. Bunu görmek kolay olduğu gibi teslis hiyerarşisinin benzerlik/benzemezlik, üstünlük/aşağılık vb. boyutlara göre eş zamanlı, sistematik bir perspektif içinde incelenmiş olması da mümkündür.

10.7.6

Büyük **ruhbilimsel** (animolojik) ihtilaflar

Bu ihtilaflar daha az eşzamanlı (synchrones) değildir, zira bunlar aşağıdaki şemaya göre gelişirler:

Daha önceden var olan

RUH

Tanrı tarafından yaratılmış

Daha önceden var olmayan

Tanrı tarafından yaratılmamış

Ruhun önceden varoluşu düşüncesi, ister platoncu klasik métensomatosu, ister Origenizm'i ihtiva etsin, kendi değerlerine ve kusurlarına göre, etkili (suptil) yaratıklar merdiveninin farklı basamakları üzerinde ruhun katılımını da içeren daha sofistik bir doktrindir.

Eğer ruh önceden varolan değil de Tanrı tarafından yeni olarak yaratılmış ise, bu düşünce "ortodoks" olmakla neticelenir. Yok eğer ebeveynin ruhlarının çoğalmasından geliyor ise, Tertullien'in altını çizdiği, yaratıcılık üzerinde önceliği bulunan bir düşünce olan "traducianizm" olarak değerlendirilebilir.

10.7.7.Eşzamanlı bir perspektif, Augustin çağında olduğu kadar Luther çağındaki *cüz'î irade ile ilgili büyük tartışmalara* da uygun düşer.

Augustin, aslî günahın insanın cüz'î iradesine engel olmaktan âciz olduğunu savunan Pélage'a karşı çıkar. Aksine Augustin, Tanrı'nın, beşeri iyi ve kötü arasında seçme iradesine sahip yarattığını, fakat onun kötülüğü seçip ilâhî iradeye bütünüyle uyma melekesini kaybettiğine inanır. Bundan dolayı insanın kurtuluşu için inayet kaçınılmazdır. Luther'in Erasmus'a[23] karşı söylediği gibi, bu şartlar içinde insan, bir *liberum arbitrium*'(hür irade) den ziyade, *servum arbitrium* (bağımlı irade) ile donatılmıştır.

Ayrıca Augustin, Tanrı'nın kurtaracağı ve kurtarmayacağı kimseyi ta ezelden tespit ettiği ve bu ezelî karar yoluyla inayetini gönderdiğini açıklar. Tanrı'nın iyi kullarının sayısının (*numerus praedestinatorum*), meleklerin düşüşü ile gökte boş kalan yerlerin sayısına eşit olduğu tespit edilmiştir. Tanrı'nın iyi kulları olan insanlardan geri kalan kısmı ise, *massa perditionis* (Tanrı yolundan ayrılanlar grubu) mensubu olmak durumunda kalırlar. Orange Konsili (529), Ortodoksluğun Augustinci

bir düşünce olduğunu açıklar, ancak Quiercy Konsili (853) çift kader düşüncesini (müsbet ve menfî gibi) reddeder, zira mass perditionis Tanrı tarafından yazılmış değildir, fakat kendi kötü seçimi yüzünden ezelî cezaya çarptırılmışlardır. Reform, Luther tarafından ortaya atılan doktrinal sorunlar içinde merkezî bir yer işgal eden kaderle ilgili tartışmayı yeniden başlatır. Luther'in dostu, Melanchthon'un zorlamasıyla Ortodoks Evangelizm'i, kader üzerindeki tartışmadan vazgeçer, ancak kader üzerindeki tartışma Kalvinizm ile yeniden başlar. Reforma uğramış mezheplerin temsilcilerinden oluşmuş Dort Synod'u (Hollanda, 13 Kasım 1618-9 Mayıs 1619), kaderin müsbet ve menfî çift karakterini teyid eder.

Burada bazı problemlere uygulanmış sistematik perspektifin benzeri, hristiyan teolojisinin incelenmesinde tümüyle kullanılmış olabilir.

10.8 Hristiyan Hayatı

Hristiyan hayatının birçok boyutu vardır. Bazı mezhepler için yıllık liturji çok önemlidir. Çünkü İsa'nın doğumu liturjide merkezî bir yer tutar. Geleneksel olarak kutlanan 6 Ocak, daha sonraları 25 Aralık ile değiştirilmiştir, Mithra bayramı (*Sol invictus*) ve Paskalya, vaktiyle daha önceden kırk günlük sıkı bir oruç ile başlayıp sonra diriliş kutlaması şeklinde devam ederdi. Evharistiyanın, yani mayasız ekmek ve kutsal şarap vermenin, katolikler ve ortodokslar tarafından İsa-Mesih'in bizzat kendisi tarafından oluşturulmuş sakramentlerden biri olduğu kabul edilir (Katoliklere göre: sakramentler: vaftiz, konfirmasyon, evharistiya, kutsal yağ sürme, evlilik, rahip takdisi, tevbe). II. Vatikan Konsilinden sonra günlük bir uygulama halini alıncaya kadar katolikler nezdinde değeri artan bu sakramentin (Evharistiya) frekansı, çağlara göre değişir. Hristiyanın ahlâkî hayatı tüm mezheplerde önemlidir. Ahlakîlik, mesela Kalvinist Kilise gibi sakrament karşıtı protestan kiliselerde daha aşırı bir hal alır, ancak bu, onların başka yerlerdeki görevlerini gözardı etmelerine yol açacaktır.

Geleneksel olarak patriarkal (baba erkil) bir toplumun değerlerini güçlendirmiş olan hristiyan kiliseleri, tarîkatlar içinde birçok kadına yer vermiş, böylece kadınlar kültüre bir giriş yolu elde etmişler ve ayrıca imkansız gibi görülen kesin bir bağımsızlıktan yararlanabilmişlerdir. İda Magli, Rudolph Bell, Dogmar Lorenz gibi birçok araştırmacıya göre, Ortaçağ ve Rönesans toplumunun kadına sunduğu tek imkan, din ve fahişelik açısından özgür olmalarıydı. Buna göre kadına özgü manastır

tarikatlarının kuruluşu, çok olumlu yeni bir yoruma zemin hazırlamıştır. Buna mukabil, hristiyan kiliseleri, XVI. yy'da Luthercilik tarafından kadına özgü tarikatların feshedilişi ve evlilik mecburiyeti getirilmesi ile, evli olan ve olmayan kadınlar arasında bazı toplumlarda bugün hâlâ mevcut olan aşağılayıcı bir ayırımdan sorumlu tutulmuşlardır. Almanya'da büyücülere karşı yapılan büyük zulümler sırasında ve çok daha sonra kadınların bekareti kolayca baskı haline dönüşebilen bir şüphe konusu olurken, erkeklerin bekareti meselesinde bu şüphe ortaya çıkmıyordu. Prudence Allen'in ifade ettiği gibi bu, Hristiyanlığın kadını aşağılamasını genelleştiren XIII. yy Aristoculuğunun zaferidir. Gerçekte Aristo, "penisten yoksun kalma"nın Freudcu versiyonu içinde son varyantlarından birini bulan bir teorinin babasıdır: Kadın, tohumu yeni bir varlığın dünyaya gelmesine yardımcı olmadığı ölçüde eksik ve kusurlu bir insandır. Bu teori, insanı felakete sürükleyen kadına ait doyurulamaz bir seksüalite veya kadının "akıldışılığı" gibi batıl ve temelsiz inançlarla bileştirilmiştir. Kadının şeytanla ayrıcalıklı ilişkilerini doğrulayan bu iki husus (doyurulmaz bir seksüalite arzusu ve akıldışılığı), İnstitoris ve Sprenger isimli engizisyoncuların yazdığı ve papanın mührünü taşıyan "*Summis desiderantes affectibus*" (1494) ve "*Malleus Maleficarum*" (1496) başlıklı mektuplar yoluyla Almanya'da kadın cinsine karşı girişilmiş çılgın zulümlere yol açmıştır. Bundan bir asır sonra Protestanların belirgin olarak bulunduğu yerlerde J.B. Russell'in de gözlemlediği gibi, büyücü avcılığı daha yoğun bir şekilde devam etmiştir. Geleneksel olarak en canlı hristiyan umudu, öldükten sonraki hayat ile ölmeden önceki hayat boyunca yapılmış güzel işlerin semâvî mükafaatını beklemedir. Buna mukabil yapılan kötü işlerin karşılığı olarak da cehennem ile cezalandırma korkusu. Kıyametteki mahkeme günü ebedî cezalar ve geçici lütuflar verilecektir. Küçük günahların cezasını çekmek için bir a'raf düşüncesi Jacques le Goff'un *A'raf'ın Doğuşu* (1981) isimli eserinde açıkça belirtildiği gibi sadece 1024 ve 1254 arasında görülür. Bu dönem, cennet ve cehennem ziyaretini tasvir eden apocaliptiklerin olağanüstü derecede hızla artmasıyla aşağı yukarı aynı zamana denk düşer. Bunlardan en eskisi muhtemelen X. yy'a ait olan *Visio Beati Esdrae*'dir, sonra İrlandalı *Adhamhnán'ın Vizyon'u* (XI.yy), *Montecassino'lu Alberic'in Vizyon'u* (1111-1127), *Tundal'ın Vizyon'u* (1149), *Aziz Patrick'in A'raf Kitabı* (1189) vs.dir. Bu gelenek Florentin Dante Alighieri'nin *İlâhî Komedya*'sından kaynaklanır ve Peygamber'in miracıyla ilgili islamî kıssalarla hiçbir benzer yanı bulunmaz.

10.9 İbadet ve liturji ile ilgili faaliyetlerle beraber bulunan belki kendi iç dünyasına dalmış Platoncu çileciliğin bir şekli olarak düşünülmüş *zengin hristiyan mistik geleneğ*ine şöyle bir göz atmaksızın bu konuyu bitirmek imkansızdır. Kendi tarihî zenginliği içinde hristiyan mistisizmi, vecd/kendinden geçme (extase) üzerine değil de içebakış (introspection) üzerine vurgu yaparak neredeyse muhtemel bütün mistik fenomenolojiyi içerir. Mistik tecrübe, bedeni ve dünyayı tam olarak unutarak Tanrı ile bir olmaya sevkeder. İlk önce Origène böyle bir tecrübenin açıklayıcı çerçevesini sunar (*bkz. 10.4.3*), fakat bununla birlikte, onu Yeni Eflatunculuktan ayıran *aşk*'ın karakteristik boyutunu kaybetmeksizin bu tecrübe, Yeni Eflatunculuktan etkilenmek suretiyle sona erer. Yeni Eflatuncu Atinalı Proclus'un (410/12-485) öğrencisi olup, Havarî Pavlus'un öğrencisi Denys l'Aréopagite adıyla yazan meçhul yazar, mistisizmin bir şeklini Tanrı'nın bilinmeyen karakteri üzerinde (negatif veya apophatique teoloji) ve Budizm'de bulunan "hiçlik mistisizmi (Mistique du Vide)"ne de benzeyen "sürekli vecd halinde olma" geleneğini ısrarla uygular. Sufîlikteki *fenâ* hali, Maitre Eckhart'ın (1260-1327), Jean Van Ruusbroec'un (1293-1381) ve Jean Tauler'ın (1300-1361) Tanrısı, büyük vecdî mistik Thérèse d'Avila'nın (1515-1582) öğrencisi Mont-Carmel tarikatından Jean de la Croix'nin (1542-1591) *Noche Oscura*'sı ve Tanrı Baba'nın çok yüce (ve buna göre neredeyse şeytanca/diabolik) karakteri karşısında Silesi'li protestan Jakob Boehme'nin (1575-1624) şaşkınlığı, bütün bunlar negatif teolojik modele göredir ve ayrıca XII. yy'dan XV. yüzyıla kadar büyük nominalistlerin (adcılar) spekülasyonlarında muazzam bir şekilde işlenmiştir. Fakat Michel Meslin'in gözleminde olduğu gibi (*l'Experiance humaine du divin* (Kutsalın Beşeri Tecrübesi, 1988) aşk mistisizmini, mistik yol üzerinde yalnızca bir menzil (çöl, gece) olarak görünen hiçlik mistisizminden ayırmak imkansızdır. Meslin burada, mistik tecrübenin evrelerini sayıp döken spekülatif mistisizme müdahele eder. Onun modeli, otuz aşamada mistik tecrübenin bir hiyerarşisini sunan, *l'Echell (klimax) du paradis* (Cennetin Merdiveni)'nin yazarı Jean Climaque'dan (ö. yak. 650) *İtinerarium Mentis in Deum*'un yazarı, Fransisken tarikatına bağlı Bonaventure de Bagnoreggio'ya (1221-1274) kadar doğuda ve batıda geleneği yayılan Denys l'Aréopagite'tir.

Eğer her aşk mistiği, Kempis'li Thomas'ın (1379/80-1471) ünlü ifadesine göre Mesih'in bir taklidi ise, evharistiya mistiği diye isimlendirebilmek için özellikle kadına özgü, bir tür mistik deneyin varlığının altı-

nı çizmek kaçınılmazdır. Bunun, kadınsı mistisizmin aşkla ilgili basit bir varyantı olmadığı, St. Benoit tarikatı üyesi Norveçli Juienne Anne (1342-1416), Thérèse d'Avila, Thérèse Lisieux (1873-1897) ve başka birçok kimeseler tarafından açıklanmıştır. Öte yandan, aşk mistisizmi başlığı altında, kadın mistiklere az yer veren, Hildegard de Bingen (1098-1179) gibi bir keşif sahibi, mistisizmin bütün tarzlarını ele alıp incelemiştir.

Tarihçi Rudolph Bell, XIII. yy'dan XVII. yy'a kadar birçok italyan mistiğiinde, sinirsel iştahsızlık belirtilerinin arttığı kanaatindedir. Bu mistikler şunlardır: Claire d'Assise (yak. 1194-1253), François d'Assise'in (1181-1226) mistik arkadaşı, Umiliana de Cerchi (1219-1246), Marguerite de Cortone (1247-1297), Catherine de Sienne (1347-1380), Benvenuta Bojani (doğ. 1255), Angela de Foligno (ö. 1309), Francesca Bussa (doğ. 1384), Eustachia de Messine (ö. 1485), Colomba de Rieti (doğ. 1466) ve Orsola Veronica Giulliani (1660-1727). Caroline Bynum Walker, fenomenin etkileyici bir yorumunu öneren Avrupa'nın diğer kısımlarından gelen birçok olayı da buraya ilave etmiştir. Bynum, Bell tarafından altı çizilen sinirsel iştahsızlık ile bir analojiyi yürütmeyi kabul etmez. Bynum'a göre kadınlar, oruç ve nefsi kırma ile ilgili dünyada kendi rollerinin olumlu görünümünden kaynaklanan diğer olağanüstü yöntemlere boyun eğerler. Onlar için Mesih, evharistiyada, bizatihi kendi dönüşümlerinin sembolü olan besin değeri yüksek bir ekmeğe dönüşür: Beslenmeden vazgeçen bu mistiklerin kendileri besine dönüşür. Bynum'un bu devrimci yorumu, nefsi körletmede bir tür dualizm modeli gören hermenötik geleneği reddeder.

Batıda mistisizm, kategorik bir sınırlama olmadan yorumlanan dört anlam içinde gelişir (negatif teoloji, aşk, düşüntülü (spekülative) mistik ve evharistiya). Doğu'da ise, yogayı ve sûfizmin bazı metotlarını hatırlatan görselleştirme (visualisation), soluma (respiration) ve meditasyon (kalpden dua) gibi egzersizler içinde gelişir. Doğu mistisizmi, Gregoire Palamas (yak. 1296-1359) tarafından kurulan Hesychasme[24] ile daha teknik bir karakter kazanır. Athos manastırı keşişleri tarafından uygulanmış olan *Hésychasme*, *Philokalia* ismiyle XVIII. yüzyılın sonunda ortodoks dünyasında ve özellikle Rusya'da yayılmıştır. Tipik bir Rus ekolü olan *staretler*[25], guru ve ortodoks derviş (marabout) aynı zamanda hesychasme'ın yerel bir yorumudur. Staretsisme[26] kurumları içindeki kitlelerin yararına hazırlanmış ve orijinale çok yakın Rus Hesychasme'ının başka bir şekli de, İsa-Mesih'in ismini bir mantra[27] gibi zihinden tekrarlamaktan ibaret olan "sürekli dua"dır.

10.10 Bibliyografya.

Hristiyanlığın genel tarihine giriş konusunda bkz. *Eerdmans' Handbook to the History of Christianity*, Grand Rapids 1987. Referans çalışması olarak bkz, 21 ciltlik *l'Histoire de l'Eglise des origines â nos jours* (Fliche-Martin), Paris 1934-1964, ve *le Dictionnaire de theologie catholique*, Paris 1909-1950 isimli eserler. Doktrin konusunda bkz, Jaroslav Pelikan, *The Christian Tradition* içinde: A *History of the Development of Doctrine,* 4 cilt., Chicago 1971-1984. Hristiyanlığın yayılması konusunda bkz. Kenneth S. Latourette, A *History of the Expansion of Christianity,* 7 cilt, New York 1937-1945. Eski periyot için tarihi ve doktrinal açıdan bkz., W.H.C. Frend *The Rise of Christianity*, 1022 sayfa, Philadelphia 1984, Johannes Quaszen, *Patrology,* 4 cilt., Utrecht 1950-1960. İkinci yüzyıl apolojiztleri konusunda bkz., R.M. Grant, *The Greek Apologist of the 2nd Century*, Philadelphia 1988; A.J. Droge, *Homer or Moses ? Early Christian Interpretations of the History of Culture*, Tübingen 1989. Hristiyanlığın teşekkülü konusunda en iyi kitaplar olarak bkz., R.M. Grant, *Augustus to Constantine,* New York 1970 ve aynı yazar, *Gods and the One God*, Philadelphia 1986.

Ortaçağ medeniyetine giriş konusunda bkz., Jacques Le Goff, *la Civilisation de l'Occident medieval*, Paris 1967 ve *Pour un autre Moyen Age*, Paris 1977. Araf doktrininin teşekkülü konusunda bkz., Le Goff, *la Naissance du purgatoire*, Paris 1981 ve Le Goff'un redaktörlüğünü yaptığı bir ciltlik kollektif çalışma, Heresies et societe dans *l' Europe* Preindustrielle *xi.yy-xviii.yy*, Paris-La Haye 1968. Ortaçağ hereziliği konusunda bkz., J.B. Russell, *Dissent and Reform in the early Middle Ages*, Berkeley-Los Angeles 1965 ve R.I. Moore, *The Origins of European Dissent*, London 1977; I.P. Couliano'un bibliyografyası, *les Gnoses dualistes d'Occident* Paris 1990. Ortaçağ şövalyeleri konusunda bkz., Michel Stanesco, *Jeux d'errance du chevalier medieval. Aspects ludiques de la fonction guerriere dans ta litterature du Moyen Age Flamboyant,* Leiden 1988.

Ortaçağ apokaliptik geleneği konusunda bkz., Bemard McGinn, *Visions of the End: Apocalyptic Traditions in the Middle* Ages, New York 1979; aynı yazar tarafından Lactance metinlerinin tercümesi ve giriş, Adso de Montier-en-Der, Joachim de Flore, "Fransisken rûhânîler", *Apocalyptic Spirituality*, New York 1979. Öte dünyaya seyahat konusunda bkz., I.P. Couliano, *Experiences de l'extase*, Paris 1984.

Mistisizim konusunda bkz., Michel Meslin, *l'Experience humaine du divin,* Paris 1988; Samuel Umen *The World of the Mystic* New York

1988; Moshe Idel ve Bernard McGinn (Eds.), *Mystical Union and Monothetstic Faith: An Ecumenical Dialogue*, New York 1989. Hristiyan Spritüalitesi konusunda bkz., Andre Vauchez, *la Spiritualete du Moyen Age,* Paris 1975; *la Saintete en Occident aux derniers siecles du Moyen Age,* Rome 1981; Bernard McGinn, John Meyendorff et Jean Leclercq (Eds.), *Christian Spirituality: Origins to the Twenth Century*, New York 1987.

Geç Antik çağ ve Orta Çağ'da beşerî beden düşünceleri konusunda özellikle bkz. Peter Brown, *The Body and Society: Men, Women, and Sexual Renunciation in Early Christianity*, New York 1988; Rudolph Bell, *Holy Anorexia*, Chicago 1985; Caroline Walker Bynum, *Holy Feast* and *Holy Fast, Berkeley* 1987. Hristiyanlık'ta kadınla ilgili anlayışlar konusunda bkz.; Prudence Allen, *The Concept of Woman. The Aristotelian Revolution*, 750 BC - AD 1250, Montreal/Londra 1985; Pierre Darmon, *Mythotogie de la femme dans l'encienne France,* Paris 1983; Barbara Becker-Cantarino (Ed.), *Die Frau von der Reformation zur Romantik*, Bonn 1987. Büyücüler avı konusunda bkz., I.P. Couliano, *Sacrilege,* ER 12, 557-63.

"XII. yy. Rönesansı"nın farklı görünümleri konusunda bkz., Michel Pastoureau, *Vie quotidienne en France* et en *Angleterre au temps des chevaliers de la Table ronde*, Paris 1976; Jean Richard, *le Royaume latin de Jerusalem,* Paris 1953; *les Croisades*, Roben Delon tarafından giriş yazılmıştır, Paris 1988; Roger Soase, *The Origin and Meaning of Courtly Love*, Manchester 1977.

Reforma kadar Orta Çağ konusunda bkz., Steven Ozment, *The Age af Reform,* 1250-1550: *An Intellectual and religious History of Late Medieval and Reformation Europe*, New Haven 1980.

Genel olarak büyü ve Rönesans'ta büyü konusunda özellikle bkz., I.P. Couliano, *Eros et Magie à la Renaissance*, Paris 1984, bu eser ayrıca Rönesans konusunda seçkin bir de bibliyografya ihtiva etmektedir.

Protestanlık konusunda bkz., Martin Marty, *Protestantism,* New York 1972; Lüter konusunda bkz., Brian Gerrish, *Grace and Reason: A Study in the Theology* of Luther, Oxford 1962; Kalvin konusunda bkz., A.M. Schmidt, *Jean Calvin et la tradition calvinienne*, Paris 1956.

[1] İncil'i bütün dünyaya yayma hareketi.

[2] V. yüzyılın sonları ile VI. yüzyılın başlarında yaşayan Galya kralı. Bu şahsın mace-

raları saraya ait romanların "Arthur Dönemi Romanları" diye anılmasına sebep olmuştur.

[3] Isa'nın Tanrı tarafından evlat edinildiğini savunan düşünce akımı.

[4] Dördüncü yüzyılda Afrika Kilisesi'ni bölen Donat isimli piskoposun bölücü hareketinin mensupları.

[5] Hakikatin uygulanışında şahsi gücün etkinliğini savunup, Tanrı'nın inayetinin rolünü azaltan keşiş Pelage'ın tarikatı.

[6] Kudüs Krallığı'nın kurucusu Boulogneli I.Baudoin. 1100-1118 arası krallıkta kalmıştır.

[7] Oc dilinin konuşulduğu ülkelerin bulunduğu bölge.

[8] 529 yılında Nursie'li Aziz Benoit tarafından kurulan tarikatın mensupları.

[9] Beş Kudüs kralından birisinin ismi. Boulogne'li Birinci Baudouin. Krallık tarihi: 1100-1118.

[10] Kavramların zihin dışında varlığının olmadığını, gerçek olarak var olduklarından söz edilemeyeceğini savunan felsefî görüş.

[11] Plotin tarafından derlenip, Prophyre tarafından M.S. III. yy'da yayımlanan çalışma. Bu çalışmada ahlaktan, ruhtan, dünyadan ve tek olan Tanrı'dan söz edilir.

[12] XII. yüzyılda P. Valdo tarafından Lyon'da kurulan bir sapık mezhebin mensupları.

[13] XIV. yüzyılda Almanya ve Hollanda'da kurulan "tevbe edenler" tarikatı.

[14] Anglikanlar içinde Anglikan Kilisesi'ni reddedip, düzensiz hayat alışkanlıkları olan bir tarikat.

[15] Ortodokslar'ın Kutsal Ruh'un Oğul yoluyla Baba'dan çıktığı düşüncesine karşı, Katolikler tarafından savunulan "Baba'dan ve Oğul'dan" çıktığı ifadesindeki "ve Oğul'dan" anlamına gelen ek.

[16] Vecd içinde olanlar.

[17] Menno Simonis tarikatı mensupları.

[18] Katolik Kilisesi'nde okunması yasaklanmış olan kitaplar kataloğu.

[19] 1510'dan 1961-62'ye kadar Portekizlilerin işgali altında kalmış, Hindistan'yn baty kyyysynda bir devlet.

[20] 1551 Trent Konsili'nde alynan bir karara göre Evharistiya töreninde ekmekle şarabın Isa'nın eti ile kanına dönüşmesidir ki, Protestanlar böyle bir düşünceyi kabul etmezler.

[21] 681 Üçüncü Istanbul Konsili'nde Mesih'de sadece ilahi iradenin olabileceğini savunan doktrin.

[22] Piskopos Jacques Barudai ismine dayanan Suriye Ortodoks Jakobit Kilisesi doktrini. Bu kilise XVIII. yüzyılda "Suriye Katolik Patrikliği" ismiyle Roma'ya bağlanmıştır.

[23] Yeni Ahid konusunda tenkit çalışmalaryıla tanınan Hollandalı hümanist Desiderius Erasmus Roterodamus (ö. 1536).

[24]İsa'nın adını tekrarlayarak Tanrı'ya yakaran bir ortodoks kilisesi maneviyatçı ekolü.

[25] Bazen istisnaî bir kutsallık ve görme gücü kazanan bir keşiş, başkalarına öğretmeye hazır olan manevi bir baba olur. Bu manevi babaya *staret* denir.

[26] Eski Rusya'da halk tarafından bazı münzevi azizlerin peygamber ya da keramet sahibi kimseler olarak kabul edilmesi inancı.

[27] Hinduizm ve Budizm'de kendisine manevi bir güç atfedilen kutsal cümle anlamına gelen sanskritçe bir kelime.

11
HİND-AVRUPA DİNLERİ

11.1 Sanskritce, Grekce ve Latince gibi diller arasında *lenguistik bir yakınlığın* bulunduğu tezi oldukça yenidir (1786). "Hint-Avrupalı" deyimi, 1816'dan beri kullanılır. "Aryen" (Ari=Acı Hatıra) teriminin kullanılışı ise 1819'dan itibarendir. Milliyetçi bir anlam içeren "Hint-Cermenik" teriminin kullanılmasının artık bir manası yoktur. "Hint-Slav" veya "Hint-Grek" terimlerinin de 1823'te kullanılmaya başladığını söylemek mümkündür. Hint-Avrupalı ilk dilbilimci, Alman Franz Bopp'dur (1791-1867).

XIX. yy. filologları "proto-indo-europeen" (PIE) isimli, sanki gerçekten varmış gibi Hint-Avrupalı müşterek bir dili yeniden kurmayı ciddi olarak tasarlamışlardır. Bugünkü dilbilimcilerin çoğu PIE'nin katıksız bir yalan olduğunu düşünürler.

11.2. Arkeologların, Volga'nın aşağı havzasıyla özdeşleştirdiği müşterek bir bölgeden gelmiş gibi görünen *Hint-Avrupalılar*'ın ortak bir dili asla olmamıştır, buradan savaşçı ataerkil yarı-göçebe bir kısım kabileler M.Ö. beşbin yılının ortasından itibaren birçok uçsuz bucaksız alanlara dağılmışlar ve gittikleri yerlerde *kurganlar* veya tümülüsler denilen kültürü oluşturmuşlardır. Kurganların ikinci kafilesi M.Ö. 3000'e doğru, dilcilerin çoğunun "Hint-Avrupalılar'ın yurdu" olarak adlandırmalarına

uygun düşen bir ikinci yayılma merkezi kurmuştur. Bu bölge M.Ö. 2500 civarında, Ural'dan Loire'ye ve Kuzey Denizi'nden Balkanlara kadar uzanmaktaydı. Marija A. Gimbutas'ın teorisine göre Hint-Avrupalılar'ın ataerkil kültürü, anaerkil, tek tip ve barışçıl bir kültürü yıkmış ve Yontmaş 202 Taş Çağından Cilalı Taş Çağına kadar yirmi bin yıl boyunca tüm eski Avrupa'ya yayılmıştır. Bu kültürün en önemli özelliği, mensuplarının, birçok sıfatı olan bir tanrıçaya tapınmalarıdır. Bronz çağında (M.Ö. 1600-1200) Finler tarafından meydana getirilmiş olan *finno-ougrien* Ural toplumu dışında Avrupa toplumlarının büyük çoğunluğu Hint-Avrupa menşelidir.

11.3 Hint-Avrupalı toplumların dinleri, Adalbert Kuhn (1812-1881) ve Friedrich Max Müller (1823-1900) gibi karşılaştırmacı mitologlar tarafından belirtilmiş olan ortak çizgiler taşırlar. Mukayeseli araştırmaya yeni bir boyut, lengüist Antoine Meillet'in (1866-1936) öğrencisi Georges Dumezil (1899-1986) ve sosyolog Emile Durkheim (1858-1917) tarafından eklenmiştir. 1938'de Georges Dumezil ilk olarak, Hint-Avrupalıların ilkel toplumunda din adamları, savaşçı ve üretici sınıfları konu alan "üç fonksiyon teorisi"ni hazırlamıştır. Doktrininin klasik açıklamasında Georges Dumezil, bu üç fonksiyonun Hint-Avrupalı toplumu diğerlerinden ayırdığını kabul etmekteydi. Din adamları, savaşçılar ve üreticiler sınıfı üzerinde temellenmiş olan bu üçlü şema, Hint-Avrupalı toplumların kültürünün ve psikolojisinin tüm düzeylerine yansımıştır. G. Dumezil bu kültürü Hint, İran, Roma ve Cermenik dinlerde bulur ve bu kültürün Keltler, Grekler ve Slavlarda da olmak zorunda olduğunu, ancak bu düşüncesini kuvvetlendirmek için yeterli dökümanların bulunmadığını söyleyerek sözlerini tamamlar.

11.4. Bibliyografya.

Genel olarak bkz., I.P. Couliano, "Eski Avrupa Dini", *Encyclopaedia Britannica*, yeni baskı. Eski Avrupa'nın anaerkil dini konusunda bkz., Marija Gimbutas, *The Goddesses and Gods of Old Europe 6500-3500 BC. Myths and Cult Images,* Londres 1982; Hint-Avrupalıların yayılması konusunda özellikle bkz., Edgar C. Polome (Ed.), *The Indo-Europeans in the Fourth and Third Millennia*, Ann Arbor 1982. G. Dumezil klasik teorisini *Ideologie tripartite des Indo-Europeens*, Bruxelles 1958 isimli eserinde açıklamıştır. Ayrıca bkz., J. Bonnet (red.), *Georges Dumezil: Pour un Temps*, Paris 1981.

12
HİNDUİZM

12.1. Günümüz Hindistan'ının kuzey-batısında Pakistan topraklarını kaplayan *İndus Vadisi*, "verimli hilal" (Croissant fertil) kültürlerinin aşağı yukarı çağdaşı olan büyük bir kültürün gelişmesine şahit olmuştur. Mohenjo-Daro ve Harappa şehirlerinin bu vadinin merkezini oluşturduğu söylenebilir. M.Ö. 1600'den itibaren, Arî fethinden önce, bu kültür çöker; mabetlerden ve bu mabetlerin abdest leğenlerine bile sahip olabilen kült yerlerinden yoksun kalır. Bununla birlikte şehirlerin mükemmel bir su şebekesi ve kanalizasyon sistemi vardır. Dişi bir tanrıyı tasvir eden heykeller, özel külte hakim olmuş görünürler. Buna karşın halk kültü, erkek hayvansı tanrılarının etkisi altındadır. Hayvanlar tarafından kuşatılmış, erkeklik özelliği ön planda tutulmuş (ithyphallique), muhtemelen kaynağı Arî öncesi olan hindu tanrısı, bir Siva Pasupati örneği ile özdeşleştirilmiştir.

M.Ö. 1500'e doğru Hint-Avrupalı göçebe savaşçı toplumlardan biri olan Arîler, fetih peşinde koşan ideolojilerini, İndus Vadisi'nin yerleşik çiftçilerininkinin karşısına koymuşlardır. Arî literatüründe yerlilerin imajı dalkavukca değildir; onlar bazan siyah derili şeytanlar, bazan da erkek cinsel organına tapan ilkel *dasa*'lar ("köleler") olarak kabul edilir. Etçil Arîler hayvanları kurban ederler. Daha sonra ise, Veda din adamları vejetarizmi benimseyeceklerdir.

12.2. Veda Geleneği

Başlangıçta sözlü (*sruti*) olup, birçok yazılı kategoriler içeren *Veda geleneği* M.Ö. 1400-400 yılları arasında teşekkül etmiştir. M.Ö. yaklaşık olarak 1000 yıllarından kalma dört Veda Kolleksiyonu (*samhitas*), Rig-Veda, Sama-Veda, Yajur-Veda ve Atharva-Veda'dan meydana gelir. Rig-Veda, takdimeleri ve tanrılardan yardım isteme ayinlerini yöneten din adamı *Hotr*'un kullandığı ilahîleri içerir. Diğer Kolleksiyonlar başlangıçta dinleyicilerin kült el kitaplarıdır: *Sama-Veda*'nın içeriğini yazıya döken ilahîler uzmanı *Udgatr*; *Yajur-Veda*'da derlenmiş kurbanla ilgili formüllerin anlaşılması konusunda uzmanlaşmış, seremoni üstadı, *Adhvaryu*; ve son olarak, *Atharva-Veda*'nın mısralarını sessizce okuyan ilk üç sınıf din adamının aktivitesine nezaret eden, Brahman. Ayine katılanları çevreleyen dört Veda din adamının görevi, kozmozu sembolize eden sunak üzerinde üç ateşin törensel olarak yakılışıyla başlayan, kurban (*yajna*) ile sona eren ayini hatasız ve titizlikle gerçekleştirmektir. *Agnihotra*'da Adhvaryu ve mabed görevlisi (beneficiaire) Agni'ye (Ateş) süt takdim etmekle yetinirler. Bu, bitkisel ve hayvansal takdimelerin her bir serisinin en basit kurbanıdır. Bu takdimeler arasında *soma* adı verilen bitkinin sarhoşluk veren suyunun tanrıya sunulması en önemli ayinlerden biridir. Uzman din adamlarının hazır olmasını gerektiren ayinlerin dışında aile reisi mevsimlik, aylık, adakla ilgili, kefaret veya tanrı rızası için yapılan ev sunağı (domastik) kullanır.

Doğum, rahip çömezliği (upanayana, genç çocuğun kendi *guru*'su brahmanın yanına girişinde), evlilik ve ölümle ilgili "takdisler" mahiyetinde olan özel bir ritüel kategorisi, *samskara*larla[1] oluşturulur.

Veda mitolojisi çok karmaşıktır ve burada detaylı bir açıklama yapılamayacaktır. Çünkü, Rig-Veda ilahîleri aynı nitelikleri görevleri çok farklı olan tanrılara atfeder; bazan onların ilk karakterlerini yeniden düzeltip eski haline getirmek zordur. Surya, Savitar ve Vişnu güneş tanrılarıdırlar, Vayu rüzgarla, Uşas, tan yerinin kızıllığı ile, Agni ateşle, Soma ise eşsesli içecek ile (homonyine) ilişkilendirilmiştir. Varuna ve Mitra, kozmik düzenin kefilleridir, sosyal ve ahlakî düzeni de onlar sağlarlar. Rudra-Siva kaygı verici bir tanrıdır; hastaları iyileştirmekle birlikte korkutucudur. Son olarak İndra, diğer dinlerin Trickster'e (*bkz. 6*) tahsis ettiği bir çok olağanüstü kurnazlığa sahip, obur, çok değişken cinsiyetli, maskara ve bazan da trajik bir kişiliğe sahip savaşçı bir tanrıdır.

Hindistan'da *asuralar*'ın ve *devalar*'ın gelişimi, İran'daki *ahuralar* ve *daivalar*'ın gelişimine benzer (*bkz. 33*), ancak benzemeyen yönleri de vardır: Devalar (İran ahuraları gibi) faydalı olmalarına rağmen, asuralar (İran'a ait daivalar gibi) cinlerdendirler.

Veda mitolojisi karmaşıktır. Rig-Veda yoluyla yansıtılmış olan kozmogoniler az değildir. Bu kozmogonilerin özellikle çelişkili karakterleri sebebiyle yüzyıllar boyunca süregelen şiirlerin yazarları, farklı düşünceler arasında bocalamak zorunda kalmıştır. Primordial insan (Puruşa) kurbanı yoluyla yaratılış yanında (*Puruşasukta, X 90*), daha ziyade orijinal bir *big bang* fikrini yansıtan (*X 129*) başka daha soyut olanları da vardır.

12.3. Brahmanalar

M.Ö. 1000-800 arası Veda din adamları tarafından meydana getirilen ritüellerin açıklamaları olan *Brahmanalar*, biyolojik ifadelerle *Puruşasukta*'nın kozmogonisini tercüme ederler. Primordial insan Puruşa (*Satapatha brahmana VI 1, I, 5*) brahmanik dengi Prajapati, yakıcı çile (*topas*) ve südûr (*visrj*) arasında yaratılmıştır. Benzeri olmayan her kurban, orijinal yaratılışa yol açar ve kurucunun işinin tekrarlanması yoluyla dünyanın devamlılığını garanti eder. Brahmanik kurbanın bir çok değeri vardır: Onun kozmogonik bir değeri ve eskatolojik bir fonksiyonu vardır ve arzularını dışa vurmayıp, yakarışlarını kendi içinden yapan ve böylece tek bir bütün haline gelmiş bilinci (*atman*) elde eden kurban takdimcisi, Prajapati ile yeniden bütünleşme (réintégration) (*samdha, samskri*) sürecini başlatır.

Bir defa başlayan bu "arzuları dışa vurmama" süreci, *Aranyakalar* (Orman Kitapları) isimli metinler ve özellikle *Upanişadlar* veya üstadların manevi eğitimleri yoluyla devam etmiştir. *Şiruti*'ler ("Vahyedilmiş olanlar") şeklinde oluşturulmuş olan onüç Upanişad vardır, bunların ilkleri *-Brhadaranyaka* (Siyah Orman Upanişadı) ve *Chandogya-* M.Ö. 700-500 arası meydana getirilmiştir. Upanişadlar'da "dış" vedik kurbanın, değeri tamamen düşürülmüştür: Bu bir "aksiyon"dur (*karman*) ve bizzat ritüel olan her aksiyon, kendi olumsuz düzeninin meyvelerini taşır, zira onlar metensomatose (*samsara*) dönemlerinde beşerî varlığı yok etmeye katkıda bulunurlar. Platonizm'deki gibi metensomatose tamamiyle kötü bir süreç olarak kabul edilmiştir. Bu düşünce, kozmozun ve varlığın dinamiğinin oluş biçimlerinin yaratıcısı, bilgisizliğin (*avidga*) meyvesidir. Bu bilgisizliğin zıddı, hayatımızın karmaşık düğümünü

çözerek özgürlüğe kavuşturan gnosdur (*jnana*). Bize göre bu konu, aldatıcı bir yaratılıştan kaynaklanan ontolojik yoksunluk ve yaratılışı ortadan kaldırarak aldatmacadan kurtaran ontolojik bolluktur (gnose). Upanişadların dünya görüşü, M.S. ilk yüzyılların gnostik metinlerinde yeniden ortaya çıkmış gibi görünür (*bkz. 6.3*). Her iki olayda da, tabiatın bozulmuş çevresinden uzak, ilahî prestijini tümüyle kaybetmiş, dış aktivite olarak ruhsal-zihinsel aktiviteyi belirten sonsuz derinlikler içinde, beşerî kimliği arayan a-kozmik doktrinler söz konusudur.

12.4. Hinduist Sentez

Hinduist sentez veya günümüzde geçerliliğini hâlâ koruyan temel kavramların yerleştirilmesi, Upanişadlar dönemi son bulduktan sonra M.Ö. 500 ile ve M.S V. yy. arasında ortaya çıkmıştır. Bu çağ, altı *darsana*'nın ("altı görüş") veya geleneksel felsefî okulların, kast (*varna*) düşüncesinin, hayatın altı merhalesinin (*asramalar*), geleneksel şeriatin (*dharma*), vahiy (*sruti*) ve gelenek (*smrti*) arasındaki fark gibi hususların ortaya çıkışına şahit olmuştur.

12.4.1.*Manu'nun kanunları*nın oluşumundan (*Manavadharmasastra*, M.Ö. II. yy.-M.S. I. yy.) önce *sruti* (*sruti*, kelime olarak "işitilen" yani "şifahî" anlamına gelir, ancak teknik anlamı, kutsal literatür ya da bilgelere ve eski azizlere -*rîşi*lere- "vahyedilen"ler gibi anlamlar ifade eder) literatürünün derlenmesi tamamlanmıştı. Eğer *sruti*, *Vedasamhitalar*'dan vahyedilmiş olarak bilinen onüç Upanişad'a kadar eski hindu metinlerinin tümünü içeriyorsa, sonra gelenlerin hepsi *smrti* "gelenek" kavramını oluşturur. "Veda'nın parçaları" (*Vedangalar*) altı bölüm halindedir (fonetik, gramer, ölçüsel, etimoloji, astronomi ve ritüel), *Manavadharmasastra* vs. gibi, hukukî metinleridir.

12.4.2. Altı Darsana

Geleneksel felsefî ekoller denilen *altı darsana* gerçekte üç çift halinde teşekkül etmiştir: *mimamsa/vedanta, nyaya/vaiseşika, samkhya/yoga. Nyaya* mantık ile meşgul olur, vaisesika atomcu bir kozmoloji önerir; bu iki ekol Veda geleneğini (*smarta*) oluşturan derlemenin dışında kalır. Smarta'nın daha yakınında samkhya ve yoga vardır. "Yayılmacı" (emanatioist) bir felsefe olan birincisinin ortaya çıkış tarihini göstermek imkansızdır. Bunun 24 prensibi (*tattvas*), primordial çift Puruşa/Prakrti'den itibaren beş maddî niteliğe (*tanmatralar*) ve elementlere

(*bhutalar*) kadar yukarıdan aşağıya doğru bir hiyerarşi oluşturur. Samkhya sistemi, bilginlerin, gnostik felsefede ve Yeni-eflatunculuk'da doruk noktasına ulaşacak olan "İskenderiye tarzı" diye adlandırdıkları şeyin hindu varyantıdır. Yüksekteki ruhlardan git gide uzaklaşan prensiplerin inişinden doğan görünen dünya, kısmen aldatıcıdır. Beş duyu organı (*jnanendriyas*), beş aksiyon organıyla (*karmendriyas*) birlikte ortaya çıkar ve maddî (*tanmatras*) yansımalar dünyayı oluşturur. Dışımızdan önce, ona bağlı olarak içimiz meydana getirilmiştir. Her şey üç temel "hal" (*gunas*) arasında dolaşır: *Sattva* (aydınlık, hafiflik), *rajas* (heyecan, aksiyon) ve *tamas* (karanlık, durgunluk).

Yoga, bilinmeyen bir çağda (*Yogasutra*, M.Ö. II. yy. ile M.S. V. yy. arasında) ilk olarak Patanjali tarafından düzenlenmiş bir teknikler toplamıdır. Bu teknikler, yoga uygulayıcısının, prensiplerin iniş merdiveninden yeniden yukarı çıkmasını sağlar. Yoganın sekiz "merhalesi" (astanga) vardır: Perhiz (*yama*), tarikat kuralı (*niyama*), bedene ait durumlar (*asanas*), solunum teknikleri (*pranayamas*), içine atıp dışa vurmama (*pratyahara*), konsantrasyon (*dharana*), meditasyon (*dhyana*) ve birleştirici düşüncelere dalma (*samadhi*). Yoganın bedensel tekniklerinin gayesi, karmaşık organizmanın temel kuralları (*nadiler*) içinde belli bir ritim halinde dolaşsınlar diye, esas (*mülüdhara*) merkezde (*cakra*, "çark") *kundalini* yılanı gibi kurulmuş korkunç enerjiyi uyandırmak ve onu kafanın tepesinden "Bin Taç Yapraklı Lotus"a (sahasrara) varıncaya kadar diğer *cakralar* (merkezler, çarklar) arasına yükseltmek için enerjileri uygun olarak kanalize etmektir.

Altı darsanadan sadece mimamsa ve vedanta ("Veda'nın Sonu") *smartas*'dır, zira onlar Vedalar'ın merkezinde yer alırlar. Vedanta özellikle Upanişadlar'ın bilgisini benimser. Onun kurucusu *Brahma* veya *Vedanta-sutra*'nın yazarı Badarayana'dır (yaklaşık. M.Ö. 300-100).

12.4.3. Kast (Varnalar) Teorisi

Bu teori smarta'nın hukukî derlemesi içinde teşekkül etmiştir. Hindu toplumu dört sınıfa ayrılmıştır: Brahmanlar, savaşçılar (*kşatriyalar*), tüccarlar-bankerler (*vaisyalar*) ve köleler sınıfı (*sudralar*). İlk üç kasta mensup insanlar *dvijalar*, "iki kere doğmuş olanlar"dır, zira onlar *upanayana*'yı (giriş ritüeli) kabul etmişlerdir. Hindu insanının varlığın dört evresini baştan sona dolaşma imkanları vardır, ancak genellikle ikincisinde karar kılarlar: *Brahmacarya* (inceleme), *grhastha* (aile reisi), *vanaprastha* (orman içine inme), *sannyasa* (dünyadan el etek çekme).

Başka bir dörtlü grup ise, yaşamayı sürdürmüş olmayı gerekli kılan amaçları (*arthalar*) ifade eder. Bunlardan ilk üçü (*trivarga*) beşerî amaçlardır (*arthalar* veya maddî mallar, kama veya aşk tanrısı ve *dharma* veya kanun), dördüncüsü ise kurtuluştur (*moksa*). İlk üç asramanın sannyasaya ve "iki kere doğmuş olan" üç kastın *sudralar*'a karşı olması gibi, trivarga da moksaya karşıdır.

12.5. Epik Literatür

Epik literatür, Hinduizm akımlarının -Vaişnavizm, Saivizm ve Tanrıça kültü- ortaya çıkmaya başladığı bir çağda görünür. *Mahabharata* (M.Ö. V. yy.-M.S. IV. yy.) ve *Ramayana* (M.Ö. IV.-III. yy.'lar) isimli destanların teşekkülü, *Harivamsa* (Krişna'nın Soyağacı, M.S. IV. yy.) ve Puranalar (M.S. 300-1200) gibi başka metinlerin kompozisyonuna kısmen eklenir.

Valmiki'nin *Ramayana*'sı (Rama'nın Kahramanlıkları) muhtemelen Rama'nın henüz bir enkarnasyon olarak düşünülmediği veya Vişnu'nun *avatara*'sının bulunduğu bir tarihe kadar geri gider. Bununla birlikte bize kadar gelen metnin birbirini izleyen oluşum sürecini ortaya çıkarmak imkansızdır. En eski el yazması metnin tarihi M.S. 1020'dir. Birçok hikaye maymun tanrı Hanuman'ın yardımıyla, karısı Lankalı Sita'yı ve adam kaçıran cin Ravana'dan krallığı kurtaran Rama'nın bahtındaki değişikliği anlatır.

Mahabharata (*yuddha*) veya "Bharataların büyük (çatışması)" (Hindistan'ın kuzey prenslerinin atası Bharata'nın soyundan gelenler), birleştirilmiş *İliade* ve *Odyssée*'den sekiz kat daha uzun yüzbin *sloka* (iki veya dört mısradan oluşmuş kıt'alar) içinde destansı bir şiirdir. Bu şiir 5 Pandava kardeşler ile yüz kadar kuzeni Kauravalar arasında Bharata krallığı için yapılan korkunç savaşı anlatır. Tanrı Vişnu'nun avatarı Krişna, Pandavaların tarafını tutar ve onlardan birine, insanlığın en önemli dînî metinlerinden biri sayılan Arjuna'ya, felsefî olan bir ders verir: "Ermiş ilahîsi" *Bhagavadgita*, M.S. II. yy. şiiri, *Mahabharata*'nın (VI 25-42) bölümleri arasına sokulmuştur. Hintli Hamlet, Arjuna, kendi ailesinin mensuplarına karşı savaşmak istemez. Direnişini kırmak için Krişna ona yoganın üç dalını sunar: Aksiyon yogası (*karmayoga*), gnos yogası (*jnanayoga*) ve sofuluk yogası (*bhaktiyoga*). Karmayoga'nın yolu yani yalnızlık ve dünyadan el etek çekme (sannyasa) hususunu artık önceden tasarlayan çözülmüş aksiyon yolu, protestan, özellikle de kalvinist dünyaya dair çileciliğe alışmış olan batıyı etkilemiştir.

Vişnu'nun avatarlar teorisi, M.S. 300-1200 arası "Vişnu'nun Soyağacı" (M.S. IV. yy.) veya *Harivamsa*'da meydana getirilmiş ansiklopedik yazılar olan onsekiz Büyük ve onsekiz Küçük Purana içindeki destanlarda açıklanmıştır. Genel kabul görmüş on avatar şunlardır: Matsya (Balık), Kürma (Kaplumbağa), Varaha (Yaban domuzu), Narasimha (Aslan-Adam), Vamana (Cüce), Parasurama (Baltalı Rama), Rama, Krişna, Buda ve zamanın sonunda gelecek avatar olan Kalki. Puranalar içinde, kozmik dönemlerin karmaşık teorilerin detaylandırıldığı *Yogavasistha* (M.S. X.-XII. yy.) gibi daha başka felsefî kitaplar da vardır. Wendy Doniger, *Dreams, Illusions and Other Realites (1985)* ve *Other Peoples' Myths (1988)* isimli mükemmel kitaplarında, hayret verici bir mühteva tahlili yapmıştır. Geleneksel olarak bir kozmik çevrim (*mahayuga*) dört çağ ihtiva eder: *krta-yuga*, *treta-yuga*, *duapara-yuga* ve *kaliyuga* ki bunlar "altın çağı"na ve bugün içinde yaşadığımız "demir çağı"na kadar birbirini izleyen çağlara az çok tekabül eder. Birçok mahayuga "Brahma'nın bir günü" isimli kozmik bir dönem (*kalpa*) oluşturur. Tanrı Brahma, kendi döneminde yeryüzüne ait (bir *mahakalpa*) üçyüz milyar yıldan daha çok olan, kozmik üçyüz altmış gün ve geceden meydana gelmiş yüz yıl yaşamıştır ve onun hayatı buna rağmen yüce Vişnu'nun bir göz kırpırdatması arasında geçen zamandan daha az sürmüştür. Bir Brahma'nın hayatının sonu, evrenin yok oluşunu (*mahapralaya*) gösterir.

12.6 Badarayana'nın *Brahmasutra*'sının, dokuz Upanişad'ın ve *Bhagavadgita*'nın yorumcusu Sankara'nın (M.S. VIII. yy.) dehası sayesinde, *samkhya* sistemiyle temas eden Vedanta, yenilenmiştir. Sankara felsefesinin "gayr-i düalizm" (*advaitavada*) olduğu söylenir. Zira o, her türlü kişisel özellikten uzak brahman prensibinin mutlak monizmini (tekcilik) ve aşkın (transandantal) bilgisizlik (*avidga*) ile yaratılmış dünyanın aldatıcı (*maya*) karakterini içerir.

Gayr-ı düalizmin başka bir temsilcisi ise, Vaişnava sofuluk (*bhakti*) akımına bağlı Ramanuja'dır (ö. 1137). *Brahma*'nın temel sadeliğini kabul eden Sankara'nın aksine Ramanuja, bu prensibin iç farklılığına (*visista*) inanır. Ramanuja, Samkhiya'dan Vedanta'ya daha eşsiz bir bütünleşmeye yol açar.

Sankara ekolünde yetişmiş olan Madhva (1199-1278) burada bulunuşunun daha ilk yıllarında bizzat kendi düalist (*dvaita*) vizyonunu dünyanın karşısına koyar. Monizm içinde Ramanuja tarafından açılan

gediğe uygun olarak (ki o işi biliyor gibi görünmüyor) Madhva insanın, kozmozun ve tanrının birliğini ve bütünlüğünü inkar eder.

12.7 *Sofuluk Hinduizmi*'nin (*Bhakti*) eskilere dayanan kökleri vardır. Vişnu, Şiva veya Tanrıça'nın zıddı olan ve bizzat kendi *puja* kültünü kendisi meydana getiren sofuluk, Veda kurbanlarının (*yajna*) ve *Agamalar* ile *Tantralar* gibi Veda metinlerinin yerini almıştır.

12.7.1 *Bhagavadgita*'da kurtuluşun üç yolundan biri olarak takdim edilen *bhakti yoga*, 18000 sloka içinde en büyük kutsal kitap olan Vaişnavite'nin merkezinde yer alır. *Bhagavata purana*'ya göre Vişnu-Krişna "saf-temiz *bhakti*'yi sever, geri kalanları gereksiz sayar (*anyad vidambanam*)" (VII 7, 52). Aşk ile ilgili Vaişnavite sofuluğunun temel ifadelerinden birine göre genç Krişna *gopiler*'e ("cow-girl'ler", sürülere bakan kızlar) ilham eder ve onlarla *rasa-lila* denilen aşk dansı yapar. Bu arada her *gopi* onunla dans eder ve kendi Krişna'sını tavlayabilir. *Bhagavata purana*'nın bu sembolik bölümü en önemli *Vaişnava* bayramına da yer verir.

Vişnu sofuluğunun kahramanları ve azizleri vardır. Benares'de XV. yy. geleneğine göre orta halli bir müslümanın evinde doğan şair Kebir, hinduların ve müslümanların hayranlık duydukları büyük bir şahsiyettir. Kebir'in eğer gerçekten bir din birliği düşüncesi olsaydı, o İslâm'ı olduğu kadar Hinduizm'i, ve mollaların eğitimlerini olduğu kadar bilgelerin eğitimlerini de reddederek bunu yapardı. Ne sûfî ne de yogacı olan Kebir, meramını büyük mistiklerin hem kişisel hem de zamanla sınırlı olmayan ifadeleri içinde açıklar.

Müslüman Bangledeş'de doğup, yirmi iki yaşında sofuluk coşkusuyla çok duygulanan Caitanya (1486-1533), bilge Kesava Bharati tarafından giriş ritüeline tâbî tutulur ve sonra Puri'ye (Orissa) yerleşir. Buraya hayran kalır ve Krişna'nın metotlarıyla *kaliyuga*'ya dair öğrencilerine ders verir. Gerçekten, *avidya*'dan (cehalet) kurtulmak için artık gnos gerekmez, aşk yeterlidir. Caitanya herkese Krişna efsanesinden (ermişlerin hayat hikayeleri) bir kişi seçmesini ve bu kişinin Krişna'ya olan aşkının hususi şeklini bizatihi kendisinin de tecrübe etmesini tavsiye eder. Bu kişi, sevgilisi Radha için hissettiği aşkın aynısını Krişna için de hisseder. Öğrencileri bu hali, iki kutsal eşin aynı anda enkarnasyonu olarak kabul ederler. Caitanya, başkalarını yazmaya teşvik etmiş ancak kendisi çok az yazmıştır. Bangladeş'teki etkisi olağanüstüdür. XX. yy.'da bir "diriliş" hareketinin konusu olan Krişna-Caitanya kültü, *Kirşna Consciousness* (1966) ismi altında uluslararası hale gelmiştir. Ra-

ma'nın sofusu şair Tutsidas (yak. 1532-1623) *Ramayana*'yı, popularitesi pek büyük bir bhakti şiire dönüştürmüştür.

12.7.2. Şiva-Pasupata Kültü

Lakulisa tarafından kurulmuş (M.S. II. yy.) ve VII. yy'a doğru Hindistan'ın güneyinde çok büyük bir önem kazanmış olan Şiva-Pasupata Kültü'nün *Mahabharata* içinde olduğu tesbit edilmiştir. Yoga ve tantrik doktrinleri ve uygulamalarını icra eden bir çok Saivit[2] mezhep bulunur. Kalamukhalar ve Kapalikalar antinomist çilede çok başarılıdırlar. VII. yy.'dan itibaren yirmisekiz ortodoks *agama*'yı ve iki yüz kadar yardımcı kitabı (*upagamalar*) inceleyen bir Saivit literatür gelişmiştir. Doktrinal Saivizm'in dışında özellikle Tamilnadu mistikleri denilen altmış üç Nayanmar soyu içinde yayılmış, sofuluk özelliği olan şiirsel bir Saivizm mevcuttur.

12.7.3 Sofuluğun konusunu teşkil eden *bir üçüncü tanrı* çoğu kez Büyük Tanrıça (*Mahadevi*) veya *Sakti* adı verilen Tanrıça'dır (*devi*). M.S. VI. yy.'dan beri mevcut olduğu tesbit edilmiş tanrıçalar Durga ve Kali'nin korkunç görünümleri vardır ve bunlar bazan kanlı kültlerin konusu olurlar. Sakti, Tantrizm'in tam merkezinde yer alır.

12.7.4 *Hinduist Tantrizm* muhtemelen Budist Tantrizm'den önce gelir (*bkz. 3.6*). Hindistan'da M.S. VII. yy.'da iyice yerleşir ve daha sonra IX.-XIV. yy.'lar arası dönemde daha da gelişir. Hinduist Tantrizm'in tanrıları popüler Hinduizm tarafından benimsenir.

Bir Vaişnava Tantrizm'i olduğu halde, Şiva ve onun Sakti'si (dişil enerji) ya da basitçe bir Sakti, Tantrizmin en önemli tanrılarıdırlar. *Agamalar*, *Tantralar* veya *Samhitalar* denilen tantrik yazılardaki doktrinlerin bir kısmı orijinal değildir. Unsurlarının çoğunu Samkhya-yoga'dan almışlardır. Son derece iyi hazırlanmış tantrik uygulamalar hemen hemen yoganınkine benzeyen ince bir psikoloji üzerine kurulmuş, ancak her zaman seksüel telmihleri içeren bir "çift anlatım" içinde dile getirilmiştir. Onlar, giriş ritüeli (*diksa*) sırasında öğrenciye iletilmiş olan *mantralar*'ın esas maddesi olan meditasyona, davranışlara (*mudralar*) ve sembolik imajlara (*mandalalar* ki bunların en basit ve en yaygın olanlarından biri *yantra*'dır), karmaşık seremonilere (*pujalar*) ve son olarak ne ritüel çiftleşmeyi, ne de menî tutmayı önceden varsaymayan cinsel tekniklere vurguda bulunurlar.

12.8. Sihler

Sih kelimesi Pali dilindeki *sikkha* (Sanskritçe, *sisya*) "öğrenci" kelimesinden türetilmiştir. Sihizm muhtemelen *bhakti* modelinin mistik bir dalı olarak düşünülmüştür.

12.8.1. Baba Nanak (1469-1538)

Sihizm'in kurucusu olan *Baba Nanak*, erken yaşlarda dine meyletmiştir. Lahor'lu (Pencap, bugünkü Pakistan) Kşatriyas'ın oğlu olan bu zât, Hinduizm ve İslâm'ı bağdaştırma projesi tasarlar ve *rebab* (Arap menşeli bir enstrüman) ile kendisine eşlik eden bir müslüman müzisyenle beraber şarkı söyleyerek vaaz eder. Yirmidokuz yaşında mistik bir tecrübeden sonra Nanak şunu deklere eder: "Hindular yoktur, müslümanlar yoktur".

Muhtemelen Nanak'ın doktrini, kast sistemindeki katı ayırım ve dînî hayatın garantisi olarak görülen çilecilik ve özellikle de politeizm konusunda Hinduizm'in bir reformu tarzında düşünülmüştür. O, hindulardan yana olduğu gibi müslümanlardan yana da olmuştur.

Politeizme karşı uzlaşmaz bir monoteizm öneren Nanak, tanrının enkarnasyonunun imkansızlığı noktasındaki ısrarında İslâm'dan etkilenir. Fakat tanrı ile vecdî birlik mümkündür ve sih gurular (derviş) bu vecdî birliği elde etmişlerdir. Sihler, *maya* (illüzyonun yaratıcı gücü), reenkarnasyon ve ruh göçlerinin can sıkıcı çevriminin durması gibi *nirvana* doktrinlerini Hinduizm'den miras almışlardır. Maya tarafından yaratılmış Brahma, Vişnu ve Şiva kutsal teslisi oluştururlar. Kurtuluşa ulaşmak için bir guruya sahip olmak, kutsal ismi zihinden tekrarlamak, ilahîler söylemek, faziletli insanlarla beraber olmak kaçınılmazdır. Guruların eğitimlerinden erkekler kadar kadınlar da yararlanırlar. Poligami bazı gurular tarafından uygulansa bile bu bir kural değildir. Asketizm (Çilecilik) ve nefsi köreltme Sihizm'in ruhuna aykırıdır. Tanrı önünde herkes eşittir, kastlar gerekli değildir.

12.8.2 *Guru Nanak'tan sonra dinin başkanlığını sırasıyla aynı soydan dokuz guru* üstlenmiştir. Başkanlık sırası ise, ikinciden itibaren miras yoluyla geçer hale gelmiştir: Angad (1538-1552), Amar Das (1532-1574), Ram Das (1574-1581), Arjan (1581-1606), Har Gobind (1606-1644), Har Rai (1644-1661), Har Krishan (1661-1664), Teg Bahadur (1664-1675), Gobind Singh (1675-1708). Sihlerin Pencap'a özgü karakterler taşıyan kutsal alfabesini Angad düzenlemiştir. Arjan, Emritser

gölü ortasında Altın Tapınak Har Mondar'ı yapmaya başlamış ve Sihlerin *Granth Sahib* veya *Asil Kitabı*'nı (daha sonra *Adî Granth* veya *Birinci Kitap*) hazırlamıştır. Bu kutsal kitap, Arjan'ın ilahîlerini, Japji veya Nanak tarafından meydana getirilmiş olan kutsal duayı, ilk guruların ve onbeş adet selefin, aralarında Kebir'in de (1380-1460) bulunduğu hindu ve müslümanların şarkılarını ve Nanak'tan direkt olarak haber verdiğine inanılan Benares'in kutsalını içinde bulundurur. Kuzey Hindistan'ı fetheden müslüman Moğol hükümdarları (1526-1658) tarafından işkence gören Arjan, oğlu Har Gobind'i silaha sarılmaya teşvik eder. Alkollü içkilere, tütüne, vücudu tahrib eden şeylere düşman olan Sihler, bu askerî faziletleri yerleştirmişler ve özellikle guru Teg Bahadur'un 1675'deki uygulamasından sonra onları gerçek bir güçlü orduya dönüştürmüşlerdir. Onun, savaşçı olarak vaftizinden sonra Singh (Aslan) diye isimlendirilen oğlu Gobind Rai, Khanda-di Pahul'ü veya Kılıç Vaftizi'ni yerine getirmiş olur. Bununla ölene kadar aslanların yanında yer alacağına ant içmiş sayılır. Gobind Rai, Sih toplumunun idari kurallarını düzenlemiş ve isimleri "K" ile başlayan beş şeyi üzerlerinde bulundurmalarını istemiştir. Bunlar: *Kes* (uzun saçlar), *kongha* (tarak), *kripan* (kılıç), *kach* (kısa pantolan) ve *kara* (çelik bilezik). Tüm kast farklılıklarını yürürlükten kaldıran Gobind Singh, aslanlara dönüşmüş paryalardan güçlü bir ordunun başkanı olmuştur. Ölümünden önce guru müessesesini kaldırmıştır. Kendi onuruna *Onuncu Gurı'nun Granth'ı* ismiyle bilinen yeni bir *Granth* meydana getirilmiştir. Bu Granth, Gobind Singh'in Japji'sini, "Yaratıcının Övülüşü"nü (*Akal Ustad*), Tanrı'nın yararlı gücünün sembolü olan Kutsal Kılıç'a ithaf edilen ilahîleri ve on gurunun manzum bir hikayesi olan "Olağanüstü Dram"ı içerir.

12.9 Yeni Hinduizm

Yeni Hinduizm, batılı değerlerle bütünleşmeyi ve batıya yabancı olmayan hint bilgeliğini dile getirmeye çalışan, Hindistan'a dair millî bir harekettir. Bengalli reformcu Rammohan Roy (1774-1833), Hindistan'ın batılılaşması taraftarıdır ve bu amaçla 1828'de Brahmo Samaj'ı kurar. Brahmo=Brahma Samaj'ın fikirleri, daha sonra gelen iki başkan Devendranath Tagore (1817-1905) ve Keshab Candra Sen (1838-1884) tarafından sürdürülmüştür. 1875'de Swami Dayananda (1824-1883), Hindistan'ın dînî geleneklerini korumak ve bütün dünyaya tanıtmak için Arya Samaj isimli bir organizasyon kurar.

Keshab Candra Sen ve Bengalli mistik Ramakrishna'nın (1836-1886) görüşmeleri yeni-vedantik sentezi meydana getirmiştir. Bu vedantik sentez batıda geleneksel Hindistan'ın görünen yüzü olmuştur. Bu durum, Ramakrishna'nın öğrencisi Vivekananda (1863-1902)'nın tarafından 1893'de ChicagoDinler Parlamentosu'nu ziyaretinden itibaren gelişmiştir. Siyasi başkan Mohandas Gandhi (1869-1948) ve Pondichery'li mistik ve yogacı Aurobindo Ghosh (1872-1950) bu dînî iklim içerisinde yetişmişlerdir.

12.10. Popüler Hinduizm

Popüler Hinduizm'de mevsimlik veya hayatın en önemli olaylarını konu alan bir çok bayram kutlanır. Tanrıların en önemli bayramları, İndra (Rakhi-Bandhana), Krişna (Krşna-jayante), Ganeşa (Ganesa-Caturthi), Tanrıça (Navaratra), Şiva (Mahasivaratri) vs. isimli tanrılar adına kutlanır. Büyük ırmakların kaynakları, Varanasi, Vrndavan veya Allahabad gibi şehirlerden oluşan kutsal yerlere (*tirthalar*) hac ziyaretinde bulunmak ve Puri'deki Jagannath bayramı gibi büyük dînî bayramlar az çok genelleştirilmiş dînî uygulamalar arasında sayılabilir.

Aile içi dînî külte gelince bu, kasta, yere ve inançların gelişimine göre değişir. Genellikle bir brahmanist, *Gayatri mantra*'yı okuyarak güneşin doğuşuna selam durmak, tanrılara ve atalara sabah takdimesi ve şaraplar sunmak, *Deva-pujana*'yı yani, özel bir odada korunmuş bulunan "baş tanrı" *İstadevata* gibi tanrı resimlerine tapınmayı ister.

Hayatın en önemli olayları aşağıdaki özel törenler (*samskaralar*) yoluyla ifade edilir: *Saisava samskaralar* (doğum dörenleri), *upanayana* (çocuğun dînî giriş ritüeli töreni), *vihava* (evlilik töreni) ve *sraddha* (cenaze töreni).

12.11 Bibliyografya

Genel olarak bkz., Eliade, H 1, 64-82 et 2,135-146; 191-95; A. Hiltebeitel, *Hinduism*, ER 6, 336-60. Th. J. Hopkins ve A. Hiltebeitel, *Indus Valley Religion*, ER 7, 215-23 ; D.N. Lorenzen, *Saivism: An Overview*, ER 13, 6-11; A. Padoux, *Hindu Tantrism*, ER 14, 274-80; J.T. O'Connell, *Caitanya*, ER 3, 3-4; K. Singh, *Sikhism*, ER 13, 315-20.

Bazı Giriş çalışmaları, Louis Renou, *l'Hindouisme*, Paris 1951; Thomas J. Hopkins, *The Hindu Religious Tradition*, Belmont 1971; Madeleine Biardeau, *l'Hindouisme: anthropologie d'une civilisation*, Paris 1981; David R. Kinsley, *Hinduism:A Cultural Perspective,* Englewood Cliffs

1982. Vedalar konusunda bkz., Jean Varenne, *le Veda, premier* livre sacre de *l'Inde,* 2 cilt, Paris 1967. Eski Hinduizm'de dünya görüşü konusunda bkz., Louis Renou et Jean Filliozat, *l'Inde classique*, 2 cilt, Paris 1947-49; Jan Gonda, *les Religions de l'Inde,cilt*, I, Paris 1962; Madeleine Biardeau et Charles Malamud, *le Sacrifice dans l'Inde ancienne*, Paris 1976; Madeleine Biardeau, *Cosmogonies puraniques,* Paris 1981. Hint mitolojisi konusunda bkz., Wendy Doniger (O'Flaherty), *Hindu Myths,* Harmondsworth 1975; *Dreams, Illusions and Other Realities*, Chicago 1984; *Other Peoples' Myths*, New York 1988.

Yoga konusunda bkz., M. Eliade, le *Yoga:Immortalite et liberte,* Paris 1964.

Bhakti Hareketleri konusunda bkz., V. Raghavan, *The Great Integrators: The* Saint-*Singers of India*, Delhi 1966.

Sihler konusunda bkz., Khushwant Singh, *A History of the Sikhs*, 2cilt, Delhi 1983.

[1] Ana rahmine düşmelerinden ölümlerine kadar, Vedalar çağında ilk üç kast sistemi için oluşturulmuş olgunlaştırıcı ayinler.

[2] Şiva tapınımı. Şiva takipçisi ya da şiva ile ilgili anlamındaki şaiva'dan gelir ve şhavaizm olarak da literalize edililir. Vaisnavizm ile birlikte Hind vadisi medeniyetinin Aryan öncesi kültüründe kökleri olan Hinduizm'deki Yüce Varlık tapınımının ve sembolleştirilmesinin iki büyük tarzından biridir.

13
HİTİT DİNLERİ

13.1 M.Ö. ikibin yılının ortasından M.Ö. XII. yy.'ın başındaki istilalara kadar *Hitit İmparatorluğu* hemen tüm Anadolu (bugünkü Türkiye) üzerine yayılmıştır. Hitit İmparatorluğu'nun lenguistik ve dînî farklılığı, Hattîler, Hurriler, Samiler ve Hititler'den (Hint-Avrupalılar) oluşan toplumların etnik farklılığından kaynaklanır. Burada incelenecek olan mitlerin büyük bir kısmı Hitit menşeli değildir, ancak Hitit diline ve kültüne sokulmuştur. Orta Anadolu platosu üzerindeki başkenti Hattuşaş Boğazköy, imparatorluğun doruğunda idi. Boğazköy'de yapılan arkeolojik kazılar neticesinde bulunan köşeli tabletler, heykeller, birçok tapınak ve sunak veya yazılıkaya içinde yontulmuş mezar, Hititlerin kültürü ile ilgili bilgimizi büyük ölçüde derinleştirir.

Hitit panteonu çok zengindi, ancak bazı önemli tanrılar sadece kent tapınaklarında yüceltilirdi. Eski Yakın-Doğu'nun her yerinde din adamları tarafından yıkanan, giydirilen, doyurulan ve eğlendirilen insan formundaki tanrıların tapınaklarda ikamet ettiklerine inanılırdı. Çok sayıda olan ve Hitit takviminde yer alan bir kısım bayram günlerinde heykeller, muhafaza edildikleri kutsal yerlerinden çıkarılırdı. Tapınakların dînî fonksiyonları dışında ekonomik bir fonksiyonu da vardı. Onlar yiyecek ambarları olarak kullanılırdı. Tapınağın ayrıca kendi-

ne ait toprakları, çiftlik sahipleri ve zanaatçıları vardı. Tanrılar arasında en önemlileri, asıl ismi Teshub olan Fırtına Tanrısı, oğlu Telepinu ve özellikle Arinna'nın güneş tanrıçası olarak kendisine ibadet edilen ve birçok isim ve yüzle temsil edilen Büyük Tanrıça idi. Tanrıların genellikle eşleri vardı. Hitit krallığı kutsal bir müessese idi. Hitit kralları savaş zamanlarında törenlere başkanlık etmek için hiç vakit kaybetmeden kendi evlerinde toplanırlardı. Genellikle kraliçelerine eşlik eden krallar, tüm halkı temsil eden büyük din adamlarının görevlerini üstlenerek tanrıya hizmet ederlerdi. Öldükten sonra onlar tanrıların bizzat kendileri olurlar ve heykelleri de ilahî özellik kazanırdı.

Kahinlik, resmî kültün en önemli kısımlarından biriydi ve Mezopotamyalılar tarzında, bir hayvan kurbanının barsaklarının dış görünüşüyle extispice (kurban edilen bir hayvanın barsaklarını büyüsel bir yolla okuma) veya tahmine varıncaya kadar krallığa dair rüya tabirlerinin birçok metodunu içerirdi. Kuşların uçuşu, yılanların ve kurbanlık hayvanların hareketini inceleme gibi başka birçok kehanet uygulamaları konusunda yazılı belgeler vardır. Kehanet tekniklerinin çoğu, durumun genel bir tablosunu hazırlamak için ikili cevaptan oluşan (evet/hayır) bir seri sorudan ibarettir. Cevaplar, kralın kaderini, zamanın geçişini veya savaşı temsil eden ve üzerinde büyük bir heykelin hareket ettiği karolara yerleştirilmiş bir yapıdan okunurdu. Kahinlere düzenli olarak başvurulurdu. Ayrıca tanrı veya tanrıça üzüntülü göründükleri andan itibaren devreye kahinler girerdi.

13.2. MitolojiTanrılar'ın ritüel kızgınlığı ve yatışması, görünmeyen tanrı mitinin merkezinde yer alır. Bu görünmeyen tanrı, gizlice çekip giden ve doğal felaketleri harekete geçiren Telepinu'dur. (Din adamları bu tür bir davranış içinde tanrının kızgınlığının sebeplerini belirtirler ve onu yatıştırmaya çalışırlardı). Mitte, tanrıça tarafından gönderilen bir arı, Telepinu'yu bir korulukta uyurken bulur, ona dokunur ve o da irkilerek uyanır. Tanrıça Kamrushepa Telepinu'yu törenler ve formüllerle yatıştırmaya gelir, onu barışçı düzenine yeniden geri döndürür.

Bir tanrının ortadan kaybolması ve yeniden geri dönmesini konu edinen ve aynı zamanda tanrı ile dev arasındaki mücadele temasını da işleyen bir diğer mit, Grek'te bilindiği gibi Yakın Doğu'da da bilinir. Yılan İlluyanka, Tempête tanrısına galip gelir ve tanrıça İnara, insan Hupashiya'ya, yılana saldırmasını önerir. Hupashiya bu öneriyi, tanrıçanın kendisine verilmesi şartıyla kabul eder. İnara büyük bir şölen hazırlar

ve bu şölende İlluyanka ve ailesi yer içerler; o kadar içerler ki artık kendi çalışma odalarına bile geçemez olurlar. Hupashiya onları iple bağlar ve Tempète tanrısı onları öldürür. Aynı tabletin sunduğu başka bir versiyonda, İlluyanka, Tempète tanrısını yenilgiye uğratır ve kalbiyle gözlerini alır. Tempète tanrısının öldürücü bir oğlu vardır ve bu oğul İlluyanka'nın kızıyla evlenir. Geleneğe göre kayınpeder damada arzu ettiği armağanı verir; bu olayda Tempète tanrısının oğlu, babasının kalbinin ve gözlerinin geri verilmesini ister. Böylece kavga şartları oluşur. Tempète tanrısı İlluyanka'yı yenilgiye uğratır ve öldürür. Ancak bununla birlikte, kayınpederinin tarafını tutan kendi oğlunu da öldürmek zorunda kalır.

Başka bir mit ise, ilk tanrıların peşpeşe gelen savaşlarını tasvir eder. Tanrıların ilk kralı olan Alalu, kendi sâkîsi (içki dağıtıcı) Anu tarafından dokuz sene sonra tahttan indirilir. Alalu'nun oğlu Kumarbi dokuz sene boyunca Anu'ya hizmet eder, sonra o da Anu'yu tahttan indirir, onu toprağa yatırır ve cinsel organlarını ısırarak göğe kaçmasına engel olur. Bu başarının arkasından Anu'dan etkilenen Kumarbi üç tanrı doğurur; Kumarbi'nin halefi olan Orage tanrısı Teshub, bunlardan biridir.

Mitin sonraki bölümü olan *Ullikummi'nin şarkısı*'nda Kumarbi, tanrıların krallığını yeniden ele geçirmek için var gücüyle çalışır. Büyük bir kayalık belirleyerek Ullikummi taşından korkunç bir dev doğurur. O dev göğe kadar büyür ve tanrılarla insanların varlığını tehlikeye atan Teshub'a saldırarak onu bozguna uğratır. Yeri gökten koparan bıçağı elde eden eski tanrılardan Ea, bu bıçağı, korkmuş tanrıların emrine verir. Teshub, devi ancak, ayakları taştan kesildikten sonra yenilgiye uğratabilir.

13.3 Bibliyografya

Eliade, H 1, 43-7; H. Hoffner, Jr., *Hittite Religion*, ER 6, 408-14. R. Labat'da M. Vieyra tarafından çevirilmiş metinler için bkz., *les Religions Proche-Orient: Textes et Traditions Sacrees Babyloniennes, ougaritiques et Hittites*, Harmondsworth 1972 (1952).

14
İSLÂM

14.0 İslâm kelimesi, *silm* kökünün dördüncü babından türemiştir: *Esleme*, "boyun eğmek" ve "Allah'a boyun eğme" manasına gelir. Müslüman terimiyle aynı anlama gelen *müslim*, ism-i fail olup "Allah'a boyun eğen kişi" demektir.

İnsanlığın en önemli dinlerinden biri olan İslâm, bugün tüm kıtalarda varlığını sürdürür. Orta-Doğu, Küçük Asya, Kafkasya bölgesinde, alt kıta Hindistan'ın kuzeyinde, Güney Asya'da ve Endonezya'da, Kuzey ve Doğu Afrika'da hakim bir dindir.

14.1 İslâm öncesi Arabistan, semitik politeizmin, araplaşan yahudiliğin ve Bizans hristiyanlığının yurdudur. Büyük ticaret yollarının içinden geçtiği kuzey ve doğu bölgeleri, Helenizm ve Romalılardan oldukça etkilenmiştir. Muhammed zamanında kabileye ait tanrılar kültü, Güneş, Ay ve Venüs merkezli eski astrolojik dini, arka plana atmıştı. Kabileye ait en önemli tanrıya, meteorik bir taş, belki de bir ağaç veya bir odun şekli altında ibadet edilirdi. Bu tanrıya tapınaklar yapılır, kendisine takdimelerde bulunulur ve onuruna kurbanlar sunulurdu. Her yerde bulunduklarına inanılan ve *cin* diye isimlendirilen, genellikle kötü oldukları kabul edilen ruhların varlığı, İslâm'dan önce de sonra da evrensel olarak bilinirdi. Büyük Arap tanrıçaları[1] yanında Allah'a (Tan-

rı) daha çok saygı gösterilir ve yüceltilirdi. Bayramlar, oruçlar ve hac ziyaretleri en önemli dînî uygulamalardı. er-Rahman kültünün henoteizmi de monoteizmi de bilinmekteydi. Büyük ve güçlü yahudi kabileleri, ismi sonradan Medine (şehir) olan Yesrib'in yeşil bölgelerindeki kent merkezlerine yerleşmişlerdi. Hristiyan misyonerler birkaç proseliti (Musa dinine girmiş pagan) hristiyanlığa sokmuşlardı (Muhammed'in ilk hanımının ailesinden birisi de bunlardandı). M.S. VI. yy.'da Mekke, duvarında ünlü siyah meteor taşı (el-Hacerü'l-Esved) bulunan Ka'be ile Orta Arabistan'ın dînî merkezi ve en önemli ticaret şehri idi. Orada yaşayanların sosyal yapıları, kabbalıkları, ekonomik farklılıkları ve çökmüş ahlakları, bütün hayatı boyunca Muhammed'i üzmüştü.

14.2. Muhammed Mekke'nin ticaretle uğraşan bir ailesi içinde (Kureyş kabilesinin Haşimîler kolu) 570 civarında doğdu. Anne-babasının ölümü sebebiyle dedesinin yanında yetim olarak kaldı ve orada ticari girişimlerine başladı. Yirmibeş yaşında iken, kendisine iş veren Hatice isminde kırk yaşındaki zengin ve dul bir kadınla evlendi. 610 yılına doğru, Mekke yakınındaki mağaralarda yalnız olarak düşünceye dalma halini periyodik olarak sürdürmekteydi ki, bazı görüntüler ve sesli vahiyler almaya başladı. Rivayete göre baş melek Cebrail ona göründü ve bir kitap göstererek[2] okumasını istedi (İkra'! "Oku"). Muhammed bir kaç sefer okuma bilmediğini açıklamasına rağmen meleğin ısrarı neticesinde zorlanmaksızın okuyabildi. Allah, İsrail peygamberlerinde olduğu gibi ona da muazzam bir güç verdi ve genelde tüm düşmanlarının, özellikle de Mekkelilerin kötü hilelerini kendisine bildirdi. Muhammed bir süre vahiylerinden ve peygamberlik görevinden sadece en yakın çevresindekilere bahsetti, fakat kendisine bağlı olanların sayısı gittikçe çoğaldı ve bir araya gelmeleri sıklaştı. Üç yıl boyunca tevhid inancını halka anlatmaya çalıştı, ancak takdirden çok muhalefetle karşılaştı. Kabilesinden çok azı onu korumaya devam ettiler.

Takip eden yıllar içinde kendisine gelen vahiyler devam etti ve bu vahiylerin birçoğu Kur'an teolojisini oluşturdu. Vahiylerden biri daha sonra iptal edildi ve şeytana maledildi, zira bu iptal edilen vahiy, halkın sevdiği, kuvvetli ve yöresel üç tanrıçaya Allah'ın yakınında bir aracılık rolü tahsis ediyordu[3]. Muhammed taraftar kazandıkça mesajına karşı muhalefet de şiddetleniyordu. O, yalan söylemekle suçlanıyor, peygamberliğinin doğru olup olmadığını ispatlaması için kendisinden mucizeler göstermesi isteniyordu; bu yüzden hayatı tehlikedeydi. Davasını ya-

yacağı yeni şehirler aradı; Mekke'nin 400 km. kuzeyinde kurulmuş olan ve içinde birçok yahudinin de barındığı Medine'nin kabileleri tarafından kabulle karşılandı. Muhammed'in taraftarları oraya yerleşmeye başladılar ve kendisi de dava arkadaşı Ebu Bekir ile birlikte 622'de gizlice Medine'ye hareket etti. Bu olay, İslâmî yılbaşının başlangıcını belirten *hicret* terimiyle isimlendirilir. Ancak 622'nin Hicret yılına ilave edilmesi tarzında basit bir formülle mîlâdî yılın hesaplanması zordur, zira İslâmî dînî takvim aya göredir ve sadece üçyüz elli dört gündür.

Medine'de on seneyi sürgünde geçiren Muhammed vahiy almaya devam eder. Sözleri ve fiillerinin yazılmasıyla meydana gelen ve müslüman hayatının bütün kurallarını oluşturan *hadisler*, geleneğin[4] bir parçasıdır. Bu zaman zarfında, taraftarlarının dînî hayatının idaresi Muhammed'i meşgul etmeye devam eder. Medineli ve özellikle de Mekkeli düşmanlarına karşı kervanları takip ederek cezalandırma maksadıyla bir çok sefer düzenler. Bu faaliyetler iki şehir arasındaki bir savaşla sona erer, savaş boyunca Mekkelilerin ihtidası amacıyla görüşmelere son verilir[5]. Nihayet Muhammed ve ordusu, namaz için yön merkezi (*kıble*) ve tüm müslümanların *hac* yeri olan Mekke'yi işgal eder[6]. İslâm'ı muazzam bir güce ulaştıran Muhammed, 632'de Medine'de, erkek evlat miras bırakmaksızın vefat eder.

14.3. *Karae*'den "okumak, ezber okumak" manasına gelen Kur'an kelimesi, müslümanlara göre Cebrail tarafından, Kitab-ı Mukaddes'e ait peygamberler halkasının sonuncusu Muhammed'e getirilen Allah'ın kitabıdır. Yani tabiri caizse, yahudi ve hristiyan kutsal kitaplarına karşı çıkmadan, onları aslî haliyle doğrulayan ve onlara halef olan yeni bir "Yeni Ahid" söz konusudur. Yuhanna İncili'nin ve Kilise Babaları'nın platoncu yorumunda İsa'nın, Tanrı'nın Kelimesi (*logos*) olma fonksiyonu bulunduğu gibi, Kur'an'ın da Allah'ın ezelî ebedî bir kelamı olma fonksiyonu vardır. Ancak Muhammed'e gelince o, böyle bir fonksiyon üstlenmez. O, beşerî bir kişilik ile görünmüş olmaktan başka bir özelliği kabul etmez; zira Muhammed seçkin ve hatasız olmasına rağmen bütünüyle beşerdir. Muhammed kendisine gelen vahiyleri birçok vahiy katibine yazdırmıştır. Vefatından sonra pek çok yazılı belgelerle ve canlı şahitlerle onun sözleri kayıt altına alınmıştır. Kur'an'ın bütün metni ilk halifeler zamanında bir araya getirilmiş ve geride kalan parçalar halindeki cüzler yok edilmiştir. Kur'an, *sure* ismi verilen 114 bölümden oluşur ve *ayet* ismi verilen kısımların miktarı çeşitli metodlara göre de-

ğişebilir. Sureler kronolojik olarak ve konularına göre bir düzen içinde tanzim edilmemiştir, fakat uzunluklarına göre tersten yani sağdan sola sıralanmıştır. Öyle ki, Mekke'de inen ilk şiirsel ifadeler olan (seci'li) vahiyler mushafın sonunda bulunur, en uzun *sureler* ise baş tarafındadır. Her surenin bir ismi vardır ve *Besmele* (Bismillahirrahmanirrahim) "Bağışlayıcı, merhamet edici Allah'ın adıyla" isimli ayetle başlar. Surelerin bazıları belki de kendilerine ait olan ayetler bütününü gösteren sembolik harflerle (hurûf-u mukattaa) belirtilmişlerdir. Kitap, seci'li nesir halinde yazılmış, güzel ve etkili bir imaj bırakır.

Kur'an'ın gelişi, Tevrat ve İnciller'e sahip olan yahudi ve hristiyanlar gibi, Arapların da "ehl-i kitab" toplumu olma arzularını gerçekleştirmiştir. Kur'an'ın iki büyük ana konusu; tek tanrı inancı (tevhid) ile Allah'ın kudreti, tabiat ve insanların Allah ile olan ilişkilerinin belirlenmesidir. Evrenin, insanların ve ruhların yegane yaratıcısı olan Allah, merhametlidir ve adildir. O'nun herşeyi bilen ve herşeye kadir olan (alîm, kadîr) gibi sıfatlarını tasvir eden isimleri vardır. İnsanlar Rabb'ın ayrıcalıklı kullarıdır ve Adem'e secde etmeyi reddettiği için gökten (cennetten) kovulan, meleklikten çıkarılan İblis'in (şeytan) sık sık iğvasına kapılan bu kulların, Allah'ın emirlerini bilmemeleri ihtimal dahilindedir (2, 32-33; *Adem ve Havva'nın hayatı* Kitab-ı Mukaddes apokrifleri içinde anlatılır). Hesap gününde tüm ölüler diriltilecek, amelleri mizanda tartılacak ve ebedî olarak ya cennete ya da cehenneme gönderilecektir[7]. Kur'an, Kitab-ı Mukaddes'le ilgili birçok kıssayı (Adem ve Havva, Yusuf'un maceraları, İbrahim'in ve İsmail'in tevhidciliği) ve Peygamber'in hayatına ait sünnetlerle, İslam şeriatının temelini oluşturan birçok ahlâkî çağrıyı tekrarlar. Mekke tüccarlarının bencillikleri kesin olarak kınanırken, cömertlik ve doğruluk tekrar tekrar tavsiye edilir.

Müslümanın dînî hayatının temel uygulamaları günlük namazlar (*salât*), zekat, Ramazan orucu ve Mekke'ye hac ziyaretinde bulunmaktır. Müslümanın genel ibadet tarzı VII. yy.'ın sonunda yerleşmiştir. Her müslüman, minareden müezzin tarafından okunan ezan ile bildirilen, günlük beş vakit namazı ifa eder. Müslümanın camide bulunması zorunlu değildir. Nerede olursa olsun ilk önce usulüne uygun olarak abdest alması gerekir (*vudû'*), sonra Mekke tarafına döner (*kıble*), *şehadet* (müslümanın amentüsü) ve tekbir (Allahü Ekber) gibi Kur'ânî cümleler de okur ve iki defa secdeye varır ve diğer rekatlarla devam eder. Camide *kıble*, adına *mihrab* denilen duvarın içine doğru bir girinti ile be-

lirtilir. Cemaatle namaz bir imamın önderliğinde ifa edilir. Her cuma (*yevmü'l-cumu'a*) *hatib* (halifenin veya devlet başkanının vekili), yüksek bir kürsüden (*minber*) cemaate hitap eder, en büyük merkezî camide, cemaatin önünde bir hutbe irad eder. Camilerin sunağı yoktur, zira onlar, ne bazı hristiyan kiliseleri gibi kurbanlar takdim edilen tapınaklardır, ne de buralara yahudi sinagoglarında olduğu gibi vahyin kutsal tomarları konulur. Bununla birlikte cami (*mescid*) kutsal bir mekandır; belki bir velînin kabri ya da Peygamber'in kutsal emanetleri burada bulunabilir.

Sosyal ve hukukî reformlar, Muhammed'in dînî reformunun arkasından gelmiştir. Müslüman gelenek; medenî hukuk, evli eşlerin kendi aralarındaki, anne-babanın, çocukların, köle sahiplerinin ve gayr-i müslimlere karşı müslümanların uymaları gereken davranış kuralları üzerine temellenmiştir. Tefecilik yasaklanmış, besinlerle ilgili hükümler açıklanmıştır. Kadınların konumu iyileştirilmiştir: Onlar erkeğin aldığı mirasın yarısını alırlar. Meseleci (kazuistik) Kur'ân, dört evliliğe kadar izin vermiştir, ancak bir kadınla yetinmeyi tavsiye etmiştir. Hukukçuların bu uygulama konusunda çelişkili görüşleri vardır.

14.4. Halifelik ve Ayrılık. Muhammed vefat edince (M.S. 632) yeğeni ve damadı Ali b. Ebü Talib ve amcası İbn Abbas[8] cansız bedeni karşısında saygı ve sevgiyle bekleyerek geceyi geçirirler. Diğer müslümanlar ise, Peygamber'den sonra müslümanların başına geçecek kimseyi veya halifeyi (Halife, *H.L.F.*'den "izlemek, takip etmek") seçmek için toplanırlar. Halife, başka hiçbir insanda olmaması gereken iki fonksiyonu kendisinde toplar: Müminlerin emiri (*Emîrü'l-mü'minîn*) olmaktan kaynaklanan askerî fonksiyon ve müslümanların imamı (*İmamü'l-müslimîn*) olmaktan kaynaklanan dînî fonksiyon. Meclis uzun görüşmelerden sonra sabaha karşı ilk halife olarak, Peygamber'in kayınpederi, Medine yolundaki hicret arkadaşı ve kendi yerine cemaatle namazları kıldırması için atadığı, Ebu Bekir'in olmasına karar verir. Halifeliğinin iki yılı boyunca Ebu Bekir, Arabistan üzerinde kesin olarak müslüman hakimiyetini yerleştirir ve ayaklanan bedevîlerle Bizans Suriye'sine karşı seferler düzenler. Ebu Bekir'in halefi ve sünnî silsilenin ikinci halifesi Ömer, (634-644) Suriye'yi ve Mısır ile Mezopotamya'nın büyük bir bölümünü fetheder. Ömer'in vefatından sonra büyük dînî ayrılıklar başlar. Bu ayrılıklar sünnî mezheplerden bir çoğunun 272'de kuruluşunu tamamlamasıyla sona erdi. Peygamber'in yeğeni ve kızı Fatıma ile evli-

liği sebebiyle damadı olan Ali'nin taraftarları, onun halifelik görevini alması beklentisi içerisindeydiler, fakat Muhammed'in eski düşmanları Mekke'li Emevî ailesinin ileri gelenlerinden Osman (644-656), onun yerine seçilir. Şiî ("taraftarlar", Ali Şîası'nın taraftarları "Ali'nin tarafı") *Rafizîlerin* ("[ilk halifeleri] reddedenler") ideolojisi, halifeliğin daha yakın akrabalık bağlarına uygun olarak temellenmesini istiyordu. Onlara göre halife, sadece Kureyşli değil, aynı zamanda Haşimî ve Fatımî, yani yalnız Peygamber'in soyundan değil, bununla birlikte ailesinden ve Fatıma ile Ali b. Ebû Talib'in evliliğinden doğan çocuklardan olmalıydı. Diğer bir ifadeyle *Şia*, bir Alevî hanedanı kurmak istiyordu, fakat bir Emevî hanedanı kararı çıktı.

656'da Emevî soyundan gelen Osman, Ali taraftarlarından bir grup tarafından katledilmiş ve bu hadiseden sonra Ali, katilleri kınamamıştır. Halife seçilen Ali (sünnî halifelik sırasında dördüncü), kendisini cinayetin suç ortağı olarak itham eden Suriye'nin güçlü Emevî valisi Muaviye ve onun Mısır fatihi kurnaz komutanı Amr b. el-As'a karşı muazzam bir mücadeleye girişmek zorunda kalacaktır. O, Muaviye'ye karşı Fırat üzerinde yaptığı savaşı kazanmak üzereyken (657), Amr b. el-As Kur'an yapraklarını adamlarının mızraklarına taktı ve Ali'nin ordusu geri çekildi. Aynı Amr b. el-As, Ali ile Muaviye arasında bir hakemlik önerdi, göstermiş olduğu bu son ustaca davranış ile Şiîlerin yenilmiş sayılacağını tasarladı. Ortaya çıkan yeni bir anlaşmazlığı, daha çok Ali, kendi yüce haya duyguları içinde önledi: Ordusunun kalabalık bir grubu olan Hâricîler (*H.R.C.*'den "çıkmak, gitmek"), *Allah'tan başka hakemin olamayacağı* düşüncesini ileri sürerek, insanların hakemliğini tanımadılar. İslam'ın katı ilkeci grubu (püritenleri) olan hâriciler, hanedanlık soyunu teşekkül ettirmekle çok fazla uğraşmıyorlardı. Onlar halifenin seçimle tespit edilmesini ve kabile veya ırk ayırımı olmadan en dindar müslümana verilmesini arzu ediyorlardı: Eğer bu ölçüye Habeşli bir köle dahi layık ise, halifeliğe onun, bir Kureyşli'den daha fazla hakkı olmalıydı. Müslümanların çoğunluğunun kabul ettiği başka anlayış biçimleri tarafından, onların bu doktrini kabul görmemiştir. Onlar için ümmetin mensuplarının kalitesinin düşeceği endişesi daha ciddi bir hususu, aksi takdirde ortaçağ hristiyanlığındaki afaroz gibi bir durum ortaya çıkardı. Oysa daha sonraları hristiyan katı ilkecilerinin aksine, müslüman katı ilkeciler (Haricîler) imanın yeterli olmadığını, kişinin gerçek mü'min olabilmesi için amellerini yerine getirmesi gerektiğini belirtmişlerdir. Buna göre, günah işleyen bir müslümanın, mü'minin ce-

maatinin üyesi olması sona erecekti. Ahlakî aşırılığın bu önemli kaygısı, Haricîler'de, tarihî gerçeği yeniden canlandırma titizliğinden kaynaklanmıştı. Onlar Kur'an'ın tümünün vahyedilmediğini kabul ediyorlardı. Ali, Muaviye ile çatışmak yerine, onu bırakıp Haricîler'e karşı mücadele etmeye başladı ve onlar da Ali'yi, 661'de bir süikast düzenleyerek ortadan kaldırdılar. Bundan sonra halifelik, Şam Emevîler hanedanlığının (661-750) kurucusu Muaviye'ye geçti.

14.5. Ülke Topraklarının Genişlemesi. İlk dört halife (632-661) İran'dan Mısır'a kadar Yakın-Doğu'yu fethetmişlerdi. Şam 635'te, Kudüs, Antakya ve Basra ise, 638'de düştü. Fetihler hızlı bir ivme kazanarak ardarda geldi: İran (637-650), Mısır (639-642). 661'den 750'ye kadar Şam Emevîleri, hilafet topraklarını doğuda Afganistan'a, batıda ise Kuzey Afrika ve İspanya'ya kadar genişletmeye devam ettiler. Berberîlerin bölgesel özerklik istemesini ustalıkla değerlendirenler, şiîlik (özellikle haricîlik) kartını da kullanarak fethe karşı koymaya çalıştılar. 711'de müslüman ordusu, Afrika'ya (Afrika'nın kuzeyine) geçti ve batının en ucuna (*Mağrib el-Aksâ*'ya), Cebel-i Tarık boğazına vardı. Sonra muhtemelen Ceuta'lı Bizans valisi ve yahudilerin yardımıyla, kent merkezleri sıkıştırıldı, Endülüs'ün (bilinen etimolojisi belki de *Vondalicia*) ve bugünkü İspanya ve Portekiz'i içine alan İberya Yarımadasının Vizigotlar krallığının fethi gerçekleştirildi. Tolèdo'nun başkenti düştükten sonra, Araplar Pireneler'e kadar mutlak bir hakimiyet kurdular. Özellikle Charles Martel, onların Fransa'ya yaklaşmalarını Poitiers'de frenlediği zaman (732) hızları dağlarda kesildi. 750'de Bağdat'lı Abbasîler tarafından tahttan indirilen son Emevîler, Endülüs'e sığınacaklardı. Muhteşem Kurtuba (Cordobe) Halifeliği, 756'dan, "grup kralları"nın anarşi dönemine kadar (1031'den 1090'a) devam etti. Sonra İspanya'nın kuzeyindeki hristiyan devletler, kararlı bir yarma harekatı gerçekleştirip 1085'de Tolèdo'yu geri aldılar. Murabıt (1090-1145) ve Muvahhid berberî (1157-1223) hanedanlıkları tarafından arka arkaya işgal edilen İspanya, müslümanlar tarafından yavaş yavaş boşaltılmaya başlandı. 1492'ye kadar Akdeniz kıyısı üzerinde dar bir toprak şeridi içinde Granada Nasrîler (Beni Ahmer) emirliği olarak kaldılar. 827'de Afrika'lı Ağlebiler Sicilya'nın ve İtalya'nın güneyinin fethi için harekete geçtiler, fakat Bizanslılar tarafından geri püskürtüldüler. 902'de işgal edilen ada 909'da Fatımîlere geçti ve hemen 948'de bağımsızlığına kavuştu. 1091'de ise Normanlar tarafından alındı. X. yy.'da müslüman olan İs-

lam'ın güçlü insanları Türkler ve XI. yy. itibaren özellikle de Selçuklular 1058'de Abbasilerin tahtını ele geçirdiler. Onlar da Moğollar (1300'e doğru müslüman oldular) tarafından 1258'de devrildiler. Moğollar Irak'ı işgal ettiler, fakat 1517'de Osmanlı işgaline kadar Mısır'ı kontrolleri altında tutan Memlük Türkleri tarafından durduruldular. İslam XIV. yy.'dan XIX. yy.'a kadar, 1301(1299 ç.)'de Küçük Asya'da kurulan muhteşem Osmanlı İmparatorluğu tarafından temsil edildi. 1453'de Osmanlılar Kostantinapol'ü fethettiler ve burası onların başkentleri oldu (İstanbul). Memlük Türkleri saltanatlarını doğuda Delhi'de kurdular (1206-1526). 1526'dan 1658'e kadar Kuzey Hindistan, Moğolların torunları olan Büyük Moğol (Bâbür) İslam İmparatorluğuna boyun eğecektir. Endonezya ve Malezya, müslüman devletleri birbirine bağlayan ticaret yolları arasında ihtida etmiş büyük bir bölgedir. Aynı durum güney sahrasına ait bazı Afrika bölgeleri için de geçerlidir.

14.6. Şiîlik

İslam Şiîliği'nin her zaman, nesebî, kelâmî ve siyasi olarak karmaşık üç boyutu olmuştur. Büyük dînî gruplar, aralarındaki farklılıklara rağmen, düşmanlarının İslam'a mensubiyeti konusunda kesinlikle şüpheye düşmezler, ancak yalnızca geleneksel ilkelere uygunlukları noktasında tereddüte kapılırlar. İslam'ın sınırları sadece, imamların ulûhiyetini ve ruhların tenasühü (*tenasühü'l-ervah*) inancını benimseyen bazı aşırı mezhepleri (*gulât*) reddeder.

Fatıma'nın Ali'den, Hasan ve Hüseyin isimli iki oğlu oldu. Ali'nin vefatından sonra Irak'ta Kûfe'nin merkezindeki şiîler, halife ilan etmek için Hasan'ın etrafında toplanırlar, fakat Hasan herkesin önünde böyle çok yüce bir ödülü reddeder ve 670 veya 678'de Medine'de günlerini tamamlar. 680'de Muaviye'nin ölümünden sonra Hüseyin ve maiyeti Kûfe'li taraftarlarına katılmak isterler, ancak Muaviye'nin oğlu ve halefi Yezid tarafından gönderilen süvarilerce engellenirler. Hüseyin, 10 Muharrem 680'de Kerbelâ'da bir çarpışma sırasında şehit edilir. Bugüne kadar *âşûre* [Muharrem'in "*onuncu*" günü], şiîlerin yas günü olarak kabul edilir. Hüseyin ölüce, şiîlerin umutları Ali'nin diğer oğlu Muhammed İbn el-Hanefiyye'de toplanır ve kendisinin haberi olmadan, İslâm'a girmiş yerli halkın (*mevâlî*) desteğiyle, soylu kişi el-Muhtar tarafından, Allah'ın tayin ettiği halife (Mehdi)olarak, ilan edilir. Fakat Muhammed İbn el-Hanefiyye, Muhtar ile aralarındaki bağı koparıp Medine'de sessizce yaşamaya devam eder, bir müddet sonra kanlı son, burada onu da bulur. El-Muhtar'ın taraftarı olan Keysan, ilk şiî doktrinini ortaya ko-

yar. Ona göre meşru halifeler sadece Ali, Hasan, Hüseyin ve Muhammed'dir. Bazıları, Muhammed'in ölümünü ve Mehdî isminin, gelişi eskatolojik alametlerle önceden haber verilecek olan dağda gizlenmiş halifeye işaret ettiği inancını reddederler.

14.6.1.Şiî doktrinlerinin en etkilisi, halifeleri Kerbelâ şehidinin soyuna göre sayar. Hüseyin'in, Şia'nın umutlarına tamamen yabancı bir oğlu ve bir de torunu vardı. Oğlu Ali, Zeynelâbidin diye, torunu Muhammed ise, el-Bâkır diye künyelenmiştir. Emevî karşıtı savaşla daha çok ilgilenen ve Muhammed el-Bâkır'ın ana ya da baba bir kardeşi Zeyd b. Ali, ilk halifelere karşı daha uzlaşmacı bir tavır sergiliyordu, ancak idare etme hakkının sadece Emevîler'de olduğu, halifenin sadece Haşimîlerden olması ve veraset yoluyla geçmesi gerektiği iddiasını reddediyordu. Zeyd, 740'da mücadelesine daha yeni başladığı sırada öldü.

Bir müddet sonra Haşimî ailesinden Peygamber'in amcası[9] İbn Abbas, şiîlerin desteğiyle, halifelik görevini ısrarla bir hak olarak talep eder. 749'da Abbasîlerin siyah bayrakları Kûfe'de Emevîlerin beyaz bayraklarının yerini alır. Abbasîler Bağdat'ın yeni merkezine yerleşirler, kendilerini pratik olarak iktidara taşıyan şiîlerle bütün bağları koparırlar ve Ali'nin soyundan gelenleri dikkatle koruyup gözetirler.

İki büyük şiî akımı tarihi içinde en önemli kişi şüphesiz Ca'fer es-Sâdık'tır. Onu halife önerenlerle, tanrılaştıran müfritler arasına net bir mesafe koyulmuştur. Ca'fer'in, Abdullah el-Eftâh, İsmail ve Musa el-Kâzım isimli üç oğlu vardır. İsmail (755) babasından önce, Abdullah (766) ise ondan birkaç ay sonra ölmüştür. Şiîler *İsnâaşeriyye* (oniki halifeyi tanıyanlar) diye isimlendirilmişlerdir. Ve bunların en çoğu ve en güçlüleri bugüne kadar hep İran'da olagelmiştir. Halifelik Ca'fer'den, lakabı el-Kâzım olan Musa'ya (Abbâsîlerden Harun er-Reşîd'in Bağdat'taki esiri) ve çocuklarına geçmiştir: Bunlar sırasıyla, 817'de Me'mun'un halefi olarak tayin edilen Ali er-Rızâ, Muhammed el-Cevâd, Ali el-Hâdî ve 873'de erkek evlad bırakmadan ölen Hasan el-Askerî'dir. Onbirinci İmam'm ölümü şiî toplumu içine fitne (el-haira) eker. İsnâaşeriyye, Hasan'ın, mehdi olarak tekrar gelecek ve *sâhibü'z-zamân* olacak gizli halife (*sâmit*) Muhammed isminde gizli bir oğlu bulunduğunu açıklamışlardır. İsnâaşeriyye Şiîliği veya "İmamiyye" (imamizm), Buyidler (Büveyhiler) hanedanlığı tarafından korunmuştur (945-1055). İmamiyye geleneğinin en büyük ilahiyatçısı Muhammed İbn Ali İbn Bâbûye el-Kummî'dir (918-991).

14.6.2 "Müfritler" veya "©ulât-ı Şîa", genellikle halifenin ulûhiyyeti ile ruhların tenasühü doktrinini birleştirmişlerdir. Bazı alimler bu kombinezona "gnostik" ismini vermişlerdir. ©ulât-ı Şîa'nın ilk temsilcisi olan Kûfe'li Abdullah b. Sebe, Ali'ye tanrı olarak tapmıştı. Bugüne kadar ©ulât-ı Şîa'nın sadece iki grubu devam etmiştir: "Ali ilâhî" diyerek (Ali'yi tanrılaştıran kürtler[10]) bizzat kendilerini Ehl-i Hakk olarak isimlendirirler. Nusayrîlerin doktrini ise, Onbirinci halife Hasan el-Askerî'nin öğrencisi İbn Nusayr'a gelen ilhamlara dayanır. Nusayrîlerin çoğu (600.000) bugün Suriye'de yaşarlar ve 1970'de bu ülkede iktidarı ele geçirmişlerdir.

14.6.3.Bugünkü Ağa Han'lar içinde varlığını sürdüren bir kol olan *İsmâilîler* veya yedici şiîler, 755'de babasından önce ölen Ca'fer es-Sâdık'ın ikinci oğlu İsmail'e isnad edilen bir isim taşırlar. Hasan ile başlayan yediciler soyundan İsmail, altıncı halifedir, yedinci halife ise Mehdî veya Kâim ez-Zaman olarak zuhur etmesi (kıyam) beklenen onun oğlu Muhammed'dir. Fakat IX. yy.'da, Ali'nin soyuna mensup olduğu ileri sürülen malum Abdullah, Mehdî'nin geldiğini ilan eden bir iddia ortaya atar. Zulme uğrayan bu zat, Suriye'de Salamya'ya çekilir. İlk misyonerler (*du'ât*, tekili *dâî*) arasında adı Iraklı İsmâilîler veya Karmatîlere verilecek olan Hamdân Karmat da vardır. İran'da ve özellikle de Rey şehrinde İsmâilîler, kendilerine İmâmiyye ismini verirler. Sonra cereyan eden bir "karışıklık"ın arkasından onbirinci halifelerinin ölümü gelir. Bunların Yemen ve Cezayir temsilcileri büyük başarı elde etmişlerdir. Karmat doktrini, "Occultation" (*gaybûbet*) döneminde peygamberlerin çift olarak tebliğlerini yürütmesinden ibaretir; birisi konuşur ve dinin *zahir*ini bildirir, diğeri ise onun *vasî*sidir ve dinin batınını bildirir. Her bir peygamber çifti dünyanın bir asrının (*devr*) eğitim ve öğretimini yüklenir. İlk peygamberler Eski Ahid ve Yeni Ahid'de bahsedilenlerdir. Muhammed ve onun vasîsi Ali bu serinin sonuncularıdırlar. Onları altı imam izlemiştir. Yedincisi beklenen Mehdî Muhammed b. İsmail b. Ca'fer'dir. Onun asrı, şeriatın ortadan kaldırılışı (ref'u'ş-şerîa) ve Adem'in, cennetten çıkarılışından önceki haline geri dönüşü ile başlayacaktır. Salamya'nın dördüncü hücceti (286/899), bizzat kendisinin Mehdî olduğu ilan edilir. Propagandistler onun adına, güçlü Kutama berberî kabilesinin desteği ile Kuzey Afrika'yı fethetmek için hareket ederler. Mehdî, fethedilen (297/910) ve sonra törenle kurulup 1171'e kadar sürecek olan Fâtımî hanedanlığı topraklarında halife ilan edilir.

Ondan sonra gelen Mu'izz, yeni şehir Kahire'yi başkent olarak kurar. (Muzaffer demek olan Kahire, Mars gezegenin ismidir). Üçüncü halife el-Hâkim, *ğulât* (müfrit) mezheplerden Durzîler tarafından tanrılaştırılmıştır. Dördüncü halife el-Mustansır'ın ölümünde (1094), Elburz dağlarında fethedilemeyen muhkem Alamut Kalesi'nde oturan, İran'lı dâî Hasan Sabbah, Mustansır'ın öldürülen oğlu Nizar'ın soyundan birinin tarafını tutar. Nizârîler veya katiller diye anılan İsmâilîlerin menşe'i Ağa Han'ların atalarıdır. *Kıyamet*'in geleceğini ve şeriatin yürürlükten kaldırılacağını bildiren Nizârî İmam II. Hasan, 1164'de halife ilan edilir. 1256'da Alamut'un düşüşünden sonra dayanaksız kalan ve tükenmeye yüz tutan çeşitli taşra Nizârîleri, Hindistan'ın kuzey-batı hocaları hariç, 1866'dan beri imam olarak Ağa Hanları tanırlar. 1978'de Hocaların nüfusu yaklaşık olarak yirmi milyon idi.

Altıncı Fâtımî halife el-Âmir (1130'da suikasta kurban gitmiştir) öldükten sonra sekiz aylık et-Tayyib isimli bir halef bıraktı. Onun ortadan kaybolmasıyla Yemenli dâî onun gizli imam olduğunu ilan etti. Bugün varlıkları hâlâ devam eden Yemen ve Hindistan Tayyibîlerinin (Bohoralar) menşei bu et-Tayyip'dir.

14.7. Şeriat, İslâm'ın kutsal kanunudur ve kanunun yorumu da *fıkıh* veya hukuk ilmi adıyla anılır. Muhammed, dînî ve dünyevî hukuk ayırımı yapmamıştır. Her müslüman ülkede şeriatın tatbiki, bizzat devletin sekülerlik derecesine göredir. Şeriat, hayatın tüm alanlarında vardır; ailevî münasebetler, miras hukuku, zekat (fakirlere malın % 2.5 kadarını vermek), abdest, namaz vs. hususlar şeriatın kapsamına girer. Fakihler, merhale merhale "emredilen" şeylerden "nehyedilen" şeylere varan bir mikyasa göre, tüm beşerî faaliyetleri çözüme kavuştururlar. Hukuk bilginlerince kabul edilmiş dört kaynak şunlardır: Kur'an, sünnet (Peygamber'in geleneği), icma (konsensüs) ve kıyas (analoji). Şiî hukukbilimi özellikle imamların geleneği üzerinde ısrar eder ve hukuk ilminin Şîa'da kendine özgü bir icma düşüncesi ve bağımsız düşünme biçimi vardır.

İslam hukukunda Hanefî, Mâlikî, Şâfiî ve Hanbelî olmak üzere dört klasik ekol vardır. Onlardan herbiri şu meseleyi çözmeye çalışır: Eğer çözülecek olayın Muhammed'in bizzat kendi hayatında herhangi bir örneği yoksa, bir hukukçu, kendi başına karar vermede (ictihat) ne derece yetkilidir? Kûfeli bir tüccar olan Ebu Hanîfe'nin (ö.150/767) fikirleri, Irak'ta yaygın hale gelecek hukukî bir sentez meydana getirdi. Medi-

neli hukukçu Malik b. Enes (ö.179/795) de, kendi hukukî kararlarını, şahsî mükellefiyetleri esas alan ve kollektif uyumu öngören Peygamber'in kendi toplumundaki uygulamaların[11] çok hassas bir tarzda yeniden yapılanmasına dayandırmaktaydı. Onun katı mezhebi, Kuzey Afrika'ya ve İspanya'ya bütün yönleriyle hakim olmuştur. Muhammed b. İdris eş-Şâfiî'nin (ö.204/820) hukukî geleneği ise, Kur'an'a ve özellikle Muhammed'in toplumunun bir yanlışı asla tasvip etmeyeceğini te'yid eden hadisi sebebiyle, kollektif düşünceye ve kıyasla akıl yürütmeye belli bir rol tahsis eden hadislerin bir bölümüne dayanır. Ahmed b. Hanbel'e (ö.241/855) gelince, ona göre Peygamber'in hadisi hukukçuların akıl yürütmesinden daha önemlidir.

14.8. **Kelam**, "söz" anlamına gelir. Kur'an, Allah'ın kelamıdır. İslam'ın diyalektik teolojisi olan İlmü'l-kelâm'ın kaynakları, savunmacı (apologétique) ve sapık mezhepbilim (heresiologique) geleneği içindeki araştırmalarda bulunur. Gayesi sünnîliği yerleştirmektir. Kelam ilmi, Grek mantığından ve rasyonalizimden etkilenmiştir.

İslâm'ı sapık bir din olarak gören Şam ve Bağdat hristiyanlarıyla diyalog -ki onlar İslam'ı Hagarizm=Hacerizm veya İsmâiliyye diye isimlendiriyorlardı- müslüman kelamcılara yeni problemler getirdi. Bu problemleri müslüman kelamcılar, muhataplarının Aristocu ve Yeni-Eflatuncu gelenekleriyle mukayese ediyorlardı. Hristiyanlara göre İsâ-Mesih, ilahî bir kelam'dır (*logos*); müslümanlara göre de Kur'an bu durumu teyid eder. Hristiyanlara göre İsâ, Baba ile tamamen bütünleşmiştir. Müslümanlara göre bu, politeizm ifade eden bir *şirk*'tir. Diğer ihtilaflar, Tanrı'nın sıfatlarının hakikati, değişebilirliği ve sürekliliği ile ilgilidir. Bizanslı teolog Jean Damascène=Yuhanna ed-Dimeşkî (ö. yak. 750) kötülüğün kaynağı konusunda bir polemik başlatır. Hristiyanlar, Tanrı'nın adalet sıfatını korumak için kötülüğü cüz'î iradeyle birleştirirler. Müslümanlar ise, Allah'ın mutlak kudretini korumak için iyinin ve kötünün yaratıcısının Allah olduğunu dile getirirler. Kaderin rolü ile ilgili ihtilaflar İslam'da çok erken başlamıştır. Kur'an'da aksi görüş te'yid edilmiş olmasına rağmen özellikle, Kaderiyye ve Mutezile cüz'î irade üzerinde ısrarla dururlar[12].

827-848 arası mihne (engizisyon -zorbalıkla soruşturma-) denilen dönemde Abbasî hilâfeti, Mutezilîlerin rasyonalist doktrinlerini her yolla empoze etmeye çalışmıştır. Mutezilîler Allah'a antropomorf (cismî, mücessem) karakter tahsis etmeyi kesinlikle reddederler. Allah'ın

birliği ve adaleti üzerinde ısrarla dururlar. Salt imanın, mümini temize çıkarmaya yeterli olmadığını ve günahın müminin kalitesini düşürdüğünü savunan müfrit Hâricîlerle Mu'tezilîlerin ortak düşünceleri vardır. Bu dönem aksi yönde bir reaksiyon ile devam eder. İki durum arasında arabulucu olan Ebü'l-Hasen el-Eş'arî'nin (874-935) kelam ilmi ağır basmış ve sünnî gelenekçilik meydana gelmiştir. O, Mutezilîlerin aksine kaderi, Kur'an'ın kadimliğini, günahların bağışlanacağını, Allah'ın sıfatlarının hakikatini ve anlaşılmazlığını kabul eder.

Sünnîlik ve sünnîliğin savunucuları *fukahâ* ve *mütekellimûn* (fıkıhçılar ve kelamcılar) Grekçe'den Süryanice'ye (VIII. - IX. yy.'lar) oradan da Arapça'ya yapılan tercümeler yoluyla İslam'a sokulan klasik bilimlere ve felsefenin hür ekollerine sürekli karşı çıkmışlardır. Gelenekçi çatışmaya rağmen siyasi davranan filozof el-Fârâbî (M.S. 870-950), Aristocu, Yeni-Eflatuncu ve aynı zamanda hekim olan filozof İbn Sînâ (Avicenne, 980-1037) gibi çağın en parlak düşünürleri, Grek mantığı ve kozmolojisinin unsurlarını İslâmî dünya görüntüsü içine sokmuşlardır.

14.9 İslâmî dînî *takvim*, 354 gün süren ay takvimidir. Bayramlar, mevsimler içine yayılmıştır. Özellikle Ramazan ayı çok önemlidir. Gündüz boyunca oruç tutulur ve ibadet yapılır. Ramazan'ın sonuna doğru en mübarek gece olan Kadir Gecesi anılır. Bu gecede Muhammed'e ilk vahiy gelmiştir. Bu gece boyunca melekler alemi ile bu dünya arasındaki sınırlar açılır. 'İdü'l-fıtr (Ramazan Bayramı) ise, orucun sona erdiğini belirtir.

Zilhicce, hac ibadeti ayıdır. Fizikî ve ritüel temizlik halinde (*ihram*) hacılar Ka'be'yi tavaf ederler, Hâcer'in ve İsmail'in mezarlarını[13] ve Zemzem kuyusunu ziyaret ederler, Hacer'in su aramasının anısına iki tepe (Safa-Merve) arasında koşarlar, Arafat Dağı'nda bir öğleden sonrası boyunca vakfe yaparlar, şeytanın İbrahim'e oğlu İsmail'i kurban etmekten vazgeçmesini telkin edişini temsilen Mina'da şeytan taşlanır, İbrahim'in kurbanının anısına büyük bir kurban ve etinin dağıtımı (el-edhâ) ile hac biter. Bu bayram tüm İslam dünyasında kutlanır.

Şiî İslam'ın kendine özgü bayramlarından en önemlisi, Hüseyin'in (*bkz. 14.6*) şehit edilişinin anıldığı Âşüre günüdür (10 Muharrem). Hüseyin'in anısına ilahîler, deyişler okuyarak, çatışmanın dramatik tasvirleriyle birlikte temsîlî olarak yollarda ağaçtan tabutlar taşıyarak ve kalabalıklar halinde kendi sırtlarını zincirle döverek işi iyice çığırından çıkarırlar. Ali'ninki de dahil, imamların ölüm yıldönümlerini kutlarlar.

Muhammed'in doğum gününü anma (Mevlidü'n-nebî, 12 Rebîü'l-evvel) ve Receb ayında Mi'râc Gecesi bütün müslümanlar tarafından kutlanır.

14.10 İslam'ın iç ve mistik görünümü olan *sûfîlik*, aşk içinde, tecrübeyle, çileyle, çok sevilen Yaratıcı ile vecdî bir birlik içine girmekle, Allah'ın varlığını ve birliğini daha iyi tanımayı gaye edinen bir hayat tarzıdır.

14.10.1 Kaynaklar. Tasavvufî metinlerin bizatihi kendileri, çileciliği ve hristiyan keşişlerinin zâhidâne hayatlarını açıkladığı gibi, sûfîlik tarihinin bazı çağlarında önemli bir yeri bulunan Yeni-Eflatuncu ve hermetik fikirlerin yayılması hakkında da bilgiler verir; fakat hareketin gerçek kaynaklarını İslam'ın bizzat kendi içinde, özellikle Kur'an, hadis ve tasavvufî ve zühdî akımlarda aramak gerekir. S. H. Nasr'ın da dediği gibi, Tanrı'yı aramak tarihî alıntılarla açıklanamaz.

Sûfî ve *tasavvuf* terimleri, muhtemelen fakir veya derviş diye isimlendirilen, tarikatte çile safhasında olan müslümanlar tarafından giyilen yün (*sûf*) elbiseden türetilmiştir.

Tasavvuf, Muhammed ile başlar, zira Allah'a yakınlığı, vahye mazhar oluşu, semalara çıkışı (*mi'râc*), yaratılmışlar arasındaki üstün durumu gereğince o, sûfîler tarafından kendilerinden biri olarak sayılmıştır. Onun sûfîliğinin delilleri hadislerde ve tasavvufî eğitimin bitmez tükenmez bir kaynağı olan Kur'an'ın bizatihi kendisinde yer alır. Zira Allah'ı, onların ezelî Rabbi olarak tanıtan ve böylece iki tarafı mükellef kılan bir antlaşmayı gerçekleştiren (*A'râf, 172*) bu eğitim, Adem ve Havva'nın zürriyetinin aslî şehadetlerini nakleder. Sûfîlerce delil kabul edilen başka suredeki bir ayet, (*Kaf, 16*) Allah'ı "insana şah damarından daha yakın" olarak takdim eder. Kur'an'da genellikle sûfîlerin yakından bildiği başka bir konu ise, *zikir* yapmalarının tavsiye edilişidir (*Ra'd, 28; Ahzâb, 14*). Sûfîlerin uygulamalarında zikre, tesbih kullanımı, derinden soluk alıp verme, musikî, Konya'lı (Türkiye) büyük mutasavvıf şair Celaleddin Rûmî (1207-1273) geleneğindeki *mevlevîlerin* veya semâ yapan derviş-lerin yaptığı gibi, ayakta vecdî şekilde dönme vs. hareketlerle eşlik edilir.

Muhammed'in toplumunun geleneğinde, îmânî gerekçelerle dünyaya karşı olan, aşırı ve muhafazakar kimseler vardır. Kimileri bunlar arasına ilk sûfîleri de koyarlar. İlk halifeler ve fetihler döneminde törelerin

ve âdetlerin değişmesine karşı protesto sesleri yükselir. Söz konusu edilen başka bir mesele ise, ritüele ve hukûkîliğe (legalizm) itaat yoluna veya batınî iman ve aşk yoluna bağlanmanın gerekli olup olmadığını bilme hususudur. Allah, insana uzak ve büsbütün başka bir Tanrı mıdır, yoksa kendisine ulaşılabilen ve meftûn olunabilen bir Tanrı mıdır? Halifelik, Emevîler tarafından, zor şartları haiz Arabistan Yarımadası'ndan daha uzaktaki Şam'a nakledilince, yaşantı biçiminin sekülerleşmesinden dolayı bu durumu benimsemeyen fundamentalistler, tansiyonu yükseltmişlerdir. Her an Tanrı'nın gözetimi altında olduğuna inanan ve dünyanın maddeciliğine karşı çıkarak tasavvufta çile mertebesine ulaşmış ilk müslümanlardan biri olan Hasan el-Basrî (ö. 728), Peygamber'in şu hadisini kendi hayat tarzlarına delil gösterir: "Eğer benim bildiklerimi bilseydiniz, az güler çok ağlardınız".

14.10.2. Uygulamalar.

Çile geleneğini yücelten, tasavvuftaki silsilenin en önemli ismi olan ve aykırı düşünceleri bulunan ateşli bir mutasavvıf kadın Râbiatü'l-Adeviyye (VIII. yy.) tasavvufa yeni boyutlar getirir. Hayatı ile ilgili bir yığın anekdot Râbia'nın başarılarını ayrıntılı bir şekilde açıklar ve tasavvufun popüler etkisini ortaya koyar. Onun Allah'a olan aşkı, cehennem korkusunu, cennet arzusunu ve şeytana karşı duyulan kini bir yana atan mutlak bir aşktı. Gerçekten de sûfîlerin dindarlığı, mahlukatının aşkından daha çok, bütün dikkatini sırf Allah Aşkı'nın üzerinde toplamak şeklinde tezahür eder. Dostluk, aile, ev, beslenme ve bunun gibi tabiat güzelliklerinin, sûfîler nezdinde hiçbir itibarı yoktur, zira onların maldan mülkden yoksun kalma gibi bir endişeleri bulunmamaktadır. (*fakr*, fakirin sıfatı).

Sûfî uygulamasının merkezinde şeyh ve mürid arasındaki ilişki yer alır. Efendi'nin (*şeyh* veya *pîr*) mürîdi üzerinde mutlak bir etkisi vardır. Büyük bir şeyh, *veliyyullah* (Allah dostu) olarak düşünülür. Onun irşad etkisi ölümünden sonra da devam eder, mezarı ise ziyaret yeri olur. VIII. yy.'ın sonuna doğru müridler grubu büyük şeyhlerin çevresinde toplanmaya başlarlar, ortak barınaklar da tekkelere (*ribatlar* veya *hângâhlar*) dönüştürülür.

İlk zamanlarda tek tük ve geçici olan ve kendi hiyerarşileriyle, kurallarıyla ve buralara girişle ilgili kendi gelenekleriyle geçmişin birkaç ünlü mutasavvıfına ait olan tekkeler, XII. yy.'da zengin ve güçlü kurumların simgesi olmuşlardır. XII. yy.'dan itibaren sûfîler büyük şeyhlerin öğretisini tanıyan ahî teşkilatları ve tarikatler kumuşlardır: Bektâşîler

(XIV. yy.), Sühreverdîler (yak. 1200, Hindistan'da etkin), Rufâîler veya cehrî zikir yapan dervişler (XII. yy.), Mısır Şâzelîleri, Kâdiriler ve Nakşibendîler. İslam hudutlarında tarikatlar, ihtidalar gerçekleştirmiştir. Ancak buna mukabil, küçük savaşçı akıncılar arasında mahallî şeyhlerde bir dejenerasyon (bozulma) görülmüştür. Hintli şeyhler kendi dönemlerinde karizmatik hindu gurularının modelini takip ederler ve genellikle davranışlarını babalarından miras olarak alırlardı.

İmâmiyye Şiîliği ve sûfîlikte, *velî*'nin statüsü, *kutuplar* (kutup, herbir çağın umumî manevî mürşidi), peygamberlerin mirası ve manevî gelişmenin merhaleleri gibi bazı ortak çizgiler bulunur. Şiîlik gibi sûfîlik de İslam'ın *bâtınî* (esoterik) boyutunu geliştirir.

Sûfî doktrinler ve uygulamalar sünnîlerin çok tuhafına gider. Yeri geldiğinde bunlar, sûfîlerin panteizmine (vahdet-i vücutçuluk), inançsızlıklarına, ahlakî yasayı reddetmeye (antinomizm), namaz, oruç ve hacca önem vermemelerine yönelik büyük eleştirilerde bulunurlar. Bazı rejimler onlara zulmetmiş ve sürgüne göndermiştir. Sûfî miskinler bazan şarlatanlar ve sapıklar olarak tasavvur edilmiştir. Büyük sûfî Hüseyin b. Mansûr el-Hallâc (857-922) dînî aşırılığı ve siyasi eğilimleri sebebiyle Bağdat'ta işkenceye uğramış ve ölümle cezalandırılmıştır. O, Tanrı tüm yaratıklara Adem'e secde etmelerini emrettiği zaman bunu reddeden İblis'i (şeytanın Kur'ânî ismi, Bakara, 28-34) övmekle şöhret bulmuştur. Hallâc, İblis'in hareketinde itaatsizlikten ziyade tevhide bağlılığının delilini görür. Hallâc, aynı zamanda cesur bir şekilde, Allah ile vecdî bir birlik içinde olduğunu açıklamasıyla da tanınır: *Ene'l-Hakk* "Ben Hakk'ım (=Tanrıyım)". Sünnî için böyle bir açıklama en büyük küfürlerden biridir. Esasında sûfîlere göre de bu bir yanlıştır, zira o, tarikata girmemiş olanların önünde sessiz kalma prensibine aykırı davranıyordu. Hallâc'ın asıl mistik patavatsızlıkları Bistâmî'nin (ö. 874) şu açıklamalarıyla karşılaştırılabilir: "Bizzat kendime hamdolsun! Ne kadar da yücedir benim şanım!" veya "Ka'be'yi etrafımda dönerken gördüm".

Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazâlî (1058-1111) hukuk, *kelam* (diyalektik teoloji) ve felsefe alimiydi, fakat hayatının orta dönemlerinde geçirdiği bir bunalım sebebiyle o da sûfî oldu. Felsefî akıl yürütmeden ziyade ilham ve doğrudan tecrübe yoluyla öğrenme metodunun savunucusu olarak tarihe geçmiştir. *Tehâfütü'l-felâsife*, *İhyâu ulûmi'd-dîn* gibi ünlü eserleri ve otobiyografisi, sünnîliğin ve tasavvufun meşrûiyeti ve gerekliliğinin ikna edici müdafaalarıdır.

Mevlânâ Celâleddîn er-Rûmî'nin *Mesnevî*'si ve Ferîdüddîn Attâr'ın *Mantıku't-tayr*'ı (Kuşların muhaveresi) gibi tasavvufî şiirler, büyük halk kitleleri nezdinde sûfîliğin el kitapları olarak en başarılı eserlerdir. Teknik detaya çok dikkat eden bu dinî rehberler, aynı zamanda çok güç anlaşılan ve kendilerine ulaşılması zor olan kimselerdir. Sûfî ekolü ve tarikatına göre manevî yolun merhaleleri birçok usullerden derlenmiştir. *Makâmât*'ın sayısı, çile ve *ahvâl* veya tasavvufî haller çeşitlidir. Ebu Nasr es-Serrâc (ö. 988) sûfîliğe girişi, *Kitâbü'l-Lümâ*"da yedi merhale halinde sıralar:

1. Tevbe
2. Verâ
3. Zühd
4. Fakr
5. Sabır
6. Tevekkül
7. Rızâ

(Sayısı 100 kadar olan) diğer merhaleler de şu isimleri ihtiva eder: *İnâbe* (tarikata giriş), *zikir, teslim, ibâdet, marifet, keşf, fenâ* ve *bekâ*.

Tasavvufî merhaleler, yukarıda sayılan evrelerden daha ferdî ve daha muğlaktır. Es-Serrâc bu merhaleleri on adet olarak sıralar:

1. Murâkabe
2. Kurb
3. Muhabbet
4. Havf
5. Recâ
6. Şevk
7. Üns
8. İtmi'nân
9. Müşâhede
10. Yakîn

Allah'ın lütfu, iyi bir manevî mürşid, tarikata giriş, iç temizliği, ilahî varlığı önceden sezme (*zevk*) gibi hususlar, Allah ile mutlak birlik (vahdet-i vücûd) demek olan *tevhîd*e ulaşmayı sağlar.İranlı Şihâbüddîn Yahyâ es-Sühreverdî'nin (1153-1191) eseri *Hikmetü'l-işrâk*'tan (Aydınlanma Bilgisi) ilham alan ekolü, Tanrı'nın özünün, kendi yaratılışı içinde her yere yayılmış Işığın sınırları dahilinde olduğunu tasavvur etmiştir.

Sûfizm'in en önemli iki doktrini, Mürsiye'den Muhyiddin diye isimlendirilen ve zamanındaki sûfîliğin *kutbu* kabul edilen eş-Şeyhu'l-Ekber Ebu Bekir Muhammed İbn Arabî'nin (1165-1240) şâheser tasavvufî telifleri içinde yer alır. Endülûs ruhlu, şair, hacı ve aynı zamanda velûd bir müellif olan bu şeyhin eserleri genellikle ani ilhamlardan veya açıklamalardan izler taşır. Onun en ünlü eserleri, *Tercümânü'l-eşvâk*, *Fusûsu'l-hikem* ve çok kapsamlı bir eser olan *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*'dir. Ayrıca Endülüslü 61 sûfînin biyografisini ihtiva eden *Rûhu'l-Kuds* ve *ed-Durretü'l-Fâhire* isimli iki eser daha yazmıştır.

İbn Arabî'nin sisteminde temel doktrin, vahdet-i vücûddur. Allah, dilin hakkıyla anlatmaktan aciz olduğu yüceliği içinde, gerçek olarak varolmakta tektir. Allah'ın, zatının tanınabilmesi için, kendisine ayna görevi yapacak yaratmaya ihtiyacı vardır. Biz Tanrı'nın sıfatlarıyız. Bu doktrin ne panteist, ne de salt tevhidcidir.

İbn Arabî'nin ikinci teorisi, ilahî yaratılışın en yüksek noktası olan *insan-ı kâmil*'dir. Bu varlığın birçok boyutu bulunur: O belki kozmolojik bir cevher, yaratılışın temel taşı; belki çağına yol gösteren manevî bir *kutup*; belki Adem'den Muhammed'e tüm peygamberlerin özüdür. İnsan, mikrokozmdur (küçük dünya); evren ise makrokozmdur (büyük dünya). Bu nazarî ilişki, belki de tam bir tasavvufî değişim gayesiyle kurulmuş olabilir. Yaratılış aynasında kutsalın en belirgin imajı olan, yaratılışın zirvesi insan, yaratılışı kendi Yaratıcısı kadar reel yansıtan bu yanılma perdesini anlamaya yeteneklidir.

14.11 Bibliyografya.

İslam bölümü için en önemli temel kaynak olarak bkz., *The Encyclopedia of Islam*, ikinci baskı, Leiden 1954. İslam Tarihi ile ilgili bkz., Marshall G.S. Hodgson, *The Venture of Islam: Conscience and History in a World Civilization*, 3 cilt, Chicago 1974. D. Sourdel, *l'Islam medieval* Paris 1979, ve *Histoire des arabes*, Paris 1985 3. baskı; A Miquel, *l'Islam et sa civilisation: VII.-XX. siecle.*, Paris 1977, 2. baskı; C. Cohen, *les Peuples musulmans dans l'histoire medievale,* Damas 1977 ' M. Gaudefroy-Demombynes, *les Institutions musulmanes,* Paris 1946, 3. baskı; E. Levi-Provencal, *Histoire de l'Espagne musulmane*, Paris 1950-1953, 3 cilt. Abbasi halifeleri konusunda bkz., Francesco Gabrieli ve diğerleri, *Il Califfato di Baghdad*, Milan 1988.

İslam mezhepleri konusunda bkz., Henri Laoust, *les Schismes dans l'islam,* Paris 1983. Heinz Halm, *Kosmologie und Heilslehre der frühen*

Isma'iliya, Wiesbaden 1978; *Die islamische Gnosis*, München 1982 - *Die Schia*, Darmstadt 1988. Halm "gnostik düşünceler"in İslamda hiç bir temel edinemeden yok olduğuna inanır. İsmailiyye konusunda bkz., S.H. Nasr (ed.), *Isma'ili Contributions to Islamic Culture,* Teheran 1977. Katiller tarikati konusunda bkz., M.G.S Hodgson, *The Order of the Assassins,* La Haye 1955 et Bernard Lewis, *The Assassins,* Londra 1967. Jean-Claude Frere, *l'Ordre des Assassins*, Paris 1973, Philippe Aziz, *les Sectes secretes de l'Islam de l'ordre des Assassins aux Freres musulmans,* Paris 1983. Dürzîler konusunda bkz., Sylvestre de Sacy, *Expose de la Religion des Druzes tire des livres religieux de cette secte, et precede d'une Introduction et de la Vie du khalife Hakem-Biamr-Allah* (1837), aynıyla yeniden basım, Paris/Amsterdam 1964.

İslam tasavvufu konusunda bkz., Annemarie Schimmel, *Mystical Dimensions of Islam*, Chapel Hill 1975; G.-C. Anawati ve Louis Gardet, *Mystique musulmane*, Paris 1961 - S.H Nasr, *Sufi essays*, Albany 1972; J. Spencer Trimingham, *The Sufi Orders in Islam,* Oxford 1971. Süfizmle ilgili klasik eserler konusunda bkz., Louis Massignon, *la Passion d'al-Hosayn ibn Mansur al-Hallaj,* Paris 1922 ve *Essai sur les origines du lexique technique de la mystique musulmane*, Paris 1922,1954; Reynold A. Nicholson, *Studies in Islamic Mysticism*, Cambridge 1921. Nicholson, Mevlânâ Celaleddin Rümî'nin *Mesnevî*'sini: *The Mathnawi of Jalalu'ddin Rumi*, ismiyle 8 cilt olarak İngilizceye çevirmiştir, Londra 1925-1971. İbn Arabî'den Fransızca'ya yapılmış kısmî tercümeler de bulunmaktadır., *la Sagesse* des *Prophetes,* terc. Titus Burkhardt, Paris 1955. Sufizmle ilgili ulaşılabilecek diğer metinler için bkz., Abdurrahman el-Cami, *Vies des soufis ou les Haleines de la familiarite*, Farsça'dan çeviren Sylvestre de Sacy (1831), Paris 1977; Ibn Arabi, *les Soufis d'Andalousie* (*Ruh al-quds et ad-Durrat al-fakirah*). R.W.J. Austin tarafından giriş ve tercüme, Fransızca terc., G. Leconte, Paris 1979.

[1] İslâm öncesi Araplarda tanrıça kavramı bulunmaz. Kanaatimizce yazar burada putları kastetmiş olmalıdır.

[2] Yazarın bu düşüncesi İslam kaynaklarınca doğrulanmamaktadır. Zira Cebrail'in Peygambere getirdiği herhangi bir vahiyde yazılı bir metnin olduğuna dair ne Kur'an'da, ne hadislerde ve ne de sahabeden gelen rivayetlerde hiç bir bilgi mevcut değildir. Elmalılı bu ayetin tefsirinde konuyla ilgili şu bilgiyi vermektedir: "Kur'an okumanın hakikati, sözü rastgele söylemekten daha güzel bir şekilde düzgün olarak bağlayarak birbiri

ardınca ağyzdan sesle çıkarmaktır ki, gerek ezberden ve gerekse yüzünden, gerek gizli ve gerekse açık mutlak olarak okumak demektir. Kitabın kitap olması için, gerçekten yazılmış olması şart olmadığı gibi, okumak için de mutlaka yazı şart değildir. Gözle mütâlaaya, zihinden hatırlamaya okumak demek mecazdır. Hakikaten kıraatin kemali ezbere okumaktır. Peygamberin hadisinde söylendiği üzere yüzünden okumanın sevap ve fazileti, kavrama ve ezberlemeye vesile olmasından dolayıdır. Rasulüllah'ın kırati, yazıya ihtiyacı olmaksızın, Allah tarafından kendine böyle inmiş olan Kur'an'ı ezberinden en mükemmel şekilde okumaktır ki, kendi kendine veya namazda veya diğerlerine tebliğ için okumayı, okutmayı ve yazdırmayı kapsar". Bkz. Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, İstanbul ts. Azim Dağıtım, IX, 323. Elmalılı'nın verdiği bilgiler gözden geçirdiğimiz birçok müfessirin görüşlerinin adeta özetidir.

[3] Burada, doğruluğu hiçbir şekilde ispatlanamayan Garanik olayyına işaret edilmektedir.

[4] Türkçe karşılığı gelenek olan "tradition", bu terkipte İslâm'ın temel kaynaklarından biri olan Sünnet'i veya Hadis'i ifade eder.

[5] Hudeybiye Musalahası'ndan bahseden bu cümle esasında şöyle olmalıdır: "Bu faaliyetler iki şehir arasında yapılan bir antlaşma ile sona erer; antlaşma boyunca, Mekkelilerin ihtidası amacıyla savaşlara son verilir".

[6] "Mekke'nin Fethi" olarak bilinen bir olayı "işgal" şeklinde ifade etmek ilmî objektifliğe uygun düşmemektedir. Fransızca'da "fethetmek" anlamında, "concerer" kelimesi bulunmasına rağmen, eserin Fransızca aslında, bunun yerine "işgal etmek" manasyına gelen "occupér" kelimesi kullanılmıştır.

[7] İslâm inancına göre ancak kâfirler ebedi olarak cehennemde kalacaklar, günahkâr müminler cezalarını çektikten sonra cennete gideceklerdir.

[8] Yazar İbn Abbas'ı Peygamber'in amcası olarak takdim ediyor, halbuki amcaoğludur. Belki amcası Abbas b. Abdülmuttalib'i kastetmişti.

[9] Amcaoğlu.

[10] Bu ifade yazara aittir.

[11] Medine halkının tatbikatı (*Amelü ehli Medine*)

[12] Yazarın ifadeleri İslam'ın kader konusuna bakışı hakkında gerçeği yansıtmamaktadır.

[13] Hâcer'in ve İsmail'in mezarlarının Ka'be'nin etrafında olduğuna dair hiçbir bilgi yoktur. Burada söz konusu olan, Hacer'in İsmail'i Ka'be'nin yanında bırakarak Safa ve Merve arasında su aramak için koşmasıdır. Hacda bu olayın anısına Safa ile Merve arasında sa'y yapılır.

15
KELTLERİN DİNLERİ

15.1 Nüfus ve Dil

Keltler M.Ö. V. yy'da tarih sahnesine çıkarlar ve İberya Yarımadası'ndan İrlanda, İngiltere ve Küçü[1]. Asya'ya (*Galatyalılar*) kadar varan alan üzerine yerleşirler.

Bunlar "Ten Kültürü" (culture de La Tène) veya İkinci demir Çağı şeklindeki bir isimlendirmeyle özdeşleşmişlerdir. Yayılmaları Cermenler, Romalılar ve Daklar tarafında yavaşlatılmıştır. M.Ö. 51'de Sezar, Gaule'yi[1] fethetmiştir. Keltler halen İngiltere ve İrlanda'da yabancı hakimiyeti altında hayatiyetini devam ettirmektedirler. Bugün Keltlere ait diller adalar bölgesi dışında (İrlanda, Gael, Galya) ve Galler'den değil İngiltereden ayrılmış olan Brötonya kıyısında konuşulmaz.

15.2 Kaynaklar

Yazılı olarak kendi kültürlerini kaydetmek Keltli din adamlarına (druidler) yasaklandığı için, Roma sanatından etkilenmiş anıtların dışında doğrudan Galya ile ilgili dökümanlar mevcut değildir. Aksine, Jules Sezar'dan Sicilya'lı Diodore ve Strabon'a kadar ikinci dereceden kaynaklar bolca bulunmaktadır.

Ancak, adalı Keltler'de durum farklıdır, buralar hakkında doğrudan

bilgi edineceğimiz kaynaklar çoktur. Fakat, genel olarak ortaçağdan gelen bu kaynakların bazen hristiyanlıktan etkilenmiş olduğu görülür. M.S. XII. yy'a ait İrlanda diliyle kaleme alınan bir çok el yazması, eski gelenekleri yazılı olarak tespit etmiştir. Mabinogi isimli derlemeler yanında, XIV. yy'ın iki ünlü koleksiyonu *Rhydderch'in Beyaz Kitabı* (Le Livre Blanc de Rhydderch) ve *Hergest'in Kırmızı Kitabı* (le Livre Rouge de Hergest) da Galyalılara ait gelenekleri içermektedir.

15.3 Galya Dini

Bu din, yalnızca Romalıların yorumuyla bize ulaşmıştır. Sezar, Merkür ile özdeşleştirdiği bir Yüce Tanrı ve her biri Apollon, Mars, Jupiter ve Minerve ile özdeşleştirilen dört tanrıdan bahseder. Bu ifade çok tartışmalı olmasına rağmen, arkeoloji ışığında yeterince akla yatkın görünür. İrlandalıların Lugh diye isimlendirdikleri ve ona ait bir çok heykelin hala hayatiyetini devam ettirdiği tanrı, Merkür olmalıdır. Bu tanrının ismi daha çok yer adlarında görülür.

Keltler, her biri gerektiğinde Jules Sezar'ın Mars'ı olabilecek üç tanrıya (Teutates, Esus ve Taranis) insan kurbanları sunmaktaydılar. Teutates, daha ziyade "kabile tanrısı" (İrlandaca'da "kabileye ait küçük krallık" demek olan tuath terimi ile ifade edilir) anlamına gelen bir soy ismidir. Apollon'a isim bulmak için birçok kişi yarışır ancak onun için belirtilen sıfatlardan birini isim olarak seçmek kolay değildir. Belenus, Borma, Grannus vs. gibi ona işaret eden onbeşten fazla isim vardır.

Galya dilinde Jüpiter, Kelt Druidlerinin efsanevî atasıdır. Onun bir benzeri yoktur.

Adakla ilgili yazıtlar kadar ikonografinin de gösterdiği gibi Minerve birçok yerel tanrı ile özdeşleştirilir. İrlanda'da bu tanrılardan biri, şiir, tıp ve teknikle bütünleşmiş olan Brighid'dir. Onun efsanevî kişiliği ve adına kutlanan bayram, hristiyan azizesi Brigitte[2] (*Brighid de Kildare*) tarafından yapılan çeşitli değişikliklerle hayatiyetini devam ettirmiştir.

Figuratif anıtlar, Sucellus Nantos isimli orman tanrıları ve özellikle de geyik boynuzlu tanrı Cernunnos gibi diğer birçok tanrının ismini ve görünümünü muhafaza ederler.

15.4 İrlanda Gelenekleri

İrlanda gelenekleri, adanın tufandan bu ana kadarki efsanevî tarihini dile getirir. İlk göç edenler sürekli olarak deniz ötesinden gelen kötü varlıklar, Fomhoirların saldırılarına maruz kalmışlardır. Yeni bir göç-

men dalgası beraberinde, kanunları ve sivil toplumu da getirir. Bunlar, büyüsel bilgiyi öğrenmiş, bir çok büyüsel nesnenin (mesela, galibiyeti sağlayan Lugh'un mızrağı, Kral Nuadhu'nun acımasız kılıcı, Daghdha'nın bitmez tükenmez kazanı ve gerçek kralı seçmeye yarayan taş) sahibi olan, Tanrıça Dana kabîlelerinin (Tuathas Dé Danann) arkasından gelmiştir. Tanrıça Dana kabîleleri, bizzat tanrı Lugh tarafından Fomhoireler ırkına karşı büyük Magh Tuiredh savaşına sürüklenmiş fakat yenilmiş ve İrlanda'dan sonsuza kadar uzaklaştırılmıştır. Bu savaştan sonra ispanya'dan gelen ilk Keltler adaya ayak basmışlardır. Keltlerin falcıları Amharghin, gizli gücüyle İrlanda'ya yeni ayak basanlar için Tuathalar'ın ayırmış oldukları yasal bölgeyi ortadan kaldırır . Fakat Keltlerle Tuathalar arasındaki ilişkiler birçok savaşın da gösterdiği gibi gergin kalmıştır. Sonuçta Tuathalar yeraltı dünyasına çekilmiş ve görünür alanı Keltlere bırakmışlardır.

15.4.1 Druid Müessesesi

Bu müessese İrlanda'da Visnech ile bütünleşmiş ve ülkenin merkezi muhtemelen mevsimlik büyük bayramların kutlandığı bir yer olarak ayrılmıştır.

Kelt krallığı kutsal idi. Gelecek kral, kendi krallığını temsil eden tanrıça veya ata benzer Büyük Tanrıça'nın (Rhiannon, Galyalı Epona vs.) bir vekili ile seksüel bir ilişkiden sonra, krallığa ulaşır. Gerçekte, İrlanda'nın kendi *topografisi* içinde (XII. yy) Cambraili Gerard, İrlandalı kralın kutsallığından bahseder. Bu inancın merkezini, müstakbel kralın, herkesin önünde beyaz bir kısrakla çiftleşmesi ve bu kısrağın kaynamış etinin meclis tarafından yenilmiş olması oluşturur.

15.4.2 Kahramanlar Dönemi

Kahramanlar dönemi, Ulster'de kral Conchobar'ın avlusunda ikamet eden Ulster'in genç kahramanı Cú Chulainn'den söz eder. Connachtlı kraliçe Medhbh Cuailnge'in kahverengi boğasını ve Ulster halkını ele geçirmek için bir ordu gönderir. Büyülenen Ulster halkı kraliçeye karşı koyamazlar. Fakat Cú Chulainn, tek başına düşman ordusuna karşı savaşır. Cuailnge'in kahverengi boğası ile Connacht'ın boğası arasında meydana gelen şiddetli savaşla kahramanlar zinciri sona erer. Yarı tanrı Cú Chulainn'in ömrü kısa olacaktır, çünkü düşmanları büyüsel vasıtalarla onu öldüreceklerdir.

Bir diğer efsanevi kahraman, giriş ritüeline tâbî tutulmuş savaşçılar tarîkatı Fian'ın başkanı, Fionnmac Cumhail'dir. Cú Chulainn gibi Fi-

onn da ülkesini tehdit eden tabiatüstü kuvvetleri kovmak için kullandığı büyüsel güçlere sahiptir.

15.5 Galya Gelenekleri

Galya gelenekleri, önce *Mabinogi* diye yanlış olarak isimlendirilen bir derlemede muhafaza edilmiştir. Bu derleme muhtemelen M.S. XI. ve XII. yy'lara ait yazıları ihtiva eder. Hergest'in Kırmızı Kitabı'nda (*Le Livre Rouge de Hergest*, 1325'e doğru) mevcut bulunan onbir bölümden - ikisi önemli değildir- üç tanesi çağın sonlarına doğru Chretien de Troyes'e (XII. yy) ait Arthur döneminin üç romanının muhtevasını özetler gibi görünür. Diğer bölümler ise "çöküş halindeki kelt mitolojisi" diye isimlendirilen ve en önemli şahsiyetlerini, sınıflandırılması güç tanrıların oluşturduğu konuları ihtiva eder. Bu tanrılardan birisi, bir yıl boyunca hükmettiği öteki dünya ile ilginç ilişkileri olan Pwill'dir. Pwill'in, Grek tanrıçası Déméter-Erynis'e ait Roma Senkretizm Çağı ile özdeşleştirilmiş olan ve ata benzeyen (équine) karısı tanrıça Rhiannon ya da diğer bir ismiyle Epona, Poséidon'un saldırılarından kaçmak için kısrağa, ancak uygun zaman bulduğunda da onunla birleşmek için aygıra (Poséidon Hippios) dönüşür. Bu birleşmeden Perséphone ve beygir Areion doğar (*Pausanias 8.25, 5-7*). Vedalara dair bir varyant (*Rgveda 10.17, 1-2*) bize bir Hind-Avrupa efsanesinin söz konusu olduğunu gösterir. İrlanda mitolojisinde (*Noinde Ulad*) de destek bulan üç olayda, tanrıçanın çocukları insana ve ata benzemektedir.

Gal'lere ait diğer ifadeler, öncüsü, Arthur döneminin üzüntülü hakimi Key haline dönüşecek olan Cei, "Şamanik" isimli bilginlerle ilgili geleneker ihtiva eder. Son olarak Merlin'in Galli prototipi, "Avrupa ve Asya'nın tüm büyüsel sanatları" na sahip olmakla övünen şair-büyücü Taliesin'dir. Ancak Math, Don'un oğlu Gwydion (=tanrıça Dana), Llwyd vb. gibi başka şahsiyetler de masalımsı kahramanlıklar gösterebilecek yetenektedirler.

15.6 Bibliyografya.

Eliade, H 2/169-72; P. Mac Cana, *Celtic Religion*, ER 3, 148-66.

Gal mitolojisi konusunda bkz., P. K. Ford, *The Mabinogi and other Welsh Tales*, Berkeley-Los Angeles-London 1977 et I. P. Couliano in Aevum 53 (1979), 398-401.

[1] Alpler, Akdeniz, Pireneler ve Atlantik arasındaki bölge.

[2] 1303-1373 yılları arasında yaşayan İsveçli mistik. İsa'nın çarmıhta acı çekişini ele alan *Révélations* isimli bir eseri de bulunmaktadır.

16
KENAN DİNİ

16. Suriye ve Arabistan ovalarındaki toplumlar, binlerce yıl boyunca sürekli göç etmişlerdir. Eski Bronz Çağı denilen M.Ö. 3000 yılından önce Filistin'de bir sâmî dil topluluğu görülür. M.Ö. 2200'e doğru Amoritler'in istilâları yeni sosyo-kültürel değişimleri beraberinde getirir. Akdeniz kıyısı boyunca tarım kültleri, iki binli yılların sonunda İsraillilerin gelişiyle, göçebe önderlerin semâvî panteonuna karışmaktaydı. Arkeolojik kazılarda elde edilen heykel ve tapınakların dışında, Mari ve Tell el-Amarna'nın bazı çivi yazılı tabletleriyle helenistik ve Romalı yazarların bir kısım metinlerinde, bu toplumun dînî geleneklerine dair kaynaklarımız, uzun zaman boyunca Eski Ahid'deki güçlü polemikler ve parçalar halinde özetlenen bilgilerden ibarettir. 1929'da Ras Shamra kazıları, Bronz Çağının sonuna doğru (M.Ö.1365-1175) Kenan medeniyetini temsil eden eski bir Ugarit şehrini gün ışığına çıkarmıştır.

Suriye kıyısı boyunca yerleşmiş olan Ugarit medeniyetinin bu liman kenti, ikibinli yılların başından beri bulunmaktaydı. M.Ö. 1350'ye doğru ıslak kil üzerine sivri bir aletle çizilerek yazılan çivi yazılı bir metin ortaya çıkmıştır. M.Ö. 1175'e doğru deniz kıyısı toplumlarının istilası bu medeniyeti yıkmadan önce, adaklar, büyüler, dualar, tanrı listeleri ve özellikle belirsiz bir çağa ait eski efsanelerle ilgili yazıtları ihti-

va eden bir çok metin bu durumu ölümsüzleştirmiştir.

Ugarit panteonunun zirvesinde kâinatın yaratıcısı, tanrıların babası, yüce ve iyiliksever, fakat beşerî işler konusunda güçsüz ve bu işlerden uzak tanrı El vardır. Tanrı El, Mezopotamyalı tanrı Adad'a benzeyen bir fırtına tanrısı, Dagan'ın oğlu zalim Baal'in yerini almıştır. Kâtipler ve popüler gelenek hem El'in hem de Baal'in isimlerinin "tanrı" ve "rab" anlamlarına geldiğini bilirler. Bazı El'ler ve Baal'ler kendi kült yerleri yoluyla, diğerleri ise kendilerine atfedilen özel nitelikler sebebiyle birbirlerinden ayrılmışlardır. Baal, Güçlü, Yüce, Bulutlara Binen, Prens ve Toprağın Üstadı'dır. Mitsel metinlerde onun düşmanları Yamm (Deniz), uğursuz "Oburlar" ve kendi üzerinde geçici bir zafer elde eden Mot (Ölüm) dür.

El'in karısı, özel bir denizcilik niteliği olan tanrıça-kraliçe Athirat (Asherah)tır. Baal'ın karısı veya kızkardeşi olan ve bazan bir aslanın sırtında ayaküstü durur şekilde temsil edilen Güçlü Aşk ve Savaş Tanrıçası Anat, daha aktifdir. İştar ve Anat'ın şahsında birleşen iki tanrıça, daha sonra, denizcilik nitelikleri ve verimlilik ya da doğurganlık kültü, hristiyanlığın başlangıcına kadar devam edecek olan Suriye tanrısı Atargatis'e dönüştürülecektir. Ugarit'in diğer tanrıları arasında, Ars ve Shamem (Toprak ve Gökyüzü), bir tanrı ve bir ay tanrıçası (*Lunaires*), bir kaç tanrı kızı vardır: Sabah yıldızı ve akşam yıldızı (Venus), demirci Kothar, kötü Rashap ve diğer ithal tanrılar. Özellikle kral soyuna ait atalar ve şahsî isimleri olmayan aşağı derecedeki her bir tanrı meclisine paralel olarak kült konuları yüceltilmiştir.

16.2. Kenanî Kült

Metalden ve pişmiş topraktan yapılmış heykellere göre oluşturulabilen bu kült, tüm dikkatini iki tanrı çifti üzerinde toplamıştır: Öbür dünyanın en üstünleri El ve Athirat, bu dünyanın en üstünleri Baal ve Anat. Ugarit şehri, Baal ve Dagan tapınaklarını ve muhtemelen bunların benzeri başka tapınakları da içinde barındırır. Sıvı yağ ve şarap depoları ve yığınlarına sahip olan büyük mabetler, popüler kültlerin küçük tapınaklarından daha fazla iz bırakmıştır. Kral ve kraliçe devlet kültüne başkanlık ederler ve şehrin koruyucu tanrısına güven vermek için ayinlere, bayramlara ve dualara aktif olarak katılırlar. Tapınaklarla kült törenlerinde görevlendirilmiş olan din adamları (*khnm*, İbranice'ye *kohanim* şeklinde uyarlanmıştır), *qdshm (kadişim)* isimli dînî görevler, takdimeler, kurbanlar, arınmalar ve kahinlik statüsüne bağlı hizmetler

yapıyorlardı. Diğer uzmanlar, merkezini orgiastik (içkili eğlence şeklinde) bir törenin oluşturduğu ölüler kültü ile meşgul oluyorlardı. Cenaze törenleri, ölüleri yatıştırmak olarak kabul edilen bir şölene eşlik ediyordu. Görevi kahinlik olan rahipler vardı: Bu rahipler kehanetlerini, Mezopotamya'daki Mari'de ortaya çıkarılanlar gibi, kil üzerine oyulmuş karaciğer figürleriyle ifade ederlerdi. Normal halk büyü yapmakta ve tanrı rızasını kazanmaya yönelik yakarışlarda bulunmaktaydılar.

16.3 Ugaritik Mitoloji

Bu mitoloji, El ve Baal arasında ve bunlarla düşmanları arasındaki egemenlik savaşlarıyla doludur. Bunların en meşhuru, Baal ve bazen beşerî bir varlık bazen de bir denizci canavar olarak ortaya çıkan ve suda yaşayan tanrı Yamın arasındaki kavgadır. Babası El tarafından cesaretlendirilen Yamın, Baal'i tahtından indirmeye hazırlanır, ancak Baal, demirci tanrı Kothar tarafından meydana getirilen büyüsel ordunun yardımıyla zafere ulaşarak savaşı bitirir. Babil kaynaklı Yaratılış'ın (Genèse) dördüncü tableti *Enuma Elish*'e göre savaş, açıkça Mezopotamya tanrısı Marduk tarafından yenilgiye uğratılmış deniz canavarı Tiamat'ın bozgununu ve aynı şekilde bazı mezmurlarda ve Eyüb Kitabı'nda (*26, 12-13*) Yahve'nin su üzerindeki zaferini çağrıştırır.

Tanrıça Anat savaşta gücünü sergilediği sırada Baal, ona barış davetiyesi gönderir ve *Enuma Elish*'teki gibi, kendisine ibadet edilsin diye bir mabed edinme arzusunu ona bildirir. Anat, El'in yetkisini ve Baal için yapılmış büyük bir mabedi ele geçirir.

Bir diğer mitoloji ise, Baal'in, El'in soyundan gelen bir başka rakip olan Mot'la, Ölümle karşı karşıya gerildiği savaştır. Tabiat şemasında ölümün egemenliği, kuraklık ve kıtlık ifade etmesine rağmen Baal'in egemenliği, verimlilik ve bolluk ile bütünleşmiştir. Çamurdan ve kirden barınağında Mot'u (Ölüm) ziyaret eden mesajcılar değiştikten sonra Baal, yağmur, rüzgar ve bulut alayı tarafından kuşatılmış aşağı dünyaya gitmeyi kabul eder. Bir boşluk, öykünün devamını kesintiye uğratır. Ve metinin yeniden başladığı yerde, Baal ölür. Onun ölümü El ve Anat'ı üzüntülere garkeder. Zira El'in hiçbir oğlu kendi tahtına çıkmaya ehil değildir. Baal toprağa gömüldükten sonra Anat, Mot ile karşılaşır ve onu yerle bir eder, parçalar, kurutur, ufalar, elekden geçirir ve kuşlar tarafından yensin diye tarlalara eker. Bu rivayetler arasındaki ilişki muğlaktır, ancak Mot'un parçalanışından sonra El, Baal ve mutluluğun yeniden ülkeye döneceğine dair bir rüya görür ve gerçekten de böyle

olur. Fırsat düştüğünde bile Mot ortadan kaldırılamaz, ancak Baal yedi sene sonra Mot'a karşı ebedî olarak krallığı kendisine geri verecek kesin bir zafer kazanmış olacaktır.

Ugarit metinleri, Kirten ve Aqhat kıssalarını da ihtiva eder. Her iki kıssa da, Eski Ahid'de yer almış bir tema olan, kısırlığından dolayı üzüntüye garkolmuş âdil bir kralın öyküsüyle başlar. Tanrılar bunların üzüntülerine son verirler, fakat bundan sonra onlar insanların kaderleriyle bütünleşirler. Kendisine hakaret ettiği ve büyüsel yayını kendisine doğru çevirdiği sırada Anat, arzulanan oğul Aqhat'ın ölümüne karar verir. Kirta savaşta bir hanım sahibi olur, ancak o, Asherah'a olan sözünü unutur ve hasta düşer. Daha sonra oğullarından biri onu krallığın idaresindeki adaletsizliğinden dolayı suçlar.

Metinlerindeki eksikliklere rağmen, bu literatür bize, İsraillilerin sahip olduğu ve buradan Batılı kültüre naklettikleri tarihî, mitolojik ve dînî dünyaya bir göz atmamızı sağlamaktadır.

16.4 Bibliyografya.

Eliade, H 1/48-52; A. M. Cooper, *Canaanite Religion: An Overview*, ER 3, 35-45; M. D. Coogan, *The Literature*, ER 45-68.

André Caquot ve diğerlerinin çevirisinde serbest metinler olarak bkz., *Textes ougaritiques*, Paris 1974. Bu literatürün farklı görünümleri için bkz., Roland de Vaux, *Histoire ancienne d'Israël, des origines à l'insallation en Canaan*, Paris 1971; P. Garelli, *le Proche-Orient asiatique des origines auxinvasions des Peuples de la Mer*, Paris 1969; G. Saadé, *Ougarit: Métropole cananéenne*, Beyrouth 1979; J. M. de Tarragon, *le Culte à garit*, Paris 1980.

17
KONFÜÇYANİZM

17.1 Konfüçyanist kutsal kitap külliyatı (kanon) altı "klasiğe" dayanır: *I King* (Değişimler Kitabı), *Shih King* (Lirik şiirler Kitabı), *Shu King* (Tarih Kitabı), *Li Chi* (Ritüeller Kitabı), *Yüeh King* (Müzik Kitabı) ve *Ch'un-ch'in* (İlkbahar ve Sonbahar Yıllıkları). Sonuncunun yazarının Konfüçyüs'ün bizzat kendisi olduğu tahmin ediliyor. *I King*'in, Konfüçyüs'ün kehanetleri olduğu ve muhtemelen bir yorumu da içerdiği biliniyordu. M.S. XII. yy'da parçalar halinde ve eksik olarak bulunan *Müzik Kitabı*'nın yeri, rituel bir metin olan *Chou Li* (Chou Ritleri) ile doldurulmuştur. Konfüçyüs'ün vecizeleri, *Seçme Yazılar (Lun yü)* adıyla bilinir. Bu vecizelerin M.Ö. II. yy'a ait bir versiyonu mevcuttur.

17.2

Konfüçyanizm'in kurucusu Konfüçyüs, Latinler tarafından K'ung Fu-tzu (*Üstat K'ung*) ismiyle anılır. M.Ö. VI. yy'ın ortalarında Shantung eyaletinde doğan, gerçek ismi K'ung Ch'iu olan ve orta seviyede bir eğitim alan bu zatın babası, düşük rütbeli askerî aristokrat bir aileye mensuptu. Ritüelleri ve müziği seviyordu. Ancak bu müzik ve ritüellerin, halka yönelik hiç bir fonksiyonel değeri yoktu. Elli yaşına kadar memurluk yaptı, fakat bir yıl kadar işini terketti. Aynı durum diğer birçok

hanedanlıklarda da tekrarlandı. Nihayet, basit bir iş yapmak ve kendini mütevazi imkanlarla sınırlı bir grup öğrencinin eğitimine vermek için doğduğu yere döndü. Onları "olgunlaşmış beşerî varlıklar" denilen *jen*'lere dönüştürmeye çalışıyordu. Jenin niteliği hakkında bir bilgi edinmek için kullanılabilecek olan model, ortaçağ şövalyesinden ziyade en basitinden en mükemmeline kadar hayatın bütün şartları içinde şekli bir düzenleme yoluyla olgunluğa erişen centilmen bir kişinin modelidir. Bu husus nesnelere kendi karakterini (*li*), sosyal pozisyonlara kendi sürekliliklerini ve toplumun bütünlüğü içinde insana kendi konumunu verir ki, buna da ritüel denir.

Aristokrat değil, burjuvazik bir ahlak olan konfüçyanist ahlâk, 1911'e kadar Çin İmparatorluğu'nun temelini oluşturmuştur. O, doğuştan imtiyazları değil, eğitim ve formel davranış imtiyazlarını sağlamlaştırmakta ve askerî coşkuları değil, memurun sabrını kamçılamaktaydı.

17.3 Doktrin

Konfüçyanizm, Çin'in geleneksel mirası olan üç dinden birisi olmasına rağmen doğrusunu söylemek gerekirse, onun bir "din" olup olmadığını anlayamamak normaldir.

Görünüşte bu bir din değildir. Eğilimi ise, Çinlilere özgü inançları *mitten arındırmak*tır. Tabiatüstü varlıklar faziletlere dönüşürler, gök, bir Tanrı olmayı bırakır, fakat düzeni kesin olarak sağlamayı üstlenen bir prensip halini alır. Bir manada geleneksel dinin Konfüçyanist tenkidi, Buda'nınkine (bk. 3) benzer, fakat Buda'nınkinin aksine o, sosyal hayatta kurtarılacak bir kişi ya da kurtarılması gereken bir şeyin olmaması nedeniyle ferdin kurtuluşu ile ilgilenmez. "Beşerî varlıkların hizmetinde bulunacak durumda olunmadığı zaman, ruhsal varlıklara nasıl hizmet edilebilir?" sözü, görünmeyen bir realite arayışını terketmek gerektiği anlamına gelir. "Eğer hayatı tanımıyorsan ölümü nasıl tanıyacaksın?" sözü, ahiretin sırlarına eğilimi olan kimselerin gözünü korkutur.

Kendi hiyerarşileriyle keşiş ve laiklerden güçlü bir organizasyon geliştiren Budizm'in aksine, Konfüçyanizmin din adamları yoktur. Ritüeli yöneten papazlar *Jü*'lerdir. Kültürlü bürokratlar, devletin araştırma ve incelemesi sonucunda merkez ve taşraya ait imparatorluk idaresinin kullanılabilir tüm makamlarını doldururlar. Olmayan tanrılar için veya zaten tanrıların mevcudiyetine inanmayan ve üstelik din adamı da olmayan kimseler tarafından mekanik olarak biçimsel bir şekilde gerçekleştirilmiş olan bu külte "din" demek zordur.

Konfüçyanizm gündelik manada bir din değilse, felsefî bir sistem hiç değildir. Bu kültün, Han Hanedanlığı imparatoru Wu-ti'nin (M.Ö. 140-87) başbakanı Tung Chung-shu (M.Ö. 176-104) tarafından hazırlanan kozmolojisi tam oluşmamıştır ve Taoculuk'tan etkilenmiştir. Ne mantık, ne de mitoloji Konfüçyüs'ü pek ilgilendirmez, onun temel saplantısı, beşer toplumu içinde ve kişisel faaliyetleriyle orta yolu (*tao*) bulmaktır, arzu ettiği bu yol, yerin ve göğün iradesi arasındaki dengeyi sağlar. Bu "gök" kavramının bir Tanrı olmadığını belirtmek gerekir, fakat her yerde hâzır ve nâzır, gizli ve tanımlanamaz evrensel bir prensiptir ve bu prensibin faaliyetleri "gürültüye sebep olmadıkları gibi kokuları da yoktur".

Konfüçyanizm, kurtuluş gayesi güdüyorsa da bu dînî bir kurtuluş öğretisi (soterioloji) değildir. Gerçekte, Konfüçyanizm mensubu bir kimsenin, budist veya hristiyan gibi dünyayı olumsuzlayan bir anlayışı yoktur. O, taocu gibi, ölümsüzlüğü, kişisel olarak kazanılmış bir şey değil, fakat nesillerin tabiî bir şekilde ard arda gelişiyle erişilen gaye gibi anlar. Onun, yahudi gibi Tanrı ile problemli ve acılı bir ilişkisi yoktur; müslümanın Allah önünde titrediği gibi gök önünde titremez. Konfüçyanizm, beşerî varlığın, temiz ve düzenli (*li*) şekilde görevlerini yerine getirerek insanlığını (*Jen*) mükemmelleştirmekten başka bir gayesi olduğunu kabul etmez. *Baba, baba olmak zorundadır ve oğul da oğul olmak zorundadır.*

Gerçekte beşerî toplum, yukarıdan (gökten) gelen ve baba sevgisine (bir oğul için) uygun düşen eğitimsel bir hareket ve aşağıdan gelen ve evlat sevgisine denk düşen derin bir saygı hareketi ile düzenlenmiş olmak zorundadır. Konfüçyanist görevin mutlak karakteri, neredeyse tutkusal bir iz taşıyor gibi görünür. Konfüçyaniste göre kutsala hakaretin yegane ifadesi, sevgi (ailesine, liderine, yurduna, imparatoruna vs. karşı) kuralına aykırı davranmaktır. Bu tür bir paternalist (babacı) ideoloji[1] açıkça, totaliter devletin menfaatlerine gözü kapalı bir itaati gerektirdiği için, diğer ideolojilere göre daha kolay dejenere olabilir.

17.4 Konfüçyanizm'in Tarihi

Çin'de Konfüçyanizm'in tarihinin ilk belirtileri özellikle Meng-tzu (Mencius, M.Ö. IV.-III. yy) ve Hsün-tzu (M.Ö. III. yy) isimli filozofların doktrinleri ile görünmeye başlar. Bu doktrinlerden birincisi, insan tabiatının özünde bir iyiliğin bulunduğuna, ikincisi ise, onun temel itibariyle kötülüğüne inanır. Ayrıca birinciye göre, kralın paternel (babaya

ait) topluma karşı duygularının olduğuna, ikincisi ise, kralın duygularının olmadığına inanır. Her ikisi arasında, karamsar Augustin'i iyimser Pélage'dan ayıran (*bkz. 10.4.7*) ya da Emmanuel Kant'ı Jean-Jacques Rousseau'dan ayıran aynı mesafe bulunur. Hsun-tzu'nun her türlü kişisel özellikten uzak mekanik hali ilkin Çin Hanedanı'nın (M.Ö. 221-207) meşruiyetçi ekolü içinde ve Han'lar döneminde (M.Ö. 206-M.S. 220) büyük başarı göstermiştir. Daha sonra Sung'lar döneminde (960-1279) Mencius'un[2] düşüncesi etkili olmuş ve bu etki Konfüçyüs'ün yolunu devam ettiren Mencius'un "İkinci Bilge" olarak kabul edilmesiyle sonuçlanmıştır. Batıda Augustin, Luther ve Kant tarafından beşerî tabiatın kötümser doktrinlerinin tekrarlanması şeklinde gözlemlenebilen şeyin aksine Çin'de, insan tabiatının iyiliği doktrini T'ang çağında (M.S. 618-907) Mencius'un düşüncesini yeniden güçlendiren filozof Han Yü'nün (M.S. 768-829) Konfüçyanizm'iyle kendisini göstermiş ve egemen olmuştur.

Yeni Konfüçyanizm ismiyle tanınan hareket Sung çağında başlar. O, *li* (prensip) düşüncesini ontolojik (varlıkbilimsel) sınırlar içinde yeniden yorumlar ve kozmolojik tasavvurları geliştirir. Yeni Konfüçyanizm'in başlıca temsilcileri Kuzeyli beş Sung Üstadı (Shao Yung, 1011-1077, Chou Tun-i, 1017-1073, Chang Tsai, 1020-1077 ve Ch'eng Hao, 1032-1085 ile Ch'eng I, 1033-1107) kardeşler) bunların arkasından kendi seleflerinin çalışmasından başlayarak orijinal metafizik bir sentez gerçekleştiren Chu Hsi'dir (1130-1200). Chu Hsi, güneyli meslektaşı Lu Hsiang-Shan'ın (1139-1193) doktrinal çelişkilerinin üzerinde durmak zorunda kalır. 1175'de iki defa karşılaşırlar, fakat hiçbir ortak çözüme ulaşamadan birbirlerini eleştirmeyi sürdürürler. İhtilafları yaklaşık olarak aynı çağda batı nominalizminin ihtilaflarıyla son derece benzerlik addeder. Chu Hsi'nin, konfüçyanist geleneğin üstadı olarak bir benzeri daha yoktur. XIV. yy'ın başından 1912'ye kadar halka yönelik muazzam araştırmaların hazırlanması için Çin bürokratik sistemi içinde de kullanılmış olan konfüçyanist kutsal kitap külliyatı (Kanon), Chu Hsi tarafından tamamlanmış, Konfüçyanizm'in ortodoks çizgide yayılarak yerleşmesi de Chu Hsi'nin sayesinde olmuştur. Kendi ekolünün pratikte sadece iki rakibi vardır: Ming çağında (1368-1644) Wang Yang-Ming (1472-1529) ve Mandchoular (Mançolar) çağında Tai Chen. 1912'de cumhuriyetin ilanı göğe ve Konfüçyüs'e resmî kurbanlar takdim etmeye geçici olarak son verir ancak 1914'de tekrar başlar. İlk önce Konfüçyanizm'in biraz lehine olarak, cumhuriyetin Çin'li entellektüel-

leri, Çin tarihinde bu inancın temel rolünün farkına varmakta gecikmezler. Altmış yıl boyunca Çin'de zulüm ve işkencelere maruz kalmış Yeni-Konfüçyanizm, rolünü, Birleşik Devletlerin komünist çinlileri arasında sürdürdüğü gibi Hong Kong ve Tayvan'da da sürdürür. Tu Weiming'in çalışmaları ve diğer bazı düşünür ve bilginlerin belirttikleri gibi, bugün güçlü bir Yeni-Konfüçyüsçü düşünce vardır.

17.5 Çin Dışındaki Konfüçyanizm

Çin dışındaki Konfüçyanizm, ilk olarak milattan az önce Kore'de yayılır, ancak M.S. XIV. yy'dan önce olmayan Yeni-Konfüçyanizm, 5 kitap ve 5 klasikden oluşan kutsal kitap külliyatıyla, Yi Devleti'nin (1392-1910) felsefesi ve halka yönelik eğitim-öğretim sistemi olarak sağlam bir şekilde yerleşir.

Kore'den gelen Konfüçyanizm, M.S. III. yy'ın sonuna doğru Japonya'da yayılır ve VII. yy'ın ortalarına doğru oraya yerleşir. Bir müddet sonra değerini yitiren Konfüçyanizm'in yerini Chu Hsi'nin (Japonca'da Shushi) ölümünden sonra Çin'den buraya getirilen Yeni Konfüçyanizm alır. Böylece Yeni Konfüçyanizm, gölgesinde kaldığı *Zen Budizm*'le birleşir. 1600'e doğru konfüçyanist yeni metinler, Kore'ye götürülür. Bu metinler, Fujiwara Seika'nın (1561-1619) ve Chu Hsi'nin öğretilerine Tokuguwa Japonyası'nda mütevazi bir yer sağlayan öğrencisi Hayashi Razan'ın (1583-1657) dikkatini çeker. Diğer bir çok konfüçyanist ekol, bu metinlerle benzer fonksiyonlar icra ederler.

XX. yy'ın başında Konfüçyanizm, Japonya'nın askerî fetih ideolojisi haline dönüşür ve ikinci dünya savaşı boyunca hep bu rolü yerine getirir.

Bibliyografya.

J. Ching, *Confucius*, ER 4,38-42; Wingtsit Chan, *Confucian Thought: Foundation of the Tradition*, ER 4,15-24; *Neo-Confucianism*, ER 4,24-36; L.G. Thompson, *The State Cult*, ER 4,36-8; J. Kim Haboush, *Confucianism in Korea*, ER 4, 10-IS ; P. Nosco, *Confucianism in Japan,* ER 4,7-10.

İkinci Dünya savaşı esnasında Japonya'da kurulan Militarist-Konfüçyanizm Derneği konusunda bkz., Warren W. Smith, Jr., *Confucianism in Modern Japan. A Study of Corservatism in Japanese Intellectual History,* Tokyo 1959.

Çağdaş Yeni-Konfüçyanizm konusunda bkz., Tu Wei-ming, *Confucian Thought : Selfhood as Creative Transformation*, New York 1985.

[1] Devletin, çeşitli sınıflar üstünde babalık ederek bu sınıflar arasında denge kurmaya çalışması ya da aralarında hakemlik etmesi veya koruyuculuk perdesi altında diktatörlük.

[2] M.Ö. 371-289 yıllarında yaşayan konfüçyüsçü filozof Myngzi için batılılar tarafından kullanılan isim. Bu zat evlat sevgisinin Çin toplumunun temeli olduğunu savunmaktaydı.

18
KUZEY AMERİKA DİNLERİ

Elémire Zolla'nın "*Les Lettrés et le Chaman* (*Mektuplar ve Şâman*, İtalya 1969)" isimli eşsiz çalışmasında da ortaya koyduğu gibi, Hint-Amerikan toplumu, kolonici -Hint-Amerikan kültürünün yıkıcıları olan- milletler tarafından her zaman tartışmalı yorumlara konu olmuştur. Zolla, altını çizdiği bu yorumlarında genel olarak, bizatihi Hintli'ye dair hiçbir açıklamada bulunmamakta, sadece Euro-Amerikalıların şu veya bu çağa dair egemen düşünceleri üzerinde durmaktadır: Bunlar, dinî püritanizm, aydınlanma, romantizm, gelişmenin artması şeklinde sıralanabilir (Zolla, yerlileri ise, bazan küçümseyici bir tevecçühle, bazan düşmanlıkla ele alır). Kızılderililerin, kolonici Avrupalıların medeniyetine -dinlerine veya teknolojilerine- pek az ilgi duymaları bu şu veya bu çağa dair düşüncelerin genel olarak ortak noktasıdır. (Kovboy filmleri yoluyla, atları ile birlikte düşündüğümüz bu Plaine Yerlileri, XVIII. yüzyıldan önce, İspanya'dan gelip Meksika üzerinden kendilerine kadar ulaşan kolonizatör Avrupalıların bir tanesini bile görmemişlerdi). Yetkililer, soy kırımı (genosid) aklamak için bu bilgilerle yetiniyorlardı. Güney Afrika'da yerleşmiş bulunan Hollanda'lı meşhur Kalvinistler halka, yırtıcı hayvan muamelesi yapıyorlardı. Vali Kieft, Yeni Hollanda'da her bir kızılderili kafa derisi için ödül koymuştu. Kızıl-

derililer İngilizleşmeden, New York eyaletinin güneyi ve New Jersey, asıl yerlilerinden temizlenmişti. Aynı şekilde davranan İngilizler, üstelik pirimleri de arttırdılar: Mesela 1703'te Massachusetts'de bir kızılderili kafa derisi 60 dolar, Pennsylvanie'da erkek kafa derisi 134 dolar, kadın kafa derisi 50 dolardan satılmaktaydı. Bu, dar anlamda ataerkil bir mantığa göre yapılmış bir uygulamadır, zira apaçık ortadadır ki, bir nüfusun artış oranı erkeklerle değil, kadınlarla bağlantılıdır. Öldürülmeyen doğu yakası kızılderililileri, 1830 Removal Anlaşması'nın arkasından başkan Andrew Jackson tarafından Mississippi'nin batısına sürülmüşlerdir. Bu anlaşmaya göre, usulüne uygun olarak vaftiz olan ve istilacıların medeniyetini başarıyla taklit etmekle övünen Cherokee'ler bile kendi topraklarından kovulmuşlardır. Her zaman "vahşi", nadiren de "barbar" olarak telakki edilen kızılderilinin sembolü, Büyük Bassin'in[1] *Shoshon*ları[2] (Kuzey Amerika yerlileri) olmuştur. 1827'de kaşif Jodediah Smith tarafından *Diggerler* (kökleri yiyen, kökleri kazıyan) diye isimlendirilen Shoshonlar'ın büyük bir yoksulluk içinde oldukları ve çok sağlıksız şartlarda yaşadıkları tespit edilmiştir. Romantik yazar Washington Irving'in dediğine göre puritenlere nazaran ırkî bütünlük politikasına daha fazla taraftar olan Fransız kafa tası avcıları, Shoshonlarda hiç bir iyi taraf bulamamışlar ve onları *"acınacak mahluklar"* diye adlandırmışlardır. Bu en canavarca muamelelerden kendisini koruyabilen kimse çıkmamıştır. 1861'de Mark Twain, Kızılderililer konusunda Darwinizm'i ıslah etmeye çalışmıştır. Zira onların atalarının primatlardan değil, gorilden, kangurudan ya da Norveç faresinden geldiği sanılmaktaydı. 1867'de Hollanda sofularının saygın bir mirascısı olan Topeka, *Weekly Leader* isimli eserinde yerlileri yalnızca alçak, hırsız, miskin, piskokulu, ve zındık kimseler olarak tasvir eder. Oysa, böyle bir tanımlama buranın bütün namuslu insanlarını bile toplu bir katliama maruz bırakabilir. Aynı çağda General William Sherman'ın da gerçekleştirmek istediği bu arzu, Ghost Dance Religion'un binyılcı (millenarist) hareketinin ortaya çıkışını gören XIX. yy'ın sonundaki beklenmedik büyük sıçrayışlara rağmen, hemen hemen yerine getirilmişti. General Phil Sheridan kızılderililerin elinden geçim vasıtalarını çekip almak için bizonları (hörgüçlü yaban öküzü) yok etmeyi tavsiye eder. Wounded Knee kıyımının (29 Kasım 1890) başlattığı çağda, "rezerv" (belli bir bölgede hayvan ve bitki örtüsünün korunması için ayrılan yer), bütünleşmenin mümkün tek alternatifi olarak kalır. Ancak bu arada, ismi bugün efsane olmuş James Mooney veya Franz Boas gibi etnograf ve etno-

loglar, kızılderili toplumlarının inanç ve kültürlerinin eşsiz zenginliği ve çeşitliliğinden bahsederler. Bugün, bu yabancı dünya, sürekli değişik düşlere yol açar, fakat yeni karmaşıklıkların ve beklenmedik ruhsal derinliklerin ortaya konulmuş olması, bize seleflerimize nazaran bu yabancı dünyaya daha iyi ulaşabilme imkanı vermez, öyleki, romancı Karlos Castaneda'nın nefis hikayelerinde olduğu gibi, bazen hayal gücünün de buna karıştığı düşünülebilir.

18.1 Hint-Amerikalıların (Kızılderililerin) Menşei, uzun bir münakaşa konusu olmuştur. Bunların menşeinin Eski Mısırlılar, Truvalılar (Troyens) veya Kartacalılar (Cartaginois) olabileceği ile yetinilmemiş, aynı zamanda, İsrail'in kaybolmuş on kabilesi olma ihtimali de en çok üzerinde durulan varsayımlardan biri olmuştur.

Gerçekte, Kızılderililerin ataları, Sibirya'dan gelmişler ve av hayvanlarını kovalamak suretiyle Béring Boğazı'nın[3] çok soğuk bölgelerine geçmişlerdir. Onbir bin yıl önce Güney Amerika'nın güney sınırına kadar ulaşmışlardır. Meksika'nın kuzeyinde izlerine rastlanan kültür anıtları, büyüklükte Orta Amerika'nınkilere eşit değildir (bkz., 22). Kuzey Amerikalı kızılderililer bu esnada bölgesel özelliklerini korumuşlardır. Avrupalıların buraya ilk gelişi sırasında bunlar 500'den fazla dil konuşuyorlardı.

En uçdaki kuzey bölgesi ve adalarda Eskimolarla kalabalık bir toplum haline gelmişlerdir. Algonkin (doğuda Ojibvalar ve Penobskotlar gibi) ve Athapaskan (ortada ve batıda: Yellowknifler, Chipewyanlar, Kaskalar, Slavlar ve Beaverler) dil gruplarına mensup Kızılderililerin toprakları kuzey bölgesinden, Kanada ve Birleşik Devletler arasındaki bugünkü sınıra kadar uzanır.

Büyük Göller'in doğusunda ve güneyinde İrokua[4] ve Siu[5] dil gruplarının toprakları yer alır. Daha güneyde ise, Algonquinler, Siular, Irokualar ve Kaddoanlar'a Muskogeanlar da eklenir.Plain'in merkezinde özellikle Siu kabileleri (Assinibuanlar, Crowlar, Deghigalar, Gros-Ventreler, Chivereler, Mandanlar, Arikaralar, Hidatsalar vb.) meskun idiler. Başlangıçta aşağılayıcı ve küçümseyici bir mana ifade eden "Siu" terimi, Dakotalar, Lakotalar ve Nakotalar'ın akrabası olan kabileleri gösterir. Diğer altı dil ailesi ise, şunlardır: Algonquine (Creeler, Cheyenneler, Balckfootlar), Athapascane (Apacheeler), Caddoane (Pawneeler, Arikaralar), Kiowa-Tanoane, Tonkawan ve Uto-Azteque (Comancheeler, Uteler).

Kuzey-batı kıyısı üç kesime ayrılmıştır: Kuzey (Tlingit, Haidas, Tsimshion), Orta (Bella Coolas, Nootkas, Kwakiutl) ve Güney (Salish, Chinook).

Büyük Bassin'e (Le Grand Bassin) Shoshonlar ve Paiutlar gibi tek bir dil ailesine mensup olan Kızılderililer yerleşmiştir. Plateau ve Kaliforniya'da lenguistik ve kültürel açıdan çok farklı toplumlar barınır.

Güneydeki altı dil grubu şunlardır: Uto-Aztek, Hokane, Athapascane, Tanoane, Zuni ve Kereler. Ekonomik sınıflandırma lenguistik akrabalığa göre tanzim edilir. Mesela köylerde yaşayan yerleşik kızılderili Pueblolar (Pueblolar), Tanoane (Tiwas, Tewas, Towas), Kere, Zuni, Uto-aztek (Hopi) dillerini konuşurlar. Bu Pueblolar'dan bir kısmı XII. yy.'dan beri aralıksız olarak yerleşik hayat sürdürürler. Kızılderili Athapaskanlardan olan Navajolar ve Apacheler, kolonizatör İspanyolların gelişinden önce Kanada'dan güneye göç etmişlerdir.

18.2 Kendilerini inuit ("adamlar") diye isimlendiren Eskimolar, kuzey-güney Asya, Alaska, Kanada ve Grönland gibi kuzey kıyıları boyunca yaşarlar. Aleoutieliler adaları Eskimolar'a akraba bir toplumu barındırır. Kuzey-Sibirya toplumları gibi, Eskimoların dinlerinin merkezini Şamanizm oluşturur (bkz. 10). Geçimleri balıkçılığa veya avcılığa bağlı olan bu insanların, öldürülmüş hayvanların ruhları vasıtasıyla tevbe ve tanrı rızasını kazanmayı hedefleyen törenleri de bulunur.

18.3 Kuzey Kızılderilileri

Kuzey Kızılderililerinin, herbiri özellikle değişik hareketleri olan kültürel kahraman gibi mitik şahsiyetlerden oluşan, dünyanın bir çok çağına özgü karmaşık mitolojileri vardır. Çoğunlukla, bir Trickster'in kahramanları ile bir arada olan ya da onlardan etkilenmiş bulunan bu kahramanların, Alaska'da önemli rol oynayan hayvanları vardır. Bölgenin geri kalan diğer kısımlarında ise söz konusu olan, bir insandır.

Ritüellerin Kanada yerlilerinin kollektif hayatında oynadığı rolün önemi nispeten azdır. Kendisine rüyada bilgi ilham edilen Şaman, bölgenin yegane dinî uzmanıdır (bkz., 10)

18.4. Birleşik Devletlerin Kuzey-Doğu Kızılderilileri

Bunlar, Algonkin'lerde *manitu*, Huron'larda *oki* ve Iroqua'larda *orenda* denilen bir bütünleştirici güç anlayışını paylaşırlar. İyi veya kötü olan bu güç, bazı varlıklar ve eşyalara geçer. Bu güç ruhlar vasıtasıyla

insanlarla iletişim kurar. Kuzey-Doğu kıyı toplumlarının çok zengin ritüel bir hayatı vardır. Bu ritüellerde av hayvanı ve yenilebilir bitkiler için tevbe ve Tanrı rızasını kazanmaya yönelik törenler ve bir takım karmaşık geçiş ayinleri bulunur. Özel ruhları bulunduğu kabul edilen kişi, Şamanik türden ayinler vasıtasıyla bu ruhları yardıma çağırır. Büyüler, maskeler ve "Güç" dolu diğer objelere dair özel kültler vardır. Başka toplumlarda bilinmemesine rağmen mesela Ojibwaların Midewiwin kabilesi gibi bazı toplumlarda doktor-insanların katılımıyla teşekkül eden tarîkatlara rastlanır. Bölgenin en önemli dînî şahsiyeti, silkme tekniği (*shakingtent*) ve hastalık yapan ruhsal varlıkları çıkarma yoluyla iyileştirme (ve kâhinlik) konusunda uzmanlaşmış şamandır.

Büyücülük inancı ve bununla mücadele etmek için doktor-insanların başvurduğu ritüeller, Çerokiler (Cherokees) gibi güney-doğu kıyısı kızılderililerini kuzey-batı kızılderililerinden ayırır. Suya batırma şeklindeki günlük ayinler, grubun hayatiyetini devam ettirmede önemli bir husus olarak düşünülmüştür. Mevsimlik merasimler arasında en belirgini, mısırın olgunlaşması merasimiyle birleştirilmiş olan Yeni Yıl merasimidir.

18.5 Plaine Kızılderilileri, av hayvanı aramak için Meksika'dan gelen şövalyelerle zenginleşen birçok kızılderili grubun göç etmesiyle, sadece XVIII. yy.'da görülen kültür kümeleşmesini oluşturan toplumlardır. Bu kültürel kavşaktaki çok farklı toplumların dînî hayatı, Güneş Dansı töreni ve savaşçı tarîkatlerin varlığı gibi bir çok ortak izler taşır. Esasında bu bölge, ardı arkası kesilmeyen savaşlara sahne olmuştur. Erkek savaşçılar sayesinde elde edilen bilgiler, sömürgecilere, yerlilerden yakalarını sıyırmada alkolün etkili ve kolay bir araç olduğunu düşünme imkanı verir. 1850'ye doğru *peyotl* gibi sanrı uyandırıcı bitkilerin ithalatı, üyeleri belli bir takım vizyonları ve açık ritüelleri paylaşan tarikat ve kült oluşumlarına yol açmıştır.

Sauna (Sweat) ayini esnasında erkeklerden bir grup yoğun sıcaklık acılarına maruz kalırlar, kendilerine dallarla vurulur, dans ederler ve şarkı söylerler. Böylece sauna, savaşçıyı ve garip şeyler gördüğünü iddia eden kimseleri arıdırır.

Plaine Kızılderililerinde şaman ve erkek ya da kadın-doktor, tören yöneticisinin (üstad) fonksiyonunu üstlenir. Onlar bizim doktorlarımız gibi hususi dil kullanan bir kast oluşturlar. Bu, Pawneeler'de tanrı rızasını kazanma töreni *hako*'yu devam ettiren eski bir *kurahus*'tur. Seremo-

ni esnasında kuşaklar arasındaki sembolik bağlar daha da kuvvetlenir. Esasen Mandan şifalı tarîkatine mensup olmakla birlikte şifacı (Blackfoot'lara göre kadın), bölgede toplanan tüm Kızılderili kabîlelerindeki seremonilerin en önemlisi olan Güneş Dansı'nı (*Sun dance*) yönetir,. Güneş dansı esnasında erkekler Büyük Ruh'a daha yakın olmak için dayanılmaz ızdıraplara katlanırlar. 1880'e doğru yasaklanan, 1934'de yeniden ortaya çıkan bu dansı, 1959'dan beri Ojibwalar ve Lakotalar nefsi körleyici ağır seremoniler arasına yeniden soktular.

1870'e doğru Plaine Kızılderililerinde ortaya çıkan ve Hayalet Dansı (*Ghost Dance*) denilen millenerast (bin yılcı) kült, Kızılderilileri İsrail oğullarının kaybolmuş onuncu kabilesi olarak kabul eden Utah normonları tarafından teşvik edilmiştir. Peygamber Wovoka, sadece yerlilerin canını bağışlayıp, Avrupalıları yerle bir ederek onların zulmünü ortadan kaldıracak bir deprem için kızılderililerin savaşa son vermeleri, ve Büyük Ruh dansı yoluyla ibadet etme ve arınmanın gerekliliğini haber vermiştir. Hayalet Dansı'nın (*Ghost Dance*) ortadan kaldırılışı etkili olmadı. 1890'da hükümet bir askerî birlik gönderdi; bu birlik, törenlerini yapmak için Güney Dakota'daki Wounden Knee Creek'e gelen 260 suçsuz Sıu'yu katletti.

Aztek dilinde *peyotl* ("zar") denilen (*lophophoro wiliamsii*) sanrı uyandırıcı Meksika kaktüsü kültü aynı çağa doğru Plain Kızılderilileri arasında yayılmış ve bu çağda Ghost Dance da ortaya çıkmıştır. Kült 1964'e kadar illegal değildir, California isti'naf mahkemesi onun ortadan kaldırılışını deklare ettiği sırada bunun din özgürlüğüne aykırı anayasal bir kısıtlamanın olmadığını belirtmişti. Çünkü bu kült bir din halinde şekillenmiş değildi. 1968'de bir etnoloji çalışması olarak ortaya çıkan romancı Carlos Castaneda'nın *L'herbe de diable et la petite fumée* (İblis'in Otu ve Küçük Duman) isimli ilk kitabı, peyotl kültünü muhtemelen hakiki bir din olarak takdim ediyordu.

18.6 Kuzey-Batı Kızılderilileri

Kuzey-batı kızılderilileri deyince hemen totemik direklere olan temayülleri akla gelir. Sömürgeciler kendilerine demir araçlar getirene kadar bu direkleri kullanan ve Meksika'dan İspanyol şövalyelerinin gelişinden sonra bilinir hale gelen avcı kızılderili kabileler, her zaman balıkçılığın kendilerine bol gıda sağladığı bir bölgede yaşarlar. Tingitler, Haidalar, Tsimshianlar, Haislalar, Bella Coolalar, Kwakiutllar, Nootkalar, Salishler, Makahlar, Quileufeler, Skokomishler, Chinooklar, Tilla-

mooklar, Coolar, Tolowalar, Yuroklar, Hupalar ve Britanya'ya ait Colombie ve Birleşik Devletler'in kuzey-batı kıyısı Karokları (Washington, Oregon) birçok kuruluş, inanç ve ritüelleri paylaşırlar. Gıda maddelerinin bolluğu ve şeflik kurumunun yerleştirilmesi, *potlaç*'ı bir bayram olarak açıklamaya imkan verir, bu bayramda herkes kendi topluluğuna ve bölgesel komşularına takdimelerden dağıtır. Dağıtılan malların miktarı sosyal sınıf göz önüne alınarak yapılır, şefler veya hiyerarşik statülerini değiştirmek isteyen kimseler, malların inanılmaz derecedeki miktarlarında israfta bulunurlar (veya zayi ederler). Aynı sosyal hiyerarşi, çok karmaşık bir borç sistemini de yerine getiriyordu. Onların, açıkça borçların geri verilmesi gerekmediğine inanan bu karakterleri, kendilerine bir sosyal iktidar sağlar; bir kimseye olan borcunu ödemek adeta şerefine gölge düşürmek şeklinde yorumlanır. Ayrıca aristokrasi, atalara ait bir çok ruhlarla ticaret tekeline sahiptir. Birçok kuzey ve kuzey-batı kızılderilileri sınırlı sayıda ruhların daha önce de var olduğuna ve ruh göçüne inanmaktadırlar. Böyle bir inanç, atalar kültünü ve sadece kendi soylarının belirgin olarak uyguladığı kabul işaretlerine saygıyı kolayca açıklar.

Nadiren ırsî olan ve genel olarak vizyon sahibi herkese açık olan Şamanizm müessesesi, her bölgede bilinmekteydi. Şaman, başka bir sosyal grup karşısında büyücü gibi fonksiyon icra edebilmekteydi. Büyücülüğün cezası ölümdür.

Kuzey-batı kıyısı mitolojilerinde Tilingitler Karga'sı (Corbeau) gibi, Trickster'in mevcudiyeti de çok belirgindir. Bölgenin en önemli törenleri, kış mevsimindeki ünlü vecdî (extatik) danslar idi.

18.7 Ata ruhlarına, hayvan resimleri yapan ressamlara, kültürel kahraman gibi mitsel varlıklara, Trickster'a, Şamanizm müessesesine aşina Kaliforniyalı Kızılderililer, Plato, Büyük Bassin ve Plainelerinki gibi vizyonlarını elde etmeye çalışırlar. Yılın ilk ürünlerinin tanrılara sunulmasını ifade eden dînî bayramları, büluğa erme (özellikle genç kızlar için) törenleri ve insanı kirlerden temizleyen saunaları vardır. Bu bölgenin tipik özelliklerinden biri de, Avrupaî büyücülükte de zikredilen ve Nauhatl dilinde *Datura Stramonium* denilen zehirli bir bitki Toloache'ın özünün psychotropik bir ilaç olarak kullanılmasıdır. Bazı bölgelerde görüntüler ve ruhlar dünyasının yolunu açan *toloache* kültü çok belirgindi. (Mesela cenaze ile ilgili ritüeller gibi) birçok kollektif törenler *toloache*'la bütünleşmişti. Bu ritüellerden biri olan, maskeli sır

tarîkatlerini oluşturan Pomoların yaratıcı kahramanı *Kuksu*'nun Kuzey California kültü içinde gelişecekti.

18.8 Peublo Kızılderilileri, -altı farklı dil grubuna mensup Kızılderililerin ikamet ettiği 31 köy- yerleşik bir çiftcilik ekonomisini ve bir çok inancı paylaşırlar. Orta Amerika'nın eski dinlerinde de mevcut olan "dünyanın birçok kez yaratılışı ve yıkılışı" konularını içeren mitleri vardır. Peublos kızılderililerinin tamamı, tabiat üstü varlıklar olan *Kachinalar*'a aşinadırlar. Kachina terimi, Puebloların ritüel hayatında yer alan tabiat üstüne katılımların kendisiyle gerçekleştiği bu törensel maskelere de işaret eder.

Hopi Kızılderililerinin karmaşık bir sistemi olan ve her biri periyodik törenlerden birini yöneten dinî tarikatları vardır. Kachinalar (bu da sözkonusu dînî toplumlardan birinin ismidir) Mart'tan Temmuz'a kadar herkese görünür, Ocak'tan Mart'a kadar ise *kivalar*'da veya tören odalarında göze çarpar. Şubat'ta Powamuy töreni sırasında çocuklara Kaşinalar kültü öğretilir. Temmuz'da Niman (dönüş) töreni Kaşinaların dönemini kapatır ve bundan sonra maskesizler dönemi başlar. Hopilerin ritüel hayatındaki en önemli semboller, çiftçi hayatını temsil eden mısır ve insanî duaları ruhlara kadar taşıdığına inanılan kuşların kanatlarıdır.

Zunilerin Pueblo'su, Kaşinaların ve yine Kaşina rahiplerininkini de içine alan başka dînî tarikatler hakkında da bilgi sahibiydi.

Kaşina savaşçıları, 1680'de din adamlarını öldüren ve onları güneye çekilmeye zorlayan İspanyol kolonizatörlere karşı çıkan Pueblolardan meydana gelmiştir. 1690'da İspanyollar tarafından fethedilen ülke, Pueblo'nun dışında, akkültürasyona asla boyun eğmemiş olan Hopilerden ayrılmıştır. Bir takım senkretik kültler ise, diğer Pueblolarda ortaya çıkmıştır.

18.9 Bibliyografya

Genel olarak amerikan kızılderileleri ve Birleşik Devletler'in sömürgeleştirme tarihi konusunda bkz., Elémire Zolla, *I letterati e lo sciamano*, Milan 1969; Peter Farb, *les Indiens. Essai sur l'évolution des sociétés humaines*, tr. fr. Paris 1972; William T. Hagan, *American Indians*, Chicago 1979.

W. Müller, *North American Indians: Indians of the Far North*, ER 10, 469-76; J.A. Grim et D.P. St. John, *Indians of the Northeast Woodlands*, ER 10, 476-84; D.P. St. John, *Iroquois Religion*, ER 10, 485-90; W.K. Po-

wers, *Indians of the Plains*, ER 10, 490-99; S. Walens, *Indians of the Northwest Coast*, ER 10, 499-505; T. Buckley, *Indians of California and the Intermountain Regions*, ER 10, 505-13; P. M. Whiteley, *Indians of the Southwest*, ER 10, 513-25; A. Hultkranz, North American Religions: An Overview, ER 10, 526-35; S. D. Gill, *Mythic Themes*, ER 10, 535-41; J. D. Jorgensen, *Modern Movements*, ER 10, 541-45; R. D. Fogelson, *History of Study*, ER 10, 545-50.

Genel olarak Kuzey Amerika dinleri konusunda bkz., Ake Hultkranz, *Belief and Worship in Native North America*, Syracuse N. Y. 1981 ve *The Study of American Indian Religions*, New York 1983. Şamanik giriş ritüelleri konusunda en güzel kitap Werner Müller'in, *Die blaue Hütte. Zum Sinnbild der Rerle bei nordamerikanischen Indianern*, Wiesbaden 1954 isimli çalışmasıdır.Ghost Dance konusunda bkz., James Mooney'in, *The Gost-Dance Religion and The Sioux Outbreak of 1890*, abrégée baskısı, Chicago 1965 (1896) isimli klasiği; Peyotl kültü konusunda bkz., Weston La Barre, *The Peyotl' Cult*, Hamden, Connecticut 1964.

[1] Amerika'nın batısındaki yüksek çöl ovaları.

[2] Kuzey Amerika yerlileri.

[3] Asya ile Amerika arasında Pasifik Okyanusu'nu Arktik Okyanusu'na bağlayan boğaz.

[4] Erié, Huron, Ontario gölleri ve Saint Laurent ırmağı kenarlarında oturan kızıldereliler.

[5] Arkansas aux Rocheuses vadilerinde yaşayan ve komşu dilleri konuşan Kuzey Amerika topluluklarının tümü.

19
MEZOPOTAMYA DİNLERİ

19.1. M.Ö. Yedibinli yıllarda Dicle ve Fırat nehirleri kenarında bugünkü ismi Irak olan ülke hayvancılık ve tarımla uğraşan insanların yaşadığı bir yerdi. M.Ö. 3500'lerde yazının gelişmesi ile tarih öncesinden tarihe geçiş sağlanır. Ubaid ve Uruk kazılarında bulunan eşyalar arasında değerli resimli çanak çömlek, heykeller ve gittikçe artan karmaşık bir mimarlığı ve dekorasyonu olan büyük yapılar ortaya çıkarılmıştır. Güney bölgesini ihtiva eden yer adlarında yerli dil örnekleri bulunur, bu bölgelerde sürüleri saymak ve kaydetmek için kendi sistemlerini ve dillerini geliştiren ve ilk defa kendi yazısı bulunan bir toplum olarak Sümerler görülmüştür. Semitik bir dil konuşan Akadlar, site-devletler arasında asırlarca süren savaşlar ve her yönden gelen istilalar boyunca Sümer tanrılarını ve geleneklerini yeniden yorumlayarak muhafaza etmişlerdir. M.Ö. XVIII. yy'dan itibaren iki bölgeden söz edilebilir: Kuzeyde Asur ve güneyde Babil. Asur-Babil döneminin ve özellikle de M.S VII. yy ile VI. yy'ın kraliyet arşivleri bize, bu arşivlerde kopyalanmış, çağa ait daha eski destansı malzemeler ve mitler sunar.

19.2 Tanrılar

Mezopotamya dininin en eski çağında kendisine ulaşabileceğimiz

ilahî güçler, tabiat güçleridir. Her bir Sümer tanrısının, uluhiyetinden ayrılmaz olan kendi ülkesi vardır. Eski tapınakların esas mülkiyeti tanrının elindedir, halk onun kölesi, din adamları ise, kahyaları ve hizmetçileridir. Mezopotamyalıların ırmaklar ve onların yakınlarında yerel tanrıları vardır, Bu dönemin tanrılarının özü, tabiî olaylara bağlıydı. Tabiatın dinamik güçleri hem kışkırtılmış ve hem de yıldırım içinde bulunan İshkur/Adad gibi tanrılar tarafından ortaya çıkarılmış sayılıyordu, Amaushumgalna, hurma ağaçlarını tomurcuklandırıyor, ambarlar tanrıçası İnanna, meyveleri ambara dolduruyordu.

En primordial tanrılar kendilerini din adamlarından ve katiplerden ayıran insânî şekilleri ve sosyal rolleri tedrîcen üstlenir. Doğmuş olan panteonun başında ismi aynı zamanda göğün ve kutsalın sembolü olan tanrıların babası ve gök manasına gelen *An* vardı. Sümer'de M.Ö. 3500'e doğru yazılı tarih başladığı zaman An henüz bir *deus otiosus* idi. Tanrı meclisinin başkanı Enlil'den daha aktif olan Anu'nun en büyük tapınağı, Nippur'un dînî merkezinde bulunmaktaydı. Hemen hemen bütün tanrıların sonunda bir eşi olacaktı. Mezopotamyalı Büyük Tanrıça İnanna'yı Akadlılar, İshtar ile bir tutuyorlardı. Birçok mit içinde en önemlisi Venüs gezegeni idi. Onun faaliyet alanları verimlilik, aşk ve savaştı. Babası ay tanrısı Nanna (Sin) ve kardeşi güneş tanrısı Utu (Shamash) idi. Sulama suyunun kurnaz, zekî tanrısı Enki (Ea), teknikleri geliştirme ve onları ayıklamak için gönderilen büyük tufandan sonra sağ kalmaları noktasında insanlara yardım etmişti. Farklı mitler içinde bazı hayvanların ve bazı bitkilerin artmasını sağlayan verimlilik tanrısı Dumuzi (Tammuz), genç yaşta ölen şahsın trajik görevini üstlenmişti. Nergal, ittifakla cehennemî dünyanın tanrısı olmuştu.

Her dönemde tanrıların şahsiyeti oldukça muğlaktı. Karakter çizgileri itibariyle birbirleriyle uyum içerisindeydiler. Tanrıların antropomorfizasyonu (insan biçimine girme) ile tabiatta hierophaniler belirmeye devam eder. Bir ırmak ismi, genel olarak Tanrıyı gösteren bir sembolün önüne yazılırdı. Fertler genellikle kişisel tanrıların koruyucuları gibiydiler. Bunlar silindirik biçimde mühürler üzerinde görünürler ve büyük tanrıların kapılarını açarlar.

19.3 Dinin Siyasi Kullanımı

Sümer tapınağı dînî olduğu kadar hem politik ve hem de idarî bir müesseese idi. Şehirlerin, mahkemelere ve savaş zamanlarında generallerin ve başkanların seçilmesine tahsis edilmiş eski meclisleri vardı. Bu

sonuncuların artan zenginliği ve gücü, krallara ve krallık hanedanlıklarına dönüştü. Kralların kendilerini gözde tanrılar olarak temsil etmelerinde çıkarları vardı. Birinci kral fatih Akad'dlı Sargon, büyük kralın küçük oğlu olan kutsal ikonoğrafi Naram Sin'i (yak. M.Ö. 2254-2218) kendine mal etmeye çalışıyordu. O, savaş meydanında kendi adamlarına hakim olan ve tanrıya tahsis edilmiş boynuzları taşıyan bir mezartaşı üzerinde görünür.

Çok daha sonraki belgeler, askerî seferlerden önce kahinliğe başvurulup yardım istenildiğini ve birçok kralın kendi başarılarının sebebini bazı tanrılarda gördüklerini gösterir. Babil'in kutsal şehirliğe yükselişi, onun tanrısının yükselişi sayılıyordu; gerçekten, Babil *Enuma Elish*'inde, Marduk'un, tanrıların zirvesine yükseldiği ve Enlil'in yerine geçtiği görülmekteydi. Asurî versiyonda Asur adı verilen tanrı, Marduk'un yerine konulmuştur.

Krallık dini, karmaşık bir kahinlik sistemini kullanıyordu. Daha sonra Astroloji olacak bu evrensel disiplinin temelleri olarak kabul edilen kesin astronomik gözlemler, tanrıların hislerini belirtiyor ve kralın şahsî varlığı içindeki savaşı, duygusuzluğu ve krizleri önceden haber veriyordu. Duadan, ruhu kötülüklerden arındırmadan ve tanrıları yatıştırmadan ibaret olan ritüeller, hayvanların iç organlarının incelenmesi veya rüyaların yorumlanmasıyla ilgili yapılan tahminlere cevap olarak gerçekleştirilmiştir. Kralın, Yeni Yıl festivaline katılması ve gelecek yıla kadar ülkenin mutluluğunu sağlamak için, tanrıça İnanna ile evlenmekte olan Uruk'un kutsal evlenme töreninde bulunması gerekiyordu.

19.4 Popüler Uygulamalar

Din adamları, katipler, astrologlar ve profesyonel zanaatçıların bürokrasi hizmetleri külliyeyi andıran büyük tapınaklarda yapılırdı. Uzman din adamları, kutsal ikonları yedirmek, yıkamak, giydirmek ve eğlendirmek gibi günlük hizmetlerle meşgul olurlar. Zahitler topluluğu, çoğu yiyecek veya tanrı sunağının önünde adakla ilgili küçük heykelcik takdimeleri sunmakta ve kutsal bayramlara refaket eden mit gösterilerine ve şenliklere katılabilmekteydiler. Halk, hastaları iyileştirme, ürünlerde çift verim sağlama, büyü yapma ve büyü bozma gayesiyle büyülere, sihirlere başvururdu. Medikal (tıbbî) büyülerde, büyüden faydalanan kimsenin ismini koymak üzere beyaz aralıklar ihtiva eden yazılı versiyonlarla, bilinen veya bilinmeyen günahlardan bağışlanmalarını dileyerek bir veya birçok tanrıya yalvarılırdı. Profesyonel büyücüler ta-

rafından "canlandırılmış" tanrıların ve ruhların pişmiş topraktan yapılmış daha popüler heykelleri, korunmayı sağlamak için evlerde saklanmakta veya evin içine gömülmekteydi. Çoğu théophores olan asil isimler, halkın kutsalı ve mutluluğu elde etmek için kendi şahsî tanrılarına güvendiklerini gösterir.

19.5 Enuma Elish ("Ne zamanki yukarıya" isimli Babil'e ait yaratılış şiiri), Babil şehrinde her ilkbaharda kutlanan yeni yıl (Akitu) bayramlarıyla birleştirilmiştir. Anlatı, tanrılar arasında en büyüğü olarak Marduk'u yüceltir. Bu anlatı, muhtemelen Marduk'un heykelinin Babil'e döndüğü ve şehrin politik üstünlüğünün kendi tanrısının mitsel zaferi olarak düşünüldüğü M.Ö. XII. yy'da meydana getirilmiştir.

Şiirin yedi levhası, sadece tatlı su (Apsu, erkek) ve tuzlu suyun (Tiamat, dişi) varolduğu zamanki evrenin primordial durumlarını açıklar. Yeni kuşak tanrılar, gürültüleriyle eskilerin düzenini bozarlar. Apsu onlara savaş açar fakat, Marduk isimli bir oğul meydana getiren Ea tarafından öldürülür. Tiamat, Apsu'nun öcünü almak ister ve genç tanrılar arasında sadece Marduk, dişi deve meydan okumaya cesaret eder. Marduk, tanrıların krallığını elde eder ve rüzgarlarıyla yıldırımlarını kendisiyle beraber savaşa götürür. Rüzgarlar Tiamat'ın bir karış açık ağzında hızlanır ve bir ok onu öldürür. Onun müttefikleri kuşatılır, yakalanırlar ve zafer ganimetleri arasında Tiamat'ın eşi Kingu tarafından çalınan kader tablolarını resmederler.

Marduk, Tiamat'ın bedenini simetrik olarak iki yarım parçaya ayırır ve böylece dünyayı yaratır. Kingu'nun kanından tanrılara hizmet edecek insanlar meydana getirir. Mükafat olarak kutsal hükümdarlığı alır ve Babil'de kendisine büyük bir tapınak tahsis edilir. Bu kıssaların birçoğu Tekvin, Mezmurlardaki muzaffer Yahve imajları ve Eyüb Kitabı ile paralellik arzeder.

19.6 Gılgamış

Uruk kralı Gılgamış muhtemelen eski hanedanlıkların bir kralıdır ve onu dair bazı kıssalar Sümer dilinde muhafaza edilmiştir. Akadca şiir bize yazılı olarak gelmiş ve Atrahasis tufanı kıssası ilavesiyle muhtemelen Babil dönemi ortalarında bir katip tarafından geliştirilmiştir. Hikayenin bu eksiksiz versiyonu ünlü şehir Uruk'un, İnanna tapınağı ve onun tuğladan yapılmış anıtsal duvarları gibi büyük yapılarının övgüsüyle başlar. Üçte ikisi ilahî, üçte biri insanî bir kral olan Gılgamış, aşırı

tatsız işlerle ve titizlikle uygulanan, evlenen kızlarla kralın ilk geceyi geçirmesi kanunuyla halkına zulmediyordu. Tanrılar, hayvanlarla barış içinde yaşayan bir kurtarıcı olan Enkidu'yu yaratmışlardı. Onlar ona kendisini insanlaştırmak için bir fahişe gönderirler ve fahişe onu beraberinde Enkidu'nun Gılgamış'a meydan okuduğu Uruk'a kadar götürür. Korkunç bir savaş sonunda Uruk'un sınırında rakip tanrılar en iyi dostlar olurlar ve Huwawa isimli devi öldürmek için Selviler dağlarına doğru yönelirler. İshtar tarafından eşi olmaya çağrılan Gılgamış, tüm sevgililerinin cehennemin yolunu tuttuklarını hatırlatarak ona saldırır. İshtar'ın intikamı gecikmez: O, Gılgamış'ın yoluna korkunç bir semâvî boğa gönderir, fakat Gılgamış ve Enkidu onu öldürürler. Tanrılar, Enkidu'nun hayatını elinden alarak her ikisini de cezalandırmaya karar verirler. Gılgamış'ın kaderi onaylanmış gibi görünür, fakat kahraman, Utnapiştim'den uzak, ölümsüzlüğe ulaşmış olan tek bir insanı bulmak için ırmakların kaynaklarına kadar yönelir. Güneşin kapılarından geçerek dağlara kadar varan Gılgamış, kendisini tünele sokup bırakan korkunç bir akrep-adam ve karısıyla karşılaşır. Dünyanın sonunda denize varır ve kendisini kahramanlığından vazgeçirmeye çalışan Peri Siduri ile karşılaşır, fakat Gılgamış ölüm sularının ötesinde onu aramaya devam eder, orada Utnapiştiin'i bulur ve ondan ölümsüzlüğün sırrını sorar. Burada hikayenin redaktörü tufan olayını araya sokmuştur: Tufan'ın çok yakında olacağı Ea tarafından bildirilmişti, Utnapiştim bir gemi yapmış ve onu doldurmuştu, neden sonra tanrılara dönüşmüş olan o ve karısı uzak yerlere yerleşirler. Gayesi gürültücü ırkı ve sevimsiz insanları yok etmek olan tufandan kaçmak için Enki tarafından bir gemi yapmaya teşvik edilen kral Ziusudra'nınki gibi tufan hikayesinin bir varyantı da burada özetlenmiştir. Atrahasis'in ("çok akıllı") hikayesi aynı kıssanın Akadca versiyonunu temsil eder. İster uykusuzluğa dayanma yeteneğine sahip olmadığı için, isterse kendisine ebedî gençliği verecek olan bitki kaybolduğu için olsun, Gılgamış ölümsüzlüğü elde etmeğe muvaffak olamamıştır. Uruk'a döndükten sonra o bu şehrin anıtlarının sürekliliği ile avunmak zorunda kalacaktır.

19.1 Bibliyografya.

Eliade, H 1, 16-24; T. Jacobsen, *Mesopotamian Religions: An Overview;* ER 9 447-66

J.B. Pritchard (ed.), *Ancient Near Eastern Texts relating to the Old Testament*, Princeton 1969. Edouard Dhorme, *les Religions de Babylonie*

et d'Assyrie, Paris 1945; Jean Bottero, *la Religion babylonienne*, Paris 1952; S.N. Kramer, The *Sumerians*, Chicago 1963; Thorkild Jacobsen, *The Treasures of Darkness: A History of Mesopotamian Religion*, New Haven 1976.

20
MISIR DİNİ

20.0. Eski Mısır ikonografisine yüzeysel bir aşinalığımız olmasına rağmen, dini hala olağandışılığını ve gizemliliğini korumaktadır. Aradan böylesi uzun bir zaman geçince panteon yapılarının çokluğu, mitlerin varyantları ve boşluklara yerleştirilmiş, birbirine karışmış tanrılar plüralizmi, çelişikmiş gibi hissedilir. Bütün bunlar bugün yeniden gözden geçirilmiştir: Firavun'un tanrılığı, ahiretin gerçekliği, genellikle "nefs" ve "ruh" diye tercüme edilen *ba* ve *ka* gibi zatiyet belirten tabiat vs. Öte yandan Mısır dînî geleneği son derece muhafazakardır. Her değişime karşı mukavemet gösterir; tanrıların ve kahramanların ana örneksel modellerine sahip olup, kendi yetkinliği içinde değişmez bir öte dünyaya yönelmiştir. Birçok araştırmacı kuşakları bu dînî gelenek ile ilgili sırları çözmeye çalışmışlardır.

20.1. Arkaik Dönem

Mısır ikonografisinin tek yazışma dili olan hiyeroglofik yazı, ilk firavun hanedanı ve M.Ö. 3000'ler civarında Nil'in kuzey ve güney vadilerinin birleşimi aynı zamanda ortaya çıkar. Daha önce Mezopotamyalılar, güneşte kurutulmuş biriketten yapılarla ve silindirik mühürler gibi doğu yapımı eşyalar yoluyla tek düzeliğe son vererek bölgedeki etkin-

liklerini artırmışlardı. Çok daha erken dönemde bölgenin prehistorik halkları, mezarlarını ahirette işlerine yarayacak şeylerle donatarak ölülerini batıya karşı gömüyorlardı. Krallığın da başlangıcı olan Mısır tarihinin başlangıcı, ilk kez Narıner'in paletinde[1] kralın Yukarı va Aşağı Mısır tacını taşır bir şekilde sunulmasıdır. Başlangıçta krallar Horus ile, ikinci hanedan Seth ile veya Horus ve Seth'in ikisiyle birlikte özdeşleşmiş idiler. Mitolojide Horus ve Seth, krallığı tartışmışlardı. Kralın insanüstü statüsü çok çabuk oluşmuş, sürekli ve etkili siyasî bir vasıta olarak ortaya çıkmıştır. Geleneğe göre, daha sonra ilk kral olarak isimlendirilen Mısır'ın birleştiricisi Ménès, başkent Memphis'i kurmuştur. İlk hanedanlığın kralları (Eski krallık) piramitleri ve mezarlıkla ilgili en büyük kompleksleri oluşturmuşlardır ki, bunların yazıtları ve büyüleri onların ilk teolojilerini içerir.

20.2. Kozmogoniler ve Teolojiler

Eski krallığın bir kozmogonisi (evrenin yaratılışını inceleyen bilim) bizi, geb (yer) ve nütü (gök) meydana getiren shu (hava) ve tefnouti (nem) yaratan Re/Atum'nin önüne koyar. Bunlar sırayla, Oziris ve Seth'i, İsis ve Nephthiys'i doğururlar. Yeryüzünün adil kralı Oziris, kardeşi Seth tarafından öldürülmüştür. İsis, Oziris'in ölümü ile hamile kalmayı başarmış ve Firavun'un kendisiyle özdeşleştiği Oziris'in öcünü alan oğul Horus'u, dünyaya getirmiştir.

Mezopotamya'daki gibi (bkz. 19) büyük şehirlerin iktidar merkezleri olan her tapınağın, bizatihi kendi kozmogonisi, hiyerarşinin zirvesindeki yerel Tanrı ile yaratılır. Yumurtanın yaratıcısı, Hermopolis gölünden çıkarak gelmişti. Yumurtanın yaratıcısı, dört varlıkla ifade edilen suda yaşayan kaostan doğmuştur: Okkültasyon, karanlıklar, şekilsiz durum, suyla dolu dipsiz derinlik. Heliopolis'te sular içinde kumdan önemli bir tepe belirivermişti ve orada bir dünya görünmeye başlamıştı. Yaratıcı tanrının balgam çıkarması ve mastürbasyon gibi en sert kozmogonik faaliyetlere gelince, bunlar çok beğenilmiş, fakat en rafine teoriler temel dînî merkezlerde ortaya çıkmıştır. Daha geç bir gelenekte Ptah kendi kalbinde Atum'u tasarlamış ve ismini telaffuz ederek onu yaratmıştır. Bu mit, Ptah'ı Atum'a ve aynı şekilde kozmogoni içinde daha önceki konumu sebebiyle Re'yi de Atum'a üstün tutuyordu.

Mısırlılara göre dünya düzdü ve tersine dönmüş kase şekilindeki göğü, Hathor ismindeki ineğin altında veya her akşam bir güneş doğuran tanrıça Nut'un önünde, alttan tutuyordu. Birçok tanrının hayvanlar şeklinde tasvir edilmesi hayvanlara ibadeti değil, ancak belki temel ve

daha derin bir değişikliğin kabul edilmesi ya da yaşayan şeylerin ana örneksel (arşetipik) niteliklerinin anlaşılmasını içerir. Mısır tanrılarının her biçime girebilen bu tabiatlarının anlaşılması güçtür. Ptah'ın sözünden meydana gelen veya seramikçi kulesi üzerinde şekillenen beşerî varlıkları bunların bizzat kendileri yaratmıştır. Ruh, fiziki dayanağı olduğu müddetçe uzun zaman korunur. Ritlere uygun olarak defni sağlayan varoluş kaygısı, daha rahat olsa da dünyevî varoluşa tercih edilebilir. Mezarlar en görkemli evlerden daha önemlidir ve din adamlarının cenaze törenlerinde ölçülü harcamada bulunmak düşünülmez.

20.3. Birinci Ara Dönem

M.Ö. 2200 civarında politik kriz ve sivil savaş 150 yıl boyunca Mısır'ı bölüp parçalar. Bu döneme ait edebî çalışmalar, gittikçe artan bir bireyselleşmeye ve egemen olan sosyal anarşi karşısında dînî hayatın bir "demokratikleşmesine" tanıklık ederler. Krallığa ait eski mezarların ölülerle ilgili büyüleri, bunları yaptırabilenlerin tabutları içinde bulunurlar. *Harpistlerin Şarkıları* isimli metinler, şu anı yaşamayı tavsiye eder. Mezarların yağma edilmiş olması ve günahsızların takibata uğramaları, ülkeyi tehdit eden belirsiz bir gelecektir. Bilinç, öbür dünya, tanrılar, firavun gibi hususların her biri şüphe konusudur. *İpuver'in Uyarıları* gibi kehanete dair çalışmalar bize, kralın yalanlarına ve saltanatının zorbalığına hakaretler savuran yaşlı bir bilgeyi takdim ederler. *L'Instruction Pour Merikaré*[2] (Merikaré İçin Eğitim), adalet ve özellikle fakirlere karşı cömert olma gibi Mısır'ın geleneksel ahlakî değerlerini yücelterek varoluşun değişkenliklerine dikkat çeker. Özellikle, *Dispute Dium Homme Fatigué avec son Ba* (Yorgun Bir İnsanın Kendi Ba'sı İle Tartışması) ilginç bir eserdir. Burada kendi ruhu önünde intihar durumunu veya sebebini destekleyen dünyanın kötülüğünden umudunu kesen bir adam, aksine hayatını sürdürme ve hayatın tadını çıkarma noktasında cesaretlendirilir. Gelecek hayatın garantisi olarak ruh, insanı terketmeyeceğine söz verir, ancak öbür dünya perspektifi artık bu tamamlanmamış varoluştan daha fazla bir çekicilik sergiliyor gibi görünmemektedir. Gittikçe artan sosyal kaosun acı dolu iniltileri sebebiyle oğullar babalarına, halk da krallarına karşı cephe alır, bu dönemin edebî klişeleri yüzyıllar boyunca varlığını sürdürüp gidecektir.

20.4. Dinî Pratik

Mısır'da da, Mezopotamya'daki gibi (bkz. 19) kent merkezlerinde bulunan tapınaklar, onların barınaklarıdır. Genel olarak tapınakların içi, ritüel bir temizlik halinde olan din adamlarına tahsis edilmiştir

Saçları kökten traş edilmiş din adamları grubunun birçok görevi vardı: Heykellerin (putların) yıkanması, ritüel yiyecek ve içeceklerin takdimi, heykellerin içine tanrısal varlığı yerleştirme, tören alayı halinde heykellerin tapınaklara taşınması vs. Thebes'deki personeli bir kaç bini bulan Amon Tapınağı'nda, yaklaşık 125 oda vardı. Heykellerin temel fonksiyonu vahyi direkt bir şekilde veren Tanrı'yı kendi aralarında barındırmalarıydı. Farklı boyutlarda kayıkların ortasında ışık geçirmez kabinlerin içine yerleştirilmiş (güçlü tanrılar olgusu içinde çok büyük ve ağır) heykeller, din adamları tarafından ayin alayı olarak dışarı çıkarılırlardı. Halk genel olarak heykel taşıyıcılarının arasına karışırdı; zira Tanrı'nın taşınmasına yardımda bulunmuş olmak bir saygınlık idi. Herhangi bir tartışma konusunda kendisine sorular sorulan Tanrı, iki taraf arasında genellikle hakim olarak görev yapıyordu. Fakat taraflardan biri memnun olmazsa soruyu başka bir Tanrı'ya yöneltebilirdi. Tanrı cevabı (vahiy) tuhaf bir operasyonla verilirdi: Eğer cevap "evet" ise, Tanrı'nın, taşıyıcıları diz çökmeye zorlayarak veya ilerlemeye teşvik ederek kayığın ön tarafını ağırlaştırdığına, eğer cevap "hayır" ise, taşıyıcıları gerilettiğine inanılırdı. Fakat bazan Tanrı'ya "evet" ve "hayır" ile kayıtlı vahiylerden takdim edilir ve bunlar arasında seçim yapmaya davet edilirdi. Kutsal operasyonlara din adamlarının müdahalesi tıpla ilgili olaylarda daha belirgindi. Louqsor'daki Deir el-Bahari tapınağında Tanrı Amenophis'in sesi, her hastaya iyileşsin diye reçete yazdırırdı. Bu sesin sahibi, tapınakta saklanmış olan, tavanda gizli bir delikten konuşan bir din adamıydı. Meraklı biri kapıyı açarken din adamının gözden kaybolmak için yeteri kadar zamanı vardı. Fayyum'daki Karani din adamlarının daha ince metodları vardı. İçerde yontulmuş en büyük tanrı heykellerinin arkasına saklanmış din adamları, boruların arasından onları konuştururlardı.

Bir tapınak, kuşaklar boyunca korunabilmiş ruloların bulunduğu kütüphanelere ve bir kutsal kitap külliyatına sahip olabiliyordu. Baş rahip ve baş rahibenin fonksiyonu, siyasi olarak önemliydi. Bir kral oraya çocuklarını veya güçlü bir dostunu yerleştirirdi. Tapınaklar, ülkenin birliği ve istikrarında ağırlığı olan zengin vatandaşlara sahip olduğu gibi Nil vadisindeki arazileri de mülkiyet olarak elinde bulunduruyordu.

Halk evrende olduğu gibi toplumda da adaleti elde etmeyi umuyordu. Firavun, düzen ve hakikat olarak kabul edilen *Maat*'ın enkarnasyonu (insan olarak meydana çıkışı) idi. Mısır bilgelik (sapientielle) literatürü, V hanedanın *Ptahhotep Bilgeliği* (Sagesse de Ptahhotep) ve yeni krallığın *Aménémope Bilgeliği* (Sagesse d'Aménémope) gibi ahlakî özde-

yişler koleksiyonları kendi esprileri içinde, Eski Ahid'deki *Süleyman'ın Meselleri*ni hatırlatır ve bunların mesajları bazan birbirine benzemektedirler. Tanrı rızası için yapılan iyileştirici ve koruyucu nice muskalar, -pislik böcekleri ve küçük resimler- popüler inançlardan kalma önemli kanıtlardır. Büyü, kaderin düşmanlığına karşı korunmaları için tanrılardan insanlara ulaştırılmış bir husus olarak kabul edilir. Papirus veya kabuk ya da çömlek kırığı üzerine yazılmış büyüler, özel şahısların tapınaklarında kullanılırdı. Bunların ihtiva ettikleri isimler ve sesler, kendilerine yardım etsinler diye tanrılara yöneliyorlardı. Tanrılar ısrarla büyüyü istedikleri biçimde kullanıyorlardı.

Popüler dinde ölümü yenen ve ölülerin hakimi konumunda olan Oziris'in özel bir yeri vardı. O, yeniden doğuşu sembolize ediyordu ve herkes onun nasihatini arıyordu. Mezarının geleneksel yeri olan Abydos, Mısır'da bulunan en önemli hac şehri idi. Böylesi kültürel merkezler, takdimeler, adakla ilgili küçük resimler, mezar taşları üzerine yazılmış bildiriler ve tüketim mallarının aktif bir şekilde ticaretini sürdürmekteydi. En önemli bayramlar, görünmeyen tanrıların törensel kayıklarının merkezine, müziğin sesine ve dans edenlerin ortalarına taşınması ile birleştirilmiş olanlarıydı. Min'in popüler bayramı, krallık kültüyle birleştirilmiş ürünün mevsimlik bir festivaliydi. Bu olaya kutsal bir beyaz boğa iştirak ederdi.

20.5. Akhenaton Reformu

M.Ö. XIV. yy.'da Hiksosların düşüşünden sonra, doğuda bir fetihler ve bir uluslararası diplomasi dönemi başlar. Genç kral IV. Amenophis, Mısır panteonunun en yüce tanrısı olan Aton'u güneş diski biçimine dönüştüren politik ve radikal bir dini reforma girişir. O, "Amon'u hoşnut eden" manasına gelen Amenophis'i, "Aton'un hoşuna giden" manasına gelen Akhenaton ile değiştirir. Başkenti, Thebes'den Akhetaton'a (Tell al-Amarna) nakleder ve Amon'un ismini tüm yazıtlardan siler. Bu hareket henoteizm[3], monolatri[4] ve aynı şekilde monoteizm diye isimlendirilir. Her ne olursa olsun bu davranışın politik önemi açıktır: Amon tapınaklarının görevlileri ve en güçlü din adamları onların imtiyazlı saygınlıklarını ellerinden almışlardı. Aton'un yeni tapınaklarının çatısı yoktu. Akhenaton devrimine yeni bir naturalist sanat stili girmişti. Güneş diski, güneş ışıklarının yere inen uçlarında el şekilleriyle ve bazan da hediyelere *ankh* denilen çapraz nişan işareti yaparak tasvir edilirdi. Bizzat kral, tüm hayatın tek kaynağı olan Aton ve insanlık arasında kutsal bir şefaatçi konumundaydı.

Akhenaton'un ölümünden sonra karısı Nefertiti, Smenkhare adıyla muhtemelen kısa bir hükümdarlık yapar. Amon'un güçlü rahipleri, kendi oğulları olan Toutankhaton'a dört elle sarılırlar; ismini Toutankhamon'a çevirerek onu beraberlerinde Amon'un kültüne götürürler. XVIII. hanedanlığın son bulmasından sonra Aton hareketi lanetlenmiş sapık bir mezhep olarak değerlendirildi.

20.6. Ölüm: Yolculuk ve Hatıra

Başlangıçta öte dünya göğe yerleştirilmiş ve batı ile birleştirilmiş gibi görünür. Mumyalama, askeri eşyalar, sahte kapılı mezar, heykeller ve ruhun içine sığındığı çifte resimler (*ka*), canlılık veya "ağzın açılışı" töreni sayesinde kendisine yerleşebildiği baş, yiyecek ve mobilyayla ilgili takdimeler, kölelerin ve askerlerin heykelleri vs. yoluyla ölüyü muhafaza etmekten ibaret olan işin ne kadar önemli olduğunu biz biliyoruz. Güçlü beddualar mezar soyguncularına yüz vermiyordu. Gelip geçenler yiyecek ve silah ihtiyaçlarını karşılamak için ölülere gerçek veya sembolik takdimelerde bulunmaya çağrılıyordu. Ölüm yolculuğu başlıbaşına bir önem arzetmekteydi. Mezara yerleştirilmiş büyülerin ahirete kolay bir geçişi sağladığına inanılırdı.

760 kadar yazıttan ibaret olan piramit metinleri denilen ilk büyüler, V. hanedanın sonuncu kralı Unas'tan itibaren (M.Ö. XXIV. yy.) eski kraliyet mezarlarında bulunmuştur. Piramit metinlerinde, Héliopolis'deki Re tapınağı teolojisine göre kralın gömülmesi, güneş tanrısının onu ezelî-ebedî olarak kabul ettiğinde göğe yükselişiyle son bulan ritüellere şahit oluruz. İlahlığı sebebiyle ölümsüz olan kral, gökte doğuya yerleştirilmiş Takdimeler Kampı'na doğru bir kuş, bir pislik böceği veya bir çekirge şekline bürünerek uçar. Bir gölün diğer kıyısına geçmiş olmak için temizlenmesi gerekiyordu. Bir sonraki seviyeye ulaşmak için giriş ritüeli ile ilgili bir sorgulamaya büyüsel formüllerle cevap vermesi icabediyordu. Ölümsüz Oziris'le mukayese edilen kral, hâkim Oziris ile karşılaşmamıştı. Son olarak o, kendi toplumuna ebedî olarak hakim olsun diye güneş tanrısı gibi semâvî bir taht üzerine yerleştirilmişti.

IX. hanedandan XIII. hanedana (M.Ö. XXII. yy.'dan XVII. yy.'a) kadar gelen lahit (gömüt) metinleri, eski piramit metinleri donelerini yeniden yorumlar. Bunlar ağaçtan lahitlerin içine yazılmışlardır. Oziris ve ölülerin mahkemesi konularının bu lahitlerde önemli bir yeri vardır. VI. hanedandan beri politik yerinden yönetme ve bölgesel zorba kralların ortaya çıkışı, soylu ve zengin ailelerin elinin erişebileceği yerlerde

büyük mezarların oluşmasını sağlamıştır. Bu mezarlarda, piramit metinlerinin kralın popüler bir şekil altında tanrılaştırılmasına ayırdığı benzer konular yer alır.

Ölülerle ilgili literatürün gelişmesinde üçüncü aşama genel olarak *Ölüler Kitabı* diye isimlendirilen metin ile temsil edilmiştir. XVIII. hanedandan (M.Ö. XVI. yy.) Roma dönemine kadar bu kitap tabut içine yerleştirilmişti. Ölüler Kitabı, ölüyü kendi yolculuğu ve yargılanması için bazı yeni yorumlarla ve lahit metinlerinin çoğunluğu için yapılmış büyüler ile donatmıştı. Bunların büyüsel muhtevası şimdi de açıktır: Bu büyülerin, tanrıları yatıştırdığına inanılırdı.

20.7 Bibliyografya.

Eliade, H I, 25-33; L.H. Lesko, *Egyptian Religion : An Overview*, ER 5, 37-54; D.B. Redford, *The Literature*, ER 5, 54-65; J.B. Pritchard, *Ancient Near Eastern Texts relating to the Old Testament*, Princeton 1967 (ANET); L. Speelers, *Textes du cercueils du Moyen Empire Egyptien*, Bruxelles 1947; Miriam Lichtheim, *Ancient Egyptian Literature: A Book of Readings*, 3 cilt, Berkeley 1973-1980 Paul Barguet, *le Livre des Morts des Anciens Egyptiens*, Paris 1967.

Referans çalışması olarak her zaman müracaat etmek için bkz., Hans Bonnet, *Reallexikon der agyptischen Religionsgeschichte*, Berlin 1952.

Mısır dini ile ilgili tarihî bir çalışına olarak bkz., Jacques Vandier, *la Religion Egyptienne*, Paris 1949; Siegfried Morenz, *la Religion egyptienne*, Paris 1962; Serge Sauneron, *les Pretres de l'Ancienne Egypte*, Paris 1957.

[1] Firavunlar dönemi Mısır'ında, papirus üzerinde çalışan yazıcı ya da ressama yazı takımı hizmeti gören şist ya da tahta levha.

[2] M.Ö. 2070-2050 yıllarında X. hanedandan firavun III. Kheti'nin oğlunun birçok papirus aracılığıyla bıraktığı siyasal bir vasiyetname.

[3] Esasında birçok tanrının varlığını kabul etmekle birlikte bazı durumlarda sadece bir tek tanrı varmış gibi ibadet etmek.

[4] Tanrılar içinden bir tanesine tapma. Henoteizme yakın bir mana taşımaktadır.

21
OKYANUS DİNLERİ

21.0

Pasifik Okyanus Adaları, geleneksel olarak üç alanda gruplandırılmıştır: Micronezya, Malenezya (Yeni-Gine, Salomon, Amiraute Adaları, Trobiand, Fiji, Yeni-Kaledonie, Santa Cruz, Tikopia, Vanuatu-Yeni-Hebridler, vs.yi içine alır) ve Polenezya (Yeni-Zelanda, Samoa, Tonga, Tahiti, Marquises, Hawaii, Paques adaları v.s'yi içine alır). Ayırım oldukça yüzeyseldir, zira sadece Mikronezya Asya'ya özgü spesifik kültürel izler taşır. Mikronezya, dört grup adaya (Mariannes, Carolines, Marshall ve Gilbert), toplam 140.000 nüfusa ve malayo-polenezce diline sahiptir. Malenezya daha kalabalıktır ve göz kamaştırıcı bir zenginliğe sahiptir. Polenezya'ya gelince o, daha büyük bir alanı olmakla ve birçok adayı birleştirmekle ayrılır. Mikronezya ve Polenezya sakinlerinin dillerinin çoğu, austronezce grubuna aittir; Malenezya'da austronezce olmayan dillerin çoğu Avustralya yerlilerininkilerle akrabadır.

21.1. Batı etnolojisi tarafından hazırlanan birçok kavram, Okyanusya dinlerinin yanlış yorumuna dayanır. Mesela, mana düşüncesinin büyük popülaritesi, Yeni-Hebridlerdeki (vanuatu) İngiliz misyoner R.H. Codrington'un (1830-1922) çalışmalarına dayanır. Codrington ve

ondan sonra R. R. Marett, *mana*'yı, bir öz-enerji türü olarak ve tüm sınıfların avantajlarını elde etmek için verimli bir biçimde kullanmış ve belki de biriktirilmiş elektrik olarak tarif etmekteydiler. Gerçekte *mana*nın daha ziyade tanrılar tarafından kişilere, yerlere ve nesnelere verilmiş bir özellik, bir iyelik olduğu sanılır. Toplumda ise mana, toplumsal sınıf ve parlak icraatlarla bütünleşmiştir.

Aynı şekilde etnologlar ve psikanalistlerce önemli olan tabu (Polenezyaca olarak *tapu*) ilk olarak Yeni-Zelandalı Mauris'den alınmıştır. Tabu, sıkı sıkıya manaya bağlanmıştır ve kutsal bir etki anlamına gelir, özellikle menfi etkilerini bazı yerlere, bazı kişilere ve yanına yaklaşılamaz veya tehlikeli bazı nesnelere gösterir. *Mana* ve *tabu* kavramlarının bir araya geldiği bir takım faaliyet alanları vardır ancak, *tabu* kısa sürede geçici ve belki de bulaşıcı özellik durumlarına tahsis edilmesine rağmen mana, uzun süren ve geçici olmayan bir etkiyi belirtir. Mesela, aybaşı kanı *tabu*dur, yani kirlenmiş, bulaşıcıdır; kadın usulü dairesinde, hastalık yapan özelliği bulaştırmamak için kendisinden başka birisi için yemek hazırlamamalıdır. Din adamlarının görevlerinden biri de *tabu* tarafından kirletilen, mikrop bulaştırılan yerleri temizlemektir.

Batılı halk, Okyanusya ile ilk kez, Trobriand Adası'ndaki (1915-1918) İngiliz fonksiyonalist[1] etnolog Bronislaw Malinowski'nin (1884-1942) veya Novel-Caledonie'da (*Do Komo, 1947*) Fransız misyoner Maurice Leenhardt'ınki gibi araştırmalarla tanışmıştır.

21.2. M.Ö. 1500'e doğru Polenezya'nın uçsuz bucaksız alanı, Endonezya ve Filipinlerden (lapita kültürü) gelip, M.S. 500'den önce Paques Adasına ulaşan denizcilerle kalabalıklaşmıştır. 1200'lerde Doğu Polenezya sömürge devleti olmuştur. XVI. yy'da bölgenin dînî hayatına, Raiatea Adasındaki semâvî tanrı Ta(ng)aroa'nın oğlu, tanrı Oro kültü yoluyla hakim olmuştur. Burada 1800'lerde dînî merkez olan Tahiti'de, özellikle etkili olduğu (ve aşırılıkları) bilinen Ariolar'ın Şamanik toplumu kurulmuştur. Kutsal kült, genellikle piramit biçiminde bir platform yoluyla (*ahu*) üzerine çıkılan *maraes* isimli dikdörtgen saraylarda icra edilirdi. Paques Adasında Marquiler ve Raivavae'de taştan anıtsal heykeller yükselir. Tarihî bir muammayı temsil eden Paques adası medeniyeti, XIX. yy.'da Perulu köle tacirlerinin gelişiyle tamamen yıkılır. Bu yörenin sakinleri 1500'den önce İnkalarla temas kurmuşlardı ve Boustrophedon'da[2] tamamen deşifre edilememiş olan *rongorongo* isimli bir kutsal kitapları vardı.

21.3. *Okyanusya'nın dînî birliği* çok tahminîdir, ancak tanrıların çoğunun başka bir dünyada oturan atalar olduğu ve insanları sık sık ziyaret ettikleri düşüncesi bölgede çok yaygındır.

Semâvî yaratıcı tanrı ulaşılamazdır, ancak tanrının kahramanlıkları mitlerle anlatılır. Tangaroa, oğullarının oturulabilir alanı geri vermek için kuvvetle ayırmayı sürdürdükleri toprağı, sıkı sıkıya kucaklamıştır. Yeni-Zelandalı Maurilerin tanrısı Tane ve kardeşleri topraktan bir kadın yapmışlardır. Tane, bu kadına hayat üflemiş, fakat döllemeye uygun deliğin hangisi olduğunu bilmediğinden ihtiyata binaen hepsini döllemiştir. Neticede, kadından bir kız edinmiş ve onu kendine eş olarak almıştır. Beşeri cinsin atalarını o doğurmuştur. Aynı zamanda bir Trickster olan kültürel kahraman Maui, günün ve gecenin uzunluğunu tespit etmiş ve Polenezya adaları olan bir çok balık yakalamıştır. Bundan sonra, Hine-nui-te-pa isimli dişil bir devi öldürerek ebedî hayatı elde etmeye karar vermiştir. Fakat, ağzından çıkmak için dölyolundan girmeye hazırlandığı gibi, beraberindeki kuşlar da gülmekten, ölüm uykusundan uyanmaktan ve Maui'yi ortadan kaldırmaktan kendilerini alamamışlardır.

Tanrıların çok oluşunun beşerî faaliyetler üzerinde belirgin bir etkisi vardır. Onların iradeleri belki özel bilgiler gerektiren kahinlik yoluyla veya ruh çağırma (spiritizma) yollarıyla öğrenilir. Tahiti ve Havai din adamları extispice (kurban edilen bir hayvanın barsaklarını büyüsel bir yolla okuma) uygularlardı. Büyücüler iyilik ve kötülük yapmak için onları ritüel olarak çağırarak ve genel olarak bu amaç için yontulmuş basit heykeller veya tanrı tuzağı değneklerden nesneler içine yerleşmeye onları davet ederek tanrıların iradesini kullanırlardı. Tanrılar hazır olduklarında onlara ulaşmak için kurbanlar (genellikle insanî kurbanlar) sunulurdu, çünkü onlar toplantıya çağırılırlardı. Tanrıların hazır olmaları tabu olarak tanımlanan durumu resmen başlatıyordu, su serpme, ateşle veya bir kadının hazır bulunuşuyla tedavi gibi özel ritler tanrıyı geri göndermek ve normalliği ya da *noa* halini yeniden kurmak için gerekli idi.

Ölüm, çok uzun özel törenlerle kuşatılmıştır. Bu zaman zarfında ölü, yüce krallığa kadar yolunu biliyor kabul edilir; ister görüşmek için olsun isterse sorularını cevaplandırmak için olsun kendisini yardıma çağırdıkları zaman, oradan yaşayanları ziyaret etmeye devam edecektir.

21.4 Bibliyografya.

j· Guiart, *Oceanic Religions: An Overview et Missionary Movements,* ER 11, 40-49; D.W. Jorgensen, *History of Study,* ER 11, 49-53; W.A. Leesa, *Micronesian Religions An Overview*, in EH 9, 499-505; K. Luomala, *Mythic Themes,* ER 9, 505-9; A. Chowning, *Melanesian Religions: An Overuiew,* ER 9, 350-9; F.J. Porter Poole, *Mythic Themes,* ER 11, 359-65; F. Allan Hanson, *Polynesian Religions: An Overview*, ER 11, 423-31; A.L. Kaeppler, *Mythic Themes,* ER 11 432-5

Polinezya'nın tarih öncesi konusunda bkz., Peter Bellwood, *The Polynesians: Prehistory of an Island People,* Londres 1987.

1 Toplumu bir sistem olarak kabul eden, dini, aile vs. kurumların bu sistemde inkarı mümkün olmayan fonksiyonlar yerine getirdiğini kabul eden doktrin. Önde gelen temsilcisi Bronislaw Malinowski'dir.

2 Soldan sağa ve sağdan sola okunabilen, grek ya da estrük dilinde yazılmış kutsal metin.

22
ORTA AMERİKA DİNLERİ

22.0. Orta Amerika (meso-americaine) bölgesi, hemen hemen verimli hilal (Croissant) Amerikasına eşittir. En dikkat çekicileri Mayalar ve Aztekler olan gelişmiş medeniyetlerin (Toltekler, Olmekler, Zapatekler, Mikstekler vs.) bir çoğunu içinde barındırır.

22.1. Mayalar'ın kısmen çözülmüş hiyeroglifik yazıları ve kısa ancak karmaşık bir takvimleri vardı. Bu takvimi, bugün kullanılan Gregoryen takvimine uyarlamak mümkündür. Omeklerin kültür mirasçıları olan Maya medeniyeti M.Ö. 1200 yıllarına doğru gelişmiştir. Maya medeniyetinin izleri, M.S. 200-300 yıllarına kadar devam etmiştir. Bir müddet sonra Teotihaucan'dan (Bugünkü Meksika) gelen askerî bir istila sebebiyle bu izler silinmiştir. Ancak, daha sonra, tropikal ormanların çok elverişsiz jeofizik şartlarında zirveye ulaşmalarının ardından, eski konumlarına yeniden sahip oldular. M.S. 750'ye doğru Tikal, Copan, Palenk ve Calakmul gibi dört önemli şehir merkezi göze çarpar. Bu önemli kentlerin etrafında ikinci derecede önemli başka bir çok şehir ve köyler vardır; ancak bununla birlikte tek bir merkezde toplanmış bir Maya devletinin mevcudiyeti ihtimal dahilinde değildir

Sebepleri bilinmeyen istilalar ve dinî savaşlar yüzünden 800-900 yılları arasında halk, çok güzel eserleri balta girmemiş ormanlarda bırakarak şehirleri terkedip gider. Bu felaketten sonra Maya kültürü, M.S. 900-1200 yılları arasında bir çok şehir merkezinin ortaya çıktığı Yucatan Yarımadasında yoğunlaşır. Bu şehirler arasında Tollan'lı Toltekler (Azteklerin öncüleri) tarafından fethedilmiş olduğu zannedilen Chichén Itza şehri, onların en önemli yayılma noktalarından biri olmuştur. Efsaneye göre, bizzat mitsel kahraman *Quetzalcoatl-Kukulkan*'ın (Quetzal'ın tüylü yılanı) kendisi, 987'de Tollan'lı (Meksika'nın kuzeyindeki Tula) sürgünleri beraberinde götürmüş ve yıkıcı tanrı *Tezcatlipoca*'nın (*Sisli Ayna*) güçleri yardımıyla Yucatán'a kadar istila ederek Chichen İtza'yı kurmuştur. 1200'e doğru terkedilen ve ihtişamı Merida yakınlarındaki Mayapan şehrine geçen Chichén Itza, 1441'e doğru yıkılmıştır. İspanyol istilacılar, Orta Amerika'ya indikleri sırada Maya Medeniyeti son anlarını yaşamaktaydı. 1517 yılının ilkbaharında bilinmeyen bir gücün muazzam siyah kalyonları yaklaştığında Yucatán sakinleri, Tezcatlipoca'nın dönüşüne dair kadim kehânetleri hatırlarlar: "Bugün orada her şey yerle bir olacak..."

Birkaç dağınık grup, akültürasyondan (zoraki kültür aktarına) uzak kalmayı başarmıştır. İkinci Dünya Savaşından sonra bunlara Chiapus cangılında, terkedilmiş olağanüstü tapınaklar etrafında yeniden rastlanılacaktır. Bugün kadim Maya neslinden iki milyondan fazla kimse Orta Amerika'da yaşar: Yucateqler, Şollar, Şontallar, Lakandonlar, Tzotzollar, Tzeltallar, Tojolaballar, Kişeler, Kakşikler, Tzutuhiller vs. topluluklar, otuz kadar farklı lehçe ile konuşurlar. Bunlar kutsal ritüellerini her zaman muhafaza etmişlerdir, zira dört yüz yıldan beri sofu katoliklerle birlikte olmalarına rağmen, bu ritüelleri uygulamaktan asla vazgeçmemişlerdir.

22.1.1 Din. Acar bir İspanyol kardeş Diego de Londa tarafından yapılan tahripten sonra, hiyeroglif Maya yazısıyla yazılmış sadece üç kitap hayatiyetini sürdürmüş, ancak Maya'lı din adamları, eski mitolojilerini bize kadar ulaştırmak için kendi dialektlerini ve latin alfabesini kullanmışlardır. Bu türün en önemli dokümanları Maya Kişelerin *Popol Vuh* ve Yucateqlerin *Chilam Balam* kitaplarıdır.

Maya'ların en yüksek din adamı sınıfı, *halach uinic* ("*gerçek adam*") tarafından yönetilirdi. Din adamlarının görevleri, Hiyeroglif yazı eğitiminden, takvim ve kahinlikle ilgili hesaplamalara kadar uzanıyordu.

Kültün merkezinde, tanrı heykelinin ağzına kurbanın kanını sürmekten ibaret olan *Yucateq'te p'a chi* (*ağzı açmak*) denen kurban yer alır. Kurbanların insandan olması tercih edilmesine rağmen, nadiren hayvanlardan da olurdu. Yağmur tanrıları *şak*'lar (*Chacs*) gibi bazı tanrıların tercihi ise çocukların değerli kanı idi ve bunu seviyorlardı. Rölyeflerde asil bir madde olarak sunulan kan, *Quetzal*'ın damarlarından bir çok usulle alınmaktaydı: Mesela, Kalbi çıkarıp alma, delme ve vücuttan ayırma gibi heyecan verici teknikler yoluyla olmaktaydı. Tevbe ayinlerinde herkes kana bulanıyordu ve daha büyük acıları unutulmaz kılmak için vücutlarını çizip dağlıyorlardı.

Hakiki bir tek tanrıcılık olmayan semavî Tanrı Itzam Na (Iguane'ın Evi) kültü, büyük bir yapı olarak tasvir edilmiştir. Bu yapının giriş kapısı Tanrının ağzıdır, zira Maya panteonunun diğer tanrıları (Şaklar, Güneş, Ay vs.) onun hizmetçisidirler. İtzam Na, ateşin ve ilacın korkunç tanrısıdır.

Beşeri varlık, ölümden sonra semavî cennete, aşağı dünyaya veya savaşcının semavi dinlenme yerine konur.

Maya mitlerinden *Popol Vuh*, bildik konular içeren çok ilginç bir repertuvardır: Su ve ateşle dünyanın periyodik olarak yıkımı, suda eriyen ve kımıldamaya gücü olmayan bir insanın yaratılışı veya ağaçsı bir insanın sertliğinin başkasının yumuşaklığına aykırı oluşu vs. Mısır'ın mitsel menşei, etnolog Ad.E. Jensen'in (*1890-1965*) *demas* mitler ve *prométhéen* (eyleme ve insana inanan) mitler diye adlandırdığı mitlerin bir bileşimidir. Birinciler, (demas mitleri) Endonezya'da Dema diye adlandırılan bir tanrının ölüm çırpınışlarının bir sonucu olarak, özellikle yumru olan bazı yenilebilir bitkilerin görünümünü sergilirken, ikinciler gökteki tahılların uçuşuyla ilgilenirler. Kurban edilmiş tanrıların kesilmiş başı, Orta Amerika'da pek büyük önemi olan top oynama ritüelinin kaynağıdır. Oyun canla başla oynanıyordu, zira kaybeden ekibin oyuncuları ortadan kaldırılıyordu.

22.2 Aztekler veya Meksikalılar

Toltekler gibi *nahuatl* dil grubuna[1] mensupturlar. 1325'e doğru Meksika vadisinin bir kısmını kaplayan gölde bulunan Tenochtitlan adasında yerleşmişlerdir. Kuzeyden gelen Aztekler, geldikleri yerde, yöneten değil, yönetilen bir toplumdu. Aztekler, Tanrı Tezcatlipoca (Sisli Ayna) tarafından yaratılıp ana tanrıça Coatlicue vasıtasıyla yeniden dünyaya getirilen büyük rahip Huitzilopochtil'in rehberliğinde, va'de-

dilmiş toprağı aramaya giderler. Başlıca faaliyetleri, "mistik bir emperyalizm" olarak tanımlanan, Meksika platosu üzerinde yerleşen bu insanlar, kısa bir sürede fetihler yapan bir toplum haline geldiler. Kendilerini, kanlarının, güneşin hareketini sağladığına inandıkları yeni kurbanlar kesme zorunluluğuna kaptıran Aztekler, bu kurbanları komşu toplumlardan elde ederlerdi.

Hernan Cortés (1485-1547) 1519 yılında 508 asker ve on topla Yucatán'a geldiği sırada, II. Mactezuma'nın Aztek İmparatorluğu (ve Atahuallpa dönemi inka imparatorluğu), Maya medeniyetinin çöküşü işaretlerini göstermiyordu. Quetzolcoatl'ın geri dönüşüne ve dünyanın sonuna dair inancı yaymaya çalışan ve özellikle de Aztek siteleri arasındaki rekabetleri ustaca kullanan Kortlar, büyük bir imparatorluğun son iki yılında gelirler ve onların kanlı ve muzaffer iki asırlık tarihine son verirler.

22.2.1 Din. M.S. 700'e doğru artık görünmeyecek, ancak Tula'nın Toltekler bölgesinde yeniden ortaya çıkacak olan Teotihuacán'ın (tanrılaştırma meydanı) eşsiz güzellikteki mitik yeri üzerinde ileri derecede bir kültür merkezi kuran Aztekler, Quetzalcoatl ve Tezcatlipoca gibi birçok tanrıyı, yazıyı, takvimi ve kâhinliği miras olarak buradan almışlardır. Netice itibariyle en zengin ritüeller olan Aztek mitlerinden birinde, Teotihuacán, dünyanın Beşinci Çağı'nı (veya Güneş) başlatan tanrıların kurbanlarının kendisinde yapıldığı mitik bir ovadır . İlk dört Güneş, şiddetli bir yıkıma dayanamamıştı. Orada, Teotihuacan ovasında tanrılar yeni bir Güneş ve yeni bir insan ırkı meydana getirmek için toplanırlar. Tezcatlipoca ve Quetzalcoatl, temel beşer çiftini yaratırlar ve yiyecek olarak onlara mısır verirler. Güneşi yaratmak için bir tanrı kurban etmek gerekir. Fakat "ateşten iki tanrı"nın kurbanından doğan yeni Güneş ve yeni Ay, kımıldayamazlar. Diğer bütün tanrılar Ecatl'ın kurbanlık bıçağı altında kanlarını akıtırlar ve sonunda Beşinci Güneş yola koyulur. Sadece Xolotl, ölümün elinden kurtulmak için gizlenerek kaçar; sonradan o, devlerin ve ikizler olan bir çiftin tanrısı olacaktır.

Güneş kendi hareketini sürdürsün diye bu primordial (ilksel) kurban periyodik olarak yenilenmek zorundadır. Bu yüzden Güneş toplumu Aztekler, kanın Beşinci çağı sürdürmede gerekli olduğu saplantısı içine girmişlerdir. Aztek iktidarının sembolik merkezi olan Tenochtitlan'daki Mayor Tapınağı'nın biraz daha yukarısında bulunan Huitzilopochtli tapınağının önünde sürekli olarak savaş mahpuslarının, kadınların ve hayvanların kurban edilmesi âdeti buradan gelir. Aztekler, Ma-

yaların kalp çıkararak can almayı tercih etmelerine varıncaya kadar öldürme vasıtalarını biliyorlardı. Telli ve nefesli çalgıların sesiyle belirginleşmiş mistik bir atmosfer içinde (Meso-Amerikalılar akortlu çalgıları bilmezler) kurban edici din adamı, çıkarılan kalbi çabucak, tanrıların kanlı yiyecekleri için ayrılmış bir vazoya gönderir, Huitzalopochtli'nin muazzam tasvirini kanla ıslatır; kurbanın başı kesildikten sonra diğer kurbanların yanında onun için önceden ayrılan bir yere başı koyar. Kurbanla ilgili sahanlık altına atılan kadavra, kalabalığın iştirak ettiği yamyam çorbasının malzemesi olur.

Mayalar gibi Azteklerin de onüç gök ihtiva eden bir kozmolojileri vardı. Onüç, kâhinlikle ilgili 260 günden oluşan takvimin ve nümerolojik spekülasyonların temel sayısıdır (Bunu normal güneş takvimiyle karıştırmamak gerekir). İki takvimin varlığı, sabit veya değişken bir çok bayrama yer verir. Ayrıca bunlara tanrı rızası için yapılan seremoniler, inayet ve takdis faaliyetleri vs. de ilave edilir. Diğer Mezo-Amerikan toplumlarında bol miktardaki bira (pulque) tüketimi, büyük bayramların yaygın olduğuna işaret eder. Bu bayramların hazırlığı ise birşey yiyip içmemek ve çileye girme şeklinde başlıyordu. 4 Ollin denilen Güneş bayramında, toplum tevbenin işareti olarak varını yoğunu veriyordu.

22.3. Günümüz Orta Amerika Toplumları

Bu toplumlar bazı istisnalar dışında, hristiyan fatihlerin dillerini ve dinini asimile ederek değişikliğe uğratmış ya da onların geleneklerini yavaş yavaş ortadan kaldırmışlardır.

Mitoloji, kozmoloji, kâhinlikle ilgili ve ritüel referanslardan kalan yeterince anlaşılmamış fragmentler, kaba kuvvet yoluyla yokedilmiş büyük bir dînî kompleksin kalıntıları olarak Mezo-Amerikan efsane düşüncesi içinde ortaya çıkar.

Günümüz yerlilerinin Yüce Varlığı ister Tanrı-Baba, isterse Cortéle-rin veya Pizarre'nin İsa-Mesih'i olsun, Kişeler ve Tepehuılar gibi kabîleler tarafından Güneş ile özdeşleştirilmiştir. Fakat özellikle Guadeloupe'lu Bakire Meryem, Hind panteonunda merkezî bir konuma sahiptir. 1531 Aralığında yerli Bakire, Huitzilopochtli'nin tertemiz annesi Aztek tansıçası, Tozantzin'in kutsal tepesi üzerinde görünmüş ve Nahuatl dilinde yerlilere hitap etmiştir. O günden beri, bu kabileye göz kulak olmakta ve onların, yeryüzünün bu bölgesinde hiçbir gücün yapamayacağı en mütevazi adaklarını kabul eder.

22.4: Bibliyografya

M. Lèon-Portilla, *Mesoamerican Religions: Pre-Columbian Religions*, ER 9, 390-406; H. von Winning, *Preclassic cultures*, ER 9, 406-9; D. Heyden, *Clissic Cultures*, ER 9, 409-19; H.B. Nicholson, *Postclassic Cultures*, ER 9, 419-28; K.A. Wipf, *Contemporary Cultures*, ER 9, 428-38; D. Heyden, *Mythic Themes*, ER 9, 436-42; Y. González Torres, *History of Study*, ER 9, 44246; J. M. Watanabe, *Maya Religion*, ER 9, 298-301; D. Càrrasco, *Aztec Religion*, ER 2, 23-29; D. Carrasco, *Human Sacrifice: Aztec Rites*, ER 6, 518-22.

Mayalar konusunda özellikli bkz., J.E.S. Thompson, *Maya History and Religion*, Norman Oklahoma 1972; ef. Couliano in Aevum 49 (1975), 587-90; Charles Gallenkamp, Maya. *The Riddle and Rediscovery of a Lost Civilization*, New York 1987.

Aztekler konusunda bkz., Jacques Soustelle, *les Aztèques*, Paris 1970, ve özellikle David Carrasco'nun en son çalışması, *Quetzalcoatl and the Irony of Empire: Myths and Pophecies in Aztec Tradition*, Chicago 1982.

Demas mitler prométéen mitler konusunda bkz., Ad. E. Jensen, *Mythes et cultes chez les peuples primitifs*, tr. fr., Paris 1954.

[1] Meksika'nın en önemli etnik grubunu oluşturan Orta Amerika Toplumu Nahua'nın dili.

23
PREHİSTORYA (TARİH ÖNCESİ) DİNLERİ

23.1. "Prehistorya" terimi, insanoğlunun ilk atalarının ortaya çıkışı (en az altı milyon yıl) ve yazının yöresel olarak ortaya çıkışı arasında geçen muazzam dönemi kapsar. Pratikte, tarih öncesine ait eski kalıntılar, dînî terimler noktasında M.Ö. yaklaşık 60.000 yıl kadar öncesine ait oldukları şeklinde yorumlanabilir. Genellikle benimsenmiş olan iki metot vardır: Yazısız toplumların bilinen dinlerine ait benzer modellerin uygulanması ve bütün modellerin reddedilişi. Ne var ki, tamamlanmamış olsa da birinci metot, dinler tarihinde izlenebilmiş olan tek metottur. Bu metot, mesela embriyon halinde ya da ölüleri sade ve basit olarak toprağa gömme gibi arkeolojik olarak tespit edilmiş uygulamalar ve etnograflar tarafından araştırılan farklı toplumların belgeler yoluyla verilen duygudan hareketle tarih öncesi toplumların zihinsel ufkunu yeniden oluşturmaya çalışır. Bu metod uygundur ve bu yaklaşımın eğer bir anlamı yoksa hiçbir insanî faaliyetin var olamayacağını düşünmek de zorunludur. Cenazeye dair her uygulama onu gerektiren inanca uygun olmalıdır. Bizim toprağa gömmeyi açıklayan düşünce ile ilgili nasıl ki bilgi birikimimiz varsa (ki bu, yeni bir varlığın büyümesini, öbür dünyada devam eden hayatı, dirilişi kapsayan "bitkisel" bir kaderi temin eder), muhtemeldir ki tarih öncesi insan da buna, bizim bildiğimiz

şeylere benzer anlamlar yüklemekteydi. Muhakkak ki, benzer modellerin kullanılışının da sınırları vardır ve tarih öncesi aleme doğrudan doğruya girebilme, ulaşabilme imkanını bize asla vermemektedir.

23.2. M.Ö. 30.000 yıllarında artık görünmez olmuş *Neanderthal* ismiyle bilinen humanoid[1] tür, sağ yanı üzerine ve başı doğuya gelecek şekilde gömülen ölülerin hayatlarını devam ettirdiklerine inanmaktaydı. Orta yontmataş çağına ait bazı gömütlerde ilkel enstrümanlar, kuars ve kırmızı aşı boyası bulunmuştur. Bazı bozulmuş kafatasları beyinlerin kafataslarından çıkarılması gibi bir durumu ima eder.

Üstün bir yontmataş çağı "sanatı" olarak isimlendirilen *Neanderthal*, genellikle çok belirgin seksüel organlarıyla takdim edilen koca kalçalı ünlü Venus'lerden ve antrpomorf motifleri dışlamaksızın genellikle hayvan biçimli ve ideomorf olarak kayalar içine oyulmuş resimlerden ibarettir. Franco-cantabrik mağaralarının maskeli adamlarında "Şamanik seanslar"a (*bkz. 9.1*) bir referans görülmüştür.

Ortataş çağında (mésolitique) temel ekonomi şeklinin, hayvanların evcilleştirilmesinde ve yabani tahılların besinsel değerinin keşfedilişinde rol oynayan avlanma olduğu düşünülür. Ortataş çağından gelen tam manasıyla eril müesseseler içinde insan, etoburların davranışlarını taklit etmiştir. 1970'li yılların başında ortaya çıkmış olan etholojik (seciye ilmi) varsayıma göre bu davranış daha eski bir zamana aittir ve insanlaşmaya yardım etmiştir. Bazı ethologlar[2], öldürücü saldırganlığın bizim ırkımızın kaderi olduğuna inanmaktaydılar. Gerçekte, bazı çağlara dair bazı bilginlerin kişisel inançları olan temelsiz başka hipotezler de söz konusudur. Son yıllardaki bir takım denemeler avcıların davranışının beşer tarihini kesin olarak göstermediğini ortaya koyar. Konrad Lorenz gibi ethologlar, sadece hayvanlar arasında söz konusu olan hem cinslerini öldürmemeyi tavsiye mahiyetindeki bazı yasaklamaların bulunmaması gibi bir nisbi niteliğini mal edecek kadar insana karşı bir güvensizlik beslerler. Bu davranış E.O. Vilson gibi bilginler tarafından sosyo-biyolojik açından reddedilmiştir.

Ortataşçağı birçok önemli buluşlara aşinadır: Yay, ip, ağ, kayık. Eğer Yeni-Darvinci sosyo-biyolojistlerin yaptığı gibi cinsiyetlerin ekonomik uzmanlaşmasına inanılırsa, o takdirde tarımcılığın keşfi onurunun yalnızca kadınlara verilmesi gerekecektir. "Cilalı taşçağı devrimi" M.Ö. 8000'li yıllarda meydana gelmiştir. 7000'lerde Akdeniz havzasında İtalya'da, Grek'de, Girit'de, Güney Anadolu'da, Suriye'de ve Filistin'de (Verimli Hilal) görülen tahıl kültürüne dayalı yeni bir ekonomi

göze çarpar. Tarımla, hayatın ritimleri ve dînî inançlar oldukça radikal bir değişikliğe uğramıştır. Avcılar nezdinde beşerî kader, av hayvanının kaderine sıkı sıkıya bağlıdır: Çiftçilere göre mistik dayanışmanın konusu, Akdeniz havzasında ve Orta Amerika'daki bitkiler ve tahıllar ile Güney-Batı Asya'da ve Tropikal Amerika'daki yumrulu bitkiler olmuştur. Tarımla kadının sırları dinin merkezinde yer alır: Besleyici münbit toprakla mukayese edilen kadının gebeliği, tohumun ve neslin sembolüdür; onun aybaşı dönemi ayın, dalgaların, bitkilerin ve mevsimlerinki gibi tabiata ait bütün dönemlerin dayanağı olur. Dinin merkezinde yontmataş çağının koca kalçalı Venüs'ünün soyundan gelen tanrıçalar vardır. Hacılar, Çatalhöyük, Jericho kazılarında (M.Ö. 7000 civarı) heykeller bulunmuş, ancak Marija A.Gimbutas'ın "Eski Avrupa" olarak isimlendirdiği M.Ö. 6500'den Hint-Avrupa istilalarına kadar olan dönem esnasında bunlar çoğalmışlardır. Fakat Baltık-Amerikan bilgini, eski Avrupa'da barışcı anayerli bir kültürün yontmataş çağından cilalı taşçağına ve bakırçağına kadar yirmi bin yıl boyunca mevcut olduğuna inanır. Kadın-kuşlar veya yılanlar olarak tasvir edilen tanrıçaların belirgin bir arkası vardır (ki bu genellikle erkeklik organı olan heykeller üzerinde erkeklik yumurtalarını resmeder) ve boğa, dişi ayı, teke, geyik, kara kurbağası, kaplumbağa vs. gibi farklı hayvanlar olan arkadaşları vardır. Ataerkil ve vahşi göçebeler olan Hint-Avrupalılar, kültleri ve mensupları devam eden Artemis, Hecate veya Kubaba/Kybele isimleriyle bilinen eski tanrıçaları yok etmeyi başarmaksızın, fethedilmiş bölgelerin dînî değerlerini yıkmışlardır.

Yeni teknoloji ile birlikte bütün bir zengin mitolojiyi beraberinde getiren demir çağı, madenleri, toprağın içinde kendilerine bir hazırlanma ve olgunlaşma süreci atfederek "tarıma" özgü bir muameleye tabii tutar. Burada simyanın embriyoner ideolojisini buluruz.

23.3. Anayerli ya da Jinekokratik Kültürler

Cilalı taş devrinin *anayerli ya da jinekokratik kültürleri* Portekiz'de, İspanya'da, Fransa'da, İngiltere'de, Kuzey Almanya'da, İsveç'te ve diğer yerlerde 50.000 kadar iri taşlı anıt meydana getirmiştir. Bunlar tapınaklar, mezarlar, taş anıtlar ve dikili taşlar ihtiva eder. Anıtların morfolojisinin (yapıbilimi) ve petrogliflerin sembolik yapısının okunmasından Marija Gimbutas, onların her zaman ölüler kraliçesi'nin korkunç görünümü altında tasarlanmış Büyük Tanrıça'ya referansta bulundukları sonucuna varmıştır. Yorum etkileyicidir ancak, ile kabul edilmiş değildir.

23.4. Bibliyografya.

Eliade, H 1/1-15; M. Edwardsen ve J. Waller, *Prehistoric Religions: An Overview,* ER 11, 505-6; M. Gimbotas, *Old Europe,* ER 11, 506-15, ve Megalithic Religion: *Prehitoric* Eevidence, ER 9, 336-44; B.A. Litvinskii, *The Eurasian Steppes and Inner Asia*, ER 11, 516-22; K.J. Nanr, *Palaeolithic Religion*, ER 11,149-59; D. Srejovic, *Neolithic Religion*, ER 10, 352-60; J.S. Lansing, *Historical Cultures*, ER 9, 344-6.

Tarih öncesi dinlerle ilgili bir çok konu, Emmanuel Anati'nin redaktörlüğünde yapılmış, *The Intellectual Expressions of Prehistoric Man: Art and Religion*, Capo di Ponte/Milano 1983 isimli eserde tartışılmıştır.

[1] İnsana benzeyen tarih öncesi bir varlık.

[2] Kendi tabiî ortamlarında hayvanların davranışlarını bilimsel olarak araştıran kimse.

24
ROMA DİNLERİ

Romalıların birleşmesinden önce İtalyan Yarımadası farklş kaynaklardan gelen toplulukları barındırmıştır, bunlardan en önemlileri güney kolonilerinden Grekler, orta Latinler ve Tibre'nin kuzeyinde Etrüsklerdir. Etrüskler muhtemelen Asya orijinlidir. Etrüskler, cumhuriyetin sonundan itibaren (M.Ö. I. yy'ın başı) kehanetlerin yorumlanmaları ve özellikle de haruspicine (kurban edilen hayvanın barsaklarını gözden geçirme) açısından ünlüydüler: Arkeolojik kaynaklar Etrüskleın inançları hakkında bize tatmin edici bir fikir vermek açısından yeterli değildir.

24.1. *Latinlerin Hint-Avrupalı toplumu,* ilk olarak M.Ö. 21 Nisan 753'de Roma şehrinin (*urbs)* kurulduğu Latium Vetus (Eski Latium) isimli merkezî bölgede yerleşmişlerdir. M.Ö. VI. yy'da Romalılar, topraklarını diğer Latinlerin ve komşu kabilelerin aleyhine genişletmeye başlarlar. İlk dördü Latin, son üçü Etrüsk olan az-çok mitik yedi kral serisi Roma'ya hükmeder. Son kral Muhteşem Tarquin, cumhuriyete dönüşen Roma'nın sakinleri tarafından 510'da sürülür. Cumhuriyet, Akdeniz havzasında yayılmacı politikasını sürdürür, buradan ordu komutanları gitgide artan politik rolleriyle devletin başlıca fonksiyonlarını ellerinde toplamaya çalışırlar. Bunlar arasından biri, özellikle yete-

nekli bir general olan Sezar, bir grup cumhuriyetçi senatör tarafından katledilmeden önce (15 Mart 44), M.Ö. 45'de *dictator perpetuus* (ömür boyu diktatör) ve *imparator* olarak ilan edilir. Auguste'ten onursal ünvanını alan yeğeni Octavien, *pro forma* (şeklen) devam eden cumhuriyet müesseselerini ortadan kaldırmaksızın 27'de gerçek imparator olur. Auguste M.S. 14'de 76 yaşında öldükten sonra kutsallaştırılır. M.S. II. yy.'da Akdeniz havzasında, batı, orta ve güney-doğu Avrupa'da ve Küçük Asya'da yayılmış olan Roma İmparatorluğu 395'de Batı İmparatorluğu ve Doğu İmparatorluğu ya da Bizans İmparatorluğu diye ikiye ayrılır. Batı İmparatorluğu 476'de Cermenler tarafından ortadan kaldırılır. Bizans ise, (başkenti Constantinople isminin de kendisine dayandığı I. Constantin tarafından 330'da kurulmuştur), 1453'de Osmanlı Türkleri tarafından fethedilir.

24.2. Kadîm Roma Dini

Kadîm Roma dini, bir kutsal panteona ve Grek inançlarından kuvvetle etkilenmiş bir mitolojiye dayanır. Ayrıca yerel tanrıların ve Romalıların otantik Hint-Avrupalı mirasını hayal meyal gören, bazen anlaşılması güç ve geçerliliği kalmamış olan ritüellerin çoğalması Georges Dumezil'in "historicisante" kutsal tarihsellik olarak tanımladığı yoruma ters düşmemektedir. (Bu şekilde Dumezil örneğin, tarihci Tite-Live'nin [M.Ö. 64 veya 59-M.S. 17] Romalılar ile Sabinlerin savaşıyla ilgili yaptığı tasvirin diğer Hint-Avruplı toplumlarda salt mitolojik rivayetlere tekabül ettiğini belirtir.) G. Dumezil Romalı Jupiter (hükümdarlık), Mars (savaşla ilgili görev), Quirinus (besleyici ve koruyucu görev) üçlüsü içinde Hint-Avrupaya özgü bir "üç parçaya ayrılmış ideoloji"nin varlığının altını çizmiştir. Roma'nşn eski kutsal görevliler (papazlar) sınıfı (Sacerdoce), kralı (*rex sacrorum,* bunun dinî görünümü cumhuriyet döneminde devam edecektir), üç tanrının *papazlarını* (veya *maiores papazlar; papaz Dialis, Papaz Martialis, Papaz Quirinalis*) ve *pantifex maximus* yani büyük papazş içerir. Bu sınıfın görevi, Sezar'ın imparatorluğa gelmesiyle son bulur.

Genellikle Yahudilik ve Konfüçyanizm ile mukayese edilen Roma dini, birincisi ile müşahhas olayda faydayı, ikincisiyle ise, *pietas* kavramıyla açıklanan sosyal vazife ve gelenek açısından dini saygıyı paylaşır.

24.2.1 Roma

Roma'nın birçok defa altı çizilmiş olan kuruluşunun dinî karakteri, yerel tanrıların sunaklarına taşlardan yapılmış ve *pomerium* denilen bir

iç daire tahsis etmişti. Şehir beş yıl da bir Mars Meydan'ında, bir boğa, bir yaban domuzu ve bir koç kurbanı ile kötülüklerden arındırılşrdı, bu asıl bölgenin ötesinde yerleşmiş olan askerî kuvvet (*imperium militiae*) hoşgörüyle karşılanmazdı. Daha sonraki tanrılardan Juno Regina gibi en önemlileri genel olarak Aventin tepesi üzerine *extra pomerium (extra iç daire)* yerleştirilmişti. (V. yy'da diktatör Aulus Postumius tarafından pomerial çevrede yerleştirilmiş olan Castor Tapınağı istisnadşr). İntrapomerial=iç dairesel kadîm tanrıların tuhaf isimleri, karakterleri ve bayramları vardı: İlkbaharın gece-gündüz eşitliği tanrıçası Angerona, hanımların tanrıçası Matuta, vs.

Janus Bifrons ve yosunlar, karanlık yerler içinde bulunduğuna inanılan (chthonienne) tanrıça Vesta ile beraber olan eski Jüpiter-Mars-Quirinus üçlüsünün yeri, Tarquinler zamanında Jupiter Optimus Maximus-Jünon-Mineve gibi yeni bir üçlü ile doldurulmuştur. Zeus, Hera ve Athena'ya denk olan bu tanrıların heykelleri halâ mevcuttur. Diktatör Avlus Postumius, Aventin üzerinde yeni bir üçlü oluşturmuştur: Cérès (Démèter), Liber (Dionysos), Libera (Koré) *(bkz. 7.3)*. Romalılar komşu tanrıların ülkesini işgal ettikçe kendi dinlerine yerel kültlerden de ilaveler yapşyorlardı. Bunların en meşhurları arasında bulunan kaçak kölelerin patronu, ayçiçeği tanrıçası Nemili Diane, Aventin'e taşınmış olacaktır..

24.2.2. Aile Kültü

Merkez olarak ocağı bulunan aile kültü, atalar olarak kabul ettikleri Lares (Ocak tanrısı) ve Penates (Kenti koruyan tanrı) ile bölgeyi koruyan tabiatüstü yaratığa (cin-peri vs.) hayvanlardan kurbanlar sunmak, besin maddeleri ve çiçekler takdim etmekten ibaretti. Evlilik merasimi kadın tanrıların (Tellus, Cérès) destekleriyle ocakta yapılırdı. Daha sonraları Jünon, evlilik yeminin garantisi olmuştur. Şehir senede iki kez, yeryüzüne çıkarak kabirleri üzerine konulan yiyecekten yiyen Maneler ve Lemureler diye bilinen ölü ruhları adına bayram yapardı.

M.Ö. 399'dan beri Romalılar, tapınaklarda çift olarak gruplandırılmış (Apollon/Latone, Hercule/Diane, Mercüre/Neptüne) tanrı heykellerine, *lectisternia* ismi verilen kurbanlar sunarlardı.

24.2.3. Roma Rahipler Sınıfı

Roma rahipler sınıfı, yüksek papazlar kurulunu meydana getiriyordu. Bu kurul şu şekilde tanzim edilmişti: Üç kadar *Rex Sacrorum,* şefleri

pontifex maximus ile birlikte *pontificler* ve bir de *flamine maioreler*; ayrıca oniki kadar da *filamine minorler* isimiyle anılan rahipler. Yüksek rahipler kuruluna altı ile on yaş arasından otuz yıl süreyle seçilmiş ve bu otuz yıl boyunca bakireliklerini korumak zorunda olan altı rahibe de iştirak etmekteydi. Yasaya aykırı davranışları halinde onlar canlı olarak dört duvar arasına hapsedilirlerdi. Benzer bir kuruluş İnka imparatorluğunda da bulunmaktaydı. Rahibelerin görevi kutsal ateşi korumak idi.

Falcılık kurulu uğurlu ve uğursuz etkenleri göstermek için Etruskçe kitapları (*libri haruspicini, libri ritüales* ve *libri fülgülares*) ve Grekçe kitapları (sybillin vahiyle ki, bunların Yahudi ve hristiyan taklitleri de vardır) kullanıyordu. Roma'da Felialler, Salien din adamları, tarlaların koruyucuları *Fratres Arvales*, 15 Şubat'ta verimliliği sağlamak için teke derisinden kayışlar ile kadınları döverek Lupercalleri kutlayan *Luperci*'ler gibi başka dinî gruplar da vardır ("fahişe"nin eş anlamlısı olan *Lupa*, dişi kurt ve şiddetli bir cinselliği göstermekteydi; Roma'nın efsanevî kurucusu Romulus ve kardeşi Rémus bir "dişi kurt" tarafından yetiştirilmişti).

24.3. Roma Dînî Coşkusu

Arnoldo Momigliano'nun da belirttiği gibi dînî coşku imparatorluk çağında gözle görülür bir biçimde artmıştır. Sezar ve Auguste, ölümlerinden sonra tanrılaştırıldılar. Önceleri halefleri olmayan imparator ve yakınları hayatta oldukları sürece kutsallaştırılırken sonraları bu adet bol bol icra edilmeye başlandı. Sezar imparatorun ve dinî liderlerin *pontifex maximus*, fonksiyonunu birbirinden ayşrmadan, eşit olarak tek bir elde toplamayı ilk olarak başlatmıştır. Eski tanrılarınki gibi imparatorluğa ait her kültün kendi din adamları ve dinî törenleri vardı. Tapınaklar, ister benzersiz olsun, isterse seleflerle birleşmiş olsun imparatorlara ve sonradan kutsallaşmış ve Roma adı verilmiş olan Roma'ya vakfedilmiştir. III. yüzyılda imparatorlar tanrılarla özdeşleşmeye temayül gösterirler: Septime Sévère ve eşi Jülia Domna'ya Jüpiter ve Junon gibi ibadet edilir.

24.4. *İmparator kültü,*

döneminin geçerliliği kalmamış veya *kitsch* olarak ifade edilen Roma'da geleneksel dinin sonunu belirten bir yeniliktir. Bu çağda bir yandan söz konusu olan helenistik entellektüel sentezler, (*bkz. 9*) diğer yandan sır dinleri (*bkz. 25*) gibi birçok hayatî hu-

sus mevcuttur. Hristiyanlığın büyük yayılmasını frenlemek için pagan yazarlar kendilerine güçlü bir sembolizm veren eski mitlerin platoncu yorumuna müracaat ederler. II. yy'da Celse, III. yy'da Porphyre, IV. yy'ın sonunda İmparator Jülien, Symmaque'ın "pagan partisi" ve platoncu Macrobe ile Servius, hristiyan totalitarizminin karşısına çoğulcu dinî vizyon koyarlar ve geçmişin tüm inançlarını toplayan, platoncu hermenötiğe ve akla karşı çıkarlar. İmparatorluğun düşüşüne kadar bu inançlardan beslenen Romalı elit, o tarihten sonra gizli varlıklarını Bizans'ta sürdüreceklerdir.

24.5. Bibliyografya.

Eliade, H 2/161-68; R. Schilling, *Roman Religion:The Early Period*, ER 13, 445-61; A. Momigliano, *The Imperial Period,* ER 13, 462-71.

25
SIR DİNLERİ

25.0. "Sır" teriminin, giriş ritüeliyle korunan bir kuruma gönderme yapan oldukça belirgin ve teknik bir anlamı vardır. Sır ideolojisinin, bir yandan kadim giriş ritüelleri ve gizli toplumlar, diğer yandan Akdeniz'e özgü kadim tarımsal dindarlık gibi iki kaynağı vardır. Mitolojik açıdan tarımsal medeniyet kaynaklı bir mitin iki varyantı, etnolog Ad.E. Jensen (*bkz. 22.1*) tarafından kaydedilmiştir. Yeni-Gineli Marind-Anim'e göre yaratıcı tanrılar ve primordial zamanın diğer varlıkları *demalar* adını alır. İlk mitik anlatı, bir tanrı *dema*nın diğer *demalar* tarafından öldürülmesini konu edinir. Primordial zamandan târihî zamana geçişi temsil eden öldürülmüş tanrı, ölümle, beslenmeyle ve seksüel olarak döllemek gerekliliği ile karakterize edilir. Kurban edilen tanrı "ilk ölüm"ü temsil eder ve bütün faydalı bitkilere ve aya dönüşür. *Dema*nın ölümüne dair dramatik bir tasvir olan kült, besinlerin ağızda ritüel olarak çiğnenmesiyle anılır. Bu mitolojiye Jensen, Ceram adası Wemalleri'nin öldürülmüş tanrısı Hainuwele'in ismini verir ve bunu bitkisel ve daha da özel olarak yumrulu bitkiler kültürü ile irtibatlandırır. Tahılların gökte uçuşunu ihtiva eden tahıllar kültürüyle irtibatlı diğer mitoloji ise Promethée ile birleştirilmiştir. Gerçekte, ister yumrulu bitkilerin isterse tahılların görünüvermesini açıklamak için olsun, iki mit çok farklı coğrafi alanlarda görünürler.

25.1 Grek Kaynaklı Sırlar

İran, Babil veya Mısır kaynaklı sırlar mevcut değildir. Bir hellenik fenomen söz konusudur. Klasik çağda Grek'te en tipik sırlar Eleusis sırlarıdır, bunlardan olmala birlikte Dionysos, gerçek sırlarını kullanmaksızın daha kadim bir çağa doğru uzanır. Orfikler ve pisagorcular inisiatik kurumlara sahip değillerdir. Cabireler, Cybèle ve Attiler söz konusu olduğu zaman işler değişir. Bu durum, yalnızca organize bir inisiyatik kült içine sokulmuş olan Yakın Doğu'nun"can çekişen tanrıları" (Tammuz, Adonis, Oziris) arasında böyledir.

Merkezi, Moluklar Kore'si Hainuwele olan Demeter'in ve kızı Kore-Persephone'un karmaşık sırları, bir tarım ideolojisi ve ona yakın mitolojik bir senaryo üzerine kurulmuştur. Demeter gibi, toprağın derinliklerinde görünmez olan ve ay ile özdeşleşen Persephone, bitkilerin, özellikle de tahılların kaderine yön verir. Tıpkı Hainuwele gibi onun da kurbanlık hayvan olarak domuzu vardır.

Eleusis'in sırları, Atina Devleti'nin en üstün ortak giriş ritüeli kurumlarıydılar. Bu sırların gizliliği iyi korunmuştur. Yeterli bilginin olmayışı sebebiyle giriş ritüeli senaryosunun, "dine yeni girenin kaderinin, tanrı tarafından yeniden onaylanması" demek olan sır ideolojisinin en üstün gayesine hemen hemen tekabül ettiği tahmin edilebilir

25.2 İmparatorluk Çağı

Doğu ya da doğu dışı kaynaklı yeni tanrıların imparatorluk çağında kendine özgü sırları vardır: Dionysos, İsis, Mithra, Sarapis, Sabazios, Jüpiter Dolichenus, Cavalier Dace. Bu sırlar, katılımcının cinsiyet, mevki ve mali imkanlar sağlayan tüm giriş ritüellerini elde etmesi hususunu da gözden uzak tutmaksızın, gizli bir ritüel girişi gerektirmekteydiler. Dahası, bazı sır tanrılarının çevresi kapalıdır ve onların güneşe özgü sıfatları ile ortak isimleri (Zeus, Jüpiter, Helios, Sol, Sol İnvictus) bazen bir "güneş sinkretizmi" olarak tanınan güçlü bir karışıma işaret eder. IV. yy'da tüm bu tanrılar (Cybèle de dahil) semâvîdirler, güneşle hemen hemen özdeşleştirilmiş olup tereddütsüz bir üstünlüğe sahiptirler. Bazı yorumlarda bunların isimlerinin farklılığı, kendi özel kimliklerini gizli hale getirir.

25.2.1. Kurumsal yapılar, Dionysos'u, M.S. I. yy'ın sonuna doğru ortaya çıkan sırların tanrısına dönüştürmüştü. Bu çağda *Dionysos kültü* özellilke eskatolojik semboller açısından zengindir. Dionysos mensubu

mübtedîlerin doğuştan yetim olan umudu, platoncu filozof Şeronéli Plutarque (yak. 45-125) ve figüre edilmiş birçok tasvirler tarafından betimlenmiştir. Ruhlar semâvî coşku ve sevinç durumundan aralıksız bir şekillde yararlanmaktaydılar.

25.2.2.Son yıllarda *Mısır tanrıçası İzis*'in sırlarına giriş merhaleleri ile ilgilenen bilginler Mısır'a dair gerçek unsurların altını çizmişlerdir. Bu unsurlar, *Başkalaşmalar* (Metamorphoses) veya *Altın Merkep* (l'Ane d'or) isimleriyle bilinen fantastik romanında latin yazar Madaure'lu Apulée (yak. 125-162) tarafından gerçeği söylemek amacıyla eksik ve karmaşık bir şekilde zikredilmişlerdir. Bir gece giriş ritüelinden sonra roman kahramanı Lucius'un giriş ritüeline tabi tutulanın oniki yıldızını alması, İsis'in heykeli önünde ağaçtan bir basamak üzerine yerleştirilmesi, *Stola Olympiaca*'yı[1] giymiş olması, sağ elinde bir meşale ve başında bir zafer tacı taşıması gibi şeylerle romanın içeriği açık edilmeden korunur. Tanrılaştırmayı veya tanrılaşmayı sembolize eden bu maskaralığı hangi kahramanlık ona layık gördü? O bunu bize, anlaşılması güç bir pasaj içinde şöyle ifade eder: Proserpine'in eşiğini aşarak, tüm elementler arasından ölüm sınırını geçtim; gecenin ortasında ışığın parlak, göz kamaştırıcı güneşini gördüm; basit ve üstün tanrılar önünde ilerledim ve onlara yakından ibadet ettim" (terc. I.P.Couliano). Bilginler bu pasajda bulunan telmihleri bazen sonu çok kötü bir hikayeye dokunulmazlık veren giriş ritüeli ile ilgili bir deneme, bazen de semâvî bir yükseliş olarak yorumlarlar.

25.2.3.İmparatorluğun askeri çevrelerinde çok önemli ve astrolojinin gizlilikleri içinde çok derinleşmiş bir hiyerarşi ile donatılmış tanrı *Mithra'nın Sırları* (isim İran kaynaklı fakat muhteva helenistiktir), mağara taklidine uygun anıtlardan oluşturulmuş *mithraea* isimli özel tapınaklarda kutlanmaktaydı. Giriş ritüelinin yedi gezegenin himayesi altına yerleştirilmiş yedi derecesi vardır:

Korax (Karga):	Merkür
Nymphus:	Venüs
Miles (asker):	Mars
Leo (Aslan):	Jüpiter
Perses (İranlı):	Ay
Heliodramus:	Güneş
Pater:	Satürn

Mitra dininin figüre edilmiş anıtları arasında, sembolik hayvanlarla etrafı çevrilmiş (yılan, köpek, akrep vs.) boğayı öldüren Mithra'yı temsil eden sahne astrolojik yorumlara uygundur.

Sembolik bir obje olan "yedi kapıya merdiven" sözü, hristiyan apolojisti Origène, tarafından özetlenen *Gerçek Konuşmalar* isimli eserinde II. yy pagan filozofu Celse tarafından Mithra sırlarına maledilmiştir. Celse'ye göre merdiven, gezegen küreleri içindeki ruhun geçişini tasvir ediyor gibi görünmekteydi.

25.2.4 Cavalier Dace Sırları

İçlerinde balığı andıran bir tanrıça figürü ve muhtemelen kurban edilmiş bir koç figürü bulunan bu sırlar, imparatorluğun Tuna eyaletlerinden gelen bir takım dînî unsurların bütünleşmesiyle basitleştirilmiş bir mithraizmdir. Giriş ritüeli ile ilgili sadece üç aşama (grad) bulunur: Aries (Koç), Miles (Asker), Leo (Aslan). Bunlardan ikisi Mars'ın, sonuncusu ise Güneş'in himayesi altındadır.

25.2.5 Sabazios

Eski bir Trakya ve Firigya tanrısı olan Sabazios, M.S. II. yy'a ait sırların koruyucusudur. Hristiyan yazar İskenderiyeli Clément'e (ö. 215'den önce) göre bu sırlara giriş ritüelinin merkezi, ritüele katılanın süslü bir yılan ile ani bir temasından ibarettir, öyle ki bu yılan, kendisine temas eden kimsenin göğsünden (pasinun) girer ve ayaklarından tekrar çıkardı.

25.2.6 Sarapis veya Serapis

Yapay bir tanrı olan Sarapis veya Serapis'in teolojisi (Oziris + Apis), Memphis'te doğar ve Ptolemeler devrinde İskenderiye'de gelişir. En önemli Serapeum İskenderiye'ninkidir, ancak bu tanrıya birçok Grek şehirlerindeki Sarapiastais toplumları tarafından saygı gösterilmiştir.

25.2.7.*Jüpiter Optimus Maximus Dolichenus,* tanrıların şefinin ismini alan, imparatorluğa ait bir sır tanrısıdır; bu tanrı, genel olarak Sabazios ve Sarapis gibi başka sır tanrılarının sıfatları arasında betimlenir. Küçük Asya'da Doliché'nin semâvî tanrısı olan bu figür, Grekler tarafından Zeus-Oramasdes'e dönüştürülmüş ve Roma'ya ise Commagène eyaleti askerleri tarafından dışarıdan getirilmiştir.

25.3 Bibliyografya.

Sır Dinleri konusunda özellikle bkz., Ugo Bianchi (ed.), *Mysteria Mithrae*, Leiden 1979; U. Bianchi et M.J· Vemaseren (eds.), *La soteriologia dei cutti orientali nell'impero romano*, Leiden 1982, ayrıca bkz., I.P. Couliano, *Experiences del'extase*, Paris 1984; I.P. Couliano et C. Poghirc, *Dacian Rider* ER 4,195-6; *Sabazios.* ER t2,499-500.

1 Din adamları tarafından giyilen bir tür elbise.

26
SLAV ve BALTIK DİNLERİ

26.0. Slavların Avrupa tarihi içine girişleri M.Ö. 800'lü yıllara dayanır, fakat yayılıp gelişmesi bundan bin dörtyüz sene sonra Hint-Avrupa dili Proto-slav'ın (batıdan, güneyden, doğudan) üç kola ayrılması sırasında vuku bulur. X. yy'da Slavlar, Rusya'dan Yunanistan'a ve Elbe'den Volga'ya kadar uzanan bir bölgeyi işgal ederler. Polonyalılar Çekler, Slovaklar ve Venedikliler (artık kaybolmuş bir kimlik) batı slavından; Slovenler, Sırp-Hırvat ırkı, Makedonyalılar ve Bulgarlar güney slavından; Ruslar ve Ukraynalılar ise Doğu slavından neşet ederler Slavlar VIII. ve IX. yy'larda hristiyanlaşırlar.

26.1 Kaynaklar

Slav dini ile ilgili yazılı kaynaklar M.S. VI. yüzyıldan öteye geçmez (Sezare'li Procope[1]). Bu kaynaklar arasında en önemlileri I. Vladimir devrinde Rusya'nın hristiyanlaştırılması (988) ile ilgili *Kiev'in Kronik'i* (XII. yy), Bamberg'li Otto metropolitlerinin, Merseburg'lu Thietmar ve Odenbourg'lu Gerard'ın (Bosau'lu Helmond) batılı Slavlara dair antipagan kampanya kronikleridir (XII. yy; Ebbo, Herbord ve Prieflingli isimsiz bir keşiş tarafından yazılmıştır). Doğrudan ulaşılabilen kaynaklar sadece arkeolojik kaynaklardır ve birkaç tapınak ve heykelden iba-

rettir. Son olarak, Slav folkloru hristiyanlık öncesi bazı tanrıların anısını muhafaza eder.

26.2. Kiev kroniği

Kiev Kronik'i kendilerine kurbanlar sunulan, batı Slavlarının yedi tanrısından (Perun, Volos, Khors, Dazhbog, Striboy, Simarglu ve Makash) söz eder. Marija Gimbutas, Beyaz Tanrı (Belobog) diye isimlendirdiği güneş tanrısı görünümünde olan Khors, Dazhbog ve Stribog'a inanır. Batılı Slavlara göre bu tanrı, Iarovit, Provit ve Sventovit isimlerini alan cehennemî tanrı Veles'e muhalefet eder. *Chronica Slovarum*' da Helmond, tanrıların babası olup dünyanın idaresiyle meşgul olmayan bir tanrıdan bahseder. Bu fonksiyon, ismi *per* "vurmak" kökünden gelen, Polonezce'de ise "yıldırım" manasındaki *piorun* terimi ile ifade edilen gök gürültüsü tanrısı Perun'a aittir. Baltıklara (Litvanyalılar) göre Orage Perkunas tanrısı, genellikle göksel tanrılara adanmış ağaç olan Hint-Avrupa kaynaklı "meşe" kelimesinden türeyen bir isim taşır. Muhtemelen, İskandinav menşeli Kiev Rurikide hanedanı, Perun ismi altında, Norveç mitolojisinde annesi Fiorgynn ("meşe"den) olan cermenik tanrı Thor'a saygı göstermekteydi. Rusya'nın hristiyanlaşmasından sonra Perun mitolojisi, *gromovnik* ("gök gürültüsünü andıran") denilen ve bayramı tevbe ayinleri ile 20 Temmuzda kutlanan Aziz Élie mitolojisine nakledilir. Yağmurun yöneticisi olarak Elie, açıkca üründen sorumlu idi.

Tabiatüstü erkek varlıklar arasında, *ded* ya da *dedushka* "(küçük) büyük-baba", orman ruhları (Leshiis) ve atalar gibi aşina olunan isimlerle anılan birçok hizmetçi ruhları saymak gerekir. Fakat Slavlar nezdinde tabiatüstü varlıkların çoğu dişildir: Mat Syra Zemlia (Toprak Ana Humide), Mokysha (bkz. XII. yy'ın listesinde Mokosh), be2erî kaderin gizliliklerini elinde tutan ve diğer dişi varlıklarla bütünleşen Parque[2], soğuk, çirkin ve öldürücü Baba Yaga; Suların (*vilas*), ağaçların (*rusalkas*) vs. perileri olan büyücü Ved'ma.

26.3. Baltıklar

Baltıklar, Avrupa tarihine M.Ö. ikibinli yılların ortasında girerler. Ancak, Cermenler ve Danimarkalıların Baltık topraklarını işgal etmeye başladıkları M.S. X. yy'a kadar yazşlş kaynaklar onlar hakkşnda bilgi vermezler. Baltıkların hristiyanlaştırılmasıyla XIV. yy'da tamamlanmış olan bu fetih boyunca, diğer iki toplum (Litvanyalılar ve Letonyalılar)

kimliklerini muhafaza etmesine rağmen bir Baltık toplumu olan Eski Prusyalılar veya Prutheler, tamamıyla asimile edilmişlerdir.

26. 3.1. Slav panteonu gibi, Baltıkların panteonu da başlıca üç tanrı içerir:

Aktif olmayan bir tanrı (Litvanyaca, *Dievas,* Letonyaca, *Dievs*),

Bir gökgürültüsü tanrısı (litvanyaca, *Perkunas,* Let. *Perkuons*) ve Saule isimli bir güneş tanrıçası. Saule'nin fonksiyonu Veles diye de anılan slav tanrısı Pluton'unkiyle uyu2maz. Bunlar dışında Toprak Ana (Letonyaca, Zemen Mate) ve "Anneler" diye isimlendirilen sayısız tabiatüstü dişi varlık vardır.

26.4 Bibliyografya.

Eliade, H 3, 249-51; M. Gimbutas, *Slavic Religion*, Er 13, 353-61; H. Biezais, *Baltic Religion*, ER 2, 49-55.

[1] V. yy. sonlarına doğru Jüstinyen zamanının en önemli önemli tarihçisi.

[2] Clotho, Lachésis, Atropos adlı insan ömrünün ipliklerini örüp koparan üç tanrıçadan biri

27
ŞAMANİZM

27.0 Doğrusunu söylemek gerekirse Şamanizm, bir din değildir. O ancak, gayesi, benzer olmakla birlikte görünmeyen ruhlar alemiyle irtibat kurmak ve beşerî faaliyetleri yönetmede bu ruhların desteğini elde etmek olan vecdî ve tedavi ile ilgili metotlar bütünüdür. Orta ve Kuzey Asya'ya ait bir olgu olmasına rağmen Şamanizm, bütün kıtaların dinlerinde ve tüm kültürel alanlarda uygulandığı görülür. (Jean-Paul Roux, *Religion des Turcs et Mongols, s. 61*). Şaman terimi, Tunguzca'dır ve "büyücü" manasına gelir. Türkler'de ortak olarak kullanılan *kam* kelimesi, Şaman'ı gösterir. Yakutlar, Kırgızlar, Kazaklar, Özbekler ve Moğollar Şaman için başka terimler de kullanırlar. Moğol istilaları çağındaki büyük Şaman *beki*'dir. Muhtemelen bu, Türkçe'deki *beg*'den gelir ki daha sonra bey olmuştur. Müslüman tarihçiler bizzat Cengiz Han'a Şamanik güçler atfederler.

27.1 Asya Şamanizmi

Altay dil ailesine mensup olan Türkler, Moğollar, Tunguz-Mançolar (Mandchou) daha eski bir dil ailesi olan ve Finlandiyalılar, Macarlar, Estonyalılar ve diğer birçok Asya toplumlarının oluşturduğu Ural-Altay dil ailesindeki yerlerini almışlardır. Bu halklardan çoğu daha sonra bir

dine ve zamanla da birçok evrensel dine (Budizm, Hristiyanlık, İslam, Yahudilik, Maniheizm, Zerdüştlük) girmişlerdir. İster tarihî geçmişlerinde, isterse daha geç tarihli ve eleştirilen/kabul edilmeyen kalıntılarında olsun, Şamanizm'in kuruluşunun araştırılması gerekir. Jean-Paul Roux Türklerin ve Moğolların Şamanizmine dair eski belgelerin mükemmel bir özetini yapar. (*Rel. Turcs. et-Mong-, s. 61-98*). Bugün birçok etnosemiotistler (kavimlere ait belirtileri ortaya koymaya çalışanlar), Şamanik başlangıçları (M.Ö. 1000 yılları civarında) Sibirya kayalarına kazınmış resimlere atfetme eğilimindedirler. Etnografların tespitine göre bu resimlerin ortak özelliği, Şamanik kostüm ve ritüeller içermeleridir (*bkz. 23.1*).

Bu veriler, M.Ö. VI. yy'dan gelen ve M.Ö. V. yy'da Eski Yunan'da da yerli bir Şaman tipinin varlığını ima eden delillerle desteklenmeketedir. Nisbi tecrid durumundaki Avusturalya yerlilerinin tarihî yayılımına dair gözlemlerin benzeri, yazıyı bilen toplumların (İranlılar, Çinliler, Tibetliler vs.) dinlerinin yayılımı hakkında da geçerlidir. Şamanizmin araştırılması için tarihî-kültürel perspektifin, sade ve basit tarihî perspektiften daha yararlı olduğu gözden ırak tutulmamalıdır. Birgün tarih psikolojisi disiplin olarak ortaya çıktığı zaman, bu disiplin bize, Şamanizm'e dair araştırmalarda henüz eksik anahtar kavramlar bulunduğunu ortaya koyacaktır. Orta ve Kuzey Asya'da doğduğu (Turco-*Moğol* toplumlar, Himalayalılar, Finno-ougrienler ve Arctiqueler /Kuzey Kutbu toplumları) tesbit edilen otantik Şamanizm'in Kore, Japonya, Çin-Hindi ve Amerika'nın her iki bölgesinde de bulunduğu hususunda bilginlerin çoğu hemfikirdirler.

27.1.1 Kuzey Sibiryanın Avcı ve Balıkçı Toplumları Arasında Şamanizm

Bu toplumlar arasında Şaman'ın klanik (Youkagirler, Evenkiler), bölgesel (Nganasaniler) ya da sosyal tabanı olmayan (Tchouktcheler, Koriaqueler) bir fonksiyonu vardır. Güney tarım bölgesinde (Yakutlar, Bouriatlar, Touvinler, Khakaseler, Evenkiler vs.) Şamanizm müessesesi çok karmaşıktır ve Şaman'ın statüsü kişisel güçlerine göre değişir. Sibiryalı Şaman, görevini babasından miras olarak aldığı zaman, unsurları kısmen geleneksel (bilgilerin intikali olarak) ve kısmen de tabiatüstü (ruhlar arasından yardımcılar elde etme) özelliğinde olan giriş ritüeline (inisiasyon) tabi tutulur. Ruhlar tarafından ziyaret edilen Şaman, önce psişik bir hastalık tehlikesine maruz kalır. Ancak ıssız ölüm ülkesini

geçerek tekrar hayata döndüğünde görülebilen bu varlık, daha ziyade gayesi iyileştirici olan vecdî yolculukları etkilemek için ziyaretçilerine elle tedaviyi öğretir. Seanslarda Şaman, özellikle kendisine özgü yetenekleri sembolize eden birçok nesne kullanır ve bu nesneler, ruhlar ülkesine doğru yola koyulmada ona yardımcı olurlar: Kozmik ağacı sembolize eden bir ağacın odunundan yapılmış davul, sahibi ruhlarla bütünleşmiş ve aynı zamanda ölümün ve giriş ritüelindeki dirilişin sembolü olan bir iskeleti hatırlatan kostüm. Seans esnasında Şaman yardımcı ruhlarını çağırır, sonra trans halinde (ki hayal görmelere yol açan veya zehirli ürünlerin tüketimi ile bütünleşmiş olması zorunlu değildir) ruhlar ülkesine seyahate çıkar. Orta ve Doğu Sibirya'da (Youkagirler, Evenkiler, Yakutlar, Mandchoular, Nonaylar, Orotchiler) Şaman, kendisiyle konuşan ruhlar tarafından sık sık aldatılır.

27.1.2 Bütün Kuzey Kutbu Toplumları Arasında Mevcut Olan Şamanik Karmaşa

Bu toplumlar arasında bulunan Şamanik karmaşa birçok lenguistik gruba aittir. Saamiler veya Laponlar, Komiler (Zyrienler), Samoyedler (Nentsyler-Youraklar ve Nganasaniler-Tavgiler), Khantyler'in (Ostiaklar) iki Ougrien toplumu ve Mansiler'i (Vogoullar) içine alan Ural grubu; Evenkiler ve Eveveyler'i içine alan Tunguz grubu; ilk olarak Yakutları (ve Tunguz boyu Dolganları) içine alan Türkce grubu; Youkagir grubu (bunlar Finno-Ougrienler'de ortaya çıkmışlardır): Tchouktcheler, Koriaqueler ve İtelmenleri içine alan Paleosiberliler grubu; Aléoutienleri içine alan İnuit (eskimolar) grubu. Kuzey toplumları arasında çok şiddetli olan Şamanik seanslar Güney Sibirya'dakinden daha az karmaşıktır. Bunlardan bazılarında, mesela Kuzey Amerika'nın Hint Algonquinlerinde, Şaman, kapalı bir çadır içinde bağlanmış, sonra ruhlar (*shaking-tent ceremony/çadır-sallama töreni*) tarafından şiddetle sarsılmış ve bağlarından kurtarılmıştır.

Eskimoların (İnuitler) çoğunluğu Grönland, Kanada ve Alaska'da yaşarlar. Şamanik güçlerin elde edilişi, bu topluluklarda çok yaygın olan inisiyatik (giriş ritüelli) ölüm tecrübesiyle karakterize edilir. Onlar, emme yoluyla, *qilanek* denilen kâhinlik tekniği ile ve ayrıca ruhlara farklı sorular sorulduğunda, elde bulunan bir eşyanın ağırlığının değişmesi metodlarıyla hastalıkları tedavi ederler. *Quamaneq* ya da iskeletin görselleştirilmesi, Şamanik güçlerin elde ediliş düzeyini karakterize eder.

27.1.3 Kore ve Japonya'da Şamanizm

Bu bölgede Şamanizm genel olarak kadınlar tarafından uygulanır. Kör olmak bir seçkinlik alametidir. Şamanlık (*la chamaness*) Kore'nin kuzeyinde ruhlar tarafından verilirken, güneyinde ise bu görev kendi anne-babasından miras olarak alınır. O, giriş ritüelinden muaf tutulmuş, belki de, aşık bir ruh tarafından ziyaret edilmiş ve bu ziyarette kocalık hayatı çekilmez, dayanılmaz bir hal almıştır.

27.1.4 Günümüzde Şamanizm, Tibet, Çin ve Hindistan arasındaki sınır bölgesi halklarında (Miaular, Na khiler, Nagalar, Lousheiler-Koukiler, Khasiler vs.) arasında olduğu gibi, Çin-Hindi (Hmonglar, Khmerler, Laolar vs.), Endonezya ve Okyanusya halkları arasında da bulunur.

27.1.5. Kuzey-Amerika Şamanizmi

Kuzey Şamanizmi gibi, Kuzey-Amerika Şamanizmi de başlangıçta sanrılara (halusinasyon) yol açan maddelerin kullanımına aşina değildi. Şamanik güçlerin elde edildiği temel haller, yalnızlık ve ızdıraptır. Şamanlar birçok alanda profesyonel dernekler kurmaya meylederler. Büyük Lak kabîlelerinin Büyük Tıp (Midewiwin) Toplumu'nun üyeleri, "ölen" (deniz kabuklarıyla veya kendi vücudu içine nüfuz etmek olarak kabul edilen diğer sembolik objelerle öldürülen) ve daha sonra tedavi edici bir kaban içinde "dirilen" yeni üyeyi giriş ritüeline tabi tutarlar. Emme yoluyla hastalıktan ruhun çıkarılıp atılması çok yaygın bir uygulamadır.

27.1.6 Güney-Amerika Şamanizmi

Güney-Amerika Şamanizmi, diğer kültürel alanlarda Şamanizm'e dair var olan tüm motifleri bilir: İnisiyatik sayrılık, iskeletin görselleştirilmesi, bir ruhla evlenme, emme yoluyla tedavi vs. Ayrıca Güney-Amerika Şamanizm'i, sanrılara yol açan maddelerin kullanımıyla (*banisteriopsis caapi* veya ortak olarak en çok kullanılanlar arasında bulunan *yagé*) ya da zehirler (sigara gibi) ve ortak giriş ritüeli seremonilerinin varlığıyla karakterize edilir. Ruhları yardıma çağırmada çocuklar için çınğıraklı küçük bebek (hochet) kullanımı, davul kullanımından daha yaygındır. Ruhlar genellikle kuş gibi uçup ötebilen bir biçim (ornithomorphes) alırlar. Şaman sık sık jaguara dönüşebilir.

27.2 Bibliyografya.

M. Eliade, *Shamanism: An Overview*, ER 13, 201-15; S. D. Gill, *North American Shamanism*, ER 13, 16-9; P.T. Furst, *South American Shamanism*, ER 13, 19-23; Å. Hultkranz, *Arctic Religions: An Overview*, ER 1, 393-400; I. Kleivan, *Invit Religion*, ER 7, 271-73.

Genel olarak bkz., Mircea Eliade, *le Chamanisme et les techniques archaïques de l'extase*, Paris 1964; Matthias Hermanns, *Schamanen, Pseudoschamanen, Erlöser und Heilbringer*, cilt. 1 ve 2, Wiesbaden 1970; Jean-Paul Roux, *la Religion des Turces et des Mongols*, Paris 1984.

28
ŞİNTO

28.1. İnançları, adetleri ve uygulamaları açısından çok karmaşık bir yapıya sahip olan Japon milli dini, Çin'den gelen Budizm (*butondo*) (*bkz. 3.9*) ve Konfüçyanizm (*bkz. 17*) gibi dinlerden ayırdedilebilmesi için daha sonraları *Şinto* adını almıştır. 1549'dan sonra Japonya'ya giren Hristiyanlık ile birlikte Japon takımadalarının dört dininin hepsi bugüne kadar hayatiyetini devam ettirmiştir.

Şinto "*kamiler*"in yolu *(to, Çince'de tao)* veya bütün eşyanın koruyucu tanrıları anlamlarşna gelir.

28.2. Japonya'nın etnik geleneklerine dair en eski kaynak 712 yıllarında, yanılmaz bir hafızaya sahip yetenekli bir halk ozanından elde edilen bilgilere dayanarak İmparatoriçe Gemmei'in emirleriyle Ono-Yasumaro isimli bir subay tarafından meydana getirilmiş olan *Kojiki* ("eski olayların hikayesi")'dir. *Kojiki,* dünyanın yaratılışından 628 yılına kadar Japonya'nın tarihini anlatır.

Nihongi ("Japonya'nın Kroniği, yani günü gününe yazılmış tarihsel defteri") otuzbir cilttir. 720'de tamamlanan büyük bir derleme mahiyetindeki bu kroniğin bugün otuz cildi bulunmaktadır. Japon inançları ile ilgili diğer en önemli veriler, *Fudoki* (VIII. yy), *Kogo-Shui* (807-8), *Sho-*

jiroku ve *Engi-Shiki* (927) gibi derlemelerde yer alır. Wei'lerden sonraki Çince dokümanlar, eski Japonya'ya dair daha önceki bilgilerin bir kaynağını oluşturur.

Arkeoloji, bize kilden *(dooms)* yapılmış dişilik özelliğine sahip heykeller ve cilalı taştan *(sekibo)* yapılmış silindirler (erkeklik organına ait belirtiler) ile karakterize edilmiş bir cilalıtaş çağı *(zomon)* kültürünün varlığını açıklamaktadır. Sonraki bir çağda *(Yayoi)* Japonlar kaplumbağa kabuklarının yardımıyla kahinlik ve scapulomancie uygulamalarında bulunmuşlardır. Daha sonra "kofun çağı"nın[1], cesetlerin bağdaş kurmuş olarak gömülmesi hususu dinler tarihine, çözümsüz yorum problemleri getirmiştir.

28.3. Fakat yorumcunun karşı karşıya bulunduğu sadece bunlar değildir. *Japonya'nın eski mitolojisi* başka yerlerde kanıtlanmış mitolojilerden farklş bir bile2im ortaya koyar. Augustin'den Claude Lévi-Strauss'a kadar eski ve modern yazarların girişimlerine rağmen, bugüne kadar bütün mitolojilerin temel birliğinin inandırıcı gerçek bir açıklaması yapılamamıştır. (Bunun, mantıkî faaliyetlerin sürekliliğine dayandığını söylemek belki ustalıklı bir ifadedir, ancak gerçeğe daha az yakındır; ayrıca beynin mitsel-şiirsel tertibatının bir türünü oluşturan bu ikili sınıflandırma mekanizması eğiliminin örtülü bir sistemini içerir.)

Şinto'nun ilk beş tanrısı kaostan kendiliğinden ortaya çıkar. Bunların bir çok çiftleşmesinin ardşndan İzanagi (davet eden erkek) ve onun kız kardeşi İzanami (davet eden dişi) doğar. Bunlar, su üstünde yüzen semavî köprüden başlayarak içinde her türlü karışımın bulunduğu denizin çalkantıları ve çırpınışları içinde ilk adayı yaratırlar ve oraya inerler, cinselliği keşfederler ve bir kuyruksallayan kuşunu gözetleyerek bunun uygulanışını öğrenirler. Yanlış çiftleşmenin meyvesi olarak dünyaya gelen Hiruko (sülük, kan emici) onları memnun etmez, çünkü üç yaşında ayağa kalkamaz (doğuştan kusurlu olan ilk doğum mitolojisi). Yeniden çiftleşen bu varlıklar, ateşli Kami'nin, annesinin döl yatağını yakması ve onu öldürmesine kadar, Japon adalarını ve *kamilc..* doğururlar. Öfkeli İzanagi beceriksiz Kaminin boynunu vurur ve onun kanından bir çok başka kami doğar. Orphée gibi İzanagi de cehennemî yiyeceklerin tadını almak ve orada hapsedilen İzanami'yi kurtarmak için sonunda cehenneme (Sarı-Kaynak ülkesi) gider (Persephone miti). İzanami, İzanagi'nin gece boyunca kendisini aramaya gelmemesi şartıyla, ülkenin *Kami*'siyle işbirliği yapar. Sözünü tutmayan İzanagi, birdenbire

ortaya çıkmış bir meşalenin ışığında böceklerle kaplı çürümüş kadavra haline gelmiş karısını görür. Gece Ülkesi'nin korkunç-cadoloz sekiz şirret kadını İzanagi'yi takip eder, fakat o, üzüm asmasına dönüşen külahını arkaya atar. ?irret kadşnlar üzümleri oburcasına yemek için oyalanırlar. Bütün dünya hikayelerinde olduğu gibi, Hint kamışı filizlerinden oluşan arkadaki engeller ve bir nehir bu mitte de üç kez tekrarlanır. İzanami, beraberine Yıldırım'ın sekiz Kami'sini ve Gece Ülkesi'nin binbeşyüz savaşçısını alarak, kaçmış olan İzanagi'yi aramaya gider. Fakat İzanagi iki bölge arasındaki geçişi bir kaya ile kapatır ve uzun süren ayrılık konuşmaları bu kayanın üzerinden yapılır. İzanami krallığına hergün bin canlı götürmekte, ancak İzanagi dünya ıssız kalmasın diye günde 1500 canlıyı döllemektedir. Ölümle temas kirinden temizlenen İzanagi, Şinto tanrılarının en önemli Kami'si olan Güneş tanrıçası *Amaterasu* (Semâvî aydınlık, Lamba) ve kurnaz tanrı Sosa-no-o'yu dünyaya getirmiştir.

Kamilerin birçok jenerasyonu tanrılarla insanları kaynak itibariyle birbirlerinden ayıran mesafeyi ard arda koyarlar. Bazı Kamiler, en önemlileri Izuma ve Kyushu olan mitsel dönemlerin merkezinde bulunur. Yamato ülkesine (mitik?) göç eden Kyushu halkı Japonya'nın ilk imparatorları olacaktır.

28.4. Eski Şinto

Eski Şinto, kutsalın (sacré) her yerde hâzır ve nâzır olan belirtileri Kamiler için derin bir saygı ihtiva eder. Başlangıçta Kamiler'in -onlar ister tabiat güçlerinden, ulu atalardan veya isterse basitce kavramlardan olsun- tapınaklarda kurban sunma yerleri yoktur. Onların yeri sadece kendi onurlarına yapılan ayinler sırasında belli olur. Japonya'nın tarımcılık olan geleneksel üretim sisteminde, ayinler ve mevsimlik bayramlar da söz konusudur. Kollektif törenlerin dışında bir kişisel Şinto kültü de vardır. Şamanizm müessesesi (bkz. 27) ve cinlerle, perilerle ilgili kültler eskidir. Bu inançlara ait gizli kozmoloji pek gelişmemiştir. Bu bazen dikey olarak üçe (gök-yer-ölülerin yeraltı dünyası), bazen de yatay olarak kozmozun ikiye bölünmesini (yer-Tokoyo yani "aralıksız sürüp giden dünya") içerir.

Başlangıçta, örgütlenmiş her beşeri grubun bizzat kendi Kamisi vardşr. Fakat imparatorluğun birleşmesi, imparatorun Kami'si olan tanrıça Amaterasu Omikami'nin emperyalizmini de beraberinde getirmiştir. VII. yy'da Çin politik sisteminin etkisi altında Kamiler'in merkezî

bir bürosu, merkezî yönetimin onlara tapınaklar kurması ve gerekli olan saygıyı onlara göstermesi için imparatorluğun bütün Kamilerini kaydetmeye özen gösterir. X. yy'da yönetim üç bine yakın tapınağın hayatiyetini devam ettirir.

Japonya'ya 538'de giren ve devlet tarafından desteklenen Budizm, Şinto ile ilginç sentezler oluşturacaktır. İlk zamanlarda Kamiler Budizm'deki *devalar* (tanrılar) ile özdeşleştirilmiş; daha sonra ise onlara Bodhisattvaların[2] bizzat kendi avatarlarının (serüven, acı olay) üstün rolleri verilmiştir. Budaların ve Kamilerin resimli tasvirlerinin aktif bir mübadelesi iki dini etkilemiştir. Japon Budist düşüncesinin olağanüstü yaratıcı gücü ile belirginleşmiş Kamakura (Japonya'da bir kent) şogunluğu (generallik) esnasında (1185-1333) bir Tendai Şinto (önemli bir Japon Budası tarikatı) ve bir tantrik Şinto (şingon) ortaya çıkar. Takibeden yüzyıllarda Şinto'nun özgürleştirme karşıtı bir hareketi vuku bulur (Watarai ve Yoshida Shinto). Edo çağında (Tokyo, 1603-1867) Şinto'nun ve Konfüçyanizmin (Sugia Shinto) bir sentezi yapılır. Motoari Norinaga'nın Şinto Röncsansı (Fokko) (XVII. yy) Budizm ile Konfüçyanizm'in karışımını cleştiren kendi eksiksiz arılığı içinde Şinto'nun restorasyonunu amaçlamasına rağmen, hareket sonunda, Katoliklik'teki Teslis inancını ve cizvitlerin teolojisini kabul edecektir. Tokugawalar çağında (Edo, 1603-1867) Şinto-Budizm sentezi devlet dini olmasına rağmen, Daha sonraki Meiji çağında (1868'den sonra) Şinto ödün vermeden resmî din olur.

28.5. Meijilerin Dînî Reformu

Meijilerin dinî reformu Şinto'nun dörde bölünmesine sebep olur:

- Koshitsu veya İmparatorluk Şintosu,
- Jinja veya tapınaklarda uygulanan Şinto,
- Kyoha veya Softa Şinto,
- Minkan veya Popüler Şinto.

İmparatorluğa özgü ayinler özeldir, ancak bunların, tapınaklar Şintosu üzerinde saygın bir etkisi vardşr. 1868-1946 yılları arası Şinto Japonya'nın resmî dini olur. Bununla birlikte merkezileşmiş bir birliğin (*Jinja honcho*) himayesi altında bulunur.

Kami'nin mekanı olan Şinto tapınağı bir dağ, bir orman, bir çağlayan gibi tabiatın bir köşesine kurulur. Doğal bir alanda yapılmadığı zaman bile tapınağın sembolik bir manzara ihtiva etmesi yine de kaçınılmazdır. Ormanda basit bir yapı olarak bulunan tapınak, bazen Çin mi-

mimarisi unsurlarıyla süslenir. Geleneksel olarak bina her yirmi yılda bir yeniden yapılmak zorundadır.

Arınma ayinleri, Şintoizmin başta gelen ayinleridir. Bunlar büyük törenlerden önce ya da kadınların aybaşı hallerinde ve ölüm halinde yerine getirilen bir takım perhizlerden ibarettir, başlangıçta bu perhizler tüm inananlar tarafından uygulanır iken bugün sadece Şintoist din adamları tarafından yerine getirilmektedir. Bu kimselerin *harai* yani, bir deynek (*haraigushi*) yardımıyla arındırma ayini yapmaya özel hakları vardır. Arındırmalar, ürünün sembolü kutsal *sakaki* ağacının tomurcuklarını takdim etmenin ardından gelir. Müzik, dans ve Kami'ye yapılan dualar (*norito*) eşliğinde sunulan pirinç, pirinç rakısı vs. takdimeler, törenin en önemli kısmını oluşturur.

Kami, tapınakta sembolik olarak bir amblem ile (örneğin, Amaterasu'yu sembolize eden bir ayna ile), ya da Budizm'in etkisi altında bir heykel ile tasvir edilir. *Shinko* denilen ve din adamının etrafında büyüsel bir amaçla dönerek yapılan törende Kami'nin amblemi mahallede âyin alayı elinde gezdirilir. Tanrı rızası için düşünülen bir tören (*jichinsai*) yeni inşa edilmiş bir alanda yapılır. Burada, sayısız Kami'nin tehlikeli olabileceği ve bazı zamanlarda bunların yatıştırılması veya muhtemel tehlikelerin bastırılması gerektiği düşüncesi vardır. Ortaklaşa olduğu kadar kişisel de olan Şinto uygulaması *matsuri* terimiyle ifade edilir. Geleneksel olarak bir Japon evi bir *kamidana* ya da özel bir sunağa sahiptir ki bu sunağın ortasında minyatür bir tapınak yükselir. Kami'nin orada bulunuşu sembolik objeler yoluyla çağrıştırılmaktadır.

28.6. Devlet Şintoizmi Çağı

Devlet Şintoizmi çağında (1868-1945), bir yandan din adamları Jingikan Şinto bakanlığına bağlı memurlar iken diğer yandan hükümet, Japonya'da din özgürlüğünü sağlamak zorunda kalır. Bu ilk kez Hristiyanlığın yasaklanmasını durdurma anlamına gelir. Fakat 1896 Meiji Anayasası, devlet tarafından sadece bir dinin resmen tanınması ile varolma hakkına sahip olabileceği şeklinde olumsuz siyasi bir yorum içerir. Jingikan, XIX. yy'ın ikinci yarısından itibaren ortaya çıkan yeni dinlerin sınıflandırılması gibi zor bir problemi çözmek zorunda kalmıştır. Onların Şinto ile ilişkisi genellikle sınırlı ve şüpheli olmasına rağmen onüç yeni kült (bunların onikisi 1876 ve 1908 yılları arasında kurulmuştur) "Şinto Mezhepleri" olarak listeye alınmışlardır: Şinto Taikyo (kurucusu yoktur, 1886'da tanınmıştır), Kurozumikyo (1814'de Ku-

rozumi Munetada tarafından kurulmuştur), Şinto Shuseiha (1873'de Nitta Kuniteru tarafından kurulmuştur) İzumo Oyashirokyo (1873'de Senge Tatatomi tarafından kurulmuştur), Fusokyo (1875'de Shishino Nakaba tarafından kurulmuştur).

Jikkokya (Shibata Hanamori tarafından kurulmuş, 1882'de tanınmıştır),

Shinto Taiseikyo (Hirayoma Shosai tarafından kurulmuş, 1882'de tanınmıştır),

Shinshukyo (1880'de Yoshimura Masamochi tarafından kurulmuştur),

Ontakekyo (Shimoyama Osuka tarafından kurulmuş 1882'de tanınmıştır),

Shinrikyo (Sano Tsunehiko tarafından kurulmuş, 1894'de tanınmıştır),

Misogikyo (İnone Masakane'nin öğrencileri tarafından 1875'de kurulmuştur),

Konkokyo (1859'da Kawate Bunjiro tarafından kurulmuştur) ve

Tenrikyo (1838'de Nakayama Miki isimli bir kadın tarafından kurulmuş ve 1908'de tanınmış, 1970'de Şinto'dan ayrılmıştır, Honmichi mezhebi ondan türemiştir). 1945'den beri birçok "yeni mezhep" ortaya çıkmıştır ki 1971'de yapılan bir istatistiğe göre bunların sayısı 47'dir. Japon Şamanizmi geleneksel olarak kadınlar tarafından icra edilirdi. Buna uygun olarak sonraları ortaya çıkan bir çok din, kadınlara hususi karizmalar vermiştir.

28.7. Japonya'nın Popüler Dini (Minkan Shinko)

Japonya *"popüler dini" (minkan shinko)*, popüler Şinto ile birçok ortak noktaları olsa da, yine de ondan ayrıdır. O, Japonya'nın üç büyük dininden alıntılamış olduğu mevsimlik, özel ve tanrı rızasına yönelik yapılan ayinlerin bütününü temsil eder. Gerçekte Japonyalı için bazen şöyle bir söz kullanılır: Konfüçyüscü olarak yaşar, Şintoist olarak evlenir ve Budist olarak ölür. Evde o bir Şinto sunağına, bir de Budizm sunağına sahiptir. Jeomantik (yeryüzü yönleriyle ilgili) yasaklara (mesela bir evin girişinin asla kuzey-batıya yerleştirilmemesi gerektiği gibi), uğurlu ve uğursuz günlerin takvimine saygı gösterir. Yine saygı gösterdiği en önemli adetler de şunlardır: Yeni Yıl (*shogatsu*), ilkbahar (*setsubun*, 3 Şubat), Oyuncak Çocuklar Bayramı (*hana matsuri*, 8 Nisan) Çocuklar Günü (*tango no sekku*, 5 Mayıs), Su Kamisi Bayramı (*suijin mat-*

suri, 15 Haziran), Yıldız Bayramı (*tanabata*, 7 Temmuz), Ölüler Bayramı (*bon*, 13-16 Temmuz), Sonbaharın gece-gündüz eşitliği (ekinoks=*aki no higan*), vs.

28.8. Bibliyografya

J.M. Kitagawa, *Japanase Religion: An Overview, ER* 7, 520-38; H. Naofusa, *Shinto*, ER 13, 280-94; A.L. Miller, *Popular Religion*, ER 7, 538-45; M. Takeshi, *Mythical Themes, ER* 7, 544-52; H.P. Varley, *Religious Documents*, ER 7, 552-7.

Şintoist metinler tercüme edilmiş ve Post Wheeler, *The Sacred Scriptures of the Japanese*, New York 1952 içinde takdim edilmiştir.

Japon dinleri konusunda en iyi çalışmalarla ilgili olarak bkz., Joseph Mitsuo Kitagawa, *Religion in Japanese History*, New York/Londra 1966. *History* of *Religions* dergisi 1988 (cilt. 27, no: 3). J.M. Kitagawa'nın "*Shinto as Religion and as Ideology: Perpectives from the History of Religions*, gibi makaleleri.

Günümüz Japonya'sında dînî politika konusunda bkz., *Japanese Religion. A Survey by the Agency for Cultural Affairs*, Tokyo/New York/San Francisco 1972.

[1] Büyük mezarlar dönemi; Japonca'da "eski mezar".

[2] Budizim'de Bodhi (aydınlanmış) olmayı isteyen kimse yani, Budda olacak için kullanılır. Terim orijinal olarak bir budda olmadan önceki Gotama Budda için kullanılmış görünür.

29
TAOİZM

29.1. Kaynaklar

Taoizm'in klasikleri olan *Tao-te king,* bu klasiklerin yazarı varsayılarak Lao tze ve *Chuang-tze* diye isimlendirilmiş olan Yol'un (=Tao) mitsel kurucusuna atfedilir. Efsane (legende) Lao tze'nin doğumunu M.Ö. 604 ile 571 yılları arasına yerleştirir. *Tao-te kingi*'in (Yol'un ve Hakikatin Klasiği) tarihi ise tartışmalıdır; Arthur Waley gibi bazı bilginler bu klasiklerin M.Ö. 240'lardan sonra meydana getirildiğini söylemesine rağmen diğer bazıları da geleneksel versiyondan yana tavır takınırlar. Chuang tze ise M.Ö. IV. yy'da yaşamıştır.

Fakat, Taoizm'i bu iki metne indirgemek, Hristiyanlığı dört İncil'e indirgemekten daha tehlikelidir. Zira felsefî - tıbbî ve simyasal bâtınîlik, ritüel gibi en popülerinden en özümlenmiş olanına kadar, bu kocaman buzdağının su altında kalmış kısmını oluşturur. Bir anlamda Taoizm, bazen Philon'un Yahudi mistisizmi, bazen *Kaldevî*[1] *Kahinler*'in büyücülükle ilgili ritüeli, bazen gnostisizm, bazen Plotin'in felsefî yaratıcılığı görünümünü, bazen geç Yeni-Eflatunculuğun aşırı efsane-büyü vechesini ve son olarak da Kilise Babaları'nın ortodoks doktrininin görünümünü alan bin yüzlü platoncu geleneğe benzer.

Taoist kutsal kitap külliyatı *(tao-tsang)* 1926'da Shanghai'de 1120 fasikül halinde basılmıştır. Taoizm hakkında tam hiçbir sentez olmamasınna rağmen Holmes Welch, *The Parting of the Way* (1957) isimli kitabında *Tao-te king*'in 36 adet İngilizce çevirisini sayar. Durum bugün pek değişmemiştir, fakat yeni kuşak Sinologlar tarafından Taoizmin bâtımî görünümlerinin incelemesinde bir miktar ilerleme sağlanmıştır.

29.2. Eski Mitolojiler

On mitik çağın sonuna ait eski bir kronik, bize Hunang Ti (yak. M.Ö. 2600) isimli sarı imparatorun, tarihî Çin çağını açan toprak unsuruyla ipek imalatını birleştirdiğini bildirir. Kültürel kahraman ve şaman olan sarı imparatorun, dinler tarihçisinin onun gibi önemli bir zattan beklediği bu tür kahramanlıklara yetenekli olduğu kabul edilir Grek iatromantler gibi Huang Ti de sık sık katalepsi[2] haline girer ve yanmaz ruhların eyaletlerini ziyaret eder. Böylece Platon'un mutlu adalar sakinleri havada yürürler ve sanki bir yatak üzerindeki gibi yalın bir boşluk üzerinde yatarlar. Ölümsüzler mitolojisi bilge ve adil idareci sarı imparatorun altın çağına bağlşdşr. Ölümsüzler (Hsien) kendileriyle bazen karışmış olma derecesinde Féelerin neşeli toplumuyla gizli bir ilişkiyi sürdürürler. Hsien King veya Ölümsüzlerin bölgesi Dağ'dır (Hsien Shan) ya da Dokuz Saray'dır (Chin Kung), belki de I. Çin mitsel dağının dokuz tepesidir. Onların ülkesi bazen dağlık ve aynı zamanda adalı olarak tasvir edilmiş ve doğu denizlerindeki Mutlular'ın üç adası San Hsien Shan (adalı dağlar) olarak belirtilmişlerdir. İmparator Shih Huang-Ti oraya, uzun hayat iksirini aramak için M.Ö. 217'de bir sefer düzenlemiş; ancak altı bin genç insan orada belirsizlikler içinde kaybolmuştur.

Féelerin anası Hsi Wang Mu, İmparator Wu Ti'yi Han hanedanlığı (M.Ö. 202-M.S. 220) ve üç bin yıl canlı kalmış, özel bir tadı olan dört şeftali ile ödüllendirmiştir. Şeftaliler, Azizlerin (Shen) ve Kâmillerin sembolüdür. Bunlar semavî bir şaraptan *(t'en-chin)* bol bol içerler, havada yürürler ve rüzgarı bir araba gibi kullanırlar. Cesedden hiçbir eser olmayıp, sadece birkaç sembolik obje bulunan tabutlarını açarak ölmüş gibi görünürler.

Daha sonraları Taoizm, tanrılaştırılmış insanlarla Yol'un ebedî sembolleriyle ve başarısının güvencelerine dair birçok doktrin geliştirir. Budizm'in etkisi altında Ölümsüzler göksel bir hiyerarşi olur. Fakat diğer bir geleneğe göre ise onlar, en görkemlisi Shantung'daki T'ai Shan isim-

li hac mekanı olan Beş Kutsal Dağ'da hayatlarını devam ettirirler. Yüce Umut, kazlara ve ejderhalara binen, ölümsüzlük bitkisiyle beslenip, öteye yani *phedon*un platoncu miti Acheron'a ulaşmak için geçmesi gereken Cinabre Irmağından içen neşeli kraliçe Hsi Wang Mu'nun ülkesi batılı K'un-lun Dağı'na bir gün kavuşulacağı inancından yanadır. Jules Verne'nin *Arzşn Merkezine Seyahatı*'ndaki mağara gibi, kendi iç ışıklarıyla aydınlanmış olan Dağ ve Göksel Mağaralar, ilaç, iksir ve her derde deva aramaya yönelik muskalara ve büyüsel formüllere nüfüz etmeden yana olan kimsenin fantastik ülkesidir. Dağa nüfûz eden taoist, esasında bizatihî kendi içine nüfuz eder ve açıkça kendini göstermeyen bir varlığın kendisine verdiği hafifliği keşfeder. Sosyal ve lenguistik bütün antlaşma hükümlerinden kurtulur ve sonradan kazanılmış alışkanlıkları ve zorunlulukları dışarı atmak amacıyla kendi şuurunu kaybeder. Chuang tze rüyasında bir kelebek olduğunu görür ve uyandığında kendisini mi bir kelebek olarak gördüğünü yoksa kelebeğin mi Chuang tze olmayı düşlediğini kendi kendine sorar. Dünya, rüyalardan oluşan gerçekdışı büyük bir yapıdır, rüyalarşnda rüya görmüş olan varlıklar, tıpkı birbirlerini resmedebilmeleri için Escher'in ellerinin ortaya çıkması gibi, hayalci olmaya sebep olurlar.

29.3. Devlete karşı ağır görevleriyle belli bir alan içinde tutulmuş olmayan varlığın hafifliği düşüncesi, Han hanedanlığının resmî ideoloji seviyesine yükselttiği ve 1911'e kadar bu konumunu muhafaza eden Konfüçyanizmin hoşuna gitsin diye yapılmış değildi. Budizm Çin'de ortaya çıktığı sırada (bkz. 3.8) *Üç Din,* mensuplarının kalbini tartışmaktaydı. Onlar bu tartışmayı özellikle T'ang hanedanlığının sonlarına doğru (618-907), Budizm çağında daha güçlü olacak dinin en fazla zulüm gördüğü sırada aşırı sertlik metotlarıyla yapacaklardır. Budizm'in gelişinden itibaren, Taoizm, aşağılık kompleksine kapılır. Bir yandan Konfüçyanizm onu gizil (okkült) uygulamaları ve popüler tanrıları inkar etmeye zorlar; diğer yandan Budizm onu cevap vermekten aciz olduğu bir entellektüel baskıya maruz bşrakşr. Fakat biz, ütopi ve isyanın mayasını içinde barındıran taoist olmanın esasını çoktan beri biliyoruz. Sadece güçlü bir organizasyon taoisti tanıyabilir ve o, Han hanedanlığının düşüşünden sonra (M.S. 220) bu güne kadar devam eden ve devlet'in gözünde inandırıcı olmaya çalışan bir Semavî Efendi'ye itaat eder.

Judith Berling'in *The Syncretic Religion of Lin Chao-en* (1980)'de belirttiği gibi XI. yy'dan itibaren Çinlilerin dinî hayatı üç dinin entellek-

tüel bir sentezinin egemenliği altına girmiştir, ancak bu, Taoizm, Konfüçyanisim ve Budizm'in politikalarının barş2çşl olduğu anlamına gelmez. Budizın'i kayıran imparatorlar genel olarak Taoizm'e zulmederler ve kötülük yaparlar. Budizm'in etkisi altında kalan taoistler manastır hayatını benimsemişlerdir. 666'dan 1911'e kadar, onların kızlı-erkekli karma manastırları devlet tarafından desteklenmiştir. Dindarlar tarafşndan budist ahlak öğretilmiş olmasına rağmen, manastır hayatı çağının bir kısmı boyunca varlığı devam eden taoist toplumlarda, eski seksüel ritüellerin uygulanmış olması muhtemeldir. Bununla birlikte taoistler arasındaki manastır hareketi Budizın'deki popülariteyi asla yakalayamayacaktır. Buna karşılık, imparatorluk çevresi ise isteyerek Taoizm'in evrensel esprisini, titiz ve karmaşık litürjisini, gizli ritüellerini ve büyüsel yaḳarmalarını benimseyecektir.

Ming çağında (1368-1644) entellektüel bir konfüçyanist olan Lin Chao-en (1517-1598) Üç Din'in birliğini açıklama gerekliliğini hisseder ve kendisinde taoist derunî simya yönteınlerinin büyük rol oynadığı bir seṇtez hazırlar.

Taoculuk günümüzde hâlâ uygulanır. Son zamanlarda kaleme alınmış olan iki çalışma bize Tayvan'da Taoizm'in çağdaş uygulamaları hakkında bilgiler verir. Bu iki çalışma şunlardır:

Michael Saso, *The Teachings of Taoist Master Choang* (1978) (bu çalışma Tayvan'a bağlı Hsinchu'lu üstat Chuang-ch'en Teng-yün (ö. 1976 hakkında yapılmıştır).

John Lagerway, *Taoist Rituel in Chinese Society and History* (1987) (bu çalışma ise Tayvan'a bağlı Tanian'lı üstad Ch'en Jung-sheng'i konu alır).

29.4. Doktrin ve uygulama

Eğer *Tao-te king* yokluğun varḷık üzerindeki, boşun ise dolu üzerindeki üstünlüğünü açıklıyorsa, bu, hayatın bir olumsuzluğunun basitleştirici kavramlarla anlaşılmaması gerekir. Aksine Taoizmin nihâî gayesi ölümsüzlüğü elde etmektir. Bu gaye, kozmik bedennin yapşssşnşn karmaşık bir teorisi içine kaydedilmiştir. Gerçekte, kainat tasavvurunda beşerî varlık, *yin* ve *yan*, dişi ve erkek, Yer ve Gök halinde bölünmüş primordial bir üfleme yoluyla canlanmıştır. Hayat fenomeni, tezahürlerin arkasında saklı olan bu güçle özdeşleşmiştir. Eğer bu korunur ve beslenirse, beşerî varlığın, ölümsüzlüğü yakalaması mümkün olur. Yaşamak için gerekli olan prensipli beslenmenin birçok yöntemi vardır:

Jimnastik, perhiz bilgisi, solunum ve cinsellik, ilaç içme, derûnî simya v.s. hususlara dair teknikler. Taoizmin ayrılmaz bir parçasş olan meditasyon, Budizm'den öncedir. Meditasyon, çok belirgin bir iç topoğrafinin kurulmasından ibarettir. Bu dinin mensubu, tanrıları "saray"ın çatısına yerleştirir, onları ziyaret eder, şereflendirir ve onlarla görüşmeler yapar. Henri Maspero, bunların standartlaşınaları, gitgide tek biçimli ve monoton hale gelmeleri sebebiyle yavaş yavaş önemini kaybeden bu eski taoist tekniklerin bize dikkat çekici bir tasvirini bırakmıştır.

Tam tersine süresi gitgide uzayan bir "nefes tutma" (yoga'ya dair *parana yama*'daki gibi) uygulamasından ibaret olan *t'ai hsi* yani, embriyoner solunum teknikleri ve fışkırmasını engellemek için hareket halindeki meniyi anında durdurmaktan ibaret olan ve "yatak odası sanatı" manasına gelen *fang chung shu* gibi uzun zaman gelişip büyüyecek uygulamalar, konfüçyanist katı ilkeciliğin kuşkularını uyandırmayacaktır. Her iki olayda da niyet ölümsüzlüğü yakalamak ve her iki olayda da hayat prensibini yeniden canlandırmak veya korumak amacıyla güçler (*t'ai hsi*'de soluk alma ve *fang-chung*'da meniye ait güç) yeniden dağılmıştır. Robert van Gulik, *Eski Çin'de Cinsel Hayat* isimli eserinde (1961), erkeğe normal kapasitesinin üzerinde bir cinsel güç empoze eden poligamik evlilikler sebebiyle, başka herhangi bir referans olmasa bile taoist ideolojiye yönelik *fang-chung*'un soylu konfüçyanistler tarafından benimsendiğine inanır.

Birçok popüler metnin bize samimi olarak anlatmış olduğu Çin kaynaklı inançların çoğunun temelinde bulunan ve genellikle kadın tarafından icra edilen "seksüel vampirizm" düşüncesi, gençleşmeyi elde etmek amacıyla erkeğin ve aynı zamanda cinsel ilişkide bulunan her iki tarafın yararına dönüşmüş olabilir.

Taoist simyanın amacı ölümsüzlük iksiri yapmaktır. Dış tekniklerde iksir, içilebilir bir maddedir; T'ang çağında (618-907) başlayan derûnî simyada *(nei-tan)* yukarıda zikredilen tecrit etme, canlandırma, çoğaltmayı deneyen tüm taoist yöntemleri içeren aynı hayati prensiptir. Terimler simyasaldır ancak sonuç, embriyoner soluk alma ve *fang-chung* içinde devam eden şeyin aynısıdır. *Nei-tan* operasyonlarının sonunda yaldızlı iksir beyine yükselir ve oradan ağıza düşer. Yutulan bu iksir on aylık gebelikten sonra kutsal embriyon olur ve dünyevî ölümsüzlüğe inanan bir kimseyi yeniden doğurur. Uygulamadan dokuz sene sonra ölümsüz, tamamlanmış olacaktır. Derûnî simya klasikleri, *Taoshu* ("Tao'nun elebaşısı", 1140'larda) ve *Hsiu-chen shih-shu* ("Olgunluk kültürü ile ilgili on yazı", 1200'den sonra) isimli Kolleksiyonlardır.

Tayvan'da bulunan Üstad Chuang, *nei-tan*'ın sırlarını bildiği gibi, bir şekilde Nettesheim'li Agrippa'nınkini (XVI, yy) hatırlatan yıldızların ruhlarını yardıma çağırmaktan ibaret taoist büyünün sırlarını ve rönesansa ait popüler büyünün el kitaplarını da bilir. Bu ruhların isimlerini ve dış görünüşlerini bilen Üstad Chuang olağanüstü şeyler emredebilir ancak o, onlara semavî Tao'ya saygı göstermelerini emretmekle yetinir. Üstad Chuang, aynı zamanda gerçekte bir derûni simya şekli olan ve Song (destan, şiir) çağında (960-1279) çok beğenilen Gökgürültüsü Büyüsü'nü de uygular.

29.5 Bibliyografya.

Genel olarak bkz., D.S. Nivison, *Chinese Philosophy,* ER 3, 245-57; D.L. Overmyer, *Chinise Religion: An Overview*, ER 3, 257-89; A.P. Cohen, *Popular Religion,* ER 3, 289-96; N.J. Girardot, *Mythic Themes,* ER 3, 296-305, *Hsien*, ER 6, 475-7, ve *History of Study*, ER 3, 312-23; Wing-Tsit Chan, *Religious and Philosophical Textes*, ER 3, 305-12; L.G. Thompson, *Chinese Religious year,* ER 3, 323-28; D.V. Nivison, *Tao et Te,* ER 14, 283-86; F. Baldrian, *Taoisme: An Overview,* ER 14, 288-306; J. Lagerwey, *The Taoist Religious Community,* ER, 14, 306-17; J. Magee Boltz, *Taoist Literature,* ER, 14, 317-29; T.H. Barret, *History of Study*, ER 14, 329-32.

Taoizm konusunda yapılmış klasik çalışmalar için bkz., Henri Maspero, *le Taoisme*, Paris 1971; Max Kaltenmark, *Lao Tseu et le Taoisme*, Paris 1965. Çin Simyası konusunda yapılan en iyi çalışma olarak bkz., Joseph Needham, *Science and Civilization in China*, 5 cilt, Cambridge 1954-1983.

Son çalışmalarla ilgili bkz., Michael Saso, *The Teachings of Taoist Master chuang*, New Haven 1978; Isabelle Robinet, *Meditation Taoiste*, Paris 1979; Judith a Berling, *The Syncretic religion of Lin Chao-en*, New York 1980; Kristofer Schipper, *le Corps Taoiste*, Paris 1982; Michel Strickmann (ed), *Tantric and Taoist Studies in Honor of R.A. Stein*, 2 cilt, Bruxelles 1983; F. Baldrian-Hussein, *Procedes Secrets du Joyeau Magique: Traite d'alchimie Taoiste du Onzieme Siecle,* Paris 1984; Judith Magee Boltz, *A Survey of Taoist Literature, Xth to XVIIth Centuries,* Berkeley 1986; Jhon Lagerwey, *Taoist Ritual in Chinese Society and History,* New York 1987.

[1] Nasturî Doğu kiliseleri tarafından uygulanan ayinler.

[2] Dış dünyayı duyma ve istediği hareketi yapma gücünü kaybetme

30
TİBET DİNİ

30.2. Bilginlerin geleneksel olarak *Bon'la* (İyi) özdeşleştirdikleri Tibet'in kadim dininin yorumuna, son zamanlarda bir perspektif değişikliği ile müdahele edilmiştir *(bkz.3.10)*. Gerçekte, "insanların dini" *(mi-chos)* olarak isimlendirilmiş olan yerel din, Bon'dan ve "tanrıların dini" *(iha-chos)* ifadesiyle gösterilen Budizm'den önceydi. *Mi-chos*'un bilinmesini sağlayacak yeterince kaynak yoktur. Var olanlar ise mitlerden, ritüellerden ve kehanet tekniklerinden, yazıtlardan, budistler tarafından kaleme alınan eski dinin çürütülüşünden ve T'ang hanedanlığının (618-907) Çince kroniklerinden kalma kırıntılardır. Eski uygulamalar, Budizm ve Bon yoluyla asimile olumuşlardır. Ancak, yeni yapılardan onları ayırd etmek çok zordur; çünkü onlar, yenilerin arasında kaybolmuştur.

30.2. Kadim dinin merkezî kurumu kutsal krallıktı. İlk kralın bir dağ, bir ip ve bir merdiven aracılığı ile gökten indiğine ve kadîm kralların taoist Ölümsüzler gibi *(bkz. 29 2)* arkalarında cesetlerini bırakmaksızın bedensel olarak göğe geri döndüklerine inanılırdı. Fakat öldürülmüş olan yedinci kral ve onun ölümünde gerçekleştirilen ilk cenaze ayinleri, öbür dünyanın yolu üzerinde ölüye kılavuzluk eden birçok

hayvanın kurbanını öngörmekteydi. Ölümsüz krallar çağında bitkilerin ve hayvanların semâvî prototipleri insan ırkına hizmet etmek için yeryüzüne intikal ederdi. Fakat insanlık çoğu kez göksel tanrıların emirleri ile dünyanın güçten düşmesine sebep olan cehennemî cinlerin *(klus)* baskını arasında nefsinin isteklerine tabi olmuştur. Bir dünyanın yıkılışından sonra sıfırdan başlayan yeni bir çevrim/devir vuku bulur. Bu inançların eskiliğini belirlemek imkansızdır. Bazı bilginler bunların VI. veya VII. yy'dan önce mevcut olmadıklarını ve imparatorluk Çini'nden alıntılanmış krallık kültünün bir belgesini temsil ettiklerini tahmin ederler.

30.3. Kadim din, genel olarak *Bon* terimiyle belirtilmiş olmasına rağmen, bu isimlendirmenin bugün sadece, XI. yy'dan önce din olarak teşekkül etmemiş, ancak bazı unsurları budistlerden önce var olan *Bonpo*'ya tahsis edildiği hususunda ittifak vardır. *Bon*'un kurucusu olan Shenrab ni-bo, Zhang-shung ya da Tazig olarak gösterilen batılı bir ülkeden gelmi2tir. Onun doğumu ve hayatı mucizevîdir. Shenrab, nirvanaya çekildiği üç sene boyunca doktrini anlatan oğlunu kendi yerine bırakır. Shenrab'a nisbet edilen metinler ve Zhang-shung dilinden sözde çeviriler, XV. yy'da Budizm tarafından açıkca etkilenmiş bir şekilde *Kanjur* ve *Tanjur*'a dahil edilmiştir.

30.4 Bibliyografya.

Eliade, H 3, 312-14; P. Kvaerne, *Tibetan Religions: An Overview*, ER 14, 497-504; M.L. Walter, *History of Study,* ER 14, 504-7.

31
TRAKYA DİNLERİ

31.1. Nüfus, Topluluk

Thrakes (Trakya) terimi doğuda Scytheler, batıda Pannonieler, Dalmaçyalılar ve İllyrieler, kuzeyde ise Baltıklar ve Keltler arasında sıkışmış iki yüz kadar kabileyi içine alan Balkan Yarımadası'nın kuzey-doğu sakinlerini belirten Grekçe bir terimdir. Danube'un güneyinde lenguistik ve kültürel iki alanın sınır çizgisi geçer: Güney Trakyalılar ve Kuzey Trakyalılar (Geto-Daces).

31.2 Kaynaklar

Trakyalıların yazıyı bildikleri hususu pek kesin değildir. Eğer bilmiş olsalardı, bize gelen kalıntılardan az bir miktarını çözecek durumda olmazdık. Adakla ilgili Grekçe adak yazıtları, güney Trakya tanrılarının 160 kadar ismini ve sıfatşnı ihtiva eder. Geri kalanlar için tamamiyle Herodote ve Platon'dan (M.Ö. V. yy) Karadeniz'in batı kıyısında doğan ve dindar Geteleri, Gotların atalarına dönüştürmekte çıkarı bulunan Gotlu tarihçi Jordanes'e kadar (M.S. IV. yy) Grek ve Latin yazarların bilgilerine dayanmak zorunda kaldık.

31.3. *Din,* kuzeyi güneyden ayıran sınır çizgisine göre bölünür. Bunun sebebinin kuzeyin inançlarını ve müesseselerini derinliğine işa-

ret eden Zalmoxis reformu olduğunu söyleyebiliriz. M.Ö. V. yy'da Grekler tarafından tanrılar (Sabazios, Bendis, Cotys) bilindiği gibi, Trakya'lı Dionysos ve Orphée gibi önemli şahsiyetler de şüphesiz Güney Trakya'dan gelmişlerdir.

31.3.1.Herodot'a göre Trakyalılar, Arès, Dionysos, Artemis ve Hermes'e tekabül eden dört tanrıya tapıyorlardı ve krallara tahsis edilmiş olan sonuncularının kültünü benimsiyorlardı. Ares-Mars ili2kisi, Jordanes tarafından tesbit edilmiştir ancak, bu ikisinin birlikte kullanıldığı bir isim bilinmemektedir. Diğer üçünün de açık bir şekilde kimliği tespit edilememiştir.

M.Ö. V. yy'ın başında Atinalılara ait bir kült nesnesi Bendis, bir evlilik tanrıçasıydı. Bendis, Artemis ile olduğu gibi Hacate ile de özdeşleştirilmiştir.

Sabazios, çok önceden Frigya'ya (Küçük Asya) yerleşen bir Trakya tanrısıdır. M.Ö. V. yy'dan itibaren Atina'da tanınmıştır. Atina'da onun seremonileri çamur, balçık gibi şeylere sürtünmek suretiyle günahlardan arınma şeklinde idi. Sabazios M.Ö. IV. yy'da Afrika'ya kadar varır, orada Semitik Baal ile özdeşleşerek semavî tanrı olur. *Hypsistos* (yüce) sıfatını alır. Roma çağında (bkz. 25.2) Sabazios'un sırları içinde Trakya'ya dair bir şeyin var olup olmadığını bilmek imkansızdır.

Cotys'e veya Kotyto'ya gelince, onun onuruna içki alemleri düzenlenir ve bu alemler boyunca erkekler kadın kılığına girerlerdi.

Kuzey Trakyalılara göre erkek bir semavî tanrı önemliydi, Güney Trakyalılara göre ise o dişi idi, çünkü Héra ile özdeşleşmişti.

İki uygulama kuzeyde olduğu kadar güneyde de tesbit edilmişti: Dövme yapma, ölüleri toprağa gömme ya da ölen kocanın yanında dul kadınların yakılması (Trakyalılar poligam idiler). Ancak dövmenin birçok sembolik değeri vardır: Güneyde soyluların kuzeyde ise kadınlar ve kölelerin yaptırdıkları dövmeler, Zalmoxis'e verilmiş bir acının anısı olarak kabul edilir.

Tüm Trakyalılar, cesetlerin ister gömülmesi isterse yakılması uygulamasını tatbik ederler. Kuzey'de yakma tercih edilir. Biri ölünce mutlu bir olaymış gibi bayram yapılır, fakat sevinç motivasyonları kaynaklara göre değişir. Kuzeyde Zalmoxis reformu yeterince tutarlı bir versiyon olarak gözükür.

31.3.2.Coğrafyacı Strobon'un vejetarizm, *ktistais* ("kurucular"),

abiois (kelime manası, "hayatsız") ve sadece peynir, süt ve bal ile beslenen *theosebeis'lerin* ("tanrıların tapıcıları) cinsel ilişki anında kendilerini tutmalarıyla ilgili verdiği bilgiler yalnızca Mesie eyaletinde oturan Geteler'e dayandırılıyor gibi görünür. *Kapnobatais* diye anılan bazı Trakyalılar (buğu üzerinde yürüyenler) sanrı uyandırıcı etken olarak muhtemelen kenevir dumanı kullanıyorlardı.

31.4. Reformcu Zalmoxis sayesinde nispeten daha iyi tanınan *Kuzey Trakya Dini,* daha sonra bölünmeye uğrar. M.Ö. V. yy'da Grek'te Pisagor ile ve psikosomatik (ruh-bedensel) tıpla ilişkisi olan Zalmoxis, Platon tarafından çok beğenilir (*Carmide* 156d-57c).

31.4.1.Psikosomatik tıbbı, falcılar ve Apollonyen şifacılar özel kategorisine yerleştiren Zalmoxis'in Grekçe yorumu, "iatromantlar" (*bkz.* 7.3.2) teknik ismi altında bilinir. Zalmoxis'in dininin prensipleri -ruhun ölümsüzlüğü, vejetarizm v.s.- gerçekte Pisagorizm'e yakındır. Başlangıçta Zalmoxis bir peygamber olmuş ve Get'li bir kralla birleştirilmiş gibi görünüyordu. Lejand (efsane), bir yıldız ya da gezegenin ay tarafından gizlenmesi senaryosunu, Attis, Oziris ve Adonis gibi ölen tanrılarınkine belli belirsiz benzeyen bir epifaniyi içerir.

Zalmoxis bununla birlikte Gebeleizis ismi altında semâvî bir tanrıdır. Get'ler dört sene boyunca üç mızrağın ucuna geçirilmiş bir savaşçının ruhu aracılığıyla ona mesaj yolluyorlardı. Mesajcı eğer ölmezse, yeniden başlamak gerekiyordu. Get'li savaşçılar ölümden korkmuyorlardı. Muhtemeldir ki Zalmoxis onlara, tasviri bizce mechul olan bir cennette savaşçının ruhunun ölümsüzlüğünü öğretiyordu.

31.4.2.Zalmoxis kültü, géto-dace (Kuzey ve Güney Trakyalılar) krallığına ve aristokrasiye bağlı idi. Zalmoxis'in din adamlarından Got'lu tarihçi Jordanes'in M.Ö. 80'den M.S. 106'ya kadar yapmış olduğu listedeki din adamları genellikle krallar idiler. Bunlar arasında en önemlisi Get'li kral Bourébiste'nin (yak. M.Ö. 80-44) danışmanı Décénée'iydi. Décénée, Get'lere, kozmoloji, astroloji, astronomi ve Kuzey Trakyalı kral Décébale'in (ö. M.S. 106) eski başkenti Sarmizegetusa Regia'nın (Güney-Doğu Romanya'da bugünkü Gradistea Muncelului) yıkıntıları içinde bulunan esrarengiz bir takvimin kuralları konusunda eğitiyordu. Aynı harabelere ait başka bir tapınak ise, üç sene boyunca ortadan kaybolmuş gibi yapan Zalmoxis'in içinde kaldığı, muhtemelen yatak odasını çağrıştıran geniş bir yeraltı salonunudur.

Yahudi tarihçi Filavius Josèphe (M.S. I. yy) Essenîler mezhebiyle mukayesesini yaptığı bazı Trakyalıların kutsallığının şöhretini biliyordu. *Pleistois* isminin, muhtemelen başlarında külah taşıdıklarına işaret ettiği hususu Jordanés tarafından da doğrulanmıştı. Ona göre halk kesimi başları çıplak olmasına rağmen, Getli aristokratlar bir külah (*pilleus*) taşımaktaydılar. Güney-Kuzey Trakyalı din adamları sınıfının, savaşcı aristokrasiye ve krallığa sıkı sıkıya bağlı olduğu biliniyordu. O derece ki, Décénée'nin haleflerinden ikisi olan Comosicus ve Coryllus isimli din adamları ve Décébale'in babası değilse de muhtemelen selefi gibi şahıslar kral idiler.

31.5 Bibliyografya.

Genel olarak bkz., I.P. Couliano ve C. Poghirc, *Geto-Dacian Religion*, ER 5, 537-40; *Thracian Religion*, ER 14, 494-7, ve *Zalmoxix*, ER 15, 551-4.

32
YAHÜDİLİK

32.1 *Yahudi toplumu* M.Ö. 2000 yılından sonraki bir tarihte ortaya çıkmıştır. Kısmen Amoritlerden veya "batı"dan gelip M.Ö. üçüncü bin yılın sonunda Mezopotamya'ya yerleşmişlerdir. İkinci bin yılın ortalarına ait kaynaklarda zikredilen *khabiru*larla belki kısmen özdeşleşmişlerdir. Kitab-ı Mukaddes'e göre İsrail'in ataları hür insanlar olarak Mısır'a gelirler, fakat daha sonraları esir düşerek zayıflarlar. Bunlardan binlercesi M.Ö. 1260'lı yıllarda, ismi eski Mısır kökenli olan Musa Peygamberi izleyerek oradan çıkarlar. Kenan'a yerleşirler ve orada dokuz kabile meydana getirirler. M.Ö. 1050'ye doğru *shofet* (hakim) ve peygamber Samuel, Filistinlilere karşı savaşmak için Saül'ü İsrail krallığına tayin eder. Saül'ün ölümünden sonra Davud, Yahuda'nın güney kabîlesine kral olur. O bölgeyi barışa kavuşturur ve Ahit Sandığı'nın bulunduğu Kudüs'ü dînî merkeze dönüştürür. Davud'dan sonra bilgeliğiyle ünlü olduğuna inanılan oğlu kral Süleyman (M.Ö. 961-922), Sandığı içine koymak maksadıyla Kudüs Mabedini inşa ettirir. Süleyman'ın ölümünden sonra, devlet Kuzey Krallığı (İsrail) ve Güney Krallığı (Yahuda) olarak ikiye ayrılır. İsrail M.Ö. 722'de Asur imparatorluğu tarafından alınır. M.Ö. 587'de Babil İmparatoru Nabukadnazar ilk Kudüs mabedini yerle bir eder. Yahuda halkı Babil'e götürülür. 539'da Mezopo-

tamya'yı işgal eden Pers İmparatoru Cyrus, yahudileri Babil esaretinden kurtarır. Yahudiler Kudüs'e dönerler ve Cyrus'un desteğiyle Mabed'i yeniden inşa ederler. İskender'in ölümünden (M.Ö. 323) sonra Yahuda, Mısır'a hakim olan Ptolemelerin, önemli miktarda yahudi nüfusu barındıran İskenderiye'yi başkent yapmalarından itibaren, topraklarının bir parçası haline gelir. M.Ö. 198'de Yahuda, Selevkuslar İmparatorluğunun eline geçer. M.Ö. 167'de IV. Antiochus Yahudi Şeriatı'ni yürürlükten kaldırır ve Mabecl'e saygısızlıkta bulunmak maksadıyla tanrı Zeus'un heykelini buraya yerleştirir. Bu durum Makkabilerin isyanına sebep olur. Mabed isyancılar tarafından M.Ö. 164'de işgal edilir ve heykel vb. şeylerden temizlenir. Bu olayın anısına *hanukkah*ın (yeni ithaf) "sekiz gün bayramı" tesis edilmiştir. M.Ö. 140'da Makkabeli kardeşlerin sonuncusu olan Simon, büyük din adamı ve toplumun başkanı olarak ilan edilir. Böylece Roma koruması altında dînî bir fonksiyonu elinde bulunduran Hasmone Hanedanlığı başlar (M.Ö. 60). M.Ö. 40'da Romalılar adına Yahuda'nın yöneticisi olan Antipater'in oğlu Hérode, Roma'da Yahudilerin kralı olarak ilan edilir. M.S. 6'dan itibaren Yahuda doğrudan doğruya bir eyalet beyi daha sonra da Roma vâlisi tarafından idare edilir. M.S. 66 yılında vali Florus'un provakasyonlarına tepki olarak başlayan bir halk isyanı, romalılaşmış yahudilere karşı şiddete başvurma konusunda tereddüt etmeyen Yahudi yurtdaşlar Zelotlar (*sicarii*) tarafından desteklenir. M.S 69'da imparator olarak ilan edilen General Vespasien, Yahuda'da başlayan isyanın sona erdirilme görevini oğlu Titus'a tevdi eder. 28 Ağustos 70'de ikinci Mabed yakılarak yok edilir. Ekim'de ise Kudüs, imparatorluk ordusu tarafından yerle bir edilir. 74'de Masada kalesinde son direnişler kırılır. Bu tarihten sonra Yahudi dîninin Romalılar tarafından artık tanınmadığı eğer doğru değilse, Mabed'in düşüşü çok eski bir fenomen olan tehcir (diaspora) konusunu te'yid eder. 133'de Mesih Bar Kochba'nın himayesinde patlak veren bir ayaklanma, Haham Akiva'nın (yak. 50-135) dînî otoritesi tarafından desteklenir. Bu ayaklanmanın acımasız bir şekilde bastırılması Yahuda'nın yıkımına ve ıssızlaşınasına yol açar; Yahudi dînî uygulamalarının yasaklanması bir kaç sene boyunca devam eder, ancak Yahudilerin genel durumları ve (yerli bir prense-*nasi*-tahsis edilmiş) bölgesel idaresi M.S. III.yy'ın başında gözle görülür bir biçimde düzelir. Daha sonra Hristiyanlık, Roma İmparatorluğunun yegane dîni olunca (IV. yy'ın sonuna doğru), yahudilerin elinden tüm imtiyazlar alınır ve toplumsal bütün etkinliklerin dışında bırakılırlar. Bu durum XVIII. yy'a kadar

tüm hristiyan devletlerde olduğu gibi, İslam'ın doğuşundan sonra müslüman devletlerde de aynı tarzda gelişir, ancak müslüman İspanya'da çok nadir istisnalar söz konusudur. İlkin müslüman fundamentalistler tarafından kovulmuş, sonra 1492'de hristiyan fatihler tarafından sürülmüş olan Seferad Yahudileri (İspanya ve Portekiz) Kuzey Afrika'ya, Küçük Asya'ya, Hollanda'ya sığınırlar ve bu ülkelerdeki yetkililer onlara sahip çıkarlar. Yahudi toplumu tarihinin bu kısa özeti, Yahudiliğin tarihi boyutunu anlamak için kaçınılmazdı. Yavaş yavaş ortaya çıkacak olan diğer verileri yahudi toplumunun en büyük trajedisi olan, 1937-1944 arası altı milyon kurbanla sonuçlanan holokosta (kıyım) kadar götüreceğiz. Fakat şunu hemen söylemeleyiz ki, ilk aşamalarında Yahudilik Kenanî mevsimlik kültleri tarihî bir okuyuş içinde etkin bir şekilde yorumluyor görünüyorsa da, diğer taraftan (R.J.Zwi Werblowski, Janathan Z. Smith, Moshe İdel ve diğerleri gibi bazı bilginlerin belirttiği şekliyle) zamanla değişmeyen kurumları koruyarak, tarih ile irtibata en iyi mukavemet gösteren dinlerden olmuştur.

32.2 Son zamanlardaki arkeolojik kazılar sayesinde *Ken'an ülkesine ait ortak dînî kalıntılar* daha belirgin hale gelmiştir. Kitab-ı Mukaddes'in tarihî bir kaynak olarak kullanımı yeniden tartışma konusu yapılmıştır. Buna göre Kitab-ı Mukaddes'e ait rivayetlerin en azından bir kısmının tarihî bir temeli olduğu tahmin edilebilir.

Yahudilerin kutsal kitabı *Torah, Nebiîm* ve *Ketuvim* (Yasa, Peygamberler ve Kitaplar -*Tanah* diye kısaltılır-) Tanah künyesinin de işaret ettiği gibi başlıca üç bölümden meydana gelmiştir: Torah veya gerçek anlamıyla Pentatök (beş kitap), Peygamberler ve diğer metinler. Pentatök'ün (Tevrat) en eski kısmı M.Ö. X. yy'a aittir.

Tevrat'ın ihtiva ettiği kitaplar şunlardır: Tekvin (*Bereşit*), Çıkış (*Şemot*), Levililer (*Vayikra*), Sayılar (*Be-Midbar*), Tesniye (*Devarim*). Tevrat, farklı çağlara ait dört metinden meydana gelmiştir:

J veya *Yahvist Metin*: Tanrı için JHVH ismini kullanır (M.Ö. X. yy).

E veya *Elohist Metin*: Tanrı için Elohim (çoğul) ismini kullanır (M.Ö. VIII. yy).

D (Dötöronomist) Metin: D, Tesniye'nin bir kısmının redaksiyonunundan ibarettir (M.Ö. 622).

P (Rahipler Metni): Kaynağı Levililer ve diğer bazı yazılar olan, bir grup rahip tarafından kaleme alınan bir metindir. Kaynakların farklılığı, Tanrı anlayışlarının ve kozmoz ile insanın teşekkülüne dair mitlerin

farklılığını da beraberinde getirir. Göğün Tanrısı YHVH figürünün, helenistik rasyonalizmin isteklerine cevap vermek için ihdas edilmiş olmadığı açıktır. Her defasında YHVH'nin herşeyi yapabilme ve herşeyi bilebilme gücü vb. problemleri söz konusu eden bir takım çelişkiler ortaya çıkar. Bununla birlikte biz onun kutsal hükümranlığından eminiz. Peygamberler, "eskiler" ve "yeniler" olarak ikiye ayrılır. Eskiler, tarihî kıssalar içeren altı kitaptan müteşekkildir: *Yeşu, Hakimler, I. Samuel, II. Samuel, I. Krallar, II. Krallar* isimli kitapların 587'de Babil'in fethine kadarki kahramanları, Musa'nın halefi olan Yeşu, Samuel, Saül, Davud, İlyas ve Elyesa peygamberlerdir. "Yeni"[1] peygamberler İşaya'nın, Yeremya'nın, Hezekiel'in ve "onikiler"in (Hoşea, Yoel, Amos, Yunus, Zakarya vs.) vahiylerini ve vizyonlarını yeniden gruplandırırlar. *Ketuvim (Kitaplar)* ise, *Mezmurlar* (150 ilâhî ve dua), *Meseller, Eyüb*, Beş *Megillot* (Neşîdeler Neşîdesi, Rut, Yeremya'nın mersiyeleri, Vaiz, Ester), *Daniel, Ezra, Nehemya, I. Tarihler; II. Tarihler* gibi değişik çağlara ait çeşitli kitaplardan ibarettir.

Kitab-ı Mukaddes'in ilk eksiksiz kolleksiyonu, M.Ö. II. yy'da tamamlanmış olan Yetmişler (tercümeye katkıda bulunan bilginlerin mitsel sayısı) denilen Grekçe versiyondur. Yetmişler, İbranice Kitab-ı Mukaddes Külliyatı içine dahil edilmeyen (Apokrifler adı verilen) materyalleri ihtiva eder. Bunun oluşması Mazoretler'in sabırlı çalışmalarıyla gerçekleşmiştir.

M.Ö. III. yy'dan itibaren Yahudi dini, semâvî yükseliş (*Henok*'un dönemi gibi), yeni bir eonun[2] gelişi (*4 Ezra* ve *2 Barıuh* gibi), bir semâvî (dikey) yükseliş kombinezonu ve eskatolojik vahiy (yatay) hususlarını tasvir eden birçok apokaliptik metinlerle zenginleşir. M.S. I. yy'ın sonuna doğru Yahudi mistisizminin iki türüne rastlanır: Bunlardan biri Tekvin kitabı (*ma'aseh bereshit*) etrafındaki spekulasyonlarla ilgilidir; diğeri ise, peygamber Hezekiel'in vizyonunda Tanrı'nın tahtını taşıyan semâvî arabayı (*merkabah*) tasvir edendir (*ma'aseh merkabah* veya "arabanın işi"). "Merkabah mistiği"nin bir kolu olan "*hekhalotik* literatür", mistiğin Tanrı'nın tahtına kadar süren yolculuğu içinde geçmiş olduğu semâvî sarayları (*hekhalot*) tasvir eder.

Büyük filozof İskenderiyeli Philon'u (yak. M.Ö. 20-M.S. 45) yetiştiren Hellenistik Yahudilik, Kitab-ı Mukaddes'i Platon ile bağdaştırmaya çalışır. Kitab-ı Mukaddes'e ait Tekvin gibi kitapların esprisi anlaşılıncaya kadar tehlikeli görülen bu girişim, gerçekten fazla "platoncu"dur. Platon gibi Kitab-ı Mukaddes de dünyanın bir iyi Demiourgus[3] tarafın-

dan yaratıldığını, Tanrı'nın bizzat kendisinin de bunu te'yid ettiğini açıklar (Tekvin, 1/10,18,25,31 v.s.). İnsanın cennetten çıkarılışına gelince, "deriden kaftan"ın giyilmiş olmasından önce, temel unsuru içinde insanı sözkonusu eder (Tekvin, 3/21), öyle ki Philon bunu rahatca bir hapishane gibi ruhu hapseden maddî beden olarak yorumlar (Platon, *Cratyle*, 400.blm.).

Düalist inançları benimseyen asketik (çileci) bir Yahudi mezhebi, M.Ö. 150'den itibaren, M.S. 68'de Roma ordusu tarafından yıkılışlarına kadar Ölü Deniz yakınlarındaki Yahuda çölünde yaşayan Essenîlerdir. Literatürlerinin bir kısmı -Ölü Deniz yazmaları- 1947'de Kumran'daki onbir mağarada bulunmuştur.

Ancak yahudi literatürünün en geniş derlemesi Mişna ve onun ardından gelen iki Talmud'dan (Kudüs ve Babil Talmudu) meydana gelir.

Mişna, *haggadah*'ın (teoloji ve efsaneler) tersine hemen hemen tamamen *halakhah* veya hukûkî bir çalışmadır. M.S. 200'e doğru tamamlanan Mişna, altı bölüm (*sedarim*) olarak tasnif edilmiş 63 kıtadan meydana gelir: *Zeaim* (Tohumlar), *Moed* (Bayramlar), *Nashim* (Kadınlar), *Nezikim* (Zararlar), *Kodashim* (Kutsal şeyler), *Tcharot* (Arınmalar). Mişna'ya dahil edilmeyen gelenekler (*beraitot*) bir ekde (*Tosefta*) toplanmıştır. Mişna'da *tannaim* diye isimlendirilen üstadlar zikredilirler, oysa Talmud'da daha sonraki Filistin ve Babil hahamları *Amoraim* (*tanna*, *amora* gibi "üstad" manasına gelir) olarak üstelik beş kez de fazla zikredilirler.

M.S. V. yy'ın başında tamamlanmış olan Filistin Talmud'u, 500'lerde tamamlanan Babil Talmudu'na göre daha eski ve üç kez daha kısa fakat daha az gelişmiştir. *Amoraların* çalışması, *Gemara* isimli uzun bir tefsire sahip olan mişnaik metinleri içeren iki derlemedir.

Talmud'un halakhaik derlemesi rabbinik literatürün sadece bir kısmıdır, diğer kısmı ise hem halakhaik hem de haggadik olabilen *midraş* türü tefsirlerden oluşmuştur. Midraşim halakhaikleri Çıkış (*Mekhilta*), Levililer (*Sifra*), Sayılar ve Tesniye (*Sifrei*) ile ilgilidir. Midraşim Haggadikler değişik çağlara (M.S. XIII. yy'a kadar) ait birçok Kolleksiyondan oluşur. Bu Kolleksiyonlar arasında en önemlileri şunlardır:

Midraş Rabbah (Büyük Midraş): Tekvin'in tefsirini ihtiva eder (*Bereshit Rabbah*).

Rav Kahana'nın Pesiktası: Liturjik ve Homiletik (vaazî) literatür.

Midraş Tanhuma: (IV. yy Filistinli bir hahama aittir) vs.

32.3 İlk önce Monolatrik[4] bir yapıya sahip olmasına rağmen daha sonra *Monoteizm*'e dönüşecek olan bir süreç, Tekvin'in oluşumunu hızlandırır. Jon Levenson gibi bazı bilginler Tekvin'de birçok yaratılış anlayışlarının bulunduğunu ortaya çıkarmışlardır. Bunu ancak Kitab-ı Mukaddes yazarlarına ilham kaynağı olan Babil ve Kenan mitleriyle karşılıklı diyalektik bir ilişki ile anlamak mümkündür. Ayrıca, Mezmur 82'de ve Peygamberlerin birçok pasajlarında Babilli *Enuma Eliş*'in ve Ugaritik rivayetlerin izlerinin farkına varılmıştır.

Kenanî bir bağlama muhalefet, bilginlere, Yahudiliğin tartışılmaz orijinalitesini teyid etmeyi her zaman temin eden anahtarlardan biridir. Böylece, yahudilerin Kenanî bayramları, Kitab-ı Mukaddes'in tarihsel olarak tanımladığı olaylarla ilişkilendirip tamamen anlam değişikliğine uğratarak muhafaza etmesi gibi şüpheden ari bir takım uç gözlemlerden hareketle Yahudilik, "tarihî bir dine" dönüştürülmek istenmiştir

32.3.1 Yahudi Bayramları'nı kısaca şöyle inceleyebiliriz:
En önemli bayramlar:
Roş ha Şâna (Yeni Yıl),
Yom Kippur (Keffaret töreni),
Şukot (Ahit sandığını sakladıkları Çadırlar bayramı),
Hanuka (Vakfetme, takdim, *bkz.* 32.1)
Purim (Hamursuz bayramı),
Şavuot (Yahudi yortusu).

Roş ha Şana, sonbaharın birinci ayı Tişri'de kutlanır ve bu bayramlar serisinin ilkidir.

Kippur10 Tişri'de,

Şukot 15-22 Tişri'de ve çok sonraları ortaya çıkan Tevrat bayramı ise 23 Tişri'de, tarım yılının bitiminde kutlanır.

Bayrama katılacak olanlar, şeytanları püskürtmek için bir koç boynuzundan yapılmış enstruman olan *şofar*ın sesiyle toplanırlar. Suyun yanına gelerek gayesi insanları günahtan kurtarmak olan *taşlik* ("o atacak") ayinini ifa ederler, yani bu ayin vesilesiyle günah suyun dibine "atılmış" olur. Akşam olunca pancar (*silqa'* "avlamak), pırasa (*karate*, "kesilmiş"), hurma (*temarim* "işlenmiş") vb. yiyecekler yerler. Görüldüğü gibi kelimelerin çift anlamları vardır. Bu yiyecekleri tercih etmek, "düşmanlarımızın *avlanmalarını*, *kesilmelerini* ve *bitmelerini* Tanrı'dan diliyoruz" gibi bir dua yerine geçer.

İnsanı günahlardan iyice temizlediğine inanılan Yom Kippur tören-

leri, gece orucuyla ve hüzünlü ağlamalar, iniltilerle başlar. Eskiden bunlar günahların, çölde avlanmış bir tekeye transfer edilmesiyle noktalanırdı (Günah keçisi). Bu uygulamaların bir çoğu Babil kaynaklı Yeni Yıl (Akitu) bayramlarını hatırlatır.

Tarımla ilgili bir bayramın Kitab-ı Mukaddes'e ait bir olayı anmaya dönüştürülmesinin örneği, başlangıçta ürün toplama dolayısıyla Tanrı'ya şükretme gayesini taşıyan Tabernacle[5] (Şukot) bayramıyla bize takdim edilmiştir. Levililer 23, 43 ise bu bayramın, Mısır'dan çıkış ve çölde kulübeler kurma anısına dönüştürülmüş olduğuna şehadet eder.

Başka bir değişiklik türü, ismi Yakın-Doğu toplumlarına ait ortak olarak yılda bir yapılan kehanetlere bir telmihde bulunan Purim yani "çıkışlar" bayramı yoluyla meydana gelmiştir. Bu bayram, Adar ayının onüçünde, toplumu bir kıyımdan kurtaran, Kitab-ı Mukaddes'te sözü edilen kadın kahraman Ester'i övmek için kutlanır (Ester 13, 6).

Mısır'dan çıkışı hatırlatmak için daha sonra birleştirilmiş olan (başlangıçta ayrıydı) Hamursuz ve Azymler (azyme) isimli iki bayramın maruz kaldığı değişiklikleri de belli bir noktaya kadar takip etmek mümkündür. Paskalya kuzusu, başlangıçta ilk ürünler bayramı olan 14 Nisan'ın dolunayını kutlayan bu festivale imada bulunur. Paskalya sembolizmi, Tanrı'nın Mısırlılara reva gördüğü onuncu felaketi ve ayrıca, kurban edilmiş kuzuların kanlarıyla kapıları işaretlendiği için kendilerine iyi davranılan ilk (doğan) yahudilerin kurtuluşunu hatırlatmak için değişikliğe uğramıştır. Tevrat'ın Çıkış kitabı (bölüm 12), mayalı ekmek tüketiminin yasaklanmış olacağı bir haftayı müteakiben Hamursuz (Paskalya) bayramı yapmayı önerir, ancak aynı bölümde mayanın olmayışı Mısır'dan aceleyle hareket etmeye işaret eder. Yahudi dînî sembolizmine telmihte bulunuyor gibi görünen tüm bu örnekler genellikle, Yahudi toplumunun kutsal bir tarihini oluşturan Kitab-ı Mukaddes metinleri yoluyla anlatılmış olaylara gönderme yapan özel bir yorumlama ürünüdür. Bu tarihin, çevrimsel (cyclique) değil, "doğrusal (lineaire)" bir karakteri vardır. Başlangıçta vuku bulan bu tarih, yhudilerin mitlerle ilgili geçmişini düzene koyar. Bu manada "Kitab-ı Mukaddes dinleriyle" diğer dinler arasında bir farklılığın olduğunu kabul etmek çok zordur, öyle ki, birinciler (Yahudilik ve Hristiyanlık) tekrarsız, doğrusal zamansal "tarihî" dinler olmalarına rağmen, diğerleri zamanı, dünyanın periyodik bir yenileşmesi ve yaratılış çevriminin bir tekrarı olarak düşünürler. Aralarındaki farklılık işte bu ifadeye dayanır. Gerçekte, Yahudi bayramları çevrimi, Tanrı'nın seçilmiş toplum ile

ahitleşmesine (*berît*) ve bu toplumun primordial tarihi içindeki ahitleşmenin yenilenmesini içeren Kitab-ı Mukaddes'e dair mitsel olaylarla dar bir ilişkisinin olduğuna işaret eder. Bu aynen: "İsa-Mesih, dirilişini kutlayan ve ayrıca bu dirilişi efsanevî bir geçmiş gönderme amacını güden kimse için sadece önemsiz bir tarihî belirti olan "Pontius Pilate dönemi"nde yaşamıştır" sözlerine muhatab olan Hristiyanlık için de geçerlidir.

32.4 Yahudi Peygamberliği, muhtemelen Yahudi ro'ehim ("peygamberler") müessesesi ve Filistinli nabiîm (nebîler) müessesesinin kaynaşması sonucu ortaya çıkmıştır. *Nabi* terimi, Elie ve onun talebesi Elise'den (IX.yy) önce gelen ve Kitab-ı Mukaddes'e ait YHVH'nin Kenanî tanrı Baal'den üstün olduğunu ortaya koyan Amos, Hoşea, İşaya, Yeremya, Hezekiel vs. keramet sahibi klasik Kitab-ı Mukaddes peygamberlerine işaret eder. Peygamberliğin temel mesajı ahlâkîdir ve fahişelik ve kanlı kurban gibi kenanlılara ait kültürel uygulamaları yasaklar. Toplumun çürümüşlüğü karşısında peygamberler onları hatalarından uzaklaştırmak için vaaz ederler ve Tanrı'ya karşı geldikleri takdirde tüm lanetli sadakatsız kullarını Tanrı'nın cezalandıracağı haberi ile onları korkuturlar.

32.5 Yahudi apokaliptik literatür, Daniel kitabının dışında genel olarak Kitab-ı Mukaddes'te yer almazlar. "Apokalipse" "vahiy" demektir. J.J Collins'e göre, birçok yollarla elde edilen vahiy kıssalarından en önemlileri, âhirete yolculuk, vizyon, diyalog ve "semâvî kitap"tır. Vahiylerin, zamanların sonu ile ilgili "yatay" tarihî bir boyutu ve evrenin yapısı ve Tanrı'nın meskeni ile ilgili düşey, vizyoner bir boyutu vardır. Ölü Deniz (Kumran) yazmaları arasında bulunmuş olan en eski Yahudi apokaliptik kitaplarının kırıntıları, Henok'un 1-36 ve 72-82 arasındaki bölümlerden ibarettir (*1 Henok*'un tek eksiksiz versiyonu Etyopya versiyonudur). *Jübileler Kitabı* (II. yy) bundan etkilenmiştir. *Daniel Kitabı*, II. yy'da Makkabîler ayaklanması çağında ortak anlatımlı (narratif komün) bir çerçeve içine yerleştirilmiş birçok kıssadan ibarettir. *Sybillin vahiyler*, değişik çağlara ait Yahudi ve hristiyan kompozisyonlarıdır. Diğer Apokaliptik kitaplar arasında *Oniki Patrik Ahitleri* (M.Ö. II. yy), *Adem ve Havva'nın Hayatı*, *İbrahim'in Vahyi*, *İbrahim'in Ahdi*, *2 Henok* veya Slavlara ait Henok, *4 Ezra*, *2 Baruh* veya Suriyeli Baruh gibi M.S. 70-135 arası meydana getirilmiş kitapları da zikretmek gerekir. Bu kıs-

saların çoğu helenistik yahudilikte "iki dönem" ortak inancını paylaşırlar: Tarihî dönem ve eskatolojik dönem, birincisi günahkarlık ve düşmanlar tarafından sürekli olarak tehdid edilen yeryüzü Kudusü'nün değişikliği ile, ikincisi ise, dünyanın yaratılışından beri adil kimselerin, orada taçları, tahtları ve kendileri için konulmuş şöhret elbiselerini bulacakları semâvî Kudüs'ün gelişi ile belirtilmiştir.

32.5.1 Peygamber Hezekiel'in vizyonunun *tahıt* veya semâvî araba (*merkabah*) *mistisizmi* (*Hez. 1. böl.*), vizyoner literatürün özel bir türünü temsil eder. Bu literatürü oluşturan ilk unsurlar M.Ö. II. yy'a doğru ortaya çıkmıştır. *Merkabah* genellikle semâvî varlıkların ikamet ettiği yedi saray (*hekhalot*) arasındaki bir yolculuğun sonunda hayranlıkla seyredilmiştir. Burada bazen Kitab-ı Mukaddes'e ait önemli bir şahıs olan Henok'un (Tekvin, 5, 18-24) melek sınıfı içinde saydığı ünlü melek Metatron'a rastlanılır. Henok bununla birlikte telaffuzlara sahip olma gibi (melekler bundan mahrumdurlar) bazı insânî sıfatları muhafaza etmiştir. Çünkü Babil Talmudu'nda (*Hagigah 15a*), onun, Elişa b. Abuya'yı, tahtından kalkmadığı için vecdî bir hataya düşürdüğünden bahsedilir. Böylece sapkın bir duruma düşen Elişa, bizatihi Tanrı adına tahta çıkmıştır. Bu, kendisine *Aher* "diğer" lâkabının layık görülmesinin sebeplerinden biridir. Hekhalotik literatürün tipik bir örneği M.S. III. yy'ın ikinci yarısında veya daha da sonra kaleme alınmış olan İbranice Henok'tur (*3 Henok*).

32.5.2 *Kumran yazmaları,* Ölü Deniz yakınlarındaki onbir mağarada, 1947-1977 yılları arasında bulunmuştur. Birçok bilginin (Norman Golb gibi) son yıllarda karşı çıkmasına rağmen bu yazmaların, Essenîlerin asketik tarîkatına ait olabileceği mümkün görülmüştür. Bu cemaat, M.Ö. II. yy'da Yahuda çölüne yerleşmiş ve muhtemelen M.S. 68'de Roma ordusu tarafından yıkılışlarına kadar burada kalmıştır. Bulunan dokümanlar iki gruba ayrılır: Biblik (Kitab-ı Mukaddes'te yer alanlar) veya Parabiblik (*1 Henok* gibi, Kitab-ı Mukaddeste yer almayanlar) yazılardan çok önemli olmayan parçalar ile bizzat bu mezhebe (Essenîlere) ait yazılardır ki, Kahire'de asrın başında bulunan *Şam Dökümanı*'nı da bunlara ilave etmek gerekir. Sonuncular arasında en önemlileri *Cemaat Kuralı* (*1Q Serek*) kabul edilen *pesharim* yani Kitab-ı Mukaddes'e ait tefsirlerdir. Bunların en meşhuru ise Peygamber Habakkuk'un tefsiri ve *Savaş Tomarı*'dır (*1Q Milhamah*). Essenî doktrinine hakim bir şahıs

olan Adalet'in efendisi'nin varlığı, düşmanı olan dinsiz Rahib'in varlığı gibi tarihsel bir görünüme sahiptir. Bununla birlikte bilginler Adalet efendisi'nin yaşadığı çağ[illegible]ında anlaşamazlar.

Bulunan dokümanlara göre Essenîler düalist idiler. Yani, yaşayan nesilleri paylaşan, biri iyi diğeri kötü iki ruhun varlığına inanmaktaydılar. Onlar, "aydınlığın oğulları" ile "karanlıkların oğulları" arasında meydana gelen bir çatışmanın sonunda, iyinin kötü üzerinde kurtarıcı bir galibiyet sağladığını kabul etmekteydiler. Bu çatışma her ne kadar geçmişte meydana gelmiş gibi görünmese de, silahsız Essenîlerin, ağır silahlı Romalılara karşı manevî güçle galip geldiği şeklinde anlaşılabilir. Durum şudur ki, toplum Vespasi[6] ordusu tarafından istilâ edilip yıkıldığı zaman, onlar korkunç bir hayal kırıklığına uğramışlardı.

32.6 Mîlâdî 70'den sonra *Rabbinik Yahudilik*, Ferisîlik akımından (Sadukilerin muhafazakar kesiminin geleneksel düşmanları) bu yana, özellikle de Ferisilere göre daha güçlü ve Shammai'den daha hukukçu (kuralcı) olan ünlü haham Hillel ekolü hareketinden itibaren gelişmeye başlamıştır. Gerçekte Hillel, Yahudiliği bir "altın kural"a indirgemişti: "Sana yapılmasını istemediğin şeyi kendi yakınına yapma." 70'den sonra haham (Meclis başkanı demek olan Nasi'nin ünvanı) Yohannan b. Zakkai ve arkasından da haham Gamaliel II, Yahuda'da Yavneh'in Rabbinik meclisini/Sanhedrin'i organize ederler. Bu kuşak gerçekten ünlü üstadlar (*tannaim*) yetiştirmiştir: Eliézer b. Hyrcanus, Eléazar b. Azariah, Yeşu b. Hananiah, Ismael b. Elişa, Akiva b. Joseph vs. Bar Kochba ve Akiva Şehidi ayaklanmasının bastırılışından sonra Sanhedrin (Meclis) Galile'ye nakledilmiştir. Bu dönemde de Simeon bar Yohai ve Meir gibi büyük üstadlar yetişmiştir. Mişna, Haham Judas ha-Nasi'nin döneminde meydana getirilmiştir. Daha sonra Rabbinik Yahudiliğin merkezleri, Mezopotamya'daki Sura ve Pumbeditha Akademileri (*yeshivot*) olacaktır. Burada önemli bir Yahudi topluluğu, Pers hakimiyeti altında bulunan bir exilarche'ın otoritesine boyun eğmiştir. Müslümanların fethinden sonra yahudiler yeni gücün "tâbîleri" (*zimmî*) olmuşlardır, bu çerçevede yahudiler din vergisi (cizye) ödeme ve İslam Devleti'nin otoritesini tanımakla yükümlü tutulmuşlardır. "Ömer Antlaşması" diye bilinen kuralların bütününe göre, (yak. 800) yönetimin dışında tutulan Yahudi ve hristiyanların dinlerini yayma ve yeni sinagoglar (veya kiliseler) vs. inşa etme hakları yoktu. X. yy'da Babilli *yeshivotların*[7] Gaon denilen başkanı, Abbasî hilafetinin başkenti Bağdat'a kesin olarak

taşınır. Irak yeshivotunun en ünlü Gaon'u, Karaîler denilen fundamentalist puritenlere (aşırılar) karşı yapılan savaşın galibi Saadia b. Joseph (882-942) olmuştur. 711'de Araplar İspanya'yı fethettikleri zaman yahudiler içinde, karşılaştıkları Sefaradlara ayrı bir yer verirler ve onları mozarab hristiyanlarından[8] daha az bir vergiye tâbî tutarak bir nevi mükafatlandırırlar. "Ömer Antlaşması" İspanya'da yürürlükte kalır. Lucena'nın *yeshiva*sı (Talmud araştırmaları için inşa edilen yer) ihtişam açısından Bağdat, Kudüs ve Kahire *yeshiva*larından üstün olmasa bile, Emevî hilafeti boyunca (756-1031) Endülüs'ün başkenti Kurtuba, yahudilerin entellektüel merkezi olmuştur. Çağdaş yahudilerce kıymeti bilinmese de, tek bir Latince tercümesi (*Fons vitae*) günümüze kadar gelmiş olan *Mekor Hayyim* ("Hayatın Kaynağı") isimli eserin yazarı platoncu Solomon b. Gabirol (yak. 1020-1057) Kurtuba'nın en büyük Yahudi filozofudur. Çağın tüm büyük Yahudi düşünürleri gibi büyük çoğunlukla Arapça yazan İbn Gabirol, kabbalist içerikli *Keter Makhut* ("Kralın Tacı") isimli şiirinde İbranice mısralar da yazmıştır. Diğer önemli bir platoncu ise, Bahya b. Pakuda'dır (XI.yy). Abraham b. Daud (yak. 1111-1180) Aristocu, Judah Halevy (yak. 1075-1144) ise Aristo karşıtıdır. İspanya'daki el-Murabıt fethi (1086-1147) ve özellikle de ağır el-Muvahhid işgali (yak. 1150-1250) kendilerini daha sıcak karşılayan bölgelere sığınmayı sürdüren İspanyol yahudilerinin (ve hristiyanlarının) durumlarının bütünüyle bozulmasına sebep olmuştur. Mesela çağın en büyük Yahudi entellektüeli Musa b. Meymun (Maymonides) (1135-1204) Kurtuba'da doğmuş olmasına rağmen Kahire'ye yerleşir. *More Nebohim* (Yolunu şaşırmışların Kılavuzu=Delâletü'l-hâirîn) isimli eserin ve Halakha tefsirinin gelişmesi noktasında kesin bir etkisi olan "hukûkî yasa"nın yazarı aristocu filozof Musa b. Meymun, son Mısır Fatimîleri sarayında doktorluk yaparak hayatını kazanır. Hristiyan bölgesindeki en önemli Yahudi entellektüelleri olarak da şu isimler göze çarpar: Provence'de Levi b Gerson (Gersonide, 1288-1344), Sıraküze'de ise, Hasdai Crescas (yak. 1340-1412). Her yerde zulüm ve işkencelere uğrayan Yahudiler 1492'de hristiyan İspanya'dan, 1497'de ise Portekiz'den sürülürler. Göçeden birçok Yahudi, Küçük Asya'da Osmanlı İmparatorluğu içinde, Balkanlarda (büyük bir Halakha yazarı Joseph Caro 1488-1575 gibi) veya kabbalist seferad Moise Cordovero (1522-1570) ve kabbalist Aşkenaz İzak Luria (1534-1572) (*bkz.* 32.7) gibi kimseleri barındıran ve XVI. yy'ın ikinci yarısı boyunca yahudilerin entellektüel merkezi olacak olan Filistin'deki

Safed'de yerleşirler. Osmanlı imparatorluğunda, Gazze'li kabbalist Nathan'ı peygamber olarak kabul eden Sabatay Sevi'nin (1626-1676) Mesihlik hareketi ortaya çıkar. Sabataycılık, Jacob Frank'ın (1726-1791) çabasıyla Polonya'ya sıçrar. Bundan böyle artık Yahudiliğin merkezleri güneyden kuzeye Gaon Solomon Zalman'ın (1720-1797) *yeshiva*sı içinde Vilna'ya ve Podolie'ye (Polonez Ukrayna) doğru yer değiştirir. Podolie'de Baal Shem Tov ("İyi ismin (Tanrı'nın) Efendisi") İsrael b. Eleazar (1700-1760) güçlü bir Hasidizm hareketine yol açar ve bu hareket orta Polonya'da yerleşir.

Egemen hükümdarların keyiflerine göre zulme uğrayan ve kovulan Yahudiler, Aydınlanma çağında her tarafta birçok savunucu kazanacaklardır. Yahudiler XVIII. yy'ın sonunda Almanya'da (1781-87) ve Fransa'da (1790) asimilasyona tâbî tutulmuşlar, ancak Rusya'da ve Rus etkisi altındaki bölgelerde eğreti durumları XIX. yy'ın sonuna kadar, yani Benjamin Disraeli'nin Büyük Britanya başbakanı olduğu zamana kadar devam etmiştir. Aydınlanma hareketleri Ortodoks Yahudilik üzerinde derin bir etki bırakmıştır. Moses Mendelssohn (1729-1786) *maskilim*in (tekil *maskil*, Işıklar'ın temsilcisi) ve *haskalah* ismiyle bilinen "Yahudi literatürünün modernizasyonu" vakıasının babasıdır. Bütün batılı toplumlar gibi Yahudiler de XIX. yy'ın başında bizzat kendi geleneklerinin temelini keşfederler (Samuel David Luzzato, 1800-1865) ve içinde monoteizmin, İsrail'in sembolü olduğu bir tarih felsefesi hazırlarlar (Nahman Krochmal, 1785-1840). Reformist Yahudilik ile Muhafazakar Yahudilik birbirlerine zıttır.

XIX. yy'ın sonu, bütün Avrupa ülkelerinde ve özellikle de Rusya'da antisemitizmin yeniden azmasına ve şiddetlenmesine şahid olur, fakat kurucuları Leon Pinkster (1821-1891) ve Theodor Herzl (1860-1904) olan siyonist hareketin ortaya çıkışı da aynı yıllara rastlar. Filistin'in sömürgeleştirilmesi, İkinci Dünya Savaşı'nın arkasından İsrail Devleti'nin kurulması ve Yahudilerin Nazi toplama kamplarında büyük oranda yokedilişi gibi olaylardan önce milyonlarca Avrupalı yahudiyi ülkesine kabul eden Amerika Birleşik Devletleri, Yahudiliğin ve Reform taraftarı, yeni-ortodoks yahudiler ile Newyork Jewish Theological Seminary'nin başkanı olan Solomon Schechter (1848-1915) gibi muhafazakar yahudiler arasındaki tartışmaların merkezi olacaktır.

32.7 Kabbala. Yahudi mistisizminin bir şekli olan kabbalanın kökleri bir yandan *Sefer Yetsirah*'ın (Yaratılış Kitabı M.S. IV. yy ?) oluş-

masını sağlayan gramatolojik/gramatik ve numerolojik eski spekülasyonlara, diğer yandan ise, hekhalot literatürü içine kadar uzanır. Moshe Idel, kabbalada "theosofik-théurjik[9]" formülü, "vecdî" formülden ayırdeder.

Sefer Yetsirah kabbalanın karakteristiği olacak olan bu kozmolojik şemayı daha önceden detaylı bir tarzda hazırlar: 10 *sephirot* muhtemelen On Emir'e tekabül eder, bunları bir araya getiren 22 yol ise, İbranî alfabesinin 22 harfine denk düşer. Böylece yaratılış bu en önemli 32 unsurdan hareketle vuku bulur. Sefer Yetsirah ve hekhalotik literatür "Alman Yahudilerinin pietizmi (protestanlığın gizemci bir kolu, zühdiye) (*Hasidei Ashkenaz*)" düşüncesinin merkezinde yer alır. Bunlar arasında en belirgin olan Kalonimuslar ailesinin temsilcileri, Speyerli Samuel ben Kalonymus (XII, yy), onun oğlu Jüdas ben Samuel (yak. 1150-1217) ve bu sonuncunun öğrencisi Wormslu Eléazar (1165-1230) gibi isimlerdir. Bununla birlikte Kabbala, aşkenazim arasında görünmezken, *Sefer ha-Bahir*'in ("Aydınlığın Kitabı") yazarları, Provence'li seferadim arasında görünür. *Sefer ha-Bahir* içinde ilâhî sıfatların görünümünü ilk olarak *sefirotlar* üstlenirler. *Bahir*'e sahip olmakla tanınan Provence'li ilk Yahudi mistik, Posquieres'li haham Abraham ben David'in oğlu Kör İshak'tır (yak. 1160-1235). Kabbala Provence'den Katalonya geçer ve Gérone çevresinde gelişir. Bunun temsilcileri Ezra ben Solomon, Azriel ve -en ünlüsü ise- Moise ben Nahman (veya Nahmanides, 1195-1270) isimli hahamlardır. Kastilya'de *Zohar*'ın yazarının dolaysız habercileri Yakup ve Ishak Kohen kardeşlerdir. Bu dönemin kabbalistleri, ilk örnekleri helenistik gibi görünen alfabe harflerinin yer değişikliği ve uyuşumu ile mistik nümeroloji tekniklerini (*temurah*, *gematria* ve *notarikon*) aydınlığa kavuşturmuşlardır.

XIII. yy'ın büyük mistik seferadı olan Abraham ben Samuel Abulafia, gayesi *devekut* veya Tanrı ile mistik birlik (*unio mystica*) olan vecdî (ekstatik) kabbalanın en önemli temsilcisidir. Onun kuşağı klasik kabbalanın diğer iki büyük şahsiyetini dikkate alır: Joseph ben Abraham Gikatilla (1248-1305) ve Leon'lu Moise (1250-1305), tannaik üstad Simeon bar Yohai'ye (II. yy) atfedilen Pseudo-epigraphik (sahteyazı) metin olan *Sefer ha-Zohar*'ın (*İhtişamın Kitabı*) müellifidir.

Klasik kabbala, hekhalotik kozmolojiyi yukarıdan aşağıya birbirini izleyerek devam eden dört manevî dünyadan biri içine sokar: *atsilut, beriyah, yetzirah* ve *asiyah*. *Atsilut* (Südûr, intişar) denilen Evren, *Keter, Hokhmah, Binah, Gedullah/Hesed, Geburah/Din, Tiferet/Rahamin, Netsah,*

Hod, Yesod/Tsaddik, Malkhut/Shekhinah isimli on *sefirot* ihtiva eder ve bu on *sefirot*, primordial insan olan Adam Kadmon'u meydana getirirler: Evren *beriyah* (yaratma) yedi hekhalot ve merkabah ihtiva eder. Evren *yetsirah* (meydana getirme, oluşma, teşekkül) melekî orduyu içine alır. Evren *asiyah* (yapma, hazırlama) görünen dünyanın ilk örneği, ana örneğidir. Burada on sefirotun bulunuşu sebebiyle gök kuşağında deniz dalgaları, tan yeri kızıllığı, ot ve ağaçlar ortaya çıkar. Fakat kabbalist *atsilut* dünyaya ulaşmak için başka birçok yöntemler (mesela, renklerin görünür duruma getirilmesi vs.) geliştirir. Kötülüğün bulunuşu sebebiyle -ki buna *sitra ahra* (diğer yan) denilir- *asiyah*'a giriş zordur. Bununla beraber kabbalanın sistematik olarak platoncu ruh/beden düalizmini ve fizikî dünyanın küçümsenmesini benimsememesini anlamak çok önemlidir. Buna göre seksüalite ruhların bedenlere inişi sırasında ayrılmış zatiyetlerin bir yeniden birleşmesi sürecini temsil ettiği ölçüde iyidir. Kabbalistin bütün faaliyetleri tasarlanan üç gayeden birinin yetkisi dahilindedir; *tikkun*: Zâhidin kişiliğinde ve dünyada primordial birliğin ve uyumun yeniden canlandırılması; *kavvanah*: kendi iç dünyasına doğru dalan derin düşünce, meditasyon; sonuncusu ise, devekut: ruhlarla vecdî bir birlik.

Moshe İdel gibi alimler kabbalanın merkezî doktrinlerinin değişmez ve süreklilik arzeden karakterine inanırlar. Buna göre İshak Luria'nın ve en önemlileri arasında Hayyim Vital'in (1543-1620) de bulunduğu talebelerinin *Ari ha-Kadoş*, Safed'in Kutsal Aslanı (Ari, Aslan, "Ashkenazi Rabbi İshak'ın baş harflerinin yan yana gelişidir") isimli sentezi, devrimci bir özelliğe sahiptir. Bu sentez yaratılışı, Tanrı'nın bizzat kendi içindeki karşı-faaliyet süreci olarak ve kötülüğü de bir takım şeyleri içinde bulunduran "vazonun kımıldamasıyla" düşen manevi parçaların aktif bir varlığı olarak düşünür.

İlk yüzyıl hristiyanlarının gnostisizmindeki "Sophia'nın düşüşü" olarak bilinen olaya benzeyen bu kozmik dram, Luria'nın gnostiklerle aynı entellektüel yoldan gittiğini kanıtlar. Bazı gnostik gruplar gibi o da, ünlü ruhların ilave bir sayı kazanma bilgisine müsaade eden metensomatozun (ruhun reenkarnasyonu) pozitif bir değerlendirmesini yapar.

32.8. *Sabatay Sevi*'nin (1626-1676) beklenen Mesih ile özdeşleştirilmesi büyük oranda seçilecek Mesih'in bütün alametlerini Smyrne'li mistikte keşfeden, orada bulunan yetersizlikleri ve *kelippot*tan kaynak-

lanan kötülük eğilimlerini farkeden Luriacı kabbalist Gazze'lı Nathan'ın (Abraham Nathan b. Elişa Hayyim Aşkenazi, 1643/44-1680) işidir. Onun derin bilgi yapısı içinde (*Sabbatai Sevi: The Mystical Messiah*, 1973) Gershom Scholem, Sabatiyanizmin tarihini titiz bir şekilde dile getirmiştir. 1665'den itibaren Mesih olduğu ifşa edilir ve Nathan yas uygulamalarına karşı çıkan onların yerine Sabatay'ın onuruna sevinç bayramlarını koyan antinomist bir tavır takınır ve Mesih'in sultanın tacını da ele geçireceğini söyler, ancak Şubat 1666'da Sabatay İstanbul'a vardığı zaman sultan onu yakalatır ve 16 Ekim'de Yahudilik'ten çıkıp İslam'a girmek ya da ölümü kabul etmek gibi iki yoldan birisini seçmek zorunda bırakılır. Bunun üzerine birçok sempatizanını kaybeden Sabatay, birinci seçeneği tercih eder. Nathan ve Türk İmparatorluğu'ndaki birçok grup ona sâdık kalır. İslam'a şeklen (*pro forma*) dönmeler, şeklen ihtidalar ve antinomist uygulamalar devam eder. Tevrat'ın Mesihî reddi, kendini Sabatay'ın bizatihi reenkarnasyonu olduğuna inanan radikal sabataycı Jakop Frank (1726-1791) tarafından Polonya'ya da yayılmıştır.

32.9. *Polonya Hasidizmi*, bütün tarihî akımlarının unsurlarını birleştiren yahudi mistisizminin en son ve en zengin sentezlerinden birini temsil eder. Hasidizm'in kurucusu, Baal Shem Tov (acronyme Beşt) lakaplı, keramet sahibi İsrael b. Eliezer'dir ve onun arkasından ise maggid ya da gezgin peygamber Dov Daer (1710-1772) gelir. Mitnagdimlerin muhalif hareketini hazırlayan yahudi otoritelerinin (*kehillah*) istememelerine rağmen bu hareket bir çok taraftar kazanır. İki taraf arasındaki savaştan bir asır sonra farklılıklar, artık belli belirsiz hale gelir, hasidîler devrimci atılımlarının çoğunu kaybederler ve mitnagdileri etik dersleri içinde asimile ederler. Sert bir çileden ibaret olan aşkenazimin geleneksel dindarlığının aksine, sonunda gerçek hanedanlığı kuracak olan Besht Hasidizmi ve taraftarları, ilahî ışık içinde ruhun yükselişi (*aliyat haneshamah*) olan devekut içinde kaybolarak, Tanrı'nın her yerde hazır ve nazır olma sevincinin altını çizer. Hasidîler, bedenlerinin en basit faaliyetlerinde Tanrı'nın varlığını kabul ederler ve "fiziksel ibadet" (*avodah ba-gashmiyut*) yani Tanrı'yı sadece dualarla veya "kutsal" törenlerle överek değil, fakat seksüel çiftleşme, yemek ve uyku gibi en profan (dinle alakası olmayan) aktiviteler arasında da överek ibadet etme tarzını uygularlar. Düşünülen *devekut* faaliyetini gerçekleştirerek yerine getirilmiş olan bu niyet sonunda vecd, kendin-

den geçme hali meydana gelir. Danslar, ilâhîler ve dervişlerin dönmelerine benzeyen hareketler bu niyet içerisinde gelişir. Cemaati uyandırmak için kendi iç dünyasına dalmayı seven, dalgın yüksekliklerden inmeyi başaran hasid *yeridah le-tsorekh aliyah* "yükseliş gayesi içinde iniş" uygular. Hasidîler bize derin mesajlar içeren lejendler (ermişlerin hayat hikayeleri) bırakmışlardır.

32.10. Bibliyografya.

Genel olarak bkz., Robert M. Seltzer, *Jewish People, Jewish Though: The Jewish Experience in History*, New York/Londres 1980; Geoffrey Wigoder (8d.), *The Encyclopedia of Judaism*, New York 1989; Isidore Epstein, *Judaism*, Hamondsworth 1959; Julius Guttmann, *Philosophies of Judaism*, New York 1964. Bir Avrupa diline tercüme edilmiş metinlerin en iyi derlemesi olarak bkz., Samuel Avisar, *Tremila anni di literatura ebraica*, 2 cilt, Rome 1980-B2. Barry W. Holtz'un redaktörlüğünde bir cilt olarak yahudi metinlerine yazılan mükemmel bir giriş için bkz., *Back to the Sources:Reading the Classic Jewish Texts*, New York 1984

Eski Filistin Arkeolojisi konusunda bkz., Gösta W. Ahlstrom, *An Archaeological Pictur of Iron Age Religions in Ancient Palestine, in Studia Orientalia* 55 (1984), 1-31; Roland de Vaux, *Histoire ancienne d'Israel; des origines à l'installation en Canaan*, Paris 1971.

Tevrat'da yaratılış konusunda bkz., Jon D. Levenson, *Creation and the Persistence of Evil*, San Fransisko 1988.

Peygamberler konusunda bkz., Joseph Blenkinsopp, *A History of Prophecy in Israel:From the Settlement in the Land to the Helenistic Period,* Philadelphia 1983.

Yahudi bayramları konusunda bkz., Julius H. Greenstone, *Jewish Feasts and Fasts*, Philadelphie 1945.

Yahudi apokaliptik literatür konusunda bkz., John J. Collins, *The Apocalyptic Imagination:An Introduction to the Jewish Matrix of Christianity*, New York 1984; Michael E. Scone, *Scriptures, Sects and Visions*, Philadelphia 1980; aynı yazar, *Jewish Writings of the Second Temple,* Assen/Philadelphia 1984; David Hellholm, *Apocalypticism in the Mediterranean World and the Near East,* Tlibingen 1983.

Kumran Essenî literatürüne yazılan en iyi "giriş" konusunda bkz., Mathias Delcor ve Florentino Garcia Maninez, *Introduction a /a literatura esenia de Qumran*, Madrid 1982 (Mükemmel bibliyografik notlar). Kumran yazmaları konusunda bkz, Norman Golb "*The Problem of*

Origin and *Identification of the Dead Sea Scrolls*", *in Proceedings of the American Philosophical Society* 124 (1980),1-24.

Taht ya da Semâvî Araba Mistisizmi konusunda bkz., Ithamar Gruenwald, *Apocalyptic and Merkavah Mysticism,* Leiden/Köln 1980 ve *From Apocalypticism to Gnosticism*, Frankfun 1988).

Kabbala'nın başlangıç dönemleri konusunda bkz., joseph Dan, *The Early Kabbalah,* New York 1986. Kabbala hakkında yapılan en son sentezlerden birisi olarak bkz., Moshe Idel,, *Kabbalah, New Perspectives*, New Haven/Londres 1988. Safed konusunda özellikle bkz., R J. Zwi Werblowski, *Joseph Caro Lawyer and Mystic*, Philadelphia 1977 (1962).

Sabatay Sevi hakkında en iyi çalışma olarak bkz., Gershom Scholem, *Sabbatai Sevi. The Mystical Messiah*, 1616-1676, Princeton 1973.

1 Müellif burada son peygamberleri kastetmektedir.

2 Yahudi ve hristiyan geleneğinde bazen bir çağ olarak düşünülmüş şimdiki dünyayı, bazen de müstakbel ve ebedî-ezelî dünyayı belirten bir terim.

3 Platon felsefesinde evreni düzenleyen tanrı.

4 Birçok tanrı içinden sadece bir tanesine tapma.

5 Yahudiler henüz çölde iken Kutsal sandığı sakladıkları çadır. Katolik kiliselerinde ise, Kutsal Kase'nin, içinde bulunduğu dolap.

6 Titus Flavius Vespasianus isimli Roma imparatoru (M.S. 69-79)

7 Talmud incelemeleri için inşa edilen eğitim kurumları.

8 Endülüs araplarının egemenliği altında bulunan hristiyanlar.

9 Ruhu büyüsel bir ritüel sistemiyle arındırarak Tanrıyı direkt olarak tecrübe etmek isteyen bir düşünce sistemi.

33
ZERDÜŞTLÜK

33.1
Zerdüştlük Öncesi Din

Zerdüşt'ün reformundan önceki İran dini, kolayca çözümlenemez. İran dini, orijinal unsurları yanında mesela, ruhu, Geush Urvan ("Boğa Ruhu") diye isimlendirilmiş kutsal varlığa sunulan hayvan kurbanları (Sanskritçe, *yajna*) ve sanrısal niteliklere sahip olan *haoma* (SankritÁe, *soma)* içeceği kullanımı gibi hususlarda, Vedik Hindistan'la ortak izler taşır. Kutsal varlıklar iki sınıfa ayrılırlar: *Ahuralar* ("rabler", bkz. Sankritce *asuralar*) ve *daivalar* ("tanrılar"; Sanskritce *devalar*); bunların her ikisi de iyi ruhlardır.

SavaşÁı aristokrasi tarafından idare edilen bir topluma uygun düşen bu din ve onun giriş ritüeli olan tarikatlarının sert uygulamaları "aşırı öfke" *(aeshma)* halinde doruk noktasına ulaşıyordu. Sığır *(gav)* gibi hayvanların kurbanları ve *haoma* (*Yasna* 48.10, 32.14'de zikredilen, bir ilaç yuttuktan sonra dışarı atılan idrardan ibaret bir içki) tüketimi kültün merkezinde yer alır.

33.2 Zerdüşt

Zerdüşt'ün (Grekce Zoroaster) reformunu belli bir zaman içine yerleştirmek zordur. M.Ö. 1000'e doğru doğu İran'da bir yerde yaşamış olan Zerdüşt esasında bir reformcudur. Zerdüşt'ün esas mesajı, daha

önceki dini tecrübeye birçok şekilde muhaliftir: Zerdüşt, kanlı kurbanları ve panteonun total bir değişimini öneren *haoma* uygulamasını reddederek *monoteist* ve *düalist* olmuştur. Yeni dinin evrimi daha sonra karakter değiştirmek suretiyle genel olarak Zerdüştlük *(zoroastrizm)* isimini almıştır.

33.3 Eski Zerdüştlük

33.3.1.M.S. IV. veya VI. yy'lardan itibaren yazılmış olan Zerdüştlüğün *kaynakları* birçok gruptan meydana gelir.

Avesta birçok bölümden meydana gelmiştir: Bunlar *Yasna* (Kurbanlar), *Yasht* (Tanrılara yönelik ilahiler), *Vendidad* (Temizlenme kuralları), *Vispered* (Kült), *Nyâyishu* ve *Gâh* (dualar), *Khorda* veya Küçük Avesta (günlük dualar), *Hadhôkht Nask* (Kutsal Yazılar Kitabı), öte dünya ile ilgili kuralları ihtiva eden *Aogemadaëchä* (biz kabul ediyoruz) ve *Nirangistan* (kültürel kurallar). *Yasnaların* en eski bölümü olan *Gathalar*'ın (ilâhîler), Zerdüşt'ün bizzat kendi[illegible]ine kadar vardığı ileri sürülür.

Hepsi Avesta'ya ait kaynaklar kadar önemli olan Pehlevice (VIII-XI. yy. Farsçası) yazılar çoğunlukla IX. yy'da kaleme alınmıştır: *Zand* (Avesta'nın yorumu), *Bundahishn* (Zerdüştcü Tekvin), *Dënkard* (din ile ilgili bilgilerin derlenişi), Din adamı Zatspram'ın *Seleksiyonları,* Din adamı Manushchr'in *Dâdistän i Mënôg i Khrad*'ı, apolojetik metin *shkand-gumänig Vizär* (tüm 2üphelerin sistematik olarak ortadan kaldırılışı) ve öte dünyaya yolculuk eden din adamı Arda Viraz'ın kitabı *(Nämag).* Zerdüştlüğe dair daha sonraki metinler Farsça, Guceratça, Sanskritçe ve İngilizce bile yazılmıştır.

Ahamenilerin (I. Darius, M.Ö. 522-486, Xerxèler M.Ö. 486-465; II. Artaxerxèler, M.Ö. 402-359) yazıtlarından büyük Sâsânîler'in (I. ?apur, M.S. 241-272 ve Narseler, 292-302) yazıtlarına kadar İran'a ait figürlerle donatılmış birçok anıt bulunmuştur. Görünüşte dînî olmasalar da bunlar yine de farklı çağlara ait dinin statüsü ve karakteri hakkında bize ışık tutarlar. Bunların en önemlileri ise Sâsânî çağının başında Büyük Din adamı (Mobäd) Kerdir'in yazıtlarıdır.

Grekler, Hristiyanlar ve Araplar Zerdüştlük hakkında bize M.Ö. V. yy'dan M.S. X. yy'a kadar geçen zamana yayılmış belirgin bilgiler sunarlar.

33.3.2 Zerdüştlük Reformu

Zerdüştlükle ilgili reform daha önce gördüğümüz gibi, yiğit savaşcıların ilk tarîkatlarının içkili eğlence kültüne karşı bir reaksiyondur.

Neredeyse Eski Yunan'daki orfik devrimle kar2şla2tşrşlabilen belirtmiş olduğumuz geleneklerin bu püriten devrimi, Eski Yunan'daki Dionysos yamyamlarının içki alemlerinin radikal bir reformunu amaçlar. Tam anlamıyla dînî planda Zerdüşt'ün en olağanüstü yeniliği, monoteizm ve düalizmi orijinal bir sentez halinde tasarlayan bir sistemden ibarettir. Alemdeki şer problemi (Teodise) bütün dinler içinde sürüp gittiğini ve düalizmin de bu problem için ancak mümkün olan farklı çözümler arasından sadece birini temsil ettiğini belirtmeliyiz. Zerdüştlük'te ilginç olan, bu cüz'î irade fikrine başvurunun gelişmemiş şeklinin mantıkî çelişkileri atlatmayı başaramamış olmasıdır. Gerçekte, Ahura Mazda yüce Rab'dir ve bütün zştlşklarşn yaratıcısıdır (*Yasna 44.3-5*), ancak onun Spenta Mainyu (Yardımsever Ruh) ve Angra Mainyu (İnkarcı Ruh) isimli ikiz oğullarının her ikisi de, düşünceleri, sözleri veya iyi ya da kötü fiillerinden ibaret olan doğruluk *(asha)* ve yalancılık *(drüj)* arasında tercih yapma hakkına sahiptir. Bu husus, Ahura Mazdayı açıkca iki manada kötülüğün yaratıcısı yapar: Çünkü *drüj* (yalan) Angra Mainyu'nun tercihinden öncedir ve zira Angra Mainyu onun oğludur. Diğer taraftan bu ahlakî düalizm aynı zamanda teolojik, kozmolojik ve antropolojik görünümler de içerir.

Ortak Hint-İran çağında, Zerdüştlük öncesi dinde *daivalar* (Sanksritçe, *devalar*) ve *ahuralar* (Sanskritçe. *asuralar*) kutsal varlıklardı. Bunlar Zerdüştlük'te Hinttekinin tersine bir evrime maruz kalırlar: *Ahuralar, asha*'yı (doğruluk) seçen tanrılar ve *daivalar, druj*'u (yalancılık) seçen şeytanlardır.

Faydalş Ruh ile insanlık arasındaki aracıların fonkiyonu, sürekli olarak "Yardımsever Ölümsüzler" denilen yedi Amesha Spenta ile dolu ahlakı tercihe maruz bırakır. Bu yedi Amesha Spenta şunlardır:

Vohu Manah (İyi Düşünce)
Asha Vahishta (Kusursuz Gerçek)
Khshathra Vairya (Arzu edilen Senyörlük)
Spenta Armaiti (Yardımsever Dindarlşk)
Haurvatät (Bolluk)
Ameretät (Ölümsüzlük)

Yedi Yardımsever Ölümsüzler, aynı zamanda Ahura Mazda'nın faziletlerinin kortejini ve hakikat tarîkatı *asha*'yı izleyen ölümlülerin niteliklerini temsil ederler. *Maga* diye isimlendirilmiş olan bir özel hale ulaşan hakikatin varlığı *(ashavan),* Yardımsever Ölümsüzlere katılmaya ve ancak yardımsever bir Ruh ile olmaya yetenekli gibi kabul edilir.

33.3.3 Sakerdotal Sentez

Athravanlar (Sankritce, *atharvanlar*) diye isimlendirilen doğulu Avesta din adamları ve daha sonra Magiler (Mecûsî din adamları) ismiyle bilinen batılı din adamları (Medyalılar), Zerdüşt'ün sert mesajını, Zerdüşt öncesi uygulamaları yürürlüğe koyacak ve bundan sonra geleneksel doneleri sistematize edecek olan yeni bir yoruma tabi tutmuşlardır. Sakerdotal sentez, ana-babadan kalına eski bir miras üzerinde kendisini gösterir. Bu sentez kanlı kurban adetini ve sanrı uyandırıcı *haoma* kullanımını aynen geri almış, Ahura Mazda'nın ve aynı zamanda *ashavan*'ın nitelikleri olan *yazatalara* veya Mükemmel Tanrılar, Amesha Spenta'lara başka bir biçim vermiştir. Mitra gibi eski tanrıları geri almış ve İndra gibi diğerlerini şeytanlara dönüştürmüştür. Bu sentezde muhtemeldir ki, Mazdaen tanrıları, Hintlilerin Sarasvati diye isimlendirdiği hint-iranlı bir tanrıçadan (bir yakındoğu tanrıçasının etkisiyle) ve Hint-İranlı tanrı Mithra'nın yeniden yorumundan gelen, Ahemeniler zamanında çok önemli tanrılar olan Ardvi Sürä Anähitä ve Mithra, Avesta'nın *Yashtlarında* zikredilmiş olmalşdşr. Mazda panteonu içinde Mithra, ölümden sonra ruhun yargılanmasına Sraosha ve Rashnu ile birlikte başkanlık eder. Diğer *yazatalar*dan veya tanrılardan Verethragna zaferlere, Vayu rüzgara başkanlık eder, Daena, gerçekleşmiş olan dinin imajıdır, Khvarenah ise muhte2em krallık Haoma'dır vs.

33.4 Zürvanizm

33.4.1 Problem

Sasanîler döneminde (M.S. III. yy) alameti hoşgörüsüzlük olan bir dini rönesans meydana gelir. Bu çağda gelenekçiliğin, Mazdaen mi yoksa Zürvanist mi (Zürvan isminden, bazı düalist mitlerin öncüsü) olduğunu belirtmek zordur. R.C. Zaehner'in de kabul ettiği gibi Mazdeizm'in çok daha eski oduğu ancak Zürvanizm'in bazı çağlarda ona üstün geldiği muhtemel gibi görünür.

Erdeşir (Artaxexès), Zerdüştlüğün onarıncısıdır, fakat sözkonusu olan Mazdeizm midir, yoksa Zürvanizm midir?

Öyle görünüyor ki, Zürvanist olan I. ?apur'un Mani'ye (bkz. 6.5) büyük sempatisi vardır; onun iki kardeşi Mihr 2ah ve Përöz, Maniheizm'e girmişlerdir. Halefi I. Hürmüz de Manihehizm taraftarıdır, fakat *mobadän mōbad* veya ateş rahiplerinin şefi korkunç Kerdir tarafından kendisine yardım edilen I. Behram, Mani'yi hapsettirir, Mani hapiste ölür ve taraftarlarına da zulmeder. M.S. 309'da iktidara gelen II.

Şapur, Kerdir'in hoşgörüsüz politikasını sürdürür. Zaehner'e göre bu durum "günahkar" diye anılan, hoşgörüsü hristiyanlar ve paganlar da tarafından övülen I. Yezdigird'e kadar devam eder. Hükümdarlığının sonuna doğru başbakanı Mihr-Narse, Ermenistan'da bir misyon faaliyeti tasarlar. Ermeni yazarlar (Elishe Vardapet ve Kolblu Eznik) ve Süryani iki yazar (Theodore bar Könäi ve Yohannän bar Penkayé) tarafından bize nakledilen Zürvan mitinin, Ermenistan'da Mihr-Narse'nin propagandası ile bağlantısının olduğunun ve I. Yezdigird ve Mihr-Narsé'nin iki koruyucusu V. Behram ve II. Yezdigird'in Zürvanist olduklarının kabul edilmesi mümkündür. Büyük rahibin (*herbadän, hĕrbad*) görevini üstlenen Mihr-Narse'nin ilk çocuğu Zürvandad diye isimlendirilir; bu eğer *Videvdät*'ta (4, 49) bu isim altında zikredilen aynı "heretik" (*sastar*) ise, o takdirde bu üç imparatorun Zürvanizm'e karşı bir eğilim içinde bulunduğunu söylemek mümkündür. İmparator Kavad, Mazdek'in "komünist" fikirleri için coşar, tutuşur, fakat onun halefi I. Hüsrev, Mazdek ve taraftarlarını kılıçtan geçirterek yeniden ortodoksiye döner, Mazdeizm'i restore eder ve tevbe etmeleri için hak dine girmişken yeniden dönenleri acımadan öldüren sapkınları, hapseder. I. Hüsrev'den sonra Pers İmparatorluğu çökmeye başlar ve kısa bir zaman sonra da Arap fethine maruz kalır.

33.4.2 Mit

Mevcut dörtlü içinde en eksiksizi olan Ermeni yazar Kolb'lu Eznik'in versiyonunda temel Zürvanizm miti şöyle açıklanır: Zürvan, büyük bir olasılıkla hünsa bir varlıktı. İsmi kader ve felek ile tercüme edilen bu varlık, herşeyden önce vardı. Bir oğul sahibi olmak isteyen Zürvan bin sene kurbanlar takdim eder, neden sonra bu kurbanların faydası konusunda bir şüphe duyar. O anda "rahmi" iki oğula gebe kalır: Kurbandan dolayı Ahura Mazda ve şüpheden dolayı Ehrimen. Zürvan kendisine ilk ulaşacak olanı, kral yapacağını vadeder. Ahura Mazda, Zürvan'ın "rahmini açma" ve babasının önünde kendini takdim etme konularındaki niyetini Ehrimen'e açıklar. Zürvan onu tanımaz: "Benim oğlum, kokulu ve aydınlıktır, sen ise pis kokulu ve karanlıksın" der. Bunun üzerine Ahura Mazda en görkemli ve güzel kokulu bir anında dünyaya gelir. Zürvan kendi yeminiyle krallığı Ehriman'a vermek zorunda kalır, fakat bu sadece dokuz bin yıllığınadır; ondan sonra Ahura Mazda "hâkim olacak ve yapmak isteyeceği her şeyi yapacaktır." İki kardeşten her biri yaratmaya başlar: "Ahura Mazda'nın yarattığı her şey doğru, Ehriman'ın yaptığı şeyler ise kötü ve gizli kapaklı idi."

Zürvanizme dair bir diğer mit, kurnaz demiurgus masallarının atmosferine çok yakındır, son derece karmaşık, komik ve aynı zamanda trajik olan varlık, yaratıcı olmaktan çok genellikle bilge kişi olarak açıklanır. Bu durum karşısında Ehriman olgusu, Ahura Mazda'ın bilmediği bir yapım sırrını biliyordu: O, dünyaya ışık vermek için her türlü aydınlatma aracının nasıl yapılacağını bilir. Kendi şeytanları önünde konuşan Ehriman, onlara, Ahura Mazda'nın annesiyle seksüel çiftleşmesi sonucu güneşi, kızkardeşiyle çiftleşerek de ay'ı meydana getirebildiğini açıklar (burada kendi bağlamında çok saygıdeğer bulunan *xwetwodatih,* Avesta'ya göre ise *xvetuk das* uygulamasına telmih vardır). Mahmi isimli şeytan, Ahura Mazda'nın yanına koşar, bunlar hakkında ona bilgi verir.

Bir üçüncü mit ise Ahura Mazda ve Ehriman arasında mevcut olan bir çatışmayı tasvir eder: Su tümüyle Ehriman'a aittir ve bununla birlikte Ahura Mazda'nın hayvanları (köpek, domuz, eşek ve öküz) ondan sulanırlar. Ehriman kendi suyuna dokunmayı onlara yasakladığında, Ahura Mazda ne yapacağını bilmez, fakat Ehriman'nin cinleri ona kötü komşuya şöyle demesini öğütler: "Öyleyse toprağımın suyundan uzaklaş!" Kurnaz, hileci cinler sonucu beklemez, zira Ehriman yaratıklarından biri olan kara kurbağasını, Ahura Mazda'nın mülkü olan bütün suyu içmesi için kışkırtır. Bu hileci yine, Ehriman'ın başka bir taraftarı olan sinek, kara kurbağasının burnuna girip, böylece suyu serbest bırakıp salıverinceye kadar ellerini bağlayıp bekler.

33.4.3 Zürvanizm Yorumları

R. C. Zaehner'in temel çalışmasıyla doruk noktasına varan H. S. Nyberg ve E. Benveniste'nin tekrarlanan girişimlerine rağmen, Zürvanizm'e ait tek ve tutarlı bir sistemin yeniden inşasının imkansız olduğu açıktır. Sasanîler çağında resmi, dar kafalı ve yobaz teolojiler bütününü temsil eden Zürvanizmin varlşğş ku2kusuzdur. Ancak bu tür doktrinlerin varlığına dair en sağlam argüman, Zürvanit mitlere tamamen olumsuz imalarda bulunan bir çok versiyona dayanır: Bundan, geç Pehlevi metinlerden suskunluğun istenmiş olduğu sonucu çıkarılır. Eğer bu suskunluk olmasaydı, Zürvanizm'in gerçek tarihi gücünün hiçbir kanıtına sahip olunamayacaktı; Geç Mazdeizm ancak Zürvanizm'in varlığını inkar ederek kendi gücünü keşfediyordu. Açıkça çok karmaşık bir tarihî problem ortaya çıkıverir. Zürvanizm'e karşı olan Maniheist polemik metinleri, iki din arasında esas bir düşmanlığı mı gösteriyor-

du? Ya da Maniheist kozmogoni içinde Zürvan isminin benimsenmesini açıklayabilecek olan I. Şapur çağında Maniheizm ve Zürvanizm arasında bir ilişkinin varlığını düşünmeye mahal var mıdır?

33.5. Pehlevî Metinlerin Mazdeizmi

Tek tutarlı Mazdeizm'in tartışmaya açtığımız Pehlevî metinleri ne yazık ki geç bir tarihte kaleme alınmıştır. Maniheist ya da daha önceki Yahudi-hristiyan yazılarında figüre edilmiş bu metinlerde mitsel motifler ortaya çıktığında, geçmişin bilginleri bu sonuncuların İran menşeli olduğu kanaatine varmaya çaba göstermişlerdir. Oysa çok büyük ihtimalle onlar Maniheizm ya da Yahudi-hristiyanlıktan gelmişlerdir. Pehlevîce yazıların çok sayıda mitsel temalarından Avesta'ya ve onun en eski bölümlerine kadar gitmek mümkündür. Fakat kozmogoni ve eskatoloji ile ilgili tutarlı yazılar ve detaylar bize yalnızca Pehlevîce metinlerden ulaşmıştır.

33.5.1 Kozmoloji

Mazdeist yaratılış (*Bundahishn*), iki varoluş şekli altında vuku bulur:

Sırası geldiğinde gerçekleşen *menok* veya "manevî" olan hal,

Getig veya "fizik" halin çekirdeği.

Bu, Platon nezdinde var olan bedenler gibi veya geç platoncu gelenekte var olan madde gibi hiç de olumsuz değildir. Ancak o, kötü ruh Ehriman tarafından kışkırtılan "karışım" (*gumecishn*) ile karakterize edilir. Boğayı ve primordial insanı öldüren bu varlığın tohumu iyi hayvanların ve aynı zamanda ilk beşerî çift Mashya ve Mshyanag'ın kaynağıdır.

Dünyanın kısımları, kristal halindeki gökten başlayan ve insanlarda sona eren altı merhalede yaratılmıştır. Yerin merkezinde Hara dağı ve tüm çevresinde ise Harburz (Avesta'da, Harä Berataiti) dağları zinciri vardır. İnsanlar bu çevrenin yedi bölgesinden (*këshwar*) biri olan Khvaniratha'da otururlar, bu bölgenin güneyinde Hara'dan inen akarsular, Vurukasha denizini meydana getirir; bu denizin merkezi semavî maddeden (kristal) bir dağdır. Bu dağ üzerinde Beyaz Haoma veya Ölümsüzlük ağacı gibi bütün ağaçların ilk örneği bulunur. Khwaniratha'nın doğuda ve batıda sınırı olan iki ırmak, Vurukasha denizine dökülür.

33.5.2. Kollektif Eskatoloji

Gumëcishn hali, iki Ruh'un yaratılışlarının ayrılmasıyla *(wisarishn)* son buluyor gibi kabul edilir. Kozmozun tarihi üç aşamadan oluşur:

— Gayomard ve ölümünün egemen olduğu geçmiş zaman,

— Zerdüşt ve mesajının egemen olduğu şimdiki zaman,

— Kurtarıcı veya Soshanlar'ın (Saoşyant) egemen olacağı gelecek zaman.

Bundahishn'e göre kainatın tarihi, her biri üç bin yıl olmak üzere, toplam oniki bin yıl olan dört merhaleden olu2ur. İlk üç bin yılda Ahura Mazda, dünyayı *mënök* halinde yaratır ve Ehriman da yıkıcı-yokedici faaliyetine başlar. Arkadan gelen dokuz bin yıl, iki tanrı arasında bir ateşkes ve bunların *gëtig* halinde yaratılışlarının karışımıyla işaretlenir. Ancak ikinci üç bin yıl sonunda Ehriman, Ahura Mazda tarafından yaratılmış olan dünyaya saldırır; bunun üzerine Ahura Mazda *fravashi*yi veya Zerdüşt'ün "ruh"unu yaratır. Üçüncü üç bin yıl sonunda ise Peygamber ortaya çıkar ve İyi Din (Bonne Religion) dünyaya görkemli yürüyüşüne başlar. Geri kalan üç bin yıl ise her biri yeni bir bininci yılın başında ortaya çıkacak olan üç Soshan'ın veya Zerdüşt'ün üç oğlunun yönetimi altında geçer. Zerdüşt'ün bu üç oğlunun isimleri Ukshyatereta, Ukshyatnemah ve Astvatereta'dır.

Gathalar'dan itibaren dünyanın sonu, ateş içinde arınma ve hayatın şekil değiştirmesiyle (Frashokereti, Pehlevîce Frashgird) belirmiş olacaktır. Bir ateş ırmağı, doğruları yalancşlardan ayıracaktır. Ölüler, Kurtarıcı tarafından gerçekleştirilen bir kurban ardından bozulmayan vücutlar içinde dirileceklerdir. Bu Kurtarıcı ise doğuda bir göl içinde yatan Zerdüşt'ün tohumundan dünyaya gelecektir.

33.5.3. Ferdî Eskatoloji

Ferdî ruhun yargılanması hususu eski bir motiftir, ancak bunun detayları zaman itibariyle daha yeni olan Avesta'da ve özellikle de Pehlevice uzun anlatşlarda ortaya çıkar. Bedenlerden ayrılışından üç gün sonra ruhlar, Cinvat/Sinvat Köprüsü'ne ulaşacaklar, burada İyi Din'in (Bonne Religion) gerçekleştirilmesi onlara Mazdeist iyiler için onbeş yaşında bir bakire ve kötüler içinse korkunç ve cadaloz olan kendi Daena'lerının (ruh) şekli altında görünecektir. Mithra, Sraosha ve Rashnu isimli tanrıların yargılamasından sonra dinin iyi mensuplarının ruhları köprüyü geçecektir, kötü mensupları ise cehenneme atılacaklar, dine karşı "gevşek" olup ne iyilerden ne de kötülerden olanlar ise Hamestagan denilen arafa gideceklerdir. Doğruların geçebilmeleri için

genişleyen ve dinsizlerin cehenneme düşmeleri için daralan köprü motifi daha sonraları Hristiyanlık'tan alınmıştır ki, bu motif M.S.VI. yy'da Hristiyanlık'ta gayet rağbet görmekteydi.

Ruh göğe üç merhalede yükselir: "İyi Düşünceler"e *(humata)* tekabül eden yıldızlar, "İyi Sözler"e *(hükhta)* tekabül eden ay ve Sonsuz Işıklar *(Anagra raosha)* Krallığına ulaşmak için "iyi işler"e *(hvashta)* tekabül eden güneş.

33.6 Ritüel

Zerdüştlük başlangıçta anti-ritüalist bir karaktere sahipti, ancak sonunda, kendilerine karşı cephe almış olduğu hayvan kurban etme ve *haoma* kültüne yeniden dönmüştür. Yakın-Doğu'nun etkisi altında Anâhitâ'da heykeller diken II. Erdeşir çağına kadar tapınaklar ve heykeller bilinmemektedir. "Ateş evleri", merkezinde ateş olan birçok ritüeli kutlamaya hizmet eder; bunlardan en önemlisi, Avesta'nın *Yasna* metinlerini ezberlemiş olan *räpsï* ve *zöt* (*zaotar*; Sanskritçe *hotr*) isimli iki rahip tarafından yapılmış *haoma* kurbanıdır.

Diğer ritüeller, ruhlara *(fravashis)* adanınş2 bir bayram olan Yeni Yıl *(Nev Rûz)* ile başlayan takvimi izler. Büyük bayramlar, iki gündönümü ve iki gece-gündüz eşitliği ile (ekinoks) ilişkilidir.

33.7. İslâmî Fetihten Sonra Mazdeizm (Zerdüştlük)

Zerdüştlük, Pehlevî literatürünün de belirttiği gibi Arap fethinden sonra da İran'da var olmaya devam eder. X. yy'da müslümanlara karşı ayaklanma teşebbüslerinin ardından zerdüştlerin çoğu İran'ı terkederek Hindistan'ın kuzeyine (Bombay) geçerler, orada bu güne kadar kapalı ve zengin bir Parsî cemaatini oluşturmuşlardır. İran'da kalan Mazdeistler aksine fakir kalmışlar ve zulme uğramışlardır.

Günümüzde dünyadaki Zerdüştlük mensuplarının sayısı yaklaşık olarak 130.000'dir (1976 sayımına göre), bunların 77 000 kadarı Hindistan'da, 25.000'i İran'da, 5.000'i Pakistan'da ve 23.000'i Birleşik Devletlerdedir.

33.8 Bibliyografya.

Eliade, H 1, 100-112; 2, 212-17; G. Gnoli, *Zoroastrianism,* ER 15, 578-91; *Zarathustra,* ER 15, 556-59; *Iranian Religions*, ER 7, 277-80; *Zürvanism,* ER 15, 595-6. R.C.Zaehner, *Zürvan: A Zoroastrian Dilemma,* Oxford 1955.

Açıklamalı İndeks

Abélard, Pierra: 10.4.9

Abbasîler: 14.5

Abhidharma: 3.1 ; 3.4

Abhinavagupta: (M.S. 975-1025), *Tantrâloka*'nın yazarı Keşmirli büyük tantrik (şaiva) filozof. Vedalardaki gayrı-düalizmi (*advaita vedanta*) aşan bir "yüce gayrı-düalizm" (*paramadvayavada*) eğitimi vermektedir.

Abraham b Daud :32.6

Abraham b. David : 32.7

Abulafia, Abraham b. Samuel: 32.7

Acholi : 1.2

Adad : 16.1.; 19.2. Asur-Babil fırtına tanrısı, Sümerli Iskhur ve batı Sâmilerinin tanrısı Dagan ile özdeşleştirilmiştir.

Adem (Adam):, Kitab-ı Mukaddes'in Tekvin kitabına göre ilk insan. Tekvin, 2: 7'de ifade edildiğine göre killi topraktan yaratılmıştır (İbranice *Adamah*) ve Tanrı ona burun deliklerinden hayat nefesini üfürmüştür. İnsanın ilk modeli olan Adem, karısı Havva ile Eden bahçesinden çıkarılmıştır. Kâbil, Hâbil ve Séth isimli çocukları olan Adem 930 yıl yaşamıştır.

Adonis: 25.1. Afrodit'in/Venüs'ün güzel sevgilisi. Adonis, bir yaban domuzu tarafından sakatlanmış ve öldürülmüştür (Mezopotamya kaynaklı Dumuzi/Temmuz'u ve Anadolu kaynaklı Attis'i andıran bir özelliğe sahiptir).

Advaitav,da : 12.6

Aeshma : 33.1

Afkodré : 1.5.3

Afrika: 14.5

Agamalar : 12.7 ; 12.7.2 ; 12.7.4

Agni: 12.2

Ağa Hanlar: 14.6.3

Ağlebîler : 14.5

Aher :32.5.1

Ahimsa: 4.4. "Zor olmayan, şiddetten uzak" manasına gelen Sanskritçe bir kelimedir. Caynizm, Budizm ve Hinduizm'e ait bir kavram olan ahimsa, XIX. yy.'da Alman filozof Arthur Schopenhauer tarafından Batı'da popularize edilir; batılılaşan Hinduizm ve Mohandas Gandhi'nin bağımsızlık hareketinde (1869-1948) yeniden ele alınır.

Ahmed b. Hanbel: 14.7

Ahu: 21.2

Ahuralar: 33.3.2. (Rab manasına kullanılan, Avesta'ya özgü bir isimdir). Zerdüştük'ün kutsal varlıklar sınıfıdır ve Hint-İran'lı ilk örnektir. Hindistan'da *asuralar* cinlerin bir sınıfı olarak ortaya çıkar.

Ainoların Dini: Japonya'nın kuzey adalarında yaşayan Ainou yerlilerinin şamanik kabîle dini. Bu dinin tanrıları arasında güneş, ay ve ateş tanrıçaları bulunur. Suyun, ağaçların ve dağların, hayvanlar kılığına girmiş insanların dünyasını ziyaret eden kutsal varlıkları vardır. Ainoların merkezî ritüeli, evcilleştirilmiş yabanî ayının tanrı rızası için kurban edilmesinden ibarettir. Ainoular bütün canlı yaratıklara saygı gösterirler. Toprağa gömme ayininin gayesi ruhu yatıştırmak ve onun kötü ruh şekli altında gelmesini engellemektir. (J. M. Kitagawa, *"Ainu Bear Festival (Iyomante)", History of Religions* 1/1961, 95-151).

Aiye: 1.1

Akans: 1.1.2

Akas: 1.3.2

Akat: 16.3

Akhenaton: 20.5. Güneş tanrısı Aton'u, Mısır panteonunun en üstünü tanrısı haline getiren kısa süreli dinî bir reformun başlatıcısı, 18. hanedanlığın IV. Amenhotep'i olan Mısır kralıdır (yak. M.Ö. 1360-1344). Bu reformun aynı zamanda politik, artistik (yeni tabiatçılık) ve lenguistik (yerli dilin ilerlemesi) gibi boyutları da vardır.

Akitu: 19.5. M.Ö. 2000 yıllarına ait yazılı dokümanlar ile tespit edilmiş çok yaygın eski bir Mezopotamya bayramıdır. Babil'de ise, M.Ö. birinci yıllarda Nisan'ın bahar ayları boyunca kutlanan Yeni Yıl bayramıdır. Bu bayram, site tanrısı Marduk'u yüceltir ve onun deniz canavarı Tiamat'a karşı kazandığı zaferi anar. *Enuma Elish*'i ve onun tanrıça Sarpanitu ile evliliğini şiirle tasvir eder.

Akiva ben Joseph: 32.1.; 32.6. (yak. M.S. 50-135), Bar Kochba siyasi-dinî ayaklanması esnasında Romalı yetkililer tarafından işkence edilerek öldürülen tannaik hahamdır. İlhama bağlı yorumsal teknikleri ve Mişna, Tosefta ve sonraki Yahudilik eserlerindeki etkisiyle meşhurdur.

Aléoutiens: 27.1.2

Alacaluf: 8.4

Alalu: 13.2
Alaska: 18.3
Albert le Grand: 10.4.9
Albigualar: 10.4.9
Albumasar:9.1.2
Alchera (alcheringa):2
Algonquinler: 18.1 ; 18.4 ; 27.1.2
Ali Zeynelabidin: 14.6.1
Ali: 14.4 ; 14.6
Ali-llahi: 14.6.2
Alkuin: 10.4.8
Allah: 14. bölüm
Allen, Prudence: 10.8
Aménophis IV: 20.5
Amarghin: 15.4
Amaterasu Omikami: 28.4. Eski Japon mitolojisinde hayatın bölüştürücüsü, dağıtıcısı olan güneş tanrıçasıdır. Bir mağara içine çekilmesi, dünyayı karanlık içinde bırakır, diğer tanrılar onu buradan çıkarmayı başarıncaya kadar bu durum devam eder. Aynalarla birleşmiş olan nesneler, ruhları görünür hale getirir.
Amaushumgalna: 19.2
Aınbedkar, B. R.: (1891-1956), Batı'da yetişmiş bir Hint reformcusu. Dokunulmazlığı olanlar kastı içinde doğar ve bu kuruluşun ortadan kaldırılması için mücadele eder. 1951'de Hindistan'ın budist Topluluğunu kurar ve ölümünden önce (1956) budist olur. Uğraşıları sayesinde milyonlarca parya budizm'e girer.
American Colonazation Society: 1.5.4
American Muslim Mission: 1.5.4
Amesha Spenıtalar: 33.3.2. (Avesta'da, "Hayırsever Ölümsüzler"). Hayırsever Ruh (Spenta Mainyu) olarak kabul edilen yüce Rab Ahura Mazda'nın oğlu ile insanlık arasındaki yedi arabulucudur. Bu yedi arabulucu, Ahura Mazda'nın ve aynı zamanda Zerdüştlük'te açık bir şekilde var olan hakikat yolunu izleyen kimselerin iç pratiklerinin sıfatlarıdırlar.
Amidisme: 3.8-9
Amitabha: 3.8-9. Mahayana Budizm'inde Sukhâvati denilen batı cennet'inin Buda'sıdır. Amidizm ya da Temiz Toprak Budizm'i, Amitabha'nın adının yararlı gücünü yüceltir. Amithaba adı, M.S. VI. yy.'dan itibaren Çin'den Kore'ye ve Japonya'ya kadar yayılır (bkz. 6-8).
Amma: 1.1.3
Ammonios Saccas: 10.4.3
Amon: 20-4.5

Amoraimler 32.2. (Aramca *amora*'dan "konuşan, üstad"): Tanah'ın tefsirini Aramca olarak yazan, Talmud'un *Gemara*'sını ve *Midraşlar*'ı meydana getiren III-V. yy'lar Babilli (ve Filistinli) hahamlardır.

Amoritler: 32.1

Amos: 32.2.; 32.4. Kral Jeroboam dönemindeki (M.Ö. yak. 787-747) İsrail peygamberidir. Amos'un Kitab-ı Mukaddes'te yer alan kitabı aşırılıklara, zenginlerin ikiyüzlülüklerine, dinî ve kültsel saygının zayıflamasına karşı peygamberin üzüntüsünü içeir.

Amr b. el-As: 14.4

An: 19.2

Anababtistler: 10.4.3. 1520'den sonra Zürih'te Ulrich Zwingli'nin hareketinden ayrılan ve birçok guruptan meydana gelen Protestan mezhebidir. Anababtistler İsa'nın hayatını, İncillerin öğütlerini doğrudan örnek almak isterler, devletin Kilise'nin faaliyetlerine müdahalesini reddederler. Dünyadan kuşkulanırlar ve yetişkinleri vaftiz ederler. Günümüze kadar devam eden en önemli Anababtistler Menno Simmons (1490-1561) tarafından kurulan Mennoit tarikatı mensupları ve 1528'de Jacob Hutter (ö. 1536) tarafından kurulan Hutterci Kardeşlerdir.

Anahita: 33.3.3. İshtar'a ve Yakın-Doğu'nun diğer tanrıçalarına benzeyen İranlı büyük tanrıça. Sularla özdeşleşmiş olan bu tanrıça, savaştaki başarıları ve verimliliği düzenler. Kralın kutsallaştırılması ayininde bu tanrıçanın önemli bir yeri vardır.

Analectler: 17.1

Ananda: 3.3

Anat: 16.1-3

Andeler: 8.0 ; 8.1; 8.1.1

Angerona: 24.2.1

Anglikan (Kilise): 10.4.13. 1534'de Kral III. Henri, İngiltere Kilisesi'nin en üstün şefi olarak ilan edilir. Böylece Anglikan Kilisesi'nin (veya piskoposluğu) Roma'dan ayrılmış olduğu onaylanır. Kızı I. Elizabeth (1558-1603) bu mezhebe krallığın otoritesini kesin olarak kabul ettirir. Bu mezhep içinde Katoliklerden, Protestanlara ve hatta yerlilerden de kimseler bulunmaktdır. Anglikan Kilisesi, Kiliseler'in dünya çapındaki konseyine bugün üyedir ve ekümenik (evrensel) aktivitesi ile kendini göstermektedir.

Angra Mainyu: 33.3.2

Anthesteria: 7.5

Antoine: 10.4.8

Anu: 13.2

Anubis: Eski Mısır'da Cenaze töreni tanrısı. Kadavraların ilaçlayıcısı ve ölülerin bekçisi, bir köpek veya bir çakal şeklinde tasavvur edilen Orta Mısır

kökenli bu tanrının, kadavralarla beslendiğine inanılmaktadır.
Anuvrata: 4.4
Apechler: 18.1
Aphrodite: 17.3.4
Apo: 1.1.2
Apollon: 15.3 ; 15.7
Apsu: 19.5
Apulée: 19.1.3 ; 25.2.2
Aquinoslu Thomas:10.4.9
Aranyakalar: 12.3
Araucanlar: 8.0
Arawaklar: 8.0 ; 8.2 ; 8.3
Arda Viraz: 33.3.3
Ardvi Sura Anahita: 33.3.3
Arhat: 3.3-4. (Sanskritçedir, Pali dilinde *arhant* "saygın" terimiyle ifade edilir). Bu kelime Vedalarda özel değerleri olan bir kişiyi veya bir tanrıya işaret eder. Hinayana Budizm'inde,"özgürlüğü elde eden taraftar" gibi teknik bir anlamı vardır. Caynizm'de *arhat* bir *trithamkara*, bir "köprüler yapıcısı" veya dinin açıklayıcısıdır.
Arikaralar: 18.1
Arioi: 21.2
Aristée de Proconnèse: 17.3.2
Aristote: 9.1
Arius: 10.7.2
Arjuna: 12.5. Hint destanı *Mahabharata*'da Pandava'nın üçüncü kardeşi, tanrı İndra'nın ve Kunti'nin oğludur. Pandavaların Kauravalar'a karşı savaşı boyunca Arjuna, Krişna'nın (tanrı Vişnu'nun avatarı) öğrencisi olur. Krişna, *Bhagavadgita* (Mutluluk Şarkısı) ismiyle bilinen bölümde ona iç dünyaya ait asketizim dersi verir.
Ars wa-Shamem: 16.1
Arya Samaj: 12.9
Aryadeva: (1) Güney Hindistan'da (yak. III-IV. yy.'larda) faal olan Madhyamaka Budizmi'nin dialektik düşünürü ve Nagarjuna'nın öğrencisidir. (2) Tantrik Budizm'in üstadı olarak kabul edilen bu zât, Hindistan'ın kuzeyinde Nalanda Üniversitesi profesörüdür (VIII. yy.). Tibet ve Çin kutsal kitap külliyatlarında bu iki şahsiyetin biyografileri ve bibliyografileri büyük bir bölüm halinde birleştirilmiştir.
Asanga: 3.5. Hindistan'ın kuzeyinde budist üstadı ve Yogacara Okulu'nun kurucusu (c.a. 315-390).
Asantehene: 1.1.2
Asanteler: 1.1.2
Asase Yaa: 1.1.2

Aseler: 5.2.3 ; 5.3.1 ; 5.3.3
Asenalar: 12.4.2
Asgrdhr: 5.2.1
Asha: 33.3.2
Ashavan: 33.3.2
Asherah: 16.1
Ashtart: 16.1
Asklepiolar: (Latince Aesculapius). Greko-Romen dünyasında iyileştirme ve ilaç tanrısı. Tatlı ve sakallı yüzüyle ve kendisine Chthonlu yılanın arkadaşlık etmesiyle ve bazen de karısı ve kızlarının mevcut olmasıyla tanınmaktadır. Kutsal bölgeleri Epidure ve Tiberin Adası gibi termal sulari çinde yer alır. Hastalar rüyalarında Aesculape'i görmekle iyileştiklerine inanırlardı.
Asoka: 3.3-4.; 3.7. Maurya hanedanlığının Hintli imparatoru (M.Ö.yak. 270-232). Bu zat Budizm'e ihtida eder ve şiddetten uzak kalarak kesin bir hoşgörünün ve vejetarizmin öncüsü olur. Kendi egemenliği esnasında özellikle taş üzerine kazınmış fermanlarla tanınır.
Asrama: 12.4
Assassinler: 10.4.9 ; 14.6.3
Assiniboinlar: 18.1
Astabada: 3.2
Astroloji: 9.1.2
Asumanlar: 1.1.2
Asuralar: 12.2 ; 33.1
Asyalı Clarie: 10.9
Aşure: 14.9. 10 Muharrem 61'de (M.S. 10 Ekim 680) Irak'ın Kerbela bölgesinde, Hz. Ali'nin oğlu ve Hz. Peygamber'in torunu İmam Hüseyn'in şehit edilişi sebebiyle Şia tarafından yılda bir anılan yas günü.
Atahullapa: 22.2 ; 8.2
Atargatiler: 16.1
Athéna: 17.3.4
Athapascanlar: 18.1
Atharvaveda: 12.2
Athirat: 16.1-2
Atisa: 3.10. (902-1054) Bengal'li tantrik budist keşiş. Daha sonra Tibet'te yaşar. Tanrıça Tara'nın bağlısı olan bu zat tantrik Monachismi reforme etmek amacıyla çalışır. Birçok metin yazar, tercümeler yapar, Rwasgren manastırını kurar.
Atlas: 7.3.4
Atman: 3.4 ; 12.3
Aton: 20.5
Atrahasis:19.6

Attar, Ferîdüddin: 14.10.2. (1145-1220), Nişabur'lu Farisî şair ve sûfî. Özellikle *Mantık et-Tayr* (Kuşların Konuşması) isimli eseri ile tanınır. Buradaki spiritüel istiarede otuz kadar kuş (*si murgh*), manevi arayışın merhalelerini sembolize eden yedi vadi içinde kutsal kralları Simurgh'u arama gayesiyle seyahat ederler.

Attis: 25.1

Atum: 20.2

Audhumla: 5.2.1

Augustin (saint): 1.0 ; 6.9 ; 10.4.7

Aurobindo Ghose: 12.9 (1872-1950), Hintli filojof ve yazar. Çocukluğu İngiltere'de geçiren ve gençliğini hint milliyetçiliğine adayan Aurobinda, "tamamlayıcı yoga" metotlarına dayalı anlayışın gelişimi felsefesini yaymıştır. Yazıları ona doğuda ve batıda bir çok taraftar kazandırmıştır.

Aurr: 5.2.2

Avalokitesvara: Mahayana Budizmi'ndeki merhametin Badhisattva'sı, Çin'de Kuan-yin, Japonya'da Kwanon (ki burada kadındır) ve Tibet'te Spyan-ras-gzigs ismiyle tanınmaktadır. Bu varlık, mitsel Potalaka Dağı'nda ikamet eder, oradan işitir, görür ve acı çekenlere yardım etmek için müdahale eder. Mahayana'nın en önemli sütralarında yardıma çağrılır.

Avatara: 12.5. Bir hindu tanrısının (genellikle Vişnu) bir insan ya da hayvan şeklindeki dünyevî tezahürü.

Averroes (İbn Rüşd): 8.2

Avesta: 33.3.1. M.S. III. ve IV. yy.'lar arasında kaleme alınmış, Zerdüştlüğün eski kutsal metinlerinin derlemesidir. Bu derleme, dinin kurucusu Zerdüşt'ün bizzat kendisine maledilen bölüm olan *Gathalar*'ı da içine alır.

Avicenne: 14.8

Avidya: 12.3 ; 12.6-7

Avilalı Therese: 10.9

Ayın Kızı: 8.1.3

Aymaralar: 8.0

Ayurveda: Hindistan'da üç maddenin dengesine dayalı şifa sanatıdır: rüzgar (*vata*), öd (*pitta*) ve alev (*kapha*). Farklı oranlarına göre bu maddeler bir organizmanın oluşumunu belirtir. Buna bağlı olarak uygulayıcı, besin maddelerini, ilaç olarak kullanılan bitkileri, ishal ilaçlarını ve M.S. ilk bin yılın metinleri yoluyla tavsiye edilmiş olan geleneksel ritüelleri yönetir.

Azandlar: 1.0 ; 1.2

Azriel: 32.7

Aztekler: 22.0-1 ; 22.2 ; 2.2.1 ; 8.1.3

Baal Shem Tov: 32.9. (İbranice "İyi İsmin [Tanrı'nın] Efendisi"); Besth'in akronimi (baş harfleri Besth'i oluşturan) altında tanınan İsrael ben Elizer (1700-1760). Keramet sahibi, manevi bir yahudi reisi, Işıklar ideolojisini destekleyen, yahudi otoriteleri tarafından kötü görülen ahlakî ve vecdî hareket olan Polonya Hasidizmi'nin kurucusu.

Bacchular: 7.6

Badarayana: 12.6

Bagnoreggiolu Bonoventure: 10.9

Bahir: 32.7

Bahusrutiyalar: 3.4

Bahya b. Paquda: 32.6. İspanyalı büyük yahudi filozof (XI. yy.), *Kalbin Görevlerine Dair Klavuz* isimli Arapça kitabı vardır. Bu kitap Saadia Gaon (882-942) tarafından kurulan teolojik yahudi geleneği içinde sufiliğin temalarını ele almaktadır.

Bakalar: 1.3.2

Baldr: 5.3.2

Ball: 16.1-3

Bambaralar: 1.0 ; 1.1.3

Banisteriopsis caapi: 27.1.6

Bantular: 1.0 ; 1.2 ; 1.3.2

Bar Kochba: 32.6

Baraka: 1.0

Baru: 8.1.3

Baruch: 32.5

Batin: 20.6.3

Beaverler: 18.1

Beki: 27.0

Bektaşiler: 14.10.2

Bell Rudollf: 10.8-9

Bella Coolas: 18.1 ; 18.6

Belobog: 26.2

Bemba: 1.1.3

Bendiler: 31.3

Benin: 1.1.1

Benveniste, Emile: 33.4.3

Benvenuta Boiano: 10.9

Berberîler: 1.0 ; 20.5

Bereşit: 32.2

Bergelınir: 5.2.1

Bering: 18.1

Berit: 32.3.1

Berling Judith: 29.3

Berserkr: 5.4.2. Etoburların davranışlarını taklit eden Cermen tanrısı Odhinn'in savaşçılarının öldürücü öfke haline denir.

Besht: 32.9

Bestla: 5.2.1

Bhadrayaniyalar: 3.4

Bhagavadgita: 12.5. (Sanskritçe, "Mutluluk Şarkısı"). M.S. III. yy.'lar civarında birçok hindunun kutsal kitabı hint destanı *Mahabharata*'ya ilave edilmiş olan bölüm. Savaşçı Arjuna ile arabacı kılığına girmiş tanrı Vişnu'nun avatarası olan Krişna arasındaki diyalog. Krişna, Arjuna'ya bir yoga dersi verir, ona dünyayı terketmeksizin asketizmi tavsiye eder. Bu metin "derûnî dünya çilesi" ile ilgili Protestan dersine alışkın olan Batı'yı XIX. yy.'da etkilemiştir.

Bhakti: 3.5 ; 12.6-7 ; 12.7.1

Bianchi, Ugo: 6.1

Big Durm Dance: 1.5.1

Bismillah: 14.3

Bka-brgyud-pa:3.10

Bka-gdams-pa: 3.10

Black Elk: (1863-1950), Hint Lakotaları'nın vizyoneri. O, Hintlilerin ezilmeleri, Ghost Dance hareketi'nin (bkz. 18.5.) ve toplumunun şamanik güçlerinin temeli üzerinde biyografisini anlatan iki kitapla tanınır.

Blackfoots: 18.1 ;18.5

Blavatsky, Helena Petrovna: (1831-1891), aslen Rusyalıdır, teozofinin (hikmetli sofiyye) ve (Birleşik Devletler'de) Teozofik Cemaati'nin kurucusudur. Onun genel karargahı daha sonra Hindistan'a taşınmıştır.

Boas, Fraz: 18.0

Boccace (Giovanni Boccaccio, dit): 10.4.11

Bochimanlar:1.0

Bodhidharma: 3.8. (yak. 480-520). Hindistanlı budist üstat. Çinli Ch'an Budizmi'nin (Japonyalı Zen) kurucusudur; yalnız efsanelerde bulunan (légendaire) bütün bir geleneğin merkezinde yer alan bir şahsiyettir.

Bodhisattva: 3.5.; 3.9. Hint Budizmi'nde, özellikle de Mahayana Budizmi'nde, fenomenler dünyasını sonsuza dek terketmeyi kendisine müsaade eden uyanıklığa (Eveil) kavuştuktan sonra merhametle hareketini geciktirmeye ve tüm canlı varlıkların kurtuluşu için çalışmaya karar veren bir varlıktır.

Boece (Boetius, 475-525): Yeni Eflatuncu latin filozof ve *Felsefenin Tesellisi (Consolation de la philosophie)* isimli kitabın yazarı Hristiyan ilahiyatçısıdır. Aristo mantığı ile ilgili birçok çalışmayı Latinceye çevirmiştir.

Boehme, Jakob: 10.9. (1575-1624); Alman spiritüalisti ve XVIII. yy. Avrupa

batınîliği (esotérisme) üzerinde büyük etkisi olan orijinal ve karmaşık bir teolojinin yazarı olan Lutherci Alman mistik.

Bogomiles: 10.4.9 ; 6.7

Boğazköy: 13.1

Bolthorn: 5.2.1

Bon: 6.10 ; 30.1 ; 30.3

Bonhoeffer, Dietrich: (1906-1945), Adalet işlerinde, pietist akım Intiinizm'in (İçtencilik) tersine, hristiyanın doğrudan taahhüdünü savunan Alman asıllı bir evanjelik ilahiyatçıdır. Nazilerin adaletsizliğine karşı çıkarak tavır koyar, ancak Naziler onu yakalalarlar ve idam ederler.

Boniface Ulfila: 10.5

Borr: 5.2.1

Bouriateler: 27.1.1

Bozolar: 1.1.3

Brahma: 12.8.1. Mitolojide kültdekinden daha önemli olan yaratıcı bir hindu tanrısı. Vişnu (koruyan) ve Siva (bu yıkıp yok ediyor) ile o bazen bir teslis (trimurti) oluşturmaktadır.

Brahman: 12.6

Brahmanalar: 12.3

Brahmo Samaj: 12.9

Brandon, S.G.F.: 10.2

Bresil: 1.5 ; 1.5.2

Brighit: 15.3

Bu`ston (1290-1364): Tibetli budist keşiştir. Budist metinleri Sanskritçeden tercüme etmiş olan bu zat tantrik düşüncenin üstadıdır.

Buber, Martin: (1878-1965), Yahudi asıllı bir filozoftur. Hasidik hareket, yahudi milliyetçiliği gibi vesilelerle belirgin hale gelmiş din işleri noktasında üretken bir yazardır. Aynı zamanda iki dünya savaşına da tanık olmuş ve yahudi milliyetçiliği hareketine katılmıştır.

Buda: 3 passim

Buhârî, Muhammed ibn. İsmail (810-870): Peygamber'in hayatını ve sözlerini içeren büyük hadis kitabı Sahîh-i Buhârî'nin müellifi.

Bundahishn: 33.3.1

Buri . 5.2.1

Buridan, Jean: 10.4.10

Büyük Bassin: 18.1

Büyük Göller: 18.1

Büyük Tanrıça: 23.3

Cafer-i Sadık: 14.6.1

Cakchiqueller: 22.1

Cakra: 12.4.2. (Sanskritçede "tekerlek, çark" demektir); Yoga'da, omurganın altından kafatasının tepesine kadar bedenin dikey ekseni boyunca dağılmış olan enerjinin "etkili" merkezlerinin, çeşitli renkleri olan

lotus (tadı güzel bir efsanevî meyve) şekli altında meditasyon içinde görüntülenmiş olmasıdır.

Cakravartin: 3.7

Calakınul: 22.1

Calame-Griaule, G.: 1.1.3

Calvin, Jean: 10.4.13

Campanella, Tommaso: 8.3

Candomble: 1.5.2

Cargo (Kargo Kültü): 1871'den itibaren batılı ticaret mallarının (*cargo*) adalara girmesinden sonra ortaya çıkan Malenazya toplumlarının karmaşık millenarist hareketi. Yerliler, batılıların lütuflarını sadece kendi tekellerinde kabul ettikleri kargo tanrısının dönüşünü bekliyorlardı.

Cassien, Jean: (365-435), önce Filistin'e, sonra Mısır'a, en sonunda da Marsilya'ya (415) göç eden Küçük Scythie'li (Dobroudja, Romanya) Bizans keşişi. Burada iki dinsel kesim için ilk iki Batı manastırını kurar. Batıya ait manastır hayatına dair ilk kuralı konu alan Latince yazıları (*Institutions des Cenabites, 420*), Montecassina Manastırı (yak. 525) için Nursie'li Benoit'nın (480-547) (bkz. 10.4.8.) kuralından yüz sene önce kaleme alınmıştır.

Cassiodera: 10.4.8

Castenade, Carlos: 18.0 ; 3.5

Castor: 24.2.1

Cavalier dace: 25.2 ; 24.2.4

Cayna: 28.5

Cebrail: 14.2

Cei: 15.5

Celaleddin er-Rumi: 14.10.1

Celse: 24.4

Cereler: 27.2.1

Cernunnos: 15.3

Cesar, Jules: 15.1-3 ; 24.2-3

Ch'an: 3.8-9

Chanchan: 8.1.1

Chang Tsai: 17.4

Charlemagne: 10.4.8

Charles Martel: 14.5

Chen Jen: 29.2

Cheng Hao: 17.4

Cheng I: 17.4

Chen-yen: 3.9

Cheyenneler: 18.1

Chichen Itza: 22.1

Chih-i: 3.8
Chilam Balam: 22.1.1
Chimu: 8.1.1
Chin Kung: 29.2
Chinooklar: 18.6
Chipewyanlar: 18.1
Chivereler: 18.1
Chollar: 22.1
Chon Tun-i: 17.4
Chontallar: 22.1
Christian Science: 1879'da *Kutsal Metinlerin Anahtarlarıyla Bilim ve Sağlık* (1875) isimli eserin yazarı Amerikalı Mary Baker Eddy (1821-1910) tarafından kurulan ve yarım milyondan az mensubu bulunan bir Hristiyan mezhebidir. Bu mezhebe göre İnsan ruhunun sınırlandırılması hastalığa yol açmaktadır; kendiliğinden var olan manevi gerçekler ve kutsal Akıl, hastalığın gücünü yok eder.
Chu Hsi: 17.4
Chuang-tze: 29.1-2
Cinler: 14.1
Clastreler, P: 8.5
Climaque, Jean: 10.9
Cnossos: 17.1
Coatlicue: 21.2
Codrington, R.H.: 21.1
Collinler, J.J.: 32.5
Colomba de Rieti: 10.9
Comasicus: 11.1-2
Congo Kordofon: 1.0
Constantin I: 10.4.4
Coos: 18.6
Copan: 22.1
Cornford, F.M.: 17.3.3
Cortes, Hernan: 22.2-3
Corylius: 31.4.3
Cote-d'Ivoire: 1.0 ; 1.1.2
Crees: 18.1
Crowlar: 18.1
Cu Chulainn: 15.4.2
Cybele: 25.1
Cyreneli Synesius: 19.1
Cyrille: 10.5
Cyrus: 32.1

Çerokiler: 18.0 ; 3.4
Çin I: 29.2
Da'wa: 14.6.3
Dagan: 16.1-2
Daghda: 15.4
Daimon: 7.3.6
Daivalar: 12-2 ; 33.1 ; 33.3.2
Dakotos: 18.1
Dana: 15.4
Daniel: 32.5. Hellenistik çağda ezilmişlik ve şehitlik konusunda yahudilerin zaferler tablosunu İbranice ve A'ramca kaleme almış olan Kitab-ı Mukaddes'in Daniel Kitabı'nın vizyoner kahramanı.
Dante Alighieri: 8.2 ; 10.4.9
Darsanalar: 12.4 ; 17.4.2
Datura Stramonium: 18.7
Davud: 32.1. İsrail ve Yahuda Kralı (M.Ö. X. yy.'ın başı). Davud Kudüs'ü fetheder ve Filistiler'i sürgüne gönderir. Tanrı ona ebedi bir soy va'deder. Oğlu Süleyman (Salamon) Kudüs Tapınağı'nı inşa eder. Gelenek, Mezmurların redaksiyonunu ona atfeder.
Dayananda: 12.9
Dazhbog: 26.2
Deana: 33.5.3
Decebale: 31.4.2 ; 31.4.3
Decenee: 31.4.3
Deghigalar: 18.1
Deizm: Batılı rasyonalizminin (XVI. yy.'ın sonu - XVIII. yy.) bir durumunu belirten bu terim, Tanrı'nın mevcudiyetini kabul eder, fakat dinî ritüeller, ahiret alemi ve dünya işlerine ilahî müdahele konusunda septik (şüpheci) bir özelliğe sahiptir. Deizm, XVIII. yy.'ın en büyük entellektüelleri tarafından paylaşılır.
Delphes: 7.3 ; 7.7
Dema: 22.1.1 ; 8.2-3 ; 4.5 ; 25.0
Demeter: 7.3.4 ; 17.6 ; 25.1
Denys l'Aréopagite (Pseuda) 10.9. (M.S. 500): Atinalı yeni Eflatunculuk'dan şiddetle etkilenmiş, Grekçe mistik kitapların yazarı olarak kabul edilen meçhul bir hristiyan yazarın lakabı. Tanrı'nın bilinemez ve dille anlatılamaz karakterini belirtmek için negatif (veya apophatik) teolojiyi kullanmaktadır, fakat buna karşılık Batı'da olduğu gibi Doğu Hristiyanlığı'nda da bir klasik olacak olan yeni-Eflatuncu bir şemaya göre (bkz. örneğin Jamblique'in *Mısır'ın Sırları* kitabı) göksel hiyerarşiyi tasvir eder.
Deus otiosus: 1.0 ; 1.1.1 ; 8.2 ; 19.2

Devadatta: 3.2
Devalar: 12.2 ; 33.1 ; 33.3.2
Devekut: 32.7 ; 32.9
Devi: 17.7.3
Dge-Lugs-Pa: (Tibetçe, "Hakikatin Yolu"). 1400'lü yıllarda kurulmuş Tibet Budizmi'nin bir mezhebi. Dge-Lugs-Pa keşişleri kutsal metinler etüdü, kültsel uygulamalar, entellektüel alıştırma ve çalışmaya dayalı bir eğitim almışlardır.
Dharma: 3.2 . 3.1 ; 12.4.3
Dharmakirti (M.S. yak. 600-660): Dignaga (M.S. yak. 480-540) geleneğinde algı, bilgi ve epistemoloji konusundaki önemli kitapların yazarı, güney Hindistan'lı budist filozof.
Dharmottariler: 3.4
Dignaga (M.S. yak. 480-540): Yogacara ekolüne mensup Hindistan'lı budist filozof. Yazmış olduğu mantık kitapları nedensellik ve kıyas konularının mekanizmalarını ele alır.
Dinkalar: 1.0 ; 1.2
Dionysos: 1.0 ; 7.3.5 ; 7.3.6 ; 7.5 ; 25.1.2
Diyakos Paul: 10.4.8
Djangawwul: 7
Dogen: 3.9. (1200-1253): Zen Budizmi'nin Japonya'lı bir üstadı, Sota ekolünün kurucusu, bir vaaz ve söylevler koleksiyonu olan *Shobogenzo*'nun yazarı. Dogen geleneği *zazen* meditasyonu uygulaması vasıtasıyla uyanıklığa ulaşma imkanı olduğunun altını çizmektedir. Buda'nın tabiatı, dünyanın ve içinde yaşayan insanların geçiciliği noktasında takdim edilmiştir.
Dogonlar: 1.1.3
Doketizm: 6.3
Dominikler 10.4.9
Dominique (Domingo de Guzman): 10.4..9
Doniger, Wendy: 12.5
Douglas, Mary: 1.3.1
Dov Baer: 32.9
Dört Hakikat: 6.2
Drew, Timothy: 1.5.4
Druj: 33.3.2
Duhkha: 3.2
Dumezil, Georges: 19.3 ; 27.2
Dumuzi (Temmuz): 23.2. M.Ö. 3500'lü yıllara ait eski bir Sümer tanrısı; Tammuz Akadça bir isimdir, Akadça takvimde bir ay ismi olarak bulunan bu kelime Yahudi takviminde de geçmiştir. Uruk'da Dumuzi, hurma ağaçlarının tomurcuklarıyla birleşmiştir. Onun esas miti, ölmek

üzere olan genç bir tanrı mitidir. Tanrıça Inanna'nın sevgilisi, Tanrıça Ereshkigal'in cehenneminde onun yerine geçirilir; kızkardeşi bağ tanrıçası Geshtinanna veya Amageshtin senenin bir yarısı boyunca cehennemde onun yerini alarak onu yeryüzüne gönderir. Kültte, Tammuz'un gidişi ağlama ve inlemelere sebep olur, dönüşü ise bir sevinç ve neşe ile karşılanırdı.

Duns Scot, John: 10.4.10

Durkheim, Emile: 11.3

Dünya Kralı: 3.2

Dürziler: 14.6.3

Dyowlar: 1.1.3

Ea: 19.6

Ebu Bekir: 14. 2.4

Ebu Hanife: 14.7

Ebu Ma'şer: 9.1.2

Ecatl: 22.2.1

Eckhart, Maitre: 10.9

Edda: 15.1 ; 15.3.1

Edvards, Jonathan (1703-1758): Apokaliptik vaazlarıyla ünlü, Nnouvelle-Angleterre'li presbiterien bakan. Bu vaazlarda o, karanlık, loş renkler içinde beşerî günahları dile getirmekte ve kutsal inayetin kurtarıcı gücünün altını çizmekteydi.

Egungun: 1.1.1

Ehl-i Hak : 14.6.2

Ehriman (Ahriman): 33.4.2.; 33.5.1.; 33.5.2. (Pehlevicedir, Avesta'da Angra-Mainyu olarak geçer); Zerdüştlük'te kötülük ve yalancılık tanrısı olarak "Kötü Ruh" diye tanımlanır. Klasik Mazdeizm'de Spenta Mainyu'nun ("İyi Ruh") kardeşi ve kutsal hükümdar Ahura Mazda'nın oğludur; Sasani dönemi Zürvaizmi'nde ise Ahura-Mazda'nın kardeşidir.

Eisai: 3.9

Ekavyavaharika: 3.4

El: 16.1 ; 16.3

Eleazar de Worms: 32.7

Eleusis: 7.3.1 ; 7.6 ; 25.1

Elie (Saint): 26.2

Elijah Muhammmad: 1.5.4

Elisee: 32.2 ; 32.4

Elisha ben Abuya: 32.5. Yahudilikten dönen ve Yahudilere işkence eden II. yy. Filistinli üstad. Talmud'da heretik biri olarak takdim edilir.

Elizer ben Hyrcanus 32.6. (M.S: I-II. yy.): Halakhah'ın (yasa) Yahudi üstadı, Akiva profesörü. Mişna onun son derece muhafazakar görüşlerini zikreder,

bu görüşlerinden dolayı meslektaşları onu reddetmişlerdir.

Elohim: 32.2

Emeviler: 14.4

Empodocle d'Agrigente: 7.3.2

Endülüs: 14.5

Enki: 32.2

Enkidu: 19.6

Enlil: 19.2 ; 19.3

Enuma Elish: 7.4 ; 19.3 ; 19.5

Epona: 15.4.1 ; 15.5

Er: 7.3.3

Esdras: 32.2 ; 32.5

Eski Avrupa: 23.2

Eskimolar: 18.1 ; 18.2 ; 27.1.2

Esseniler: 32.5 ; 31.4.3

Esther: 32.2.; 32.3.1. Kitab-ı Mukaddes'deki bir kitaba ad olan, Pers Ahasverus kralının yahudi karısı.

Esu: 1.1

Eş'arî, Ebü'l-Hasan: 14.8. (M.S. 874-935). Müslüman kelamcı. Önce Basra'da, sanra da Bağdat'ta yaşamıştır. İslam'ın en önemli kelam ekolü *Eş'arîlik*'in kurucusu olan bu zat, günümüze kadar gelen sünnîlik geleneğini hakim kılmıştır. Mu'tezilî akılcılığından vazgeçen el-Eş'arî, insanın aklını çelen paradokslara açık bir doktrine karşı, Kur'an'ı ve Sünnet'i esas olarak almıştır.

Etiyopya: 1.5.1

Eustachia de Messine: 10. 9

Eutyches de Constantinople: 10. 7.3

Evans-Prichart, E.E.: 1.2

Evenkis: 9.1.1

Evharistiya: 10.9

Eyyub: Kitab-ı Mukaddes'e göre bir din öncüsüdür ve M.Ö. 11. bin yıllarına ait örnek bir hikayenin muhatabıdır. O, Tanrı tarafından gerçekten samimi olup olmadığını ölçmek için imtihana tabi tutulur. Karısı Eliphaz, Bildad ve Zophar gibi yakınları tarafından saldırıya uğrayıp çok acı çekmesine rağmen Tanrı'ya olan güvenini kaybetmez.

Ezra b. Salomon: 32.7

Fagir: 14.10.2

Fagr: 14.10.2

Fang-chung: 29.4

Farabi: 14.8

Fard, Wallace D.: 1.5.4

Faro: 1.1.3

Farrakhan, Louis: 1.5.4
Fatıma: 14.4 ; 14.6
Fatimiler: 32.6.3 ; 32.6
Fenrir: 5.3.1
Ferisîler: 32.6
Ficin, Marsile: 10.4.12 ; 7.3.3 ; 9.1.1
Fıkıh: 14.7
Filiok: 10.4.13 ; 10.6
Filistîler: 32.1
Fionn mac Cumhail: 15.4.2
Folignolu Angela: 10.9
Fomhoire: 15.4. İkinci Magh Tuiredh savaşında Tuathas Dé Danau tarafından yenilen ve İrlanda'yı ölünceye dek terketmeye zorlanan, İrlanda mitolojisinde deniz ötesi cinlerin, şeytanların eski ırkıdır.
Forgeronlar: 1.1.3
Fox, George: (1624-1691), İngiltere'de ve Kuzey Amerika'da Kuakerler hareketinin kurucusu. Bu zat insan varlığı ve bu insanın kendisinde mevcut olan kutsal arasındaki iletişimden ve şiddet dışı bir tavırdın yanadır.
François d'Assise: 10.4.9 ; 10.9
Frank, Jacop: 32.8
Fransiskenler: 10.4.9
Frashgird: 33.5.2
Frashokereti: 3.5.2. Zerdüştlüğe ait kollektif eskatolojide hesap günü, ölülerin dirilişi, kötülüğün son bulması.
Fravashi: 33.5.2
Frencesce Bussa: 10.9
Freya: 5.2.3. Cermenlerin refahı bölüştürücü, dağıtıcı verimlilik tanrıçası. Freyr'in kızkardeşi ve Odr'un karısı olan bu tanrıça kedilerle, mücevherlerle ve büyü ile özdeşleştirilmiştir.
Freyr: 5.2.3. Efsanevî savaşçı ve kral olarak kabul edilen Cermenlere ait verimlilik tanrısı. Njordr'un oğlu ve Freya'nın kardeşi. Bu tanrının kültü seksüel uygulamalar, hayvandan ve belki de insandan kurbanlar ihtiva eder.
Fujiwara Seika: 17.5
Fukaha: 14.7
Gamaliel II: 32.6
Gana: 1.1.2
Gandalar: 1.2
Gandhi, Mohandas Karamchand 12.9. (1869-1948): Avukat, teozof (Tanrıya ermişliği ülkü edinen) ve Hintli devlet adamı. Hindistan'ın bağımsızlığını tamamlayan şiddet dışı hareketin lideri. Batılılaşan Hinduizm'den, Caynizm'den ve teozofiden etkilenen bu zat kendi

faaliyetlerinde bir Cayna düşüncesi olan "şiddetten uzak olma (*ahimsa*)" halinden ilham almıştır.

Ganesa: Siva ve Parvati'nin oğlu, fil başlı Hint tanrısı. Bu tanrı çeşitli insanî aktivitelerdeki başarılara, giriş yollarını sağlamaya ve engelleri aşmaya başkanlık eder.

Ganga: Kuzey Hindistan'da Ganj'a adı verilen tanrıça.

Gathalar: 33.3.1

Gaudapada (yak. V-VIII. yy.'lar): Düalist olmayan bir Hint filozofu, muhtemelen *Agama Sastra*'nın yazarı ve Sankara üstadı. O, aldatıcı olarak fenomenlerin farklılığını ve nedenselliğini savunur.

Gautama: 3.2

Gayomard: 33.5.1

Gazalî, Ebû Hâmid (1058-1111): 14.10.2. Doğu İran'da doğmuş müslüman bir düşünürü. Hukuk ilmi, felsefe ve kelam konularında ihtisas yapmıştır. Sufi mistisizmi benimsemiş ve zamanın felsefelerini çürütmeye çalışmıştır.

Genesie: 7.4

Gengis Khan: 27.1

Genshin: (942-1017) "Temiz Toprak (Terre Pure)" tarikatına bağlı Japon Budizmi'nin büyük düşünürü ve *Temiz Toprakta Yeniden Doğuşun Temelleri (ajayoshü)* isimli kitabın yazarı. Temiz Toprak kozmolojisini ve matra *nembutsu* aracılığı ile amidist meditasyonunu hazırlamıştır.

Geomancie: 1.0 ; 1.1.1

Gerard de Cambrai: 15.4.1

Gerard de Cremone: 10.4.9

Gersonide: 32.6

Getig: 33.5.1

Ghost Dance: 18.0.; 18.5. Kuzey Amerika ovalarında yaşayan Kızılderili Payuteler arasında 1870'li yıllarda ortaya çıkan ve aralarında Siu kabilelerinin de bulunduğu birçok diğer kabilelerde de yayılan millenarist hareket. Yerliler, sömürgecilerin gelişinden önceki şartları yeniden düzenlemek ve ölülerin ruhlarının dönüşünü hızlandırmak için kendilerini dönerek dansa veriyorlardı. Sömürgeciler büyük bir tufan içinde batıp gitmiş, kaybolmuş sayılmaktadırlar. Mesihle ilgili beklentiler, şamanik görüntüler ve sömürgecilerle çatışmalar bazı Ghost-Dance dönemlerini karakterize etmektedir.

Gikatilla, Joseph b. Abraham: 32.7

Gılgamış: 23.6. Muhtemelen Uruk'un eski kralı olan bu zat (M.Ö. yak. 2700), ölümsüzlüğü araştıran bir Sümer-Babil destanı kahramanıdır.

Gimbutalar, Marija A.: 23.2

Giritli Epimenide : 7.3.2

Gisular: 12.2
Gnosticisme: 22.3
Gobind Rai: 12.8.2
Gogolar: 1.2
Gokulikalar: 3.4
Golb, Norman: 32.3.2
Gopiler: 12.7.1
Gosala, Maskalin (M.Ö. yak. VI-V. yy.): *Ajivikalar* mezhebinin kurucusu, Buda'nın çağdaşı olan ve cüzî iradenin varlığını bütünüylü reddeden Kuzey Hindistanlı bir çileci. Budistler ve Caynalar onun doktrinlerine karşı çıkmaktadırlar.
Gökkuşağı Yılanı: 2
Gragoire VII: 10.4.8
Granada adası: 1.5.1
Grand, R.M.:10.4.4
Granth: 12.8.2
Greenberg, Joseph: 1.0
Grogoire de Nazianze: 10.4.5
Grogoire de Nysse: 10.4.5
Grogoire Palamas: 10.9
Gromovnik: 26.2
Gros-Ventres: 18.1
Gter-ma: 6.10
Guillaume d'Occam: 10.4.10
Guinee: 1.0
Gumecishn: 33.5.1
Gunalar: 12.4.2
Gurdjieff, G.I. (yak. 1877-1949): Rus manevî üstadı. Doğuya yolculuk yapar ve gazeteci Pavel Demianovitch Ouspensky'ye kendi görüşlerini kabul ettirir. Savaştan sonra Ouspensky Paris'e yerleşmesi için Gurdjieff'e yardım edecektir.
Gurular (Sih):12.8.1 ; 12.8.2 ; 14.10
Gwdyon: 15.5
Gylfaginning: 14.1.1 ; 14.2.1
Ğulât: 14.6
Habeşistan (Abyssinie /Etyopya) :1.5.1
Hades: 7.6 ; 9.1.1
Hadista: 18.1
Halakhah: 32.2. (İbranice'de "yasa"). Yazılı, sözlü ve töresel kaynakların yorumu üzerine temellendirilmiş yahudi hukuk geleneğidir. Talmud, Tosefta, Midraşlar'ın bir kısmı ve birçok teorik çalışmalar ile farklı çağların uygulamaları, Halakha derlemeleridir.

Han Yu: 17.4

Hanukhah: 32.1. (İbranice "vakıf, sunu"). M.Ö.165'de Judas Makkabi döneminde Kudüs'de İkinci kez yapılan Tapınağ'ın Tanrı'ya vakfedilişinin anısına, 25 Kislev'den itibaren kutlanan sekiz gün bayramı.

Hanuman: *Ramayana* isimli destanda maymun şeklindeki önemli bir hindu tanrısı.

Haoma: 33.1-2.; 33.3.3. (Avestik bir tabir, Sanskritçe *soma*). Ne olduğu bilinmeyen, tanrı olarak kişileştirilmiş bir bitki; bu bitkinin suyu özellikle Hint-İran kaynaklı eski ritüellerde önemliydi.

Har Mandar: 12.8.2

Harappa: 12.1

Harivamsa: 12.5

Harun (Aaron): Hz. Musa'nın ağabeyi, sözcüsü ve İsraillilerin ilk din adamı (*Çıkış, sayılar*). Toplumun, altından bir buzağı put yapmak istemeleri karşısında boyun eğmek zorunda kalır (*Çıkış, 32*).

Hasan el-Basri: 14.10.1

Hasan: 14.6 ; 14.6.3

Hasdai Crescas: 32.6

Hasedei Aşkenaz: 32.7

Haskins, Charles Homer: 10.4.9

Hassidisme: 32.9

Haşimiler: 14.2

Hathayoga: Özellikle solunumla ilgili (*pranayama*) bazı pozisyon ve teknikler içinde oluşan yoganın fizik egzersizleri sistemi. Bu sistemin gayesi vücudun gizli kalan enerjilerini uyandırmaktır.

Hayashi Razan: 17.5

Head Shrinking: 8.2

Hecate: Ay, gece, ölülerin ruhları ve büyü ile bütünleşmiş, verimlilik, melezleştirme ve ölülerle ilgili Grek tanrıçası.

Heimskringla: 14.1.1

Hekhaloth: 32.2

Hel: 5.2.2 ; 5.3.2

Helene: 7.3.7

Henok: 32.2 ; 32.5

Hera: 7.3.4

Heraclide du Pont: 9.1.1

Herbad: 33.4.1

Hermes: 9.1.5

Hermetisme: 9.1.6

Hermotime de Clozemene: 7.3.2

Herodet: 31.3.1

Hesien King: 29.2

Hesien Shan: 29.2

Hesiode: 7.3.4 ; 7.4
Hesychasme: 10.9
Hettontotlar: 1.0
Hezekiel: 32.2.; 32.4.; 32.5.1. Babil'e sürülen Kitab-ı Mukaddes peygamberi. Bir araba (*Merkabah, blm. 1*) üzerine yerleştirilmiş Tanrı'nın göksel tahtını hayranlıkla seyreden büyük büyük bir vizyon sahibidir. Tanrı ona birçok esrarlı bilgi vermiştir. Bunlardan birinde (blm. 37) o, tozlanmış, küflenmiş iskeletler üzerine eti geri döndürme gücünü elde etmiştir.
Hicret: 14.2
Hildegard de Bingen: 10.9
Hillel: 32.6. M.S. I. yy.'ın sonunda Şeriat yorumcusu, Kudüs hahamı. Meslektaşı Shammai'ninkine karşı olan ekolü (Beth Hillel), komşu sevgisi ve hoşgörüye dayalı eğitimini devam ettirmiştir.
Hineyana: 3.3-4
Hocnir: 5.2.1 ; 5.2.3
Honen: 3.9
Honmichi: 28.6
Hopiler: 18.1 ; 18.8
Hopital (ordre de l): 10.4.9
Horus: 20.1
Hsi Wang Mu: 29.2
Hsien: 29.2
Hsi-yu chi: 3.8
Hsüan-tsang: 3.8
Hsützu: 17.4
Huacalar: 8.1.3
Huanti: 29.2
Huascar: 8.1.2
Huayna Capac: 8.1.2
Huitzilopochtli: 22.2.1. Tenochtitlan'ın patronu, Aztek tanrısı. Bu tanrının kültü, insan kurbanı istiyordu.
Hui-yüan: 3.8
Hujja: 14.6.3
Hungweler: 1.4
Hupalar: 18.6
Hupashiya: 13.2
Huronlar: 18.4
Hus, Jean: 10.4.13
Hüseyin: 14.6
larovit: 26.2
latromanteler: 7.3.2

İbn Abbas: 14.6.1
İbn Arabi: 14.10.2
İbn Meyi[illegible] 32.6
İbn Rüşd (Averroes): 8.2
İbn Sina (Avicenne): 14.8
İbrahim (Abraham):. Tevrat'ın Tekvin kitabına göre yahudi toplumunun atası, İshak'ın babası, Yakup ile İsmail'in büyük babası ve tufan sonrası yahudi patriarkıdır. Yahvist monoteizm'inin öncüsü olan İbrahim, karısı Sara ile beraber Ur'dan Mezopotamya'da Harran'a, oradan da Vadedilmiş Toprak (Arz-ı Mev'ûd) olan Ken'an'a gider.
İdel, Moshe: 32.1 ; 22.7
İfa: 1.1.1
Ignace de Loyola: 10.4.13
Ignace: 10.4.4
İle: 1.1.1
İllapa: 8.1
İlluyanka: 13.2
İlmarinen: Kült açısından mitolojide çok önemli olan denizle ilgili meteorolojik şartları ayarlayan Fin tanrısı.
İlyas: 32.2.; 32.4. M.Ö. IX. yy Yahudi peygamberi. Bu zat, Achab'ın karısı İzabel tarafından kurulan Kenan'lı Baal tanrısı kültüne karşı çıkar ve ateşten bir araba içinde gökte gözüken Yahve'nin gücünü ilan eder. Elie ve Henok iki önemli ölümsüz Kitab-ı Mukaddes şahsiyetidir. Yahudi geleneğine göre Elie yeryüzünde dolaşıp gizli doktrinleri ve Mesih'in geleceğini açıklamasına rağmen, Henok göksel bir memur statüsündedir. İncillere göre popüler inanç Yahya ve İsa'nın bizzat kendisini Elie'de bütünleştirmiştir.
İnanna: 19.3
İnara: 13.2
İndra: 12.2 ; 4.2 ; 33.3.3
İnguisition: 10.4.9
İnkalar: 8.1 ; 8.1.3
İnone Masakane: 28.6
İnos: 1.2
İnti: Kralın babası olarak düşünülen İnkalar tanrısı. Mısır bitkisinin ve altın madeninin bu tanrının kültünde önemli bir yeri vardı. Cusco'nun yaldızlı tapınağı (Coricancha), güçlü rahipleriyle birlikte kültün merkezini oluşturmaktaydı.
İnuit: 18.2 ; 9.1.2
İroquoilar: 18.1 ; 18.4
İsa Mesih: 10.2 ; 10.7
İsaac Cohen: 32.7

İshak: Kitab-ı Mukaddes'in Tekvin bölümüne göre İbrahim ve Sarah'ın oğlu, Rebeka'nın kocası, Yakub'un ve Esav'ın babasıdır. Tanrı İbrahim'den İskak'ı kurban etmesini istemiş (Tekvin, 22.2); İbrahim emri yerine getirmeye hazırlanırken Tanrı onu durdurmuş ve insan kurbanı yerine bir koçu kurban etmesini emretmiştir.
İshkur: 19.2
İshtar: 19.2 ; 19.6
İsis: 20.2.; 25.2.2. Kocasının parçalara ayrılmış bedeninin parçalarını toplayan ve Horus'u doğuran Osiris'in sadık karısı, Mısır tanrıçası. Roma döneminde İsis bir sır tanrıçası olmuştur.
İskender: 9.0 ; 32.1
İskenderiyeli Ambroise: 10.4.3
İskenderiyeli Clement: 10.4.2 ; 25.2.5
İskenderiyeli Cyrille: 10.6 ; 10.7.3
İskenderiyeli Philon: 9.1.1 ; 32.2
İskenderiyeli Theophile: 10.4.4
İslam Milleti: 1.5.4
İslam: 14. bölüm
İsmail b. Elisha: (M.S. yak. 50-135) Aktiva'nın çağdaşı, Filistinli üstad (*tanna*).
İsmail: 32.6.1
İsmail: 22.6. İshak'ın doğumundan önce Sara'nın kısırlık dönemi esnasında dünyaya gelen İbrahim'in ve Mısırlı köle Hacer'in oğlu. Sara, anneyi ve oğlu kapı dışarı edecektir (Tekvin, 21). Yahudiler ve müslümanlara göre İsmael, Arapların atasıdır.
İsmaililer: 14.6.1 ; 14.6.3
İşaya: 32.2.; 22.4. M.Ö. VIII. yy.'da Kudüs Tapınağı'nın yahudi peygamberidir. Onun karısı da peygamberdir. Dinî zayıflıkları ve politik kuruluşları tenkit eder ve onları tanrıdan uzaklaşmaya sebep olacağı için bir felaket olarak görür. Mesihle ilgili vahyî bilgileri hristiyan yorumcuları tarafından kullanılmıştır.
İtiri: 1.3.2
İtzam Na: 22.1.1
İzanagi: 28.3
İzanami: 28.3
İzumo Orashirokyo: 28.6
Jacob Cohen: 32.7
Jacob Frank: 22.6
Jamaika: 1.5.1
Jamblique: 7.3.7; 9.1.4
Janus: 24.2.1
Jatakalar: 3.1-2
Jean (evengilede): 10.1

Jean Damascene: (Yuhanna ed-Dımeşki) 14.8

Jean de la Croix: 10.9. (1542-1591): Mont-Carmel tarikatine bağlı İspanyol mistik. İçinde "tanrı ile bir olma" tecrübesinin merhalelerini tasvir ettiği şiirleriyle tanınmaktadır. Tanrı'dan yoksun kalma merhalesi olan *noche oscura* özellikle önemlidir.

Jean de Lugio: 10.4.9

Jen:17.2

Jensen, Ad. E.: 22.1 ; 8.2 ; 25.0

Jerome: 10.4.7

Jerusalem (Kudüs): 10.4.9.; 4.1.; 22.5. Kral Davud (M.Ö. X. yy.) tarafından başkent olarak kabul edilen Kudüs, Tanrı ile İsrail toplumu arasındaki Ahid Sandığı'nın muhafaza edildiği Süleyman Mabedi'nin inşasından sonra Yahudilerin kutsal şehri olmuştur. Hristiyanlar için burası İsa'nın acılar çekerek kendisini feda ettiği ve dirildiği kutsal şehirdir. Müslümanlar için ise Kudüs ilk kıbledir, Mabed'in tepesindeki Taş Kubbe de Muhammed'in mi'rac gecesinde göğe çıkarken hareket ettiği yeri belirtmektedir.

JHVH: 32.2 (YHVH)

Jikkokyo: 28. 6

Jingikan: 28.6

Jinja Honcho: 28.5

Jinja: 28.5

Jivanmukti: (Sanskritçe'de "Yaşayan bir kimsenin özgürlüğü"). Hindu düşüncesin de hayatı boyunca peşpeşe gelen reenkarnasyonlar döneminin özgürlüğünü elde eden bir kimsenin istisnaî durumunu belirtir.

Jivarolar: 8.2

Jnana: 12.3

Joachim de Flore: 10.4.9

Jodo shinshu: 3.9

Jodo shu: 3.9

Joel: 32.2

Jomon: 28.2

Joseph Caro: 32.6

Josephe, Flavius: 31.4.3

Josue b. Hananiah: 32.6

Josue: 32.2

Judah Halevi: 32.6

Judas b. Samuel: 32.7

Judas ha-Nasi: 32.6

Julien Apostat: 24.4

Julien le Chaldeen: 9.4.1

Julien le Theurge: 9.1.4

Julienne de Norwich: 10.9
Junan: 24.2.1.; 24.2.2.; 24.3. Doğum, çocukluk günleri ve gençlik tanrıçası olarak kabul edilen, Tanrılar kralı Jupiter'in eşi. Grek tanrıçası Héra'nın ve Etrüsklerin tanrıçası Uni'nin izlerini üzerinde taşımaktadır.
Jupiter Dolichenus: 24.2.7
Jupiter: 24.2.; 24.2.1.; 24.3. (Hint-Avrupa geleneğinde *dyeus*, göksel ışığın babası *pater*): Romalıların en yüce tanrısı, evrenin göksel kralı. Kadim zamanlarda Mars ve Quirinus ile teslis oluşturmaktaydı.
Justin Martyr: 10.4.1
Ka: 13.0 ; 13.6
Kabil ve Habil: Tekvin, 4'de belirtildiğine göre Adem ile Havva'nın ilk iki oğlu. Kabil çiftçidir, bunun takdimesi Tanrı tarafından reddedilmiştir. O, çoban olan Habil'i öldürmüştür.
Kabireler: 24.1
Kaddoanlar: 3.1
Kadiriler: 14.10.2
Kaitanya: 12.7.1
Kalde Kehanetleri: 9.1.4
Kamurajiva: 3.8-9. Madhyamika Budizmi'nin Sanskritçe metinlerini Çince'ye tercüme etme faaliyetiyle tanınan M.S. IV. yy. budist keşişi ve San-lun (Madhyamika) Budizmi ekolünün kurucusudur.
Karaibler: 1.5
Karaîler: 32.6. M.S. IX. yy.'a ait Musa'nın şeriatını tanımayan fundamentalist yahudi mezhebi. Nihai her yorum en ufak otoriteden dahi yoksun bırakılmıştır.
Karanga: 1.4
Karbala: 14.6
Karibler: 8.0 ; 8.2
Karman: 12.3
Karma-pa: 3.10
Karok: 18.6
Kartacalı Tertullien: 10.4.2
Karukasaibe . 8.2
Kaskas: 18.1
Kasyapiya: 3.4
Katarlar: 10.4.9 ; 6.8
Kavinler: 8.1.1
Kawatw Bunjiro: 28.6
Keffaret Bayramı (Yom Kippour): 32.3
Kehanet: 1.0 ; 1.1.1 ; 1.2 ;22.1.1
Kele: 1.5.1
Kenos: 8.4

Kenya: 1.2
Kerdir: 33.3.1 ; 33.4.1
Keshab Candra Sen: 12.9
Ketuvim: 32.2
Kevalin: 4.2
Key: 8.5
Khabiru: 32.1
Khadija: 14.4
Khanty: 27.1.2
Kharijites: 14.4
Khasi: 27.1.4
Khatip: 14.3
Khmers: 27.1.4
Khors: 26.2
Kıble: 14.2.3
Kikuyular.22
King, Noel Q.: 1.0
Kingu: 19.5
Kirta: 16.3
Kirunular: 24.2
Kişeler: 22.1 ; 22.1.1 , 22.3
Kivalar. 15
Koan: 3.9
Kojiki: 28.2
Komançiler: 18.1
Komi: 27.1.2
Konkokyo: 28.6
Korbo: 18.6
Kore: 1.1.3
Koriaqueler.1.1 ; 27.1.2
Koshitsu: 28.5
Kothar: 16.1 ; 16.3
Kotiler: 31.3.1
Kourganlar: 11.2
Kör İshak: 32.7
Krişna: 12.5 ; 12.7.1
Krochmal, Nahman: 32.6
Kromanti: 1.5.1
Kronolar: 7.3.4
Kudüs Mabedi: 32.1
Kuhn, Adalbert: 11.3
Kukai: 3.9

Kuksu: 18.7
Kukulkan: 22.1
Kuleler: 1.1.3
Kumarbi: 13.2
Kumina: 1.5.1
Kumran: 32.2 ; 32.5
Kumran: 32.2; 32.5
Kunapipi: 2
Kung Fu-tzu: 17.2
Kur'an: 14.3
Kur'an: 14.3
Kurahus: 3.5
Kureyş: 14.2
Kureyş: 14.2
Kurozumi Munrtada: 28.6
Kurumbalar: 1.1.3
Kuruzumikyo: 28.6
Kutb: 14.10.2
Kutb: 14.10.2
Kwakiutlar: 18.1 ; 18.6
Kyo: 3.9
Kyoha: 28.5
Lacondon: 22.1
Lagerwwy, John: 29.3
Lakotalar: 18.1 ; 18.5
Lama: 3.10
Lao Tze: 29.1
Laodicéelu Apollinaire: 10.7.3
Laos: 27.1.4
Laponlar: 27.1.2
Le Goff, Jaycques: 10..8
Lectisternia: 24.2.2
Leenhardt, Maurice: 21.1
Leleler: 1.3
Lelewyd: 15.5
Lemurler: 24.2
Leto: 7.3. 4
Levenson, John: 32.2
Levi B. Gerson: 32.6
Levi-strauss, Claude: 8.2 ; 28.3
Lewa: 1.5.1
Leyletü'l-kadr: 14.9

Liber: 24.2.1
Liberya: 24.2.1
Lienhard, Godfrey: 1.2
Lilith: Çocukların öldürücüsü, Lamashtu isimli cinden izler taşıyan Sümer ve Babil kaynaklı dişi cin ya da dişi şeytan. Post-biblikıl yahudi geleneğinde Lilith bu iki role de âşinadır. Bir midraş (*Ber Sira'nın Alfabesi,* Vll-X. yy.) onun, Adem'in dengi olarak yaratılan ilk karısı olduğunu, fakat insanoğlununun hakimiyetine katlanmamak için kaçıp gittiğini, sonra da onun yerini Havva'nın aldığını belirtmektedir.
Lin Chao-en: 29.3
Linga: (Sanskritçe "erkeklik organı"). Genellikle tanrı Siva'yı çağrıştıran erkeklik organı. Çeşitli simgeciliklere uygundur.
Lisili Therese 10.9
Lodhur: 5.2.1
Loishei-Koiki: 27.1.4
Loki: 5.3.1
Lokosenna: 5.3.1
Lokottara: 3.4
Lombard, Pierre: 10.4.9
Lophophoria Villiamsii: 18.5
Lorenz, Dagmar: 10.8
Lovendular: 1.4
Lu Hasiang-shan: 17.4
Luc (Evangile de): 10.1
Lucius: 25.2.2
Lugh: 15.4
Lulle, Ramon: (yak.1323-1316): Kendisini hâfıza eğitim sanatına (mnemotechinique) ve şifreyle yazma sanatına (cryptographie) veren, yahudi kabala bilgilerine sahip olan Katalanyalı mistik ve misyoner. Zamanındaki entellektüellerin çoğu gibi onun da müslümanlara karşı iki yanlı bir tutumu olmuştur. Bu zata, özellikle simya ilmi ile ilgili olan, fakat derlenip toparlanmamış bir yığın çalışma maledilmektedir.
Lupa: 24.2.3
Lupercales: 24.2.3. 15 Şubat günü kutlanan Roma'ya ait bir arınma bayramı. Bu bayramda bir teke ve bir köpek kurban edilir. Luperci (Adamlar-Ayılar) diye adlandırılan bir grup insan, verimlilik getirsinler diye kayışlarla kadınlara vurarak platin üzerinde koşarlar.
Luria, İsaac: 32.6.; 32.7. (1534-1572). Öğrencisi Hayyim Vital'in yazıları arasında yayımlanmış olan Yaratılış ve Metensomatose (ruh göçü) üzerindeki farklı doktrinleriyle tanınan Filistin bölgesindeki Safed kentinden olan mistik aşkenaz ve kabalist bir dâhî.

Luther, Martin: (1483-1546), 10.1.; 10.4.3.: Wittenberg Üniversitesi profesörü Augustinci ve ilahiyatçı Alman keşiş. Onun kendi zamanındaki doktrinlerle ve dinî akım uygulamaları ile ilgili görüşleri Protestan Reformu'nun başlatıcısı
Luzzato, Samuel Davıd: 32.6
Lyonlu İrene: 10.4.2
Mabinogiler: 15.5. M.S. Xl-Xlll. yy.'lar arasında kaleme alınmış ve Kelt mitolojisinin bölümlerini ihtiva eden Galler'e ait bir hikaye.
Macrobe: 9.1.1 ; 24.4
Madhva: 12.6
Madhyamika: 3.5
Maga: 33.3.3.2
Maggid: 32.9
Magh Tuiret: 15.4
Magler: 33.3.3. Eski Med din adamları sınıfı. Bunlar kurbanları yönetirler ve av kuşlarının kadavraları sergilerlerdi. Hellenistik dünyada Magler, gizli bir bilgeliğin temsilcileri olma şerefine sahip bulunmaktaydırlar.
Magli, Iyda: 10.8
Mağrib el-aksa: 14.5
Mahadevi: 12.7.3
Mahakasyapa: 3.3
Mahapharata: 12.5
Mahapuruşa: 4.2
Mahasanghika: 3.1 ; 3.4
Mahavira: 4.2
Mahavrata: 4.2 ; 4.4
Mahayana: 3.3-6 ; 3.9
Mahayuga: 12.5
Mahmi: 33.4.2
Maia: 7.3.4
Makahlar: 18.6
Makkabiler: 32.1
Malcolm X: 1.5.4
Malik b.Enes: 14.7
Malunkyaputta: 3.3
Mana: 21.1
Mançolar: 27.1.1 ; 17.4
Mandala: 12.7.4
Mandanlar: 18.1 ; 18.5
Mande: 1.0
Mandingolar: 1.1.3

Manes: 24.2.2
Mani: 3.2 ; 6.5 ; 33.4.4.1
Maniheisme: 6.5
Manito: 18.4
Mansis: 27.1.2
Mantra: 12.7.4. Hinduizm ve Budizm'de birçok meditasyon şekilleri için kullanılan formül
Mara: 3.2
Marabout: 1.0
Marduk: 7.4 ; 19.3; 19.5
Mareet, R. R.: 21.1
Margureite de Cortene: 10.9
Markos İncili: 10.1
Marpa: 3.10
Marranlar: ("Domuz" manasına gelen Arapça menşeli bir terim.) Gizlice kendi inançlarına ve ritüel uygulamalarına bağlı kalmış olmalarına rağmen şeklen hristiyanlığa ihtida etmekle (*conversos*) suçlanan, özellikle İspanya ve Portekizli yahudileri belirten, küçümseyici bir terim. Yaygın bir crypto/gizli yahudiliğin varlığına itiraz edilmiştir (Bkz. Benzion Netanyahu, *The Marranos of Spain from the Late Fourteenth to the Early Sixteenth Century*, New York 1966). Her ne olursa olsun İspanyol engizisyonu şüphelileri gayretle izliyor ve onları *auto da fe* denilen küçük düşürücü bir davaya mahkum ediyordu. Jaime Contreras ve Gustav Henningsen'in son istatistiklerine göre (1986) 1540'tan 1700'e kadar, yahudiliğinden şüphelenilen 4397 kişi (toplamın % 9,8'i) ve gizli-müslüman olduklarından şüphelenilen 10817 kişi (toplamın % 24,2'si) *auto da fe* uygulamasına maruz bırakılmışlardır. Bu esnada işkenceye tabi tutulanların yüzde oranı oldukça azdır (genel toplamın % 1,8'i) (Bkz. J. Contreras ve G. Henningsen, *Forty-four Thousand Cases of the Spanish Inquisition (1540-1700): Analysis of a Historical Data Bank,* In G. Henningsen ve Jhon Tedeschi, Eds., *The Inquisition in Early Modern europa*, Dekalb, Il. 1986, s. 100-129).
Mars: Romalı savaş tanrısı. Bu tanrının kutsal görevi *flamen mertialis* diye isimlendirilmekteydi. Tanrı üç çeşit kurban kabul ediyordu (yabandomuzu, koç ve boğa). En önemli sunağı Roma'daki Mars meydanı üzerindeki *ara martis* idi.
Masada: 32.1
Masais: 1.0 ; 1.2
Mashya: 33.5.1
Mashyanag: 33.5.1
Masjit: 14.3

Maskilim: 32.6
Maspero, Henri: 29.4
Math: 15.5
Matreya: 3.5
Matseyera Zeınlia: 26.2
Matsuri: 28.5 ; 28.7
Matta İncili: 10.1
Mau Mau: 1.2
Maui: 21.3
Maya: 12.6. (Sanskritçe "yaratıcı illüzyon"). Çağlara göre farklı manalara gelebilen, Hinduizm'in merkezinde yer alan bir kavram: Vedalarda tanrının dünyanın şekillerini yaratma gücüne işaret eder; Vedanta'da aynı tarikatin aldatıcı bir sürecine telmihte bulunur. Çokluğu, sınırlı ontolojik bir statüsü olan tekliğe indirgenebilen manâ içerisinde dünya hissedilebilir bir *maya*'dır. Yeni Eflatuncular, iki olay içerisinde yanıltıcı yapıların yaratılışı sözkonusu olduğu zaman, *maya*'yı andıran *goeteia*'nın (büyücülük) negatif kavramını kullanıyorlardı.
Mayalar: 22.0 ; 22.1.1 ; 22.2 ; 22.2.1
Mayapan: 22.1
Mazdekizm: 33.4.1. İranlı Sasanî hükümdar Kawad (488-531) çağında malum Mazdek tarafından kurulmuş olan kominist ve barışçı bir din. İlk önce Kawad tarafından desteklenen Mazdekizm, aristokrasinin baskısı altında yüzüstü bırakılır ve mazdekler I. Khosrau (531-579) tarafından katledilirler.
Mazoretler: 32.2
Mbutiler: 1.3.2
Medhbh: 15.4.2
Medisili Cosme: 10.4.12
Megillot: 32.2
Mehdi: 14.6
Meillet, Antoine: 11.3
Meksika: 22.1
Melanchthon, Pihilippe: 10.4.13
Melgart: (Fenikece "Site tanrısı"). Fenikelilerin Sur şehrinin koruyucu tanrısıdır. Muhtemelen İsrail'e Achab ve Jezabel (I. Krallar, 16) tarafından sokulan kültü, peygamber Elie'nin direnişiyle karşılaşır (I. Krallar, 17).
Memlükler: 14.5
Mencuus: 17.4
Mengtzu: 6.4. (Mencius): Kendisine yedi bölüm halindeki bir kitabın atfediliği, Konfüçyüsçü filozof (M.Ö.yak. 391-308). Egoizmi baskı altına

almayı zorunlu kılan Konfüçyüsçü derünî eğitim üzerinde ısrarla durur.

Mennonitler: 10.4.13

Menonitler: 7.3.7

Merida: 22.1

Merkabah: 32.2 ; 32.5.1

Merlin: 15.5. Kral Arthur'un efsanevi sarayının büyücüsü ve kahini.

Meryem: 22.3 ; 10.2 ; 10.7.3

Mesih: 10.2

Meslin, Michel: 10.9

Metatron: 32.5.1

Metensomatose: 18.6 ; 7.3.3 ; 12.3

Metod: 10.5

Miasma: 7.4

Miau: 27.1.4

Midewiwin: 18.4 ; 27.1.5

Midhard: 5.3.1

Midhgerdhr: 5.2.1

Midraş: 32.2

Mihne: 14.8

Mikstekler: 22.0

Milanlı Ambroise: 10.4.6

Mi-la-ras-pa: 3.10. (veya Milarepa, 1040-1123): Çevirmen Mar-pa'nın öğrencisi, Bka-brgyud-pa ekolü tarafından saygı gösterilen üstadlardan, Tibetli büyük çileci bir budist. XV. yy.'da Tsang Nyon Heruka tarafından kaleme alınmış olan biyografisi, Tibet Budizmi'nin büyük yazılarından birisidir.

Mimamsa: 12.4.2

Mimir: 5.2.2-3

Minerve: Roma'da meslek ve sanat tanrıçası. M.Ö. VI. yy.'da Roma tanrıları arasında kabul edilen bu tanrıça, Athena'dan etkilenmiştir.

Miniankalar: 1.0

Minkan Şinto: 28.5; 28.7

Minos: 7.1

Miraç: 14.9

Misogikyo: 28.6

Mişna: 32.2

Mithra: 10.8; 25.2; 25.2.3; 33.3.3; 33.5.3

Mobat: 33.3.1

Moctezuma II: 32.2

Moğollar: 27.1 ; 14.5

Mohenjodaro: 12.1

Moise Cordovero: 32.6
Moise de Leon: 32.7
Mokosh: 26.2
Moksa: 12.4.3
Mokysha: 26.2
Molay, Jacques de: 10.49
Moına: 8.2
Moınigliana Arnoldo: 24.3
Monofizitler: 10.7.3
Mooney, Jaınes: 18.0
Moorish Science Temple: 1.5.4
Morav Kardeşler: Morav Kardeşler Topluluğu (Jednota Bratrska) 1415'de yakılan reformcu Jan Hus'un milliyetçi ve dini fikirlerinden etkilenerek 1437'de Boheme'de kurulmuştur (Hus hareketi bugün Boheme'in Alınan hakimiyetine karşı bir ayaklanması olarak yorumlanmaktadır). 1620'de Protestanların başarısızlığından sonra işkenceye uğrayanlar 1722'ye kadar varlıklarını gizlice sürdürürler. Orada liderleri Christian David (1690-1751), Alınan pietist kont Nikolas Zinderdorf'un (1700-1760) yanına sığınır. 1727'de Moravlar ve pietistler birleşirler ve o andan itibaren hareketleri evrensel bir özellik kazanır.
Moravîler: 14.5
Mormonizm: Son Gün Azizleri'nin İsa-Mesih Kilisesi ve benzer organizasyonların bugün tüm dünyada altı milyondan fazla mensubu bulunmaktadır. Bu mezhebin kurucusu olan Jr.Joseph Smith (1805-1844) 1820'de, Tanrı'nın ve Oğlu'nun fizik tabiatını ve buna göre New York eyaleti'nin batısında kalan tüm diğer hristiyan mezheplerin yanlışlığını ifade eden İlk Vizyonu'nu açıklamıştır. Mormonların kutsal kitabı *Mormon'un Kitabı*'dır. Tanrının yardımcısı Smith tarafından bulunmuş olan eski altın tabletler üzerine yazılmış ve yine onun tarafından İngilizce'ye tercüme edilmiştir. Kitabın yazarı, Moroni'nin babası Mormon, göçebe İsraillilerin Kuzey-Amerikalı nesillerinin tarihini, Nephitler ve Lamanitlerin (Amerika kızılderililerinin ataları) savaşlarını, Lehi'nin oğlunu ve onların arasında dirilen Mesih'in görevini anlatır. Patriklerin yeni çağına yaraşır yeni dinin prensipleri arasında, ölülerin vaftizi, evliliğin devamlılığı, ruhun maddîliği, poligami, Tanrı'nın ve Oğlu İsa-Mesih'in erkeklik ve fiziki karakteri, insanlıktan tanrılığa dönüşüm, aktüel dünyanın sonunun geleceği beklentisi vs. sayılabilir. İllinois'de bir kalabalık tarafından hapishanede öldürüldüğü zaman (1844) Smith başkanlığa aday idi.

Zulüm ve işkenceye uğramış olan Mormonların ülke dışına

çıkışı Brigham Young zamanında (1801-1877) vuku bulmuştur. Onlar Büyük Salé Gölü üzerinde Seçilmişlerin Krallığı'nı kurarlar. Mormonların 1850'de reforma uğramış bağımsız bir hanedanlık haline gelen Missouri kolu, başkan olarak sadece III. Joseph Smith'i ve doğrudan onun neslinden gelenleri tanıyor ve poligamiyi reddediyordu. 1890'da Utah Mormonları federal hükümetin saldırıları altında politik iddialarından ve poligamiden vazgeçerler. Tarihçi Martin Marty tarafından *a nation of behavers* ("azarlanmışlardan bir millet" -ki bu dilden dile çevrilemez kelimelerin oyununun en iyi versiyonu olacak-) olarak tanımlanan bugünün Mormonları, Kilise'ye ve aileye bağlılıklarıyla, gelenekleri ve davranışlarıyla (elbiselerinde dahi görülebilir bu fark), alkol, tütün ve kafeini yasaklamalarıyla kendisini gösteren bambaşka bir toplum kurarlar.

Din adamları sınıfı sadece erkelerden oluşur. Oniki yaşından sonra erkek çocuklar, Joseph Smith tarafından kurulan Harun ve Melkisedek din adamları sınıfına girebilirler ve hiyerarşide ilerleyebilirler. Vaftizi, geçmiş kuşakların vekaletiyle gerçekleştirmek, şu andaki kilisenin projeleri arasındadır. K.J. Hansen, *Mormonism*, Er 10, 108-13; J. Schipps, *Mormonizm*, Urbana/Chicago 1985; Mormonların görüşü açısından L.J. Arrington ve D. Bitton, *The Mormon Expericence: A History of the Latter-day Saints*, New York 1979.)

Moses Mendelssohn: 32.6

Mossis: 1.1.3

Moşeler: 8.1.1

Mot: 16.1 ; 16.3

Mo-tzu: (M.Ö.yak. 470-390), Çinli filozof ve Moïste ekolünün başkanı. Klasik kitabının adı *Mo-tzu*'dur. "Savaştaki Devletler" diye isimlendirilen Çin tarihi çağında (M.Ö. 403-221) evrensel aşk, barışçı Mo-tzu'nun doktrininin merkezini oluşturur. Meng-tzu, oğulun babaya karşı itaat etmesi gerektiğini bilmediği için onu tenkit eder, bu arada ataerkilliği zımnen savaşla özdeşleştirir.

Mu'tezililer: 14.8

Muaviye: 14.4 ; 20.6

Mudra: 12.7.4. (Sanskiritçe "mühür, damga"): İkonografide ve Hinduizm ile Budizm'in bazı (tantrik) uygulamalarında özel el hareketleridir. Özellikle yerlilerin danslarında bu hareketler beş yüzden fazladır.

Muhammed b el-Hanefiye: 14..6

Muhammed el-Bakır: 14.6.1

Muhammed: 14.1-3 ; 14.4 ; 14.7

Muhtar: 14.6

Muhterem Petrus: 10.4.9

Mukogeans: 18.1
Munduruku: 8.2
Musa: 32.1-2. (İbranice Moşe): Tekvin hariç Eski Ahid'in Tevrat bölümünde, yahudi toplumunu Mısır'daki kölelik durumundan kurtaran ve Tanrı ile yahudiler arasında aracılık yapan kimse. Tanrı Musa'ya Şeriat'ı Sina Dağı'nda vahyetmiştir (Çıkış, 19-20; Tesniye, 4-5).
Muses: 7.3.4
Muso Koroni: 1.1.3
Muvahhidler: 14.5
Mülasarvastivada: 3.10
Müller Fr. Max: 11.3
Münzer, Thomas: 10.4.13
Müspell: 5.2.1
Mütekellimûn: 14.8
Myalistler: 1.5.1
N'doma: 1.1.3
Nabu: M.Ö. ilk birinci yıllara ait, Merduk'un oğlu ve Babil-Asur'un katip tanrı. Bu tanrının en önemli tapınağı Borsippa'daydı. Asur İmparatorluğu zamanında önemi artmıştı.
Nag Hammadi: 12.3. Yukarı Mısır'da Khenoboskion'un eski pachomien manastırı yakınındaki bölge. Burada Aralık 1945'de IV. yy. Kopt dilinde yazılmış birçok orijinal gnostik metinleri ihtiva eden 13 cilt halinde yazmalar bulunmuştur.
Nagarjuna: (c.a. 150-250), 6.5. Mahayana Budizmi'nin, tüm varoluşun "hiçliği" (*sunyata*) üzerindeki eğitimi ile tanınan Madhyamika ekolünün büyük düşünürü.
Nahmanidler: 32.7
Nahuatl: 22.2-3
Nakayama Miki: 28.6
Nakhi: 27.1.4
Nakotalar: 18.1
Nakşibendiye: 14.10.2
Nalanda: 3.3
Namarupa: 3.3
Nanak: (1469-1539), 17.8.1. Sih dininin kurucusu ve 10 sih gurusundan oluşan silsilesinin birincisi.
Nanaylar: 27.1.1
Nanna: 19.2. Sümerlilere ait ay tanrısıdır. Akadçadaki karşılığı Sin'dir.
Naram Sin: 19.3
Naropa: 3.10
Nasi: 32.6
Nathan de Gaza: 32.8

Navajolar: 18.1
Nayanmarlar: 12.7.2
Nazcalar: 8.1.1
Ndembular: 1.3.1
Neanderthal: 23.2
Nebi'im: 32.2. ; 32.4
Nebukadnezzar (Nabuchodonosor): 22.1
Nei-tan: 29.4
Nembutsu: 3.9
Nepthyler: 20.2
Nergal: 19.2. Mezopotamya cehennem tanrısı. Babil astrolojisinde uğursuz gezegen Satürn.
Nesturiler: 10.7.2.3
Nesturilik: 10.6 ; 10.7.3
Nevruz: 33.6. (Nev Rûz). İlkbaharın gece-gündüz eşitliği sırasında, oniki gün boyunca kutlanan, İran orijinli Yeni Yıl bayramı. Kutlamaların başında ölülerin *fravaşları* (ruhları) hazır bulunur. Nevruz, müslüman İran'da varlığını ettirmektedir.
Nganasni: 27.1.1
Nguniler: 1.4
Nichiren: 3.9
Nicole d'Oresme: 10.4.10
Nicoles de Cuse: 10.4.10
Nihongi: 28.2
Nijerya: 1.1.1
Niloteler: 1.0
Niman: 18.8
Ninhursag: Mezopotamya'nın Eski Büyük Tanrıçası. An ve Enlil ile birlikte üçlü bir tanrı anlayışını oluşturmaktadır (teslis). Daha sonraları onun yerini erkek tanrı Enki almıştır.
Ninurta: (Sümerce "Yeryüzünün efendisi"): Kozmik tanrı Enlil'in oğlu, Nippur'da ve Lagash'da yüceltilmiş, Mezopotamya fırtına ve savaş tanrısı.
Nirvana: 3.3-5. Sanskritçe olan bu kelimenin etimolojisi biraz belirsizdir. Budizm'de Uyanmış'ın sözle anlatılamaz durumunu tasvir eder ve reenkarnasyonlar dönemi *samsara*'ya karşı çıkar. Bu manada *nirvana*, fenomenler dünyasında belirtisi bulunan şeylerin tümünün yatışmasıdır ve onun hiçbir müsbet tasviri olamaz.
Nitta Kuniteru: 28.6
Nizariler: 10.4.9 ; 20.6.3
Njordr: 5.2.3. Cermenik mitolojide en önemli tanrılar olan Vaneler'den biri ve Freyr'ın babası. Freyr tarafından tanrıların iki toplumu arasında barışın garantisi olarak Aseler'e gönderilmiştir. İsveçlilerin ilk mitsel

kralıdır.

Nkoreler: 1.2

No Ruz: 33.6

Noa: 21.3

Nootkalar: 18.1 ; 18.6

Notre-Dame: 10.4.9

Nuadhu: 15.4

Nuerler: 1.0 ; 1.2

Nuh: Tevrat'ın Tekvin bölümünde Lamech'in oğlu, Sam, Ham ve Yafes'in babasıdır. Evrensel tufandan sonra yaşamasını sürdümek ve yeryüzünde bulunan hayvanların bütün türlerini gemisinde muhafaza altına almak için Tanrı tarafından seçilmiştir.

Nursieli Benoit: 10.4.8

Nusayriler: 14.6.2

Nut: 20.2

Nyame: 1.1.2

Nyaye: 12.4.2

Nyberg, H. S.: 33.4.3

Nyorolar: 1.2

Obatala: 1.1.1

Odhinn: 5.2-4. Cermenik mitolojide en önemli tanrı *ase* ve *jarller*'in (*karllar*'a karşı koymuş olan, soylu özgür insanlar) koruyucusudur. Savaşın ve savaşçılar tarikatının, ölülerin, şiir sanatının, büyünün ve Cermen harflerinin tanrısıdır.

Odipe: 7.3.6

Odudua: 1.1.1

Ogboniler: 1.1.1Ogun: 1.1.1

Ohenemmaa: 1.1.2

Ohuramazda: 33.4.2

Ojibwalar: 18.1 ; 18.4-5

Oki: 18.4

Olmekler: 22.0-1

Olodumare: 1.1.1

Olokun: 1.1.1

Olorun: 1.1.1

Ona: 8.4

Ongone: Kendisinde Şaman tarafından çağrılan ruhların bulunduğu bazı nesnelere hasredilmiş Moğolca terim.

Onil: 1.1.1

Ontakekyo: 28.6

Orenda: 18.4

Origene: 10.4.3 ; 10.9

Orisalar: 1.1.1 ; 1.5.1 ; 1.5.2

Oro: 21.2

Orotchis: 27.1.1

Orphée (Orfizm): 10.4.12.; 15.3.6. Dionysos kültünün bir reformu ve Thrace (Trakya) ile bütünleşmiş mitsel figür. Onun şiiri veya telli çalgısı, kayaları, bitkileri, kuşları, balıkları ve korkunç ve şiddetli Trakya savaşçılarını büyüler. Mitin gizemli diğer parçaları, karısı Eurydice'i geri almak için cehenneme inişinden ve kendini onlara teslim etmediği için dionysiak bir kurban olarak Trakyalı Menadlar tarafından paramparça edilmiş sonundan söz etmektedir.

Orun: 1.1.1

Orungan: 1.1.1

Osee: 32.2 ; 25.2

Osiris: 20.2.; 20.6.; 25.1.Kardeşi Seth tarafından öldürülen, Geb'in (yeryüzü tanrısı) oğlu Mısır tanrısı. Karısı İsis, Horus'a kendini hamile bırakan ölü Osiris'in parçalarını toplar. Ölen her Firavn sırası geldiğinde ölülerin tanrısı Osiris olur.

Osman: 14.4

Osmanlılar (Türkler): 14.5

Ostiaks: 27.1.2

Osun: 1.1.1

Ölüler Kitabı: 20.6

Ömer Antlaşması: 32.6

Pachacamac: 8.1.3

Pachacuti: 8.1.2

Pachamam: 8.1.3

Pachi: 22.1.1

Pacome: 10.4.8

Padmasambhava: 3.10. Hint Guru'sudur (yak. VIII. yy.). Tibet'te ona dair ermiş efsanevî bir gelenek vardır. Aynı zamanda Tibet, ilk budist manastırının bulunduğu yerdir. O muhtemelen Vajrayana Budizmi'nin Tibet'e intikalinin ve "Eskiler" (Rnin-ma) veya Kırmızı Külahlılar mezhebinin başlangıcında mevcut olan bir gurudur.

Page: 8.5

Palenque: 22.1

Pali: 3.1

Pan: Hayvanların efendisi, Arkadya (Peloponez) kaynaklı Grek tanrısı. Yarı insan yarı teke bir melez varlık görünümünde olan bu tanrı, Atina'ya M.Ö. V. yy.'da girmiştir.

Panathenaia: 7.5

Panolar: 8.0; 4.2

Paracalar: 8.1.1

Parinirvana: 3.3
Parsiler: 33.7. İran'ın müslümanlar tarafından fethinden sonra (M.S. 642) göç etmiş olan Batı Hindistan'daki (Gujarat, Bombay) Zerdüşt toplumu.
Parşva: 4.2
Paskalya: 1- İsraillilerin Mısır'dan hareket edişlerinin yıldönümü anısına kutlanan (15 Nisan'dan itibaren yedi veya sekiz gün boyunca) ve her yıl tarihi değişebilen yahudi Pesah bayramı. 2- Mesih'in dirilişinin anısına her yıl tarihi değişebilen hristiyan paskalyasıdır ki, teorik olarak bu bayram yahudi Pesah bayramı ile birleştirilerek kutlanmaya başlanmıştır. İznik Konsili (325) ilkbaharda gece ve gündüzün eşit olduğu anın arkasından gelen dolunaydan sonraki ilk pazar günü her sene kutlanacağına karar vermiştir. Takvimler değişen bayramların tarihlerini tesbit etmedeki farklılıkları göstermekte ve bazen iki paskalya arasındaki büyük mesafeyi hesab etmektedir. Hristiyan Doğu Kiliseleri farklı bir takvim kullanmaktadırlar.
Patanjali: 12.4.2. (1) *Yogasutra*'nın muhtemel yazarı (M.S. III. yy.). (2) Panin'nin yorumcusu olan Hint gramercisi (M.S. II. yy.).
Paul de Samosate: 10.4.4
Paulicianizm: 6.6
Pavlus (Havari): 10.1 ; 10.3 ; 10..9
Pawneler: 18.1; 18.5
Payotlar: 18.1
Pelage: 3.9 ; 10.4.7
Penobscotlar: 18.1
Pentatök: 32.2
Perkunalar: 26.3.1
Persophone: 15.5 ; 7.3.4 ; 7.6 ; 25.1
Perun: 29.2. Eski Slavların gök gürültüsü tanrısı, tarikatın bekçisi ve Siyah Tanrı'nın (Tchernobag) düşmanı. Slavlar'ın hristiyanlaşmasından sonra onun kültü aziz Elie'ye intikal etmiştir.
Peşikta: 32.2
Petrarque (Francisco Petrarca): 10.4.11
Petrus (Havari): 10.1
Peyotl: 18.5
Phantasiazm: 6.4
Pharmakolar: 7.4
Philicalie: 10.9
Phoebus: 7.3
Photius: 10.6
Pic de la Mirandole, Jean: 10.4.12
Pigmeler: 1.3.2
Pinkster Leon: 32.6

Pir: 14.10.2

Pisagor: 9.1.4. M.Ö. VI. yy. Grek dinî lideri. Samos'un lonya adasında doğmuştur. Otuz yaşında Güney İtalya'daki Crotone'a göç etmiştir. Burada asketik ve mistik bir doktrin üzerine kurulu dinî bir topluluk organize etmiştir. Gelenek onu olağanüstü şeylere kabiliyetli olan "ilahî insan" (*theios aner*) olarak değerlendirir.

Pizarre: 22.3 ; 8.1.2 ; 8.1.3 ; 10.5

Platon: 7.3.3.; 7.3.6.; 9.1.1.; 32.2. (M.Ö. 429-347): Ruhun devamlılığı, ruh göçü, kozmoloji ve kozmogoni ile ilgili her bir dinî bilgiyi, kendi diyaloglarında anlatılan mitler içinde derleyip düzene koyan Grek filozof.

Plene Yerlileri: 18.5

Plotin: 10.4.3.; 9.1.4. (205-270) Yeni Eflatuncu akımın kurucusu, Eflatuncu filozof ve mistik. Ölümünden sonra Eflatunculuk ritlerden ve sırlardan tamamen arınmış olmayan bir dine dönüşecektir.

Plutark: 7.3.3 ; 9.1.1

Poimandreler: 9.1.6

Pomerium . 24.2.1

Pomolar: 18.7

Pontifex: 24.2.3

Popel Vuh: 22.1.1

Porphyre: 9.1.4 ; 27.6

Poseidon: 15.5. Mikenlerde hâlâ mevcut olan eski bir Grek tanrısı. Klasik çağda okyanus sularının efendisi olarak bilinirdi.

Potlach: 18.6

Potnia theron: 7.2 ; 7.3.4

Powamuy: 18.8

Prajapati: 12.3. (Sanskritçe "Yaratılanların Efendisi"). Eski Hint Brahmanalarında kendi kendini kurban yoluyla kozmozun yaratıcısıdır ve onun primordial faaliyeti her ateş kurbanlarında (Agni) tekrar edilmiştir.

Prajmaramita: 3.5

Prajnaptivada: 3.4

Prakrti: 12.4.2

Prana: 12.4.2

Pratitya samudpata: 3.2

Pratyeka Buddha: 3.5

Priape: Greklerin ve Romalıların erkeksi küçük tanrısı.

Promethée: 7.4. Grek mitolojisinde olimpiyen tanrılardan önce Titan olan Promethée, insan ırkının hayrına olan başarılarıyla tanınır. Zeus onu ebedi işkenceye mahkum eder. Herakles onun kurtarıcı bir miti olur.

Psaumes (Mezmurlar): 32.2. Eski Ahid'in Ketuvîm (Kitaplar) bölümünü oluşturan

150 (151) ilahiden meydana gelen koleksiyon. Bunların 72 tanesi kral Davud'a atfedilmektedir (M.Ö. X. yy.).

Psellus, Michel: 7.3.3. (1018-1078): Yeni Eflatunculuk'tan etkilenmiş Bizans ilahiyatçısı. İmparatorluğun şerefli bir mensubu olan bu zat, manevî gerçek kaygısıyla sarayı terkeder ve herkes tarafından unutulmuş bir şekilde yalnızlık içinde ölür.

Ptah: 20.2

Ptolemee, Claude: 9.1

Ptolemeler: 9.1

Pueblolar: 18.1 ; 18.8

Puja: 12.7. Evlerdeki sunaklar önünde veya tapınaklarda Hindu tanrılarına sunulan takdime.

Pulk: 22.2.1

Pura: 8.2

Puranalar: 12.5. Geleneksel 18 önemli metni veya M.S. birinci yy.'dan itibaren yazılmış olan *Mahapuranalar*'ı içine alan Sanskritçe ansiklopedik koleksiyon. Hinduizm'in en büyük mitlerini ihtiva eder.

Puriler: 32.3.1

Puritenler: 10.4.13

Puruşa: 12.4.2. (Sanskritçe "insan"): Veda kozmogonisinde ilk insan (Rigveda X, 90). Puruşa, Veda kozmogonisinde ve eski Upanişadlarda sosyal düzenin yaratıcısı rolünü elinde bulundurur.

Putgala: 3.4

Pwyll: 15.5

Pythie: 7.7

Qilanek: 27.1.2

Quamanek: 27.1.2

Quechualar: 8.0

Quetzal: 22.1

Quetzalcoatl: 22.1-2 (Quetzal [kuşu]'nun tüylerindeki yılan). Toltek orijinli, Mayalarda Kukulkan ismiyle bilinen Aztek yaratıcı tanrısı.

Quileutler: 18.6

Râbitü'l-Adeviyye: 14.10. 2

Radhâ: 12.7.1. Vaisanya Hinduizmi'nde Krişna'yı delice seven genç çoban kızı. O daha sonra tanrının göksel karısı olma arzusuna ulaşır.

Ragnarog: 5.3.3

Rahman: 14.1

Rajagha: 3.3

Rama: 12.5.; 12.7.; 12.7.1. Hindu destanı *Ramayana*'nın destan kahramanı. Metnin son kısımlarında o tanrı Vişnu'nun avatar'ına dönüşür.

Ramakrishna: 12.9. (Gadadhar Chatterjee, 1834/36-1886). Büyük Anne'nin tapıcısı (*bhakta*) ve aynı zamanda tüm dinlerin (mistik tecrübe üzerine

kurulmuş) birliğine inanan coşkulu bir Bengalli Hindu mistik. Mesajı özellikle Veda kaynaklıdır ve Ramakrishna misyonunun merkezini ve Chikago Dinler Parlementosu'nda (1893) Vivekananda (ö. 1902) tarafından lanse edilen uluslararası hareketi oluşturmaktadır.

Ramayana: 12.5
Ramazan: 14.3 ; 14.9
Ras Shamra: 16.0
Rashap: 16.1
Rashnu: 33.3.3
Rastafarienler: 1.5.1
Rasul: 14.2
Ray, Benjamin: 1.0
Rê: 20.2.; 20.6. (veya Ra), Eski Mısır'da güneş tanrısı; bu tanrının kült merkezi Heliopolisdi.
Remus: 24.2.3
Renard pale: 1.1.3
Rgveda: 12.2
Rhiannon: 15.4.1 ; 15.5
Rifailik: 14.10.2
Rinnzai zen: 3.9
Rnin-ma pa: 3.10
Rodrigue Ximenez de Rada: 10.4.9
Romulular: 24.2.3
Roş Haşana: 32.3.1
Roux Jean Paul: 27.0-1
Roy, Rammohan: 12.9
Rsis: 12.4.1
Rusalkalar: 26.2
Russel J.B.: 10.8
Ruth: 32.2
Ruusbbroec, Jan: 10.9
Saadia b. Joseph: 32.6
Sabatay Sevi: 32.6.; 32.8. (1627-1676). Hareketine birçok taraftar kazanmasına rağmen Islam'a geçişinden sonra başlattığı hareketi dağılıp parçalanan yahudi mesihi. Antinomist bir şekil altında Sabatayanizm'in yeni bir yükselişe geçisi Polonya'da Jakob Frank (1726-1791) tarafından geliştirilmiştir.
Sabaziolar: 25.2.5.; 31.3.1. Grekler tarafından Dionysos'la özdeşleştirilen Trakyalı ve Frigyalı tanrı. M.Ö. V. yy.'dan beri Atina'da gece seremonilerinin sahibidir. Roma çağında ise sırlar tanrısıdır.
Saddharmapundarika: 3.9

Sadukiler: 32.6. (İbranice'de *Tseduqim*'den). Yahudi sözlü geleneğini, Ferisîlerin çok serbest ve çok entellektüel yorumlarını, ruhun ölümsüzlüğünü ve bedenin dirilişini kabul etmeyen edebiyatçı ve muhafazakar yahudi ilahiyatçıları (M.Ö. II. yy. - M.S. I. yy.).

Saivizm: Merkezinde tanrı Şiva ya da onun Sakti'si (karısı) bulunan Hindu tasavvuf akımı. Tantrik veya gayr-i tantrik bir çok mezhep ihtiva eder.

Sakti: 12.7.3

Sakyamuni: 3.2

Salat: 14.3

Salish: 18.1 ; .18.6

Samadhi: 3.2.; 17.4.2. Budizmde yoğunlaştırıcı teknik. Yoga'da nihaî hakikatle birleşmeye götüren düşüncenin en üst aşamasıdır.

Samaveda: 12.2

Samgha: 3.3-4. Budizm'de, Buda'nın bizzat kendisi tarafından kurulan inananlar cemaati. Bu topluluk dört ayrı sınıfı (*parisads*) içine alır: Keşişler (*bhiksus*), dindarlar (*bhiksunis*), laik erkekler (*upasakas*) ve laik kadınlar (*upasikas*).

Sami: 27.1.2

Samirîler: İsrail'in kuzeyinde Samarie bölgesi toplumu. Efraim ve Manasse'nin kuzey yahudileri kabilelerinden gelmiş oldukları sanılmaktadır. Babil sürgünü dönüşü bunlar yahudilerden ayrılmışlardır.

Samkiya: 12.4.2. Yoga ile bir çift oluşturan, geleneksel altı ekolden (*darsanalar*) biri olan Hindu felsefî sistemi.

Sammitiyalar: 3.4

Samogolar: 1.1.3

Samoyedler: 27.1.2

Samsara: 6.5.; 17.3. Geleneksel Hinduizm'deki Metensomatose (daha önce var olan bir ruhun yeni bir bedene enkarnasyonu). Budizm'de çelişkili olarak kabul edilmiştir. Bu husus olumsuz olarak değerlendirilmiştir. Çileci ve/veya değişik mistik metodlar, bedenen inişi tekrar tekrar yenileyen karmik bağlardan kurtuluşu (*moksa*) elde etmek için Hint dinî tarihi boyunca görünegelmiştir. Ruh göçüne (Metensomatoz) benzer bir anlayış Sokrat ve bazı Sokrat öncesi kimseler tarafından-dan da paylaşılmıştır. Diğer dinî bağlamlarda ise metensomatoz muhtemelen müsbet olarak değerlendirilmektedir.

Samskara: 3.3-4 ; 17.2

Samuel b. Kalonymus: 32.7

Samuel: 32.2. M.Ö: XII. yy.'da yahudi peygamberi, yahudi hakimi (*shofet*) ve Davud'un koruyucusu.

Sanhedrin: 32.6. (Grekçe "meclis" manasına gelen *synedrion*'dan İbranice ve Aramca'ya geçmiştir.). Roma işgalinden (M.Ö: 63) M.S. VI. yy.'a kadar yahudiler nezdinde idarenin ve adaletin en üstün organıydı.

Bu kurumun varlığı yadsınmıştır.

Sankara: 12.6. Klasiklerin yorumcusu ve düalist olmayan Vedanta'nın (*advaita-vedanta*) teşekkülünü gerçekleştiren Güney Hindistan'ın hindu dinî üstadı (M.S: VIII. yy.).

Sannagarika: 3.4

Sano Tsunehiko: 28.6

Santa Lucia: 1.5.1

Santeria: 1.5.1

Sanyâsa: 12.4.3. Dünyadan tamamen el etek çekip sonra ormana (*vanaprastha*) çekilmeyi belirten, hindu erkeğinin geleneksel hayat yolu üzerindeki dördüncü ve sonuncu aşamasıdır (*asrama*).

Saoşyant: 33.5.2. (Bir Avesta kavramı; Pehlevice *soshans*). Zerdüştlük'te dünyanın kurtarıcısı. Geç Mazdeizm Soashyantların sayısını üçe çıkarır. Onlar Kansaoya Gölü'nde 99.999 *fravashi*'nin koruması altında bulunan Zerdüşt'ün tohumundan doğacaklar. Çünkü üç tertemiz bakire, göl suyunda banyo yapacaklar. Sonuncu Saoşyant son günde (büyük mahkeme) (*frashokereti*) görülecektir ve *gerçek düzen*in düşmanlarını kesinlikle dışarı bırakacaktır.

Sappho: 7.3.4

Sara: (Sarai, Tanrı onun ismini Sara olarak değiştirmiştir). Tekvin'e göre Hz. İbrahim'in, karısıdır. O önceleri kısır iken, sonra İshak'ı doğurmuştur.

Sarapis: 25.2 ; 25.2.6

Sarasvati: 33.3.3

Sarvastivada: 3.1.; 3.4. İmparator Aşoka zamanında (M.Ö. III. yy.) Sthaviravada'nın tahtından uzaklaşan ve Hinayana'nın diğer üç mezhebinin - Sautrantikalar, Mulasarvastivadalar, Dharmaguptakalar- de ortaya çıkmasına yol açan budist mezhep.

Saso, Michael: 29.3

Sastra: 3.1

Saule: 26.3.1

Saül: 32.1-2

Savitar: 12.2

Saxo Grammaticus: (Yaklaşık, 1150-1216). Kuzey mitolojisinin en önemli repertuarlarından biri olan *Gesta Danorum*'un yazarı, Danimarkalı tarihçi.

Schisme d'Occident: 10.6

Schisme d'Orient: 10.6

Schmidt, Wilhelm:1.3.2

Scholem, Gershom: 32.8

Sedna: Eskimolar nezdinde hayvanların deniz tanrıçası.

Sefaratlar: 32.1

Sefer Yetsirah: 32.7. (İbranice "Yaratılış Kitabı"). Kozmogonik yazı ve tarihi kesin

olarak belli olmayan (muhtemelen M.S. II. ve VIII. yy. arası) ilk kabalistik kitap.
Seidrh: 5.2.3 ; 5.4.1
Sekine: (İbranice "barınak"). Kudüs Tapınağı'nda Tanrı'nın bulunuşu; daha sonra, Tanrı ve dünya arasında aracılık yapan Tanrı'nın dişil cevheri.
Selçuklular: 14.5
Selk'namlar: 8.4
Semele: 7.3.4
Senegal: 1.0
Senge Takatomi: 28.6
Senufolar: 1.0
Septimanlar: 20.6.3
Septuaginta (Septante): 22.2
Serrac: 14.10.2
Servius: 12.4
Sesareli Basile: 10.4.5
Seth: 20.1-2. (1) Kardeşi Osiris'i öldürüp parça parça etmekle tanınan Mısır tanrısı. (2) Tekvin'de Adem ile Havva'nın üçüncü oğlu. Bazı gnostik yazılarda, seçilmiş ırkın ilki ve kurtarıcı prototipi.
Sgam-po-pa: 3.10
Shaking-tent 18.4 ; 27.1.2
Shamash: 19.2
Shambhala: 3.10
Shango: 1.5.1
Shao Yung: 17.4
Shavot: 32.3.1. 6-7. Sivan'da kutlanan yahudi yortusu. Sabat'tan yedi hafta sonra Sina Dağı'nda Musa'ya gelen şeriatın anısına kutlanan paskalyadır.
Shen: 29.2
Shibata Hanamori: 28.6
Shih Huang-ti: 29.2
Shilluklar: 1.2
Shimoyama Osuka: 28.6
Shingon: 3.9
Shinran: 3.9
Shinrikyo: 28.6
Shinshukyo: 28.6
Shinto Shuseiha: 28.6
Shinto Taikyo: 28.6
Shinto Taiseikyo:28.6
Shofet: 32.1
Shon: 3.9
Shotoku: 3.9

Shouterler: 1.5.1
Shu: 20.2
Sibyllin Kehanetleri: 32.5. Bu ismi taşıyan kehanetler koleksiyonu, birçoğu hristiyan çevrede yeniden elden geçirilmiş olan yahudi ve hristiyan kaynaklı metinleri ihtiva etmektedir. M.S. 300'den önce bu metinler büyük oranda mevcut idi. Yahudi orijinli metinler mîlâdî 70 yılından sonra oluşturulmuştur. Eski Sibyllin Kitaplar, M.S. V. yy'ın başında yıkılmış olan Roma Devleti'nin mülkiyetinde idi.
Sicilyalı Petrus: 22.6
Siddhartha: 3.2
Siddhi: 4.4
Siduri: 19.6
Sienneli Catherine: 10.9
Sihler: 12.8.1
Simarglu: 26.2
Simeon b. Yohai: 32.6
Simirti: 12.4
Simya: 9.1.5
Sin: 19.2
Sinagog: (Grekçe *synagoge*'den "meclis"). Babil sürgününde ortaya çıkan yahudi kültsel kongrasyonu (M.Ö. VI. yy.). Tanrı'nın kültünü Kudüs Tapınağı'nda sürdürme gerekliliği vardı. 70 yılında ikinci Tapınağın yıkılışından sonra kült uygulama yerlerine sinagog denmeye başlanır.
Sinopelu Marcion: 10.1; 10.4.1 ; 6.4
Sıta: 12.5
Siu: 18.1
Skandha: 3.4
Slaves (Indiens): 18.1
Sleipnir: 5.3.1 ; 5.4.1
Snorri Sturluson: 5.1. (1179-1241); Cermenik Mitolojinin en önemli kaynakları olan nesir halindeki *Edda* ve Norveç Kralları Tarihi'nin yazarı İzlandalı tarihçi.
Socrate: 7.3.3
Sogas: 1.2
Solomon ibn Gabirol: 32.6
Solomon Zalman: 32.6
Soma: 12.2. Kurban bitkisine tekabül eden veda tanrısı.
Sophia: 6.3
Soşanlar: 33.5.2
Sotholar: 1.4
Soto Zen: 3.9

Soukkot: 32.3
Soylu Drew Ali: 1.5.4
Spenta Mainyu: 33.3.2
Sramana: 4.2
Sraosha: 33.3.3
Sri Lanka (Seylan): 6.3- 4; 6.7
Sthaviravada: 6.4
Stribog:29.2
Stupa: Buda'nın veya ilkel Budizm'in en önemli şahıslarının kutsal kalıntılarını içinde toplayan ve kültün merkezini oluşturan bir anıt. Bazı budist tarikatler Sutupa'ların etrafında oluşrlar.
Sufi: 14.10.1
Sufizm: 14.10
Suiko: 3.9
Sullivan, Lawrence E.: 18.0
Sun Dance: 18.5
Sure: 14.3
Surinam: 1.5 ; 1.5.3
Survasaka: 3.4
Sühreverdi: 14.10.2
Sühreverdiye: 14.10.2
Süleyman: 32.1. (M.Ö: X. asır). İsrail'in ve Yehuda'nın üçüncü kralı ve Davud'un oğludur (I. Krallar, 1-11).
Sünnet: 14.7
Sünya: 3.5
Sürya: 12.2
Sütra: 3.1 ; 3.3-5
Svatantrika: 3.5
Svetambaralar: 4
Swahililer: 1.2
Sweat Lodge: 18.5
Şafiî: 14.7
Şakerler: (1) Quakerlerden gelen ve 1747'de İngiltere'de kurulan hristiyan millenarist bir mezhebin popüler ismi. (2) 1.5.1.
Şaklar: 2.1.1
Şamit: 14.6.1
Şazeliyye: 14.10.2
Şeriat: 14.7
Şeyh: 14.10.2
Şiiler: 14.4; 20.6.1
Şiruti: 12.2-4
Şoşonlar: 18.1

T'ien-t'ai: 3.8-9
Tagore, Devendranath: 12.9
Tai Chen: 17.4
Tai Hsi: 29.4
Taliesin: 15.5
Talmud: 32.2
Tanah: 32.2
Tane: 21.3
Tangaroa: 21.2-3
Tanhuma: 32.2
Tanjur: 3.1
Tanna: 32.2
Tantra: 12.7. (Sanskritçe'de "kumaş"). Bir doktrin eğitimi veren el kitabı. Dar manada, Hinduizm ve Budizm'in genel olarak seksüel telmihler ve uygulamalar ihtiva eden bazı derûnî (ezoterik) doktrinlerini inceleyen çalışma.
Tantrizm: 3.6 ; 3.9 ; 3.10 ; 12.7.4
Tanzanya: 1.2 ; 1.3
Tao: 17.3 ; 28.1
Tao-te king: 29.1
Tapalar: 12.3.; 21.4. (Sanskritçe "ısı, hararet"). Çile'nin hararetini anlatmak için kullanılan, Grekçe *arkesis* sözcüğüne tekabül eden bir terim. *Tapalar* uygulaması *siddhiler*'in ve özel güçlerin meydana gelmesini sağlar.
Tapınak Tarikatı Mensupları: 10.4.9
Tapu: 21.1
Tara: Bodhisattva Avalokitesvara veya Boda Amoghasiddhi ile bir çift oluşturan, özellikle Tibet'te bulunan bir Buda tanrıçası. Refahı sembolize eden bir yeşil Tara, yardımı sembolize eden bir beyaz Tara vardır.
Tasavvuf: 14.10.1
Tattvalar: 12.4.2
Tatyan: 10.4.4
Tauler, Jean: 10.9
Taurobole: 25.2.3
Ta-zig: 6.10 ; 32.3
Tchouktches: 27.1.1
Tefnout: 20.2
Teg Bahadur: 12.8.2
Tekbir: 14.3
Tel el-Amarna: 16.0
Telepinu: 13.1-2
Temakuel: 8.6

Temmuz: 19.2 ; 25.1
Templo Mayor: 22.2.1
Tendai: 3.8-9
Tengri: Başlangıçta göğün fizikî görünümünü belirten Altay kaynaklı kelime. Türklerin ve Moğolların semavî tanrısı.
Tenochtitlan: 22.2
Tenrikyo: 28.6
Teotihuacan: 22.1 ; 22.2.1
Tepehua: 22.3
Terre Pure: 3.5 ; 3.8 ; 3.9
Terre sans Mal: 8.5
Teshub: 13.1.2
Tezcatlipoca: 22.1-2 ("Isli ayna"). Quetzalcoatl'ın hasımı, Aztek yaratıcı tanrısı. Güçleri, doğal camdan büyüsel bir ayna içinde yoğunlaşmış büyük büyücü.
Theognis de Megare: 7.3.4
Theotokos: 10.6 ; 10.7.2-3
Therevada: 3.1 ; 3.4 ;3.7
Thesmophories: 7.5. Müstehcen konuşmaların, kırbaçla dövme ve domuz yavrularının kızarmış etini *megaraslar* veya yarıklar, çatlaklar içinde toprağın derinliklerine ulaşan gönderme faaliyetlerini ihtiva eden sonbaharda Déméter ve Persephone'un şerefine kutlanan bir Grek bayramıdır.
Thokk: 5.3.2
Thomas a Kempis: 10.9
Thorr: 5.2-4.; 26.2. Devlerin büyük korkusu, Mjollnir çekicini elinde bulunduran, fırtınaya hükmeden *Karllar*'ın (aristokrat *Jarllar*'a muhalif olan "özgür insanlar") koruyucusu güçlü bir savaşçı Cermenik (Ase) tanrı.
Tiamat: 19.5
Tikal: 22.1
Tillamook: 18.6
Tırthamkara: 4.2-5
Titanlar: 7.3.4-5
Titicaca: 8.3
Titus: 32.1
Tlingitler: 18.1 ;18.6
Tojolobal: 22.1
Tollan: 22.1
Toloache: 18.7
Tolowa: 18.6
Toltekler: 22.0- 1; 22.2.1

Tonantzin: 22.3
Topa Inca: 8.2
Tora: 32.2
Tosefta: 32.2
Toth: Mısır ay tanrısı. Bu tanrının kült yeri Orta Mısır'daki Hermopolis idi. Grekler tarafından tanrı Hermes ile özdeşleştirilmiştir (Roma çağında Hermes Trismegiste).
Toungouses: 27.1
Touvin: 27.1.1
Transsubstantiation: 10.6
Trickster: 1.1.1;1.1.3; 18.2 ; 18.3; 18.6; 18.7; 4.3 ; 6.1; 6.3 ; 5.3 .1 ; 7.3.4 ; 7.4 ; 12.2 ; 21.3
Trinidad: 1.5.1
Tripitaka: 3.1
Triratna: 4.2
Troyesli Chretien: 15.5
Tsimshians: 18.1 ; 18.6
Tsong-ka-pa: 3.10
Tswanalar: 1.4
Tu Wei-ming: 17.4
Tuathas De Dananu: 15.4
Tukanolar: 8.0 ; 8.4
Tula: 22.2.1
Tulsıdalar: 12.7.1
Tung Chung-shu: 17.3
Tupi Guaraniler: 8.5
Tupiler: 8.0 ; 8.2
Turnbull, Colin: 1.3.2
Turner, Victor: 1.3
Türkler: 27.1
Tyanelu Apollonius: 9.1.4
Tzeltal: 22.1
Tzotzol: 22.1
Tzutuhil: 22.1
Uganda: 1.2
Ugarit: 16.0 ; 16.2
Ullikumi: 13.2
Umbanda: 1.5.2
Umuliana de'Cerchi: 10.9
Upali: 3.3
Upanişadlar: 12.3
Uranolar: 7.3.4
Urdhr: 5.2.2

Uşas: 12.2
Utes: 18.1
Utnapishtim: 19.6
Utu: 19.2
Uyanıklık: 3.2 ; 3.6 ; 3.9
Ürdün: 31.4.2 ; 31.4.3
Vaccha: 3.3
Vaısali: 3.3-4
Vaisesika: 12.4
Vaisnavizm: 12.5-6. Tanrı Vişnu'nun ve en önemlileri arasında Krişna'nın bulunduğu birçok avatarlardan oluşan hindu kültü.
Vajrayana: 3.3 ; 3.6
Valholl: 5.2.2
Vallabha: (Veya Vallabhacarya; 1479-1531). *Bhakti* ibadetinin öncüsü ve Sankara'nın *advaita vedanta*'sının düşmanı olan merkezî Hindistan'ın Vaisnava dinî üstadı.
Valmiki: 12.5
Van Gulik, Robert: 29.4
Vaneler: 5.2.3
Vardhamana: 4.2
Varidüddin Muhammed: 1.5.4
Varnalar: 12.4
Varuna: 12.2. Vedalarda gece gökyüzü tanrısı. Bu tanrı insanlığın tüm faaliyetlerini bilir ve yargılar.
Vasubandhu: 3.5. (M.S. IV. veya V. yy.) Asanga'nın küçük kardeşi. Yogacara ekolünün budist düşünürü.
Vatsiputriyas: 3.4
Vaudois: 10.4.13
Vaudou: Bakınız Vodou
Vayu: 12.2
Ve: 5.2.1
Vedalar: 12.2
Vedanta: 12.4
Veleler: 26.2
Vendalar: 1.4
Venüs: İsmi *venerari* (ululamak) fiiline dayanan ve *Ven* ırkından gelen Roma tanrıçasıdır. Bu tanrıça, Grek tanrıçası Afrodit'e ait birçok iz taşımaktadır.
Verimli Hilal: 2.0
Vespasien: 32.1
Vestaller: 24.2.3
Vibhajyavada: 3.4

Vierge de Guadeloupe: 22.3
Vierges du Soleil: 8.1.3
Vilalar: 26.2
Vili: 5.2.1
Vinaya: 3.1
Vincent, Saint: 1.5.1
Viracocha: 8.2-3
Vişnu: 12.2 ; 12.5
Vital, Hayyim: 32.7. (1543-1620). *Shemonah Shearim* (Sekiz Portre) içinde kendi hocasının eğitimini kaleme alan Isaac Luria'nın öğrencisi.
Vivekananda: 12.9. (Narendranath Datta, 1863-1902). Ramakrişna'nın öğrencisidir. Bu zat Batı'da vedanta eğitimine popülerlik kazandırmıştır. New York Vedanta Topluluğu'nun kurucusudur (1895).
Vladimir de Kiev: 10.5
Vodou: 1.5.1. Ruhları genelde *lwas* (yoruba terimi) olarak isimlendirilmiş olan erkek ve kadın din adamları ile Haiti'de bulunan Afrika-Karaip kültü.
Vogouls: 27.1.2
Vololar: 26.2
Waley, Arthur: 29.9
Wali: 14.10.2
Walker,Caroline Bynum: 10.9
Wang Yang-Ming: 17.4
Wanzo: 1.13
Warikyana: 8.4
Wawilak: 2
Welch, Holmes: 29.1
Winti: 1.5.3
Witotos: 8.4.2
Wodhan: 5.2.4
Wounded Knee: 18.0
Wu Liang: 3.8
Wycliff, Jean: 10.4.13
Xolotl: 22.2.1
Yage: 27.1.6
Yahgan: 8.6
Yajna: 12.2 ; 17.7
Yajurveda: 12.2
Yakub: İshak ve Rebekka'nın oğlu, Joseph'in (Yusuf) babası olan yahudi partriarkıdır (Tekvin, 25-50). Yakub, babasının kurnazlığı yoluyla ağabeyi Esav'a tahsis edilmiş olan mirası ele geçirir. Yahudilerin atası olan bu zat, Tanrı'nın bir meleği ile savaşır ve ismini İsrael

olarak değiştirir (Tekvin, 32, 29'da bu zatın Tanrı ile güreştiği anlatılmaktadır).

Yakutlar: 27.1.1

Yama: Vedalarda ilk ölüm, daha sonra ölümler tanrısı ve son olarak ölümün ve cehennemin uğursuz tanrısı.

Yamana: 8.4

Yamın: 16.1 ; 16.3

Yang: 29.4

Yantra: 12.7.4. Hinduizm ve Budizm'de meditasyonun geometrik figürü.

Yasht: 33.3.1

Yasna: 33.3.1

Yavneh: 32.6

Yazatalar: 33.3.3

Yehova Şahitleri: Bütün dünyada iki milyondan fazla mensubu bulunan hristiyan misyoner mezhebi. 1872'de Pennsylvanie'da Charles Taze Russell tarafından kurulmuştur. Yahova Şahitleri, şeytanın hakimiyetine son verecek ve doğrular için eskatolojik bir hakim olarak ebedî cennetin törenle açılışını yapacak Mesih'in, pek kısa bir zaman içinde geleceğini beklemektedirler.

Yellowknifes: 18.1

Yemoja:1.1.1

Yeremye: 32.2 ; 22.4

Yezid: 14.6

Yggdrasill: 5.2.2 ; 14.3.3

Yin: 29.4

Ymir: 5.2.1

Ynglingasaga: 5.1

Yoga: 12.4

Yogacara: 3.5. Asanga tarafından kurulan Mahayana Budizmi ekolü.

Yoni: Hint dinlerinde jenerasyonun dişi organı ve bu organın ikonografik sembolü. Organ bu dinlerde değişik görevler yapar.

Yoroubalar: 1.0 ; 1.1.1 ; 1.5.1

Yoshimura Masamochi: 28.6

Youkagirler: 27.1.1

Yu, Anthony C.: 3.8

Yucatan: 22.1

Yucatec: 22.1

Yucatekler: 22.1

Yuhanna b. Zakkâi: 22.6. (M.S. yak. 1-80) 70'de Tapınağın yıkılışından sonra en önemli yahudi dinî önderi.

Yunus: 32.2. Olağanüstü maceraları anlatılan Kitab-ı Mukaddes'te bir kitaba ad olan peygamber (M.Ö.yak. IV. yy.). İlahî iradeden hiç kimse kaçamaz.

Nitekim Yunus da Ninova'da peygamberlik görevinden vazgeçmek istediği sırada bu yasadan kaçamayacak ve bir balık tarafından yutulacak, bir müddet sonra tekrar balığın ağzından geri gelecek ve Ninovalilerin ihtidası için çalışacaktır.

Yurok: 18.6

Yurugu: 1.1.3

Yurupari: Canlı giriş ritüellerinin koruyucusu, Amazonlu kültürel kahraman.

Yusuf: 10.2. Yakub ve Raşel'in oğlu. Kardeşleri tarafından ihanete uğradıktan sonra Mısır kralının sarayında olağanüstü bir kariyere ulaşacaktır (Tekvin, 37-50).

Yüce Varlık: 1.0 ; 22.3 ; 8.2 ; 8.3 , 8.4

Zaehner , R.C.: 33.4.3

Zahan, Dominigue: 1.1.3

Zahir: 14.6.3

Zaire: 1.3.2

Zalmoxis: 31.3-4

Zand: 33.3.1

Zapotekler: 22.0

Zekeriyya: 32.2

Zelotlar:10.2 ; 32.1

Zen: 3.8-9 (Çince *ch'an*'dan, Sanskritçe *dhyana*'dan gelir ve "meditasyon" demektir.) Rinzai ve Soto gibi iki varyant üzerinde Çin'den alınmış Japon Budizm ekolü.

Zerdüşt: 33.2

Zeus: 7.3.4. Kadim ve klasik çağda Greklerin en üstün semâvî fırtına tanrısı.

Zeyd b. Ali: 14.6.1

Zhang-shung: 30.3

Zimbabwe: 1.4

Ziusudra: 19.6

Zohar: 32.7. (*Sefer ha-Zŭhār*, "İhtişam Kitabı"). Yahudi kabbalasına ait klasik bir çalışma. Bu çalışma tannaim Simeon bar Yohai'ye maledilmektedir. Gerçekte bu çalışma Kastilyalı kabbalist Moise de Leon (1240-1309) tarafından derlenmiştir. Doktrini çok karmaşıktır ve genel olarak Yeni-Eflatuncu prensiplerden alınmıştır.

Zolla, Elemire: 9.1.4

Zosime: 9.1.4

Zulular: 1.4

Zuni: 18.1 ; 18.8

Zurvan: 33.4

Zwingli, Ulrich: 10.4.13